

વ્યવહાર મયૂખ.

નીલકંઠ ભટનું ખનાવેલ.

તેણે ભાષાન્તર કરનાર,

રા. છોટાલાલ નરભેરામ ભટ.

છપાવી પ્રસિદ્ધ કરનાર,

કસ્તુર વીરચંદ.

અમદાવાદમાં.

મામાની હવેલી મધ્યે યુનાઇટેડ પ્રિન્ટિંગ અને જ્વેલર

• એજન્સી કંપની “લિમિટેડ” ના પ્રેસમાં
રણછોડલાલ ગંગારામે છાપું.

સને ૧૮૮૬. સંવત ૧૯૪૨.

સને ૧૮૯૭ ના ૨૫ મા આકટ પ્રમાણે ગ્રાપીરાઈટ રાખેલ છે.

આ પુસ્તક વહેંચાની હવેલી સામે તા. ક્રીકાભટની

પોળમાં કસ્તુર વીરચંદને ત્યાંથી મળશે.

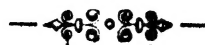
પ્રસ્તાવના.

આ ગ્રંથના કર્તાએ 'ભાસ્કર' નામ ધર્મશાસ્ત્રનો મોટો ગ્રંથ રચેલો છે. ભાસ્કર નામ સૂર્યનું છે. સૂર્યને જેમ મયૂખ એટલે કિરણ હોય છે તેમ આ ભાસ્કરના પણ ગ્રંથકર્તા નીલકંઠે બાર મયૂખ કરેલા છે. પ્રત્યેક મયૂખ તે ગ્રંથનો એક ભાગ છે. તે બારમાનો બ્યવહારને ઉપયોગી આ બ્યવહાર-મયૂખ છે. ગ્રંથ જોવાથી જણાશે કે પૂર્વે થઇ ગયેલા જૂદા જૂદા સ્મૃતિકારોનાં ભિન્ન ભિન્ન મત એક અર્થ ઉપર ગ્રહણ કરીને પછી તે ઉપર શાસ્ત્રીય રીતે પૂર્વપક્ષે ઉઠાવી ઠામ ઠામ નીર્ણય કરેલા છે; અને તેથી અમુક વાદસ્થળમાં જૂદા જૂદા ધર્મશાસ્ત્રના ગ્રંથો જોવાની અગત્ય રહેતી નથી. કદાચિત આપો ગ્રંથ ન હોત તો યાત્રવલ્ક્યાદિક સ્મૃતિઓથી ચાલત કે કેમ? એમ કોઇને શંકા થાય તો તેનું સમાધાન એજ છે કે યાત્રવલ્ક્યના વચનથી વિરુદ્ધ કોઇ બીજી સ્મૃતિનું વચન જોવા માં આવત ત્યાં ભાંજગડ પડત. તે ભાંજગડ આ ગ્રંથથી દૂર થઇ જાય છે. પ્રાચીન કાળમાં જ્યારે ધર્મશાસ્ત્ર પ્રમાણેજ રાજાઓ પ્રત્યેક બ્યવહાર કરતા હતા ત્યારે પરસ્પરની વિરુદ્ધતાનો પરિહાર કરીને નિર્ણય જાણવાના સાધન રૂપ આ ગ્રંથની વિશેષ અગત્ય હતી. પણ હમણા માત્ર વારસા સંબંધી અને એવીજ બીજી જે અમુક લોક સમુદાયની ભિન્ન ભિન્ન રીતોએ હોય છે તેને લગતા વાદ વિવાદના નિર્ણય માટે સરકારે તે તે સમુદાયના ધર્મશાસ્ત્રની જરૂર રાખી છે, માટે આ ગ્રંથનો તેજ ભાગ બહુધા ઉપયોગી છે. એમ છતાં પણ આ પુસ્તકનું પૂર્વોપર અવલોકન કરનારને પ્રાચીન હિંદુઓની ઇનસાફ કરવાની રીતિ, લોક બ્યવસ્થા માટે તેમણે ઠરાવેલા નિયમો, અને ગુનેહગારને માટે તેમણે ઠરાવેલી શિક્ષા, એ સર્વ ઉપરથી તેમની બુદ્ધિની તીવ્રતા અને તેમનું દીર્ઘ દર્શિત્વ જણાઇ આવ્યા વિના રહેશે નહિ. કોજદારી કાયદામાં ઠરાવેલી શિક્ષાઓ અને આમાં ઠરાવેલી શિક્ષાઓમાં ઘણો તફાવત છે એ ખરું, પણ આપણે જોઇએ છીએ કે તે બેના પરિણામમાં પણ ઘણો તફાવત છે. અસ્તુ. આ ગ્રંથનું ભાષાંતર મેં એટલી ત્વરાથી કર્યું છે કે તે જ્યારે ભાષાંતર વાંચનાર ગૃહસ્થો જાણશે ત્યારે તેમાં કોઇ કોઇ સ્થળે જે બંગ જણાશે તેથી વિરમય પામશે નહિ; તોપણ તે તે વિદ્વાનોને મારી પ્રાર્થના છે કે તેમણે ગુણ માત્ર ગ્રહણ કરીને દોષાદોષ સુધારી લેવા. આ ગ્રંથ શી રીતે લખાયો, તે લખવામાં શી શી હરકતો નડી, તેનાં પ્રુફ કોણે વાંચ્યાં, મારાથી પુરતું અવધાન કેમ ન અપાયું, વગેરે લાખ્યાન સાથે વાંચનારને કાંઇ સંબંધ નથી માટે તે સંબંધી કાંઇ ન બોલતાં માત્ર એટલુંજ કહું છું કે આ ભાષાંતરમાં કાંઇ ન્યૂનતા હોય તે ગ્રંથ પ્રસિદ્ધ કર્તાને સ્વયંવા મહેરબાની કરશે કે જેથી તે પુનરાવૃત્તિ વખતે સુધારી શકે.

છોટાભાભ નરભેરામ; બક.

ભાષાંતર કર્તા.

વ્યવહારમયૂખની અનુક્રમણિકા.

વિષય	પૃષ્ઠ.
૧ વ્યવહાર માતૃકા	૨
૨ લેખ્ય (લખત વિષે)	૩૧
૩ ભોગવટા વિષે.....	૩૮
૪ સાક્ષિઓ	૪૨
૫ દિવ્ય પ્રકરણ.....	૫૪
૬ દાય નિર્ણયોપયોગી સ્વત્વ	૫૪
૭ દાય ભાગ.....	૬૧
૮ દત્તક વિધિ	૮૦
૯ વિભાજ્યત્વ	૧૦૩
૧૦ સપ્રતિબંધ દાય લેવાનો ક્રમ.....	૧૧૬
૧૧ સંમૃષ્ટિ નિર્ણય	૧૩૦
૧૨ સ્ત્રીધન	૧૩૬
૧૩ વારસો જ્ઞેન મળવાનો નહિ તે પુરૂષ વિષે.....	૧૫૧
૧૪ ત્રણા દાન	૧૫૫
૧૫ જમીન વિષે	૧૬૪
૧૬ નિલેપ (અનામત થાપણ) વિષે.....	૧૭૭
૧૭ અસ્વામિ વિક્રય.....	૧૮૧
૧૮ ભાગીદારો મળીને ઉદ્યોગ કરવો (પંત્યાણ)	૧૮૬
૧૯ દત્તાપ્રદાનિક (આપેલું પાઠું લેવું)	૧૮૮
૨૦ નોકરીનો કરાર તોડવા વિષે.....	૧૯૨
૨૧ ચાકરીનો પગાર ન આપવો.....	૧૯૭
૨૨ લૌકિક ઠરાવનું ઉલ્લંઘન	૨૦૦
૨૩ અરીદીનો પશ્ચાત્તાપ.....	૨૦૧
૨૪ વેચાણે તાબામાં ન સોંપવું	૨૦૨
૨૫ ધણી તથા રખવાળની તકરાર	૨૦૪
૨૬ સોમાડા સંબંધી તંટા.....	૨૦૬
૨૭ ગાળાગાળી	૨૧૦
૨૮ મારામારી	૨૧૩
૨૯ એરી	૨૧૫
૩૦ સાહસ	૨૨૦
૩૧ અભિચાર	૨૨૭
૩૨ પતિ પત્નીના ધર્મ	૨૩૩
૩૩ જુગાર ખેલવા નિષે	૨૩૪
૩૪ પરચુરણ બાબતો.....	૨૩૫

વ્યવહાર મયૂખ.

મંગલાચરણ.

उक्त्वानृपनयरीतिं न त्वाभास्वत्पदांबुजंसम्यक् ॥

विरचयति नीलकण्ठो व्यवहारविनिर्णयो किञ्चित् ॥

રાજનીતિની રીતિ કહીને અને સૂર્યના ચરણારવિંદને સારી રીતે પ્રણામ કરીને, ની-
લકંઠભદ્ર વ્યવહાર (કાવદા) ના નિર્ણય વિષે થોડું ઘણું રચેછે.

ગુરુ તથા ઇષ્ટને નમસ્કાર.

•द्विजराजैकमूर्द्धन्यंवृषाध्यक्षांशिवान्वितम् ॥

काश्यांसवौपदेष्टारं भावये शंकरं गुरुम् ॥

* આ અંથના પ્રમાણની બાબતમાં, શ્લોક હિંદુકશ્ટમન્ત્ર બીજી આવૃત્તિનું પાં૭મું
શ્લોકસ હિંદુલોમાં મયૂખના તરણુમાં આરોડેલે લખેલી પ્રસ્તાવનાનું પાં ૬ અને મુંબા-
ઈની હાઇકોર્ટના રીપોર્ટસના ૧ લા વાલ્યુમના પાં ૬૬-૬૮ મે, જામીયા વીં બાગીના
કળામાં સરળેસેફ આરનહડનું જજમેન્ટ, તેજ વાલ્યુમના પાં ૧૧૭-૧૨૨ મે, વીના-
યક વીં લક્ષ્મીબાઈના કેસમાં ચીફ જસ્ટીસ સાસ અને જસ્ટીસ આરનહડનું જજમેન્ટ,
અને મુંબાઈના હાઇકોર્ટના રીપોર્ટસના ૮ મા વાલ્યુમના અપેલેટ કોર્ટના રીપોર્ટસના પાં
૬૭ થી ૭૨ મે, નાથાજી વી. હરીના કેપમાં, મેલવીલ અને કેમ્બલ જસ્ટીસસનું જજમેન્ટ
અને તેજ પુસ્તકના ૨૪૪-૨૭૩ મે પાને, બીજીઅમ રંગમ વીં લક્ષ્મનના કળામાં,
ચીફ જસ્ટીસ વેસ્ટ્રાપનું જજમેન્ટ, તેમજ બાબાજી કાશીનાથ વીં આનંદરાવ બાસ્કરના
કળામાં જસ્ટીસ સારનંદના જજમેન્ટ ઉપરથી, અને વેસ્ટ અને જુલરના હિંદુલોના
ઉપોદ્ધાતના ૨ જ પાને પંડિતોના આપેલા વિચાર ઉપરથી તથા મુંબાઈની હાઇકોર્ટના
૧૨ મા વાલ્યુમમાં પાં ૬૫ મે, કૃણાજી બ્યન્કટેથ વી. પાંડુરંગના કેસમાં વેસ્ટ અને પી-
નહી, જસ્ટીસીસના જજમેન્ટ ઉપરથી સર્વનું તાત્પર્ય એનીકળેછે કે, —તળ મુંબાઈ ટાપુમાં
અને ગુજરાત પ્રાંતમાં વ્યવહાર મયૂખ મુખ્ય પ્રમાણ ગણ્યું. અને મિતાક્ષરા કરતાં
વ્યવહાર મયૂખનું પ્રમાણ બહુવત્તર ગણ્યું. પણ મરાઠા દેશમાં અને ઉત્તર કેનેરામાં
મિતાક્ષરાનું પ્રાધાન્ય ગણી વ્યવહાર મયૂખનું પ્રમાણ એથી ઉતરતું ગણાયછે. તેમાં પણ
બીરમિત્રોદયથી મયૂખ ચઢે. અને મયૂખ મિતાક્ષરાને મળતો આપે, ત્યાં તે મિતાક્ષરાની પુર-
વણીમાં અને અર્થ દર્શિત ગણાય છે.

ચંદ્રમા જેના મસ્તક ઉપર છે, વૃષભના પતિ, પાર્વતી સહિત, અને કાશીમાં સર્વને ઉપદેશ કરનાર એવા ગુરુ સદાશિવનું ધ્યાન કરું. તેમજ બીજી અર્થ કે,—બ્રાહ્મણોમાં ઉત્તમ, ધર્મના અધિપતિ, કલ્યાણ સહિત અને કાશીમાં સર્વને ઉપદેશ કરનાર એવા ગુરુ (પિતા) શંકરભટ્ટનું હું ધ્યાન કરું.

વિરોધિમાર્ગદ્વયદર્શનાર્થદ્વેધાબભૂવાત્રપરઃપુમાન્યઃ ॥

શ્રીશંકરોભટ્ટૃહૈકરૂપોમીમાંસકાદૈતમરીચકાર ॥

પરસ્પર વિરોધી (કર્મકાંડ અને જ્ઞાનકાંડ) એવા બે માર્ગને દૃષ્ટાડવા સાર જે પરમ પુરુષ ભદ્ર તથા શંકરાચાર્ય જે રૂપે કરીને અવતર્યા હતા તેમણે અહીં શંકરભદ્ર એવા નામથી એકરૂપ થઈને મીમાંસક અદ્વૈત અંગીકાર કર્યું.

ખોટી આખત બાદ કરેલી છે.

પ્રતારકૈરાદતમત્રકિંચિન્મયાતુનિર્મુલતયાતદુદ્વિગ્નતમ્ ॥

ઉનોક્તિતાનાત્રહિતેનકાચિત્સ્વપુષ્પહીનાપચિતિર્નહીયતે ॥

આ બ્યવહાર આખતમાં ઠગોએ જે કાંઈ માનેલું છે, તે તેના નિર્મૂળપણને લીધે મેં છોડી દીધું છે; તેથી એ વિષે અહીં કાંઈ એાધું કહેવાયું સમજવું નહિ. કારણ કે આ કાશના ફુલ વગરની પૂજા કાંઈ એાછી કહેવાય નહિ.

બ્યવહાર (ન્યાય)નું લક્ષણ.

વિપ્રતિપદ્યનરાન્તરગતાજ્ઞાતાધર્મજ્ઞાપનાનુકૂલોવ્યાપારોવ્યવહારઃ ॥

વાદિપ્રતિવાદિકર્તૃકઃસંભવદ્વોગસાક્ષિપ્રમાણકોવિરોધિકોટિબ્યવ

સ્થાપનાનુકૂલોવાવ્યાપારઃસઃ ॥સંપ્રતિપ્રત્યુત્તરેતુબ્યવહારપદપ્રયોગો

ભાક્તદ્વિતિમદનરત્ને ॥ વાદવિતંડાદિવ્યાવૃત્યર્થમુત્તરદલમ્ ॥

તકરારવાળાં માણસોમાં રહેલો અભણ્યો અધર્મ કોનામાં છે એ જણાવી દેવામાં અનુકુળ વ્યાપારને બ્યવહાર (ન્યાય) કહે છે. અથવા, વાદી પ્રતિવાદી જેના કર્તૃ છે એટલે વાદી પ્રતિવાદીએ કરેલો, જેમાં ભોગ (ઉપભોગ) તથા સાક્ષી એ પ્રમાણ સંભવે છે, એવા પરસ્પર તકરારી આખતને સ્થાપન કરવામાં અનુકુળ જે વ્યાપાર તે બ્યવહાર (ન્યાય) સમજવો. કબુલતના જવાબને બ્યવહાર કહેવો એ ગૌણ છે એવું મદનરત્ન ગ્રંથમાં લખ્યું છે. વાદ અને વિતંડા (એટલે જેમાં પોતાના પક્ષનું સ્થાપન ન થાય એવી તકરાર) ની જુદાઈ જણાવવા સાર બીજાનું દળ (પરસ્પર) તકરારી આખતને સ્થાપન કરવામાં અનુકુળ એ વિ. શેષ છે.

બ્યવહારનું સ્થાનક.

અથતત્પદમ્ ॥યાજ્ઞવલ્કયંઃસ્મૃત્યાચારબ્યપેતેનમાર્ગેનાધાર્ષિતઃપરૈઃ ॥

આવેદયતિચેદ્રાજેવ્યવહારપદંહિત્ ॥ આધર્ષિતસ્તિરસ્કૃતઃ॥

હવે બપહારનું સ્થાનક લખુંછું. યાતવલ્લ્ય કહેછે કે, સ્મૃતિ અને આચારથી વિરુદ્ધ એવા માર્ગે આચરણ કરીને સામાઓએ દુઃખ દીધેલો માણસ રાજ પાસે જો ફરીઆદ કરે તો તે બપહારનું સ્થાનકે. મૂળ શ્લોકમાં આધર્ષિત શબ્દ લખ્યોછે તેનો અર્થ તીર-સ્કાર પણ થાયછે. (એટલે 'સામાઓએ દુઃખ દીધેલો માણસ' લખ્યું તેને બદલે 'સામાઓએ તીરસ્કાર કરેલો માણસ' એમ પણ થાય.)

બપહારના અઠાર બિંદ.

**તસ્યાષ્ટાદશભેદાનાહ ॥ મનુઃતેષામાદ્યમૃણાદાનન્નિક્ષેપોઽસ્વામિ
વિક્રયઃ॥ સંભૂયચસમુત્થાનંદત્તસ્યાત્તપકર્મચ ॥ વેતનસ્યૈવચાદાનં
સંવિદશ્ચવ્યતિક્રમઃ ॥**

**ક્રયવિક્રયાનુશયોવિવાદઃસ્વામિપાલયોઃ ॥ સીમાવિવાદધર્મશ્વપાસ
પ્યેદંડવાચિકે ॥ સ્તેયંચસાહસંચૈવછીસંગ્રહણમેવચ ॥ સ્ત્રી
પુન્ધર્મોવિભાગશ્ચદૂતમાઠ્યેવચ ॥ પદાન્યષ્ટાદશૈતાનિવ્યવહાર**

૨ આ ઉપરથી એમ જણાયછે કે, પૂર્વે જેને બીજા થકી દુઃખ પ્રાપ્ત થયું હોય, અથવા તીરસ્કાર કરવામાં આવ્યો હોય, તે જ્યાં સુધી ફરીઆદ ન કરે, ત્યાં સુધી ત્યાંના અમલદારોને વચમાં પ્રવેશનું પ્રયોજન નહીં. પણ હાલના કાયદા પ્રમાણે તો ફક્ત દીવાની ફરીઆદીઓ અને હલકી ફેજદારી ફરીઆદીઓનેજ આ વચન લાગુ કરી શકાય. શાથી કે ભારે ગુનાહ કે જોથી રૈયતના જનમંજાને નુકશાનો થાય, અને તેમની સમાધાની ન જળવાય તેવા ગુનાહની બાબતમાં સરકારી અમલદારોએ વગર ફરીઆદીએ તપાસ કરી, ગુન્હેગારોને શિક્ષાએ પોહાંચાડી શકેછે. આ બાબત કિમિનલ પ્રોસીજરકોડ (સને ૧૮૭૨ ના ૧૦ આર્ક્ટની કલમ ૯૨ થી ૯૮ તથા ૧૪૦ મી જુઓ.) દીવાની ફરીઆદોની બાબતમાં પણ દુઃખ દેવામાં આવેલો માણસ મરી ગયો હોય, તો તેના મરણથી તેનાં કુટુંબીઓમાંથી તેનાં મામાપ, સ્ત્રી અથવા છોકરાને થયેલા નુકશાનની તેઓ સને ૧૮૫૫ ના ૧૩ મા આર્ક્ટ મુજબ, અને મરનારની માલમતાને પહેંચેલા નુકશાનને માટે તેનો વહીવટ કરનાર એડમીનીસ્ટ્રેટર તથા એક્ષીક્યુટર સને ૧૮૫૫ ના ૧૨ મા આર્ક્ટ મુજબ ફરીઆદી કરી શકે છે. ફરીઆદ કોણ કરી શકે અને કોના ઉપર થઈ શકે તે બાબત દીવાનીમાં સીવીલ પ્રોસી-જર કોડ (સને ૧૮૭૭ નો આર્ક્ટ ૧૦ મો) જુઓ, અને ફેજદારીમાં કિમિનલ પ્રોસીજર કોડ (સને ૧૮૭૨ નો ૧૦ મો આર્ક્ટ) જુઓ.

૩ અ ૮ કોક ૪, ૧, ૬, ૭.

સ્થિતાવિહેતિ ।। અનપકર્માપ્રદાનમ્ ॥ અનુશયઃપશ્ચાતાપઃ ॥

દ્યુતમપ્રાણિકરણિકાક્રીડા।। પ્રાણિકરણિકાસમાવ્હયઃ॥

અર્થ—મનુ એના અઢાર ભેદ કહેછે. (૧) વસ્તુદાન, (૨) નિક્ષેપ, (૩) અશ્વામિ-વિક્રય, (૪) સંમુય સમુત્થાન (૫) દાનપકર્મ (૬) વેતનાદાન (૭) સંવિદ્યતિક્રમ (૮) કય વિક્યાનુશય (૯) સ્વામિપાલવિવાદ (૧૦) સીમા વિવાદપર્મ (૧૧) દંડપાશ્વ (૧૨) વાકપા-શ્વ (૧૩) રૂતેય (૧૪) સાહસ (૧૫) સ્ત્રી સંગ્રહણ (૧૬) સ્ત્રી પુંધર્મ (૧૭) વિભાગ (૧૮) દ્યુતસમાહવય, એ અઢાર. અહીં વ્યવહારની રીતિમાં સ્થાનકછે. અનપ કર્મ એટલે ન દેવું. અનુશય એટલે પસ્તાવો. દ્યુત એટલે નિર્ણય પદાર્થોવડે જુગાર. સમાહવય એટલે પ્રાણી-એથી જુગાર.

§ (૧) Debt on loans for consumption એટલે કરજે કાઢનારના પોતાના ઉપયોગમાં લેવાને રૂપિયા ધીરવા તે. (૨) Deposits and loan for use એટલે અનામત યાપણ મૂકવી અથવા વાપરવાને માટે ઉછીનું. આપવું તે. (૩) Sale without own ership એટલે વગર ધણી આપે, માલ વેચવો તે. (૪) concerns among partn ers એટલે ભાગીઆએને અથવા પંસાણને લગતા વાંધા. (૫) Substraction of what has been given એટલે આપેલું પાછું ન દેવું. (૬) Nonpayment of wages or hire એટલે પગાર અથવા ભાડું ન આપવા બાબતના વાંધા. (૭) Non-performance of agreement એટલે કરાર તોડવા બાબત. (આ વિષે હિંદુસ્થાનના કરાર શાસ્ત્રના સર્વે ૧૮૭૨ ના નવમા નંબરના આક્ટમાં કયા કરાર તોડવાની ફરીઆદી હવે ચાલી શકે ને ક્યાની નહિ ચાલી શકે તે જણાવેલુંછે. (૮) Rescession of sale and perchace એટલે વેચાણ અને ખરીદ રદ કરવા બાબત. (જંગમ મિલકત બાબતનાં વેચાણ અને ખરીદ રદ કરવા બાબત પણ સને ૧૮૭૨ ના નવમા આક્ટમાં જોવું.) (૯) Disputs between master and servant. એટલે સેવ્ય સેવકના વાંધા બાબત. (૧૦) contests on boundaries એટલે હદ બાબતની તકરારો. (૧૧) As-sault મારામારી. Slander (૧૨) ગાળાગાળી. (૧૩) Larceny ચોરી. (૧૪) Rob-bery and other Voliencences એટલે લુટ અને બીજી જબરદસ્તી (૧૫) Adultery એટલે વ્યભિચાર. (આ બાબતની ફરીયાદી ફક્ત વ્યભિચાર કરનાર પુરૂષ ઉપરજ ચાલી શકેછે. સ્ત્રી ઉપર નહિ.) (પીનલફ્રેડ સને ૧૮૬૦ ના ૪૫ મા આક્ટની કલમ ૪૯૭ મી જુઓ) અને તે ફરીઆદ તે સ્ત્રીના ધણીથીજ માંડી શકાયછે. (૧૬) Altercation between man and wife and their serveral duties, એટલે સ્ત્રી પુરૂષ વચ્ચેની ફરીઆદ અને તેમના ધર્મ સંબંધી. (૧૭) The law of inheritance એટલે વારસા બાબત. (૧૮) Gaming with dice and living creatures એટલે પાસાથી અને પ્રાણીથી જુગાર રમવા બાબત. (આ બાબત હવે દીવાની ફરીઆદ તો ચાલતીજ નથી. પણ તે રમનારને ફોજદારી કોર્ટથી સજા થાય છે.)

અત્ર—

સાહસના ચાર પ્રકાર.

મનુષ્યમારણંસ્તેયમ્પરદારાભિમર્શનમ્ ॥ પાસ્યમુભયઋચેતિસાહસ
સ્યાચ્ચતુર્વિધમિતિવૃહસ્પત્યુક્તેઃ॥સ્ત્રીસદ્ગૃહણવાકુદ્દણ્ડપાસ્યાણાંસા
હસભેદત્વેપિપૃથક્કિંદ્રેશોગોબલીર્બહ્ન્યાયેન॥ એતેષાઋચાષ્ટાદશપદા
નાંસ્વરૂપમગ્રેવ્યક્તીકારિણ્યતે ॥

અર્થ—અહીં માણસ મારવું, ચોરી, પરસ્ત્રી સ્પર્શ અને ગાળાગાળી તથા મારામારી
એ સાહસના ચાર પ્રકાર છે. એવા વૃહસ્પતિના વચનથી સ્ત્રી સંગ્રહણ, વાકપાશ્વ અને
દંડપાશ્વ એ ત્રણ સાહસનાજ ભેદ છે. પણ તે *ગોમલીબર્દ ન્યાય કરીને જીદો કહ્યા છે. આ
અદાર પ્રકારના વ્યવહારનાં સ્થાનકોનું સ્વરૂપ આગળ જતાં સ્પષ્ટ બતાવીશું.

ધર્માધિકરણ અથવા દીવાની કોર્ટ.

અથવ્યવહારમાતૃકાઃ॥ વૃહસ્પતિઃ ॥ દુર્ગમધ્યેગૃહકુર્યાંઙ્ગલવૃક્ષા
શ્રિતમ્પૃથક્ ॥ પ્રાગ્દિશિપ્રાહ્મુખીન્તસ્યલક્ષણ્યાકલ્પયેત્સભામ્ ॥
સૈવચધર્માધિકારણમ ॥

અર્થ—હવે વ્યવહારના નીચેના લખીએ છીએ.

વૃહસ્પતિ—ગૃહની અંદર જલ અને ઝાડના આશ્રયમાં જીવું ધરે કરવું, તેની પૂર્વ દિ-
શમાં પૂર્વ તરફના નોઢાવાળી અને સારા લક્ષણવાળી સભા કરવી. તેજ ધર્માધિકરણ
કહેવાય.

ધર્માધિકરણનું લક્ષણ.

ધર્મશાસ્ત્રવિચારેણસારાસારવિવેચનમ્ ॥ યત્રાધિક્રિયતે

સ્થાનેધર્માધિકરણંહિતત્ ॥ ઇતિકાત્યાયનોક્તેઃ ॥

અર્થ—કાત્યાયન—ધર્મશાસ્ત્રના વિચાર પ્રમાણે જે જગોમાં સાર અને અસારનો
તપાસ કરાય, તે જગોનું ધર્માધિકરણ એવું નામ છે.

ન્યાય કરનાર તથા ન્યાય સભા વિનય યુક્ત લેઈએ.

મનુઃ(અ.૮શ્લો.૧.૨) વ્યવહારાન્દિદ્ધુસ્તુબ્રાહ્મણૈઃસહપાર્થિવઃ॥

મંત્રજ્ઞૈર્મન્ત્રિભિશ્ચૈવવિનીતઃપ્રવિશેત્સભામ્ ॥ વિનીતવેષાભરણઃ

* ગો શબ્દ ગાય અને બળદ એ બંનેને બતાવે છે તો પણ બળદને બતાવવાહોય
તાં ગોબલીબર્દ એમ ગો શબ્દથી જીદો બલીબર્દ શબ્દ પણ વપરાય છે.

પડ્યેત્કાર્યાણિકાર્યિણામ ॥

અર્થ—મનુ—વ્યવહાર (ન્યાય) ને તપાસવાની ઇચ્છા રાખનાર, રાજાએ પ્રાહ્મણો અને વિચારને જાણનાર મંત્રીઓને સાથે લેઈ નઅપણાથી સભામાં જવું. નઅપણાને બતાવનારા પોશાક અને આભરણુ રાખી કામવાળાઓનાં કામ તપાસવાં.

સભાસદ અને કાયદાની મદદથી ન્યાય કરવો.

યાજ્ઞવલ્ક્યઃઽવ્યવહારાન્નૃપઃપડ્યેદ્વિદ્વદ્વિર્બ્રાહ્મણૈઃસહઽધર્મશાસ્ત્રાનુસારેણક્રોધલોભવિવર્જિતઃઽનૃપઃપ્રજાપાલનાધિકૃતોયઃકશ્ચિન્નક્ષત્રિયેવઃ॥

પારાવલ્ક્ય—રાજાએ ક્રોધ અને લોભ રહિત થઈને વિદ્વાન પ્રાહ્મણો સહિત ધર્મશાસ્ત્રના અનુસારથી વ્યવહાર (ન્યાય) તપાસવો. રાજા એટલે પ્રજાનું પાલન કરવામાં અધિકાર પામેલો હરકોઈ (મનુષ્ય) સમાજવો. અને તે ક્ષત્રિય જાતનોજ હોવો જોઈએ એમ નહીં.

ન્યાય કરનારનાં પાંચ અંગ.

કાત્યાયનઃ ॥ સપ્રાદ્વિવાકઃસામાત્યઃસત્રાહ્મણપુરોહિતઃ॥સસભ્યઃપ્રેક્ષકોરાજાસ્વર્ગેતિષ્ઠાતિધર્મતઃ॥ અત્રત્રાહ્મણોઽનિયુક્તઃ ॥ સમ્યાસ્તુનિયુક્તાઃતથાચોક્ત્તાનિયુક્તોવાઽનિયુક્તોવાધર્મજ્ઞોવક્તુમર્હતીતિ।

કાત્યાયન—ન્યાયાધીશ, કારભારી, પ્રાહ્મણ, પુરોહિત, અને *સભાસદ. સહિત વ્યવહાર (ન્યાય) તપાસનારો રુજા ધર્મ કરી સ્વર્ગમાં રહેછે. આ જગ્યાએ પ્રાહ્મણ વગર નીમેલો, અને સભાસદો તો નીમેલાજ જોઈએ. કહુંછે કે નીમેલો અથવા વગર નીમેલો હોય તો પણ ધર્મને જાણવાને લાયક છે.

ન્યાયાધીશનું લક્ષણ.

પ્રાદ્વિવાકસ્વરૂપમાહ ॥ વૃહસ્પતિઃ ॥વિવાદેપૃચ્છતિપ્રશ્નમ્પ્રતિપ્રશ્નન્તથૈવચ ॥ પ્રિયપૂર્વમ્પ્રાગ્વદાતિપ્રાદ્વિવાકસ્તતઃસ્મૃતઃ॥

અર્થ—ન્યાયાધીશના ૨૫૩૫ વિધે વૃહસ્પતિ કહેછે—તકરારમાં જે સવાલ પૂછેછે, તેમજ ઉલટપાલટ તપાસ કરેછે, તથા જોઈતી તમામ હકીકત મેળવી જે પ્રથમે બોલેછે તેને પ્રાદ્વિવાક એટલે ન્યાયાધીશ કહેલો છે.

* કારભારીનું લક્ષણ.

અમાત્યસ્વરૂપમાહ ॥ વ્યાસઃ ॥ સર્વશાસ્ત્રાર્થવેત્તારમલુબ્ધન્યાયભાષિણમ્ ॥ વિપ્રમ્પ્રાજ્ઞક્રુમાયાતમમાત્યસ્થાપયેદ્વિજ્ઞમેતિ ॥ અત્રપુનર્દ્વિજગ્રહણંવિપ્રાભાવેક્ષત્રિયવૈશ્યયોરૂપાદાનાર્થમ્ ॥

* પંચ જેને અંગ્રેજ કોર્ટમાં જુરી અથવા આસેસર કહેછે.

અર્થ—કારભારીના સ્વરૂપ વિષે વ્યાસ કહેછે; સર્વશાસ્ત્રના અર્થને જાણનાર, લોભ રહિત, વાજબી ખોલનાર, અતુર અને (એ ગુણોના) પરંપરાથી પ્રખ્યાતી મેળવેલા પ્રાહ્મણને દ્વિજને કારભારી સ્થાપવો. અહીં ફરીથી દ્વિજ શબ્દ લખ્યોછે, તે પ્રાહ્મણના અભાવે ક્ષત્રિય અને વૈશ્યના ગ્રહણને વાસ્તેછે, (અર્થાત તેવા ગુણવાળો પ્રાહ્મણ ન મળે તો તેવી યોગ્યતાનો ક્ષત્રિય કે વૈશ્ય તેને કારભારી નીમવા જેમકે,

કારભારી શૂદ્ર ન જોઈએ.

તથાચકાત્યાયનઃ॥ યત્રવિદ્વાન્નવિપ્રઃસ્યાત્ક્ષત્રિયન્તત્રયોજયેત્ ॥

વૈશ્યંવાધર્મશાસ્ત્રજ્ઞશૂદ્ર્યત્તેનવર્જયેદિતિ ॥

કાત્યાયન—કહેછે કે જ્યાં વિદ્વાન પ્રાહ્મણ ન હોય ત્યાં ધર્મશાસ્ત્રને જાણનાર ક્ષત્રિય ને અથવા વૈશ્યને કારભારી સ્થાપવો પણ શૂદ્રને યતનથી (અવશ્ય કરીને) ભાગ કરવો.

સભાસદોનાં લક્ષણ.

સમ્યાંશ્વાહાયાજ્ઞવલ્કયઃ॥શ્રુતાધ્યયનસમ્પન્નાધર્મજ્ઞાઃસત્યવાદિનઃ॥

રાજ્ઞાસભાસદઃકાર્યારિપૌમિત્રેચયેસમાદૃતિ ॥

ચારવલ્કય—સભાસદો †વિષે કહેછે—જેણે શાસ્ત્ર સાંભળ્યાંછે, એવા, બહુલા, ધર્મને જાણનાર, સત્ય ખોલનાર અને શત્રુ તથા મિત્રને વિષે સરખા (સમદૃષ્ટિએ જોનારા) એવા એવા સભાસદો રાજ્યએ કરવા.

સભાસદની સંખ્યા.

एतेषांसंख्यामाह बृहस्पतिः॥ लोकवेदज्ञधर्मज्ञाःसप्तपंचत्रयोपिवा ॥

• યત્રોપવિષ્ટાવિપ્રાઃસ્યુઃસાયજ્ઞસદશીસમેતિ ॥

બૃહસ્પતિ—એઓની (સભાસદોની સંખ્યા વિષે કહેછે. લોક, વેદ અને ધર્મને જાણનાર એવા સાત, પાંચ અથવા ત્રણ પણ પ્રાહ્મણો જ્યાં પેઠા હોય એ સભાસત ખરાખર છે.

હિસાબી કારકુન તથા ચીટનીસનું લક્ષણ.

सएव ॥ शब्दाभिधानतत्त्वज्ञौगणनाकुशलौशुची ॥ नानालिपिज्ञौकर्त्त

व्यौराज्ञागणकलेखकौ ॥શબ્દઃ શબ્દશાસ્ત્રમ્ અભિધાનંકોશઃ॥

એજ બૃહસ્પતિ—શબ્દ એટલે વ્યાકરણ શાસ્ત્ર અને અભિધાન એટલે કોશના તત્ત્વને જાણનારા, ગણવામાં હુશિયાર, પવિત્ર, અને અનેક લિપિઓને જાણનાર એવા ગણનાર અને લખનાર આ બંને જણને રાજ્યએ રાખવા.

† આ (સભાસદો) બાબત જુરી અને આસેસરોની યોગ્યતા વિષે કિમીનલ પ્રોસી-
જર કોડ સને ૧૮૭૨ ના આર્ક્ટ ૧૦ માની કલમ ૪૦૪ થી ૪૦૬ માં અને હાઇકોર્ટ
કિમીનલ પ્રોસીજર સને ૧૮૭૫ ના આર્ક્ટ ૧૦ ની કલમ ૫૪ માં લખ્યુંછે. તથા તેઓની
સંખ્યા વિષે પણ એજ આર્ક્ટોમાં લખ્યું છે.

ન્યાય સાંભળનાર વાણીયા જોઇએ.

કાત્યાયનઃ॥ શ્રોતારોવણિજસ્તત્રકર્ત્તવ્યાન્યાયદર્શિનઃ॥તત્રસભાયામ્।

કાત્યાયન—ત્યાં (સભામાં) ન્યાય જોનાર વાણીયાઓને સાંભળનાર રાખવા.
સાક્ષીઓને બોલાવવા વગેરે કામગારે શુદ્ધ રાખવો.

બૃહસ્પતિઃ॥ આકારણેરક્ષણેચસાક્ષ્યાર્થિપ્રતિવાદિનામ્ ॥

સમ્યાધીનઃસત્યવાદીકર્ત્તવ્યસ્તુસ્વપૂરુષઃ॥ અયયંચશૂદ્રૈર્વા ॥

બૃહસ્પતિ—(રાજાએ) સાક્ષી તથા વાદી અને પ્રતિવાદીઓને બોલાવવા અને તેમની ચોકી રાખવા સારૂ પોતાનો એક સત્યવાદી માણસ સભાસદોના સ્વાધીન રાખવો. આ માણસ શુદ્ધ હોવો જોઈએ.

સાધ્યપાણનું લક્ષણ.

તથાચવ્યાસઃ ॥ સાધ્યપાલસ્તુકર્ત્તવ્યોરાજ્ઞાસાધ્યસ્યસાધકઃ ॥

ક્રમાયોતોદ્ઘઃશૂદ્રઃસમ્યાનાંચમતેસ્થિતઇતિ ॥.

જેમકે વ્યાસ કહેછે કે, પરંપરાથી આવેલા (પેહેડી દર પેહેડીના નોકર) મજબુત શુદ્ધને, બોલાવવા તથા ચોકી કરવા વગેરે સાધ્યને વાસ્તે રાખવો, અને તે સભાસદોના મતમાં રહેવો જોઈએ. (ઉપર બૃહસ્પતિએ કહ્યો તેજ આ સાધ્યપાળ સમજવો.)

ન્યાય કરનાર રાજાનો પ્રતિનિધિ બ્રાહ્મણ.

યાજ્ઞવલ્કયઃ ॥ અપશ્યતાકાર્યવશાદ્યવહાન્નૃપેણતુ ॥

સમ્યૈઃસહનિયોક્તવ્યોબ્રાહ્મણઃસર્વધર્મવિત્ ॥

યાજ્ઞવલ્કય—કામકાજને લીધે રાજાથી બચહાર (ન્યાય) ન તપાસાયતો તેણે સભાસદોની સાથે સર્વ ધર્મ જાણનારા બ્રાહ્મણને નીમવો.

રાજા વગેરેના કામ.

નૃપાધ્યક્ષાદીનાકાર્યમાહ ॥ બૃહસ્પતિઃ ॥ વક્તાધ્યક્ષોનૃપઃશાસ્તાસ

મ્યાઃકાર્ય પરીક્ષકાઃ॥ ગણકોગણયેદર્થલિખેન્યાયઞ્ચલેખકઃ॥

. ન્યાય સભામાં બેસવાનો નિયમ.

સૈવ ॥ પૂર્વામુખસ્તૂપવિશેદ્રાજાસમ્યાઽદ્ઘમુખાઃ ॥ ગણકઃપશ્ચિમા-

સ્યસ્તુલેખકોદક્ષિણામુખઃ ॥

આકટ ૧૦ માની કલમ ૪૦૪થી ૪૦૬માં અને હાઇકોર્ટ ક્રિમિનલ પ્રોસીજર સને ૧૮૭૫ ના આકટની કલમ ૫૪ માં લખ્યું છે. તથા તેઓની સંખ્યા વિષે પણ એજ આ-કટોમાં લખ્યું છે.

બૃહસ્પતિ—રાજા અને ન્યાયાધીશ વગેરેના કામકાજો વિષે કહેછે કે, ન્યાયાધીશ કહેવું, રાજાએ હુકમ કરવો, સભાસદોએ કામની પરીક્ષા કરવી; ગણનારે નાણાનો હિસાબ રાખવો અને લખનારે થયેલો ન્યાય લખવો.

એજ (બૃહસ્પતિ) કહેછે કે,—રાજાએ પૂર્વાભિમુખે, સભાસદોએ ઉત્તરાભિમુખે, ગણનારે પશ્ચિમાભિમુખે તથા લખનારે દક્ષિણાભિમુખે (સમામાં) બેસવું.

કાણે આપેલા ન્યાયનું વધારે મહત્વ છે.

**રાજસભાતોનિર્ણાયકાન્તરમાહયાજ્ઞવલ્કયઃ ॥ નૃપેણાધિકૃતાઃ પૂગાઃ
શ્રેણયોથકુલાનિચ ॥ પૂર્વપૂર્વગુરુજ્ઞેયંવ્યવહાર વિધૌનૃણામ્ ॥ નૃપેણ
ધિકૃતાઃ પ્રાઙ્ઘિવાકાદયઃ ॥ પૂગાઃ નાનાકર્મોપજીવિનામેકગ્રામસ્થ
વિજાતીયાનાં સમૂહાઃ ॥ પૂગવિપરીતાશ્ચ શ્રેણયઃ ॥ કુલાનિજ્ઞાતિસ-
મ્બ્રન્ધિવ્રન્ધૂનાં સમૂહાઃ**

વાસવદત્ત—“રાજાસભાથી બીજા નિર્ણય કરનારાઓ વિષે કહે છે કે,—રાજાના અધિકારીએ, પૂગ, એણી અને કુલ એઓમાંથી પેહેલા પેહેલા (એક બીજાથી અનુક્રમે) મનુષ્યોના વ્યવહારમાં વજનદાર છે.”

રાજાના અધિકારીઓ એટલે મુખ્ય ન્યાયાધીશ વગેરે પૂગ એટલે જુદાં જુદાં કામોથી જીવનારા (નિર્વાહ કરનારા) અને એક ગામમાં રહેનારા એવા જુદી જુદી જાતિવાળાઓના સમૂહો. પૂગનાં લક્ષણથી ઉલટા એણી (એક પ્રકારના કામથી જીવનારા, અને જુદા જુદા ગામોમાં રહેનારા એવા એક જાતિવાળાઓના સમૂહો) કહેવાય, કુલ એટલે સાતિ સંબધી અને બંધુઓના સમૂહો.

ન્યાય સભાનાં સ્થાન.

બૃહસ્પતિરપિ ॥ યેચારણ્યચરાસ્તેષામરણ્યેકરણમ્ભવેત્ ॥

સેનાયાં સૈનિકાનાન્તુ સાર્થેષુ વર્ણજાન્તથા ॥ કરણં સભા ॥

બૃહસ્પતિ—પણ કહેછે કે, વગડામાં ફરનારાઓનું, વગડામાં, સેનાવાળાઓનું સેનામાં અને વેપારીઓનું વેપારીઓમાં કરણ—(સભા અથવા મંડળ) થવું જોઈએ.

ન્યાય કરવાનો સમય.

**વ્યવહારદર્શને કાલમાહકાત્યાયનઃ ॥ સભાસ્થાનેતુ પૂર્વાર્ણહેકાર્યાણા
ન્નિર્ણયં નૃપઃ ॥ કુર્યાન્છાસ્ત્રપ્રણતિને માર્ગેણામિત્રકર્ષનઃ ॥ દિવસ
સ્યાષ્ટમમ્ભાગમ્મુક્ત્વાભાગત્રયન્તુયત્ ॥ સકાલો વ્યવહારાણાં શાસ્ત્ર
દષ્ટઃ પરૈઃ સ્મૃતઃ ॥ આદ્યયામાર્ધમષ્ટમોભાગૈતદુત્તરમાવર્તનાત્પ્રા
ચીનમ્ભાગત્રયમ્ ॥**

કાત્યાયન—વ્યવહાર તપાસવાના સમય વિષે કહે છે કે, શુદ્ધિએ મારનાર રાજ્યે શાસ્ત્રમાં કહેલા માર્ગ પ્રમાણે સભાના જગોમાં કામનો નિર્ણય પૂર્વાણકાળમાં કરવો.

દિવસના આઠમા ભાગને મૂકીને બાકીના જે ત્રણ ભાગ તે શાસ્ત્રમાં કહેલો વ્યવહાર (ન્યાય) તપાસવાનો ઉત્તમ કાળ છે, એમ શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે.

પેહેલા પોહારનું જે અર્ધ તે દિવસનો આઠમો ભાગ તે પછી સૂર્ય નમતાં પેહેલાના ત્રણ ભાગ અર્થાત્ મધ્યાન પેહેલાનો દોઢ પોહાર.

ન્યાય ન કરવાના દિવસ.

વડ્યૌસ્તિથીશ્વાહસંવર્ત્તઃ॥ ચતુર્દશીત્યમાવાસ્યાપૌર્ણમાસીતથાષ્ટમી॥

તિથિષ્વાસુનપચ્ચેતવ્યવહારાન્વિચક્ષણ ઇતિ ॥

બૃહસ્પતિ—વર્જ્યા યોગ્ય તિથિએ વિશે કહે છે કે, ચતુર્દશ, આમાવાસ્યા, પુનમ, અને આઠમ આ તિથિઓમાં સમજીએ વ્યવહાર તપાસવા નહીં.

વર્જ્યતીથિઓને દહાડે શું કરવું ?

બૃહસ્પતિઃ॥ પૂર્વાર્ણતામધિષ્ઠાયવૃદ્ધામાત્યાનુજીવિભિઃ॥ પચ્ચેત્પુરાણ

ધર્માર્થશાસ્ત્રાણિઋણ્યાત્તથા॥તાંસભામ્॥અર્થશાસ્ત્રંનીતિશાસ્ત્રમ્॥

બૃહસ્પતિ—પૂર્વાણ કાળમાં ત્યાં (મેશીને) વૃદ્ધ કારભારી અને અનુજીવિઓની સાથે વ્યવહાર તપાસવા અને પુરાણ, ધર્મશાસ્ત્ર તથા અર્થશાસ્ત્ર સાંભળવાં. અર્થ શાસ્ત્ર એટલે નીતિશાસ્ત્ર.

ધર્મશાસ્ત્ર અર્થશાસ્ત્ર કરતાં બળવતર છે.

ધર્મશાસ્ત્રાર્થશાસ્ત્રયોર્વિપ્રતિપત્તાવાહનારદઃ ॥ યત્રવિપ્રતિપત્તિઃ

સ્યાંદુર્મશાસ્ત્રાર્થશાસ્ત્રયોઃ ॥ અર્થશાસ્ત્રોક્તમુત્સૃજ્યધર્મશાસ્ત્રો

ક્તમાચરેદિતિ ॥

નારદ—ધર્મશાસ્ત્ર અને અર્થ શાસ્ત્રના વિરોધ વિશે કહે છે કે, જ્યાં ધર્મશાસ્ત્ર અને અર્થ શાસ્ત્રને પરસ્પર વિરોધ આવે ત્યાં અર્થ શાસ્ત્રમાં કહેલાનો ત્યાગ કરી ધર્મશાસ્ત્રમાં કહેલું કરવું.

ધર્મ શાસ્ત્રોના વિરોધમાં શું બળવાન છે?

ધર્મશાસ્ત્રયોર્વિરોધેત્વાહયાજ્ઞવલ્ક્યઃ ॥ સ્મૃત્યોર્વિરોધે

ન્યાયસ્તુબલ્ક્યવહારતઃ ॥

યાજ્ઞવલ્ક્ય—કહે છે કે, સ્મૃતિઓને પરસ્પર વિરોધ આવે ત્યાં વ્યવહારથી ન્યાય બળવાન છે. અર્થાત્ પ્રાચીન કાળથી ચાલતો આવેલો ન્યાય બળવાન છે.

ન્યાયમાં યુક્તિનો ઉપયોગ કરવો.

ન્યાયમનાલોચયતોદોષમાહવૃહસ્પતિઃ ॥ કેવલંશાસ્ત્રમાશ્રિત્ય

નકર્ત્તવ્યોહિનેર્ણયઃ ॥યુક્તિહીનેવિચારેતુધર્મહાનિઃપ્રજાયતદ્વિતિ॥

બૃહસ્પતિ—ન્યાયને નહીં જોનારના દોષ વિશે કહે છે કે, ફક્ત શાસ્ત્રનોજ આશ્રય કરીને નિર્ણય ન કરવો. કારણ કે, યુક્તિ વિનાના વિચારમાં ધર્મની હાનિ થાયછે.

દેશાચાર ધ્યાનમાં રાખવા અને ઉદાહરણો.

દેશાચારાદ્યપ્યાલોચયેદિત્યાહવૃહસ્પતિઃ ॥ દેશજાતિકુલાનાઞ્ચ

યેધર્માઃપ્રાક્પ્રવર્તિતાઃ॥ તથૈવતેપાલનીયાઃપ્રજાપ્રકૃભ્યતેડન્યથા ॥

જનાપરક્તિર્ભવતિબલંકોશશ્વનશ્ચાતિ ॥ ઉદૂહ્યતેદાક્ષિણાત્યૈર્માતુલ

સ્યસુતાદ્વિજૈઃ॥ મધ્યદેશેકર્મકરાઃશિલ્પિનશ્ચગવાશિનઃ॥ મત્સ્યા

દાશ્વનરાઃપૂર્વેવ્યભિચારરતાઃસ્ત્રિયઃ ॥ ઉત્તરેમદ્યપાનાર્યઃસ્પૃશ્યાનૃ

ળારંજસ્વલાઃ॥ અનેનકર્મણનૈતેપ્રાયશ્ચિત્તદર્માહકા ॥દ્વિતિ॥

બૃહસ્પતિ—દેશાચાર* વગેરે પણ તપાસવા વિશે કહે છે કે, દેશ, જાતિ અને કુલના જે ધર્મો પહેલાં ચલાવેલા હોય તે તેમજ પળાવા જોઈએ, નહીંતર પ્રજામાં ગડબડ ઉઠે છે. માણસોમાં બેદીક્ષી થાય છે, કોજ અને બેડાર નાશ પામે છે,

દક્ષિણના બ્રાહ્મણો મામાની દીકરીને પરણેછે. મધ્યદેશમાં મગ્ધુરી કરનાર, અને શિલ્પીઓ, ગોમાંસ ભક્ષ કરનારા છે. પૂર્વમાં માણસો મત્સ્ય ખાય છે, અને સ્ત્રીઓ વ્યભિચારમાં પ્રીતિવાળી હોય છે. ઉત્તરમાં સ્ત્રીઓ મદ્યપાન કરેછે, અને માણસો રજસ્વલાનો સ્પર્શ કરે છે. આવાં કામ કરવાથી એ લોકો પ્રાયશ્ચિત કે દમને યોગ્ય નથી.

દેશાચારની ખામતો વિશેષ ખુલાસો તથા મત બિંદ.

પૂર્વેપ્રાચ્યાઃ ॥ ક્વચિત્સર્વદ્વિતિપાઠઃ ॥સર્વેબ્રાહ્મણાદ્યાઃ ॥દમોદળઢઃ॥

યત્ત્વત્રપ્રાયશ્ચિત્તાદિસ્મરણન્તદેતદ્વાક્યાનુપાત્તદેશપરમિતિકેચિન્

* હીંદુલોમાં કુટુંબનો રવઘડો અથવા (કસ્તમ) ચાલ સ્પષ્ટ રીતે પુરવાર કરી હોયતો લખેલા શાસ્ત્રના આધારથી પણ તેનું પ્રમાણ પ્રધાન્ય ગણવું. પરંતુ એવા રવઘડો અથવા (કસ્તમ) ચાલ પુરવાર થઈ એમ ઠરાવી મજકુર રવઘડો અથવા ચાલ માન્ય રાખતાં ધણીજ સાવચેતી રાખવી જોઈએ. વારસાની ખામતમાં અમુક હીંદુ કુટુંબમાં કોઇપણ ખાસ કાનુન હોય કે જે ધણીજ જાનૂની, એક સરખી રીત ચાલતી આવેલી, અને વાજબી તથા હિંદુશાસ્ત્રનાં મુખ્ય તત્વોથી વિરુદ્ધતા હોય તો તેની અવગણના ન કરવી જોઈએ, એમ મુંબાઈની હાઇકોર્ટે, બાઉ નાનાજી વી. સુંદરાખાઈના કજીઆમાં ઠરાવ્યું છે. મુંબાઈ ૧૦ ૫૦ ૧૧ ૫૦ ૨૪૬.

અન્યેતુ પ્રાયશ્ચિત્તરૂપોયોદમદ્વિવ્યાચક્ષાણાદ્દણ્ડાભાવમાત્રમ્ -
ન્યદેશેદ્દણ્ડઃપ્રાયશ્ચિત્તઞ્ચેત્યાહુઃ ॥

પૂર્વ એટલે પ્રાચી દિશાના. કોઈ પુસ્તકમાં પૂર્વને બદલે સર્વ એવો પાઠ છે. સર્વ એટલે આત્મણુ વગેરે. દમ એટલે દંડ જે આ બાબતોમાં પ્રાયશ્ચિત વગેરે કહેલાં છે તે ઉપરના વાક્યોમાં જે દેશોનું ગ્રહણ નથી કર્યું તે દેશોને લાગુ પડે છે, એમ ફેરલાએક કહે છે. બીજાનો પ્રાયશ્ચિત રૂપ જે દંડ એવું બ્યાખ્યાન કરીને તે દેશોમાં કૃત દંડજ ન કરવો પણ પ્રાયશ્ચિત કરાવવું. અને બીજા દેશોમાં તો દંડ અને પ્રાયશ્ચિત એ બંને (બેધ)એ એમ કહે છે.

વેપારી વગેરેનો ન્યાય જાણીતા મારફત કરાવવો.

વ્યાસઃ ॥ વણિક્શિલ્પિપ્રભૃતિપુકૃષિરંગોપજીવિષુ ॥ અશ્વકયોનિર્ણયો
હ્યન્યૈસ્તઙ્ગૈરેવતુકારયેત્ ॥

વ્યાસ—વેપારી; કારીગરો વગેરે, બિદ્ધો અને રંગારાઓ વિશે બીજાઓએ નિર્ણય કરવો અશક્ય છે, માટે તે જાણનારાઓ (તેમના વ્યવહારથી વાકેફગાર) પાસેજ કરાવવો. આશ્રમની તકરારમાં રાજાએ નિર્ણય ન કરવો.

મનુઃ^૧ ॥ આશ્રમેષુદ્વિજાતીનાંકાર્યૈવિવદતામ્મિથઃ ॥

નવિબ્રૂયાન્નૃપોધર્મચિકીર્ષન્હિતમાત્મન ॥ ઇતિ ॥

મનુ—પોતાનું હિત ધ્યાનર રાજાએ આશ્રમોની આશ્રમ વિશેના કાર્ય બાબતની પરસ્પર તકરારમાં હાથ ધાલવો નહીં. (આશ્રમ પ્રત્યયર્થ આદિક.)
કૂરીઆદીને કરવાના પ્રશ્નની રીત.

કાત્યાયનઃ ॥ કાલેકાર્યાર્થિનમ્પૃચ્છેત્પ્રણતમ્પુરતઃસ્થિતમ્ ॥ કિંકાર્યકા
ચતેપીડામાભૈષીબ્રૂહિમાનવ ॥ કેનકસ્મિન્કદાકસ્માત્પૃચ્છેદેવંસ-
ભાગતમ્ ॥ એવમ્પૃષ્ઠઃસયદ્બ્રૂયાત્સમથ્યૈર્બ્રાહ્મણૈઃસહ ॥ વિચાર્ય
કાર્યન્યાય્યંચેદાઘ્વાનાર્થમતઃપરમ્ ॥ મુદ્રાંવાનિક્ષિપેત્તસ્મિન્પુરુષં
વાસમાદિશેત્ ॥

કાત્યાયન—બ્યવહાર તપાસવાને વખતે નમ્રતાથી આગળ ઉભિત, કામવાણને પૂછવું કે, હે મનુષ્ય ! શું કામ છે ? તારે શી પીડા છે ? બીહીશ નહીં બોલ, કોણે, કઈ જગ્યાએ, ક્યારે અને શાથી તને પીડા કરી છે ? એમ સભામાં આવેલાને પૂછવું. એમ પૂછેલો તે

મનુષ્ય જે બોલે તે કામ સભાસદો અને ખાત્રીઓની સાથે વિચારતાં બ્યાજખી લાગે તો પ્રતિવાદીને બોલાવવા વાસ્તે તેનેજ (ફરીવાદીને) મોઢેર આપવી અથવા માણસ મોકલવો.

ફવાહીના ચાર પ્રકાર.

નારદઃ ॥ વક્તવ્યેઢર્થેહ્યતિષ્ઠન્તમુત્ક્રામંતંચતદ્વચઃ॥ આસેધયેદ્વિવાદા-

ર્થીયાવદાવ્હાનદર્શનમ્ ॥ આસેધસ્યચાતુર્વિધ્યમાહસૅવ ॥

સ્થાનાસેધઃકાલકૃતઃપ્રવાસાત્કર્મણસ્તથા ॥ ચતુર્વિધઃસ્યાદાસે-

ધસ્તમાસિદ્ધોનલઙ્કયેત્ ॥આસિદ્ધસ્યાસેધાતિક્રમેદ્દણ્ડમાહસૅવ ॥

આસેધયોગ્યઆસિદ્ધઉત્ક્રામન્દ્દણ્ડમર્હતિ ॥ ક્વચિદાસેદ્ધુરેવદ્દણ્ડ

માહસૅવ ॥ યસ્ત્વિન્દ્રિયનિરોધેનવ્યાહારોચ્છ્વસનાદિભિઃ ॥ આસે

ધ્યેદનાસેધ્યૈઃસદ્દણ્ડોનત્વતિક્રમાદિતિ ॥ ક્વચિદાસેધાતિક્રમે

દ્દણ્ડાભાવમાહ નારદઃ ॥ નદીસન્તારકાન્તારદુર્દેશોપ્ચવાદિપુ

આસિદ્ધસ્તંપરાસેધમુત્ક્રામન્નાપરાધ્નુયાદિતિ ॥

નારદ—પ્રતિવાદી કહેવાની આવડતમાં ન રહેતો હોય અને તેના (વાદીના) વચનને ઉલ્લંઘન કરતો હોય તો સભા તરફથી તેડું આવતાં સુધી તકરારી માણસે તેને ફવાહી દેવી (અર્થાત્ એજ કે પ્રતિવાદીથી વાદીને અડચણ થતી હોય તે કામ અટકાવવા વાદી, પ્રતિવાદીને કહેતાં તે ન માને તો ફોરેટથી તેડું આવતાં સુધી તેને વાદીએ ફવાઈ દેવી.)

ફવાઈના ચાર પ્રકાર વિષે નારદ—સ્થાનકની, વખતની, પ્રવાસની અને કામની એમ ફવાઈના ચાર પ્રકાર છે, તેને (ફવાઈને) ઉલ્લંઘન ન કરવી જોઈએ.

જેને ફવાઈ આપી છે તે સખસ ફવાઈનું ઉલ્લંઘન કરે તો તેના દંડ વિષે નારદ કહેછે કે, ફવાહીને યોગ્ય છતાં ફવાહી આપેલો સખસ તે ન માને તો દંડને યોગ્યછે.

કોઈ જગોએ ફવાહી આપનારનાજ દંડ વિષે નારદ—ઈંદ્રિયને રોકવાની અથવા બોલવાને કે શ્વાસોચ્છાસ વગેરેને રોકવાની અયોગ્ય ફવાહી આપેલો (તે) ફવાહી આપનારનો દંડ કરવો પણ ઉલ્લંઘન કરનારનો નહીં.

કોઈ જગોએ ફવાહી ન માનનારનો દંડ ન કરવા વિષે નારદ—નદી ઉતરવી અથવા વગડો કે કોઈ અપરાધ જગોની હરકતો વગેરેમાં ફવાહી ન માનનારનો અપરાધ ગણવાનહીં.

ફવાઈ ન દેવા યોગ્ય ને ફવાઈ ન આપવી.

ફવાઈ ન દેવા યોગ્ય કોણુછે ?

ફોરેટમાં કોને ન બોલાવવા ?

અનાસેધ્યાનાસેદ્ધુર્દ્દણ્ડમાહકાત્યાયનઃ ॥ આસેધયંસ્ત્વનાસેધ્યં

જ્ઞાનાશયસ્થિતિસ્થિતિરીતિઃ॥ અનાસેધ્યાનાહઃસર્વા ॥ વૃક્ષમ્પર્વતમા-
 રુદાહસ્ત્યશ્વરથઘ્નોસ્થિતાઃ ॥ વિષમસ્થાશ્વતેસર્વેનાસેધ્યાઃકાર્યસ્-
 ધકૈઃ ॥ વ્યાધ્યાત્તવ્યસનસ્થાશ્વયજમાનસ્તથૈવચ ॥ અકલ્પવા-
 લસ્થવિરવિષમસ્થક્રિયાકુલાન્ ॥ કાર્યાતિપાતિવ્યસનિનૃપકાર્યો-
 ત્સવાકુલાન્ ॥ મત્તોન્મત્તપ્રમત્તાર્તભૃત્યાન્નાઘ્વાનયેન્નૃપઃ ॥ નહીન
 પક્ષાંયુવતિકુલેજાતામ્પ્રસૂતિકામ્ ॥ સર્વવર્ણોત્તમાંકન્યાન્તાજ્ઞાતિ
 પ્રભુકાઃસ્મૃતાઃ

કાત્યાયન — દુવાહી ન દેવા યોગ્યને દુવાહી આપનારના દંડ વિષે કહેછે કે—દુવાહી ન
 દેવા યોગ્યને દુવાહી આપનારનો રાજાએ દંડ કરવો જોઈએ એવી મર્યાદા છે.

દુવાહી ન દેવા યોગ્ય સખસો વિષે તેજ—ઝાડ કે, પર્વતપર ચઢેલા, હાથી, ઘોડા કે
 વહાણપર બેઠેલા, અડખડટમાં પડેલા, વ્યાધિથી પીડિત, વ્યસનમાં રહેલા અને યજ્ઞ
 કરતો યજમાન, એ સર્વ સખસો કામવાળાઓએ દુવાહી આપવા યોગ્ય નથી. બોલાવવામાં
 અવરથા કહે છે નારદ—અશકત, બાલક, વૃદ્ધ, અડખડટમાં પડેલો, કામકાજથી વ્યાકુળ,
 જેના ઉપર કોઈએ પેહેલી ફરિયાદ કરેલી છે તેવો, વ્યસની, રાજાના કામનો કે ઉત્સવનો
 ઉદ્યોગ કરવામાં લાગેલો, માદક પદાર્થથી મત્ત થયેલો, પેલો, ગાફલ, દુઃખી અને નોકર
 સખસોને રાજાએ બોલાવવા નહીં.

(તથા) અનાથ, જીવાન, ઉત્તમ કુળમાંની, પ્રસૂત થયેલી બ્રાહ્મણી, અને કન્યા,
 એવી સ્ત્રીઓને બોલાવવો નહીં. કારણ કે તે કુલને શ્વાધીન છે.

કેવી સ્ત્રીઓને કોરટમાં બોલાવવી ?

તદ્વીનકુટુમ્બિન્યઃસ્વૈરિણ્યોગણિકાશ્વયાઃ ॥ નિષ્કુલાયાશ્વપતિ
 તાસ્તાસામાઘ્વાનમિષ્યતે ॥ જ્ઞાત્વાભિયોગંયેપિસ્યુર્વનેપ્રવ્રજિતાદયઃ॥
 તાનપ્યાઘ્વાનયેદ્રાજાગુરુકાર્યેષ્વકોપયન્ ॥ કાઠન્દેશઞ્ચવિજ્ઞાય
 કાર્યાણાઞ્ચબલાબલમ્ ॥ અકલ્પાદીનપિશ્નૈઃશ્નૈરાઘ્વાનયેન્નૃપઃ॥

અસક્ત અને વાન પ્રથમ વગેરે ક્યારે અને કેમ બોલાવવા ?

સ્વતંત્ર થઈને કુળનું ભરણપોષણ કરનારી, સ્વૈરિણી, વેશ્યા, નીચકુળની અને
 વટલેલી એવી સ્ત્રીઓને બોલાવવી.

રાજાએ દેશકાળ અને ફરીઆદનાં બળાબળ વિચારીને ઉપર કહેલા અશક્ત વગેરે
 લોકોને પણ ધીરે ધીરે બોલાવવા, તેમજ ભારે કામોમાં વાનપ્રથમ અને સન્યાસી વગેરે
 લોકોને પણ તેમનો કોપ ન થાય એવી રીતે બોલાવવા,

યાનૈરેતિકાચિત્પાઠઃ॥ આહૂતોનાગચ્છનદ્વંડયઃ॥

વાહનથી બોલાવવા એમ કોઈ જગોમાં પાડછે. બોલાવ્યાછતાં ન આવનારનો દંડ કરવો.
બોલાવ્યા છતાં ન આવનાર દંડને યોગ્ય છે.

તથાચબૃહસ્પતિઃ ॥

આહૂતે/યત્રનાગચ્છેદર્ધાદ્વન્ધુકુલાન્વિતઃ॥

અભિર્યાગાનુરૂપેણતસ્યદ્વંડમ્પ્રકલ્પયેત્ ॥

બૃહસ્પતિ—બોલાવેલો માણસ જો બંધુ અને કુળ વગેરેના ગર્વથી ન આવે તો ફરીઆદના પ્રમાણમાં તેનો દંડ કરવો.

દંડની મર્યાદા. *

અભિયોગમેદેનદ્વંડમેદમાહ ॥ કાત્યાયનઃ॥ હીનેકર્મણિપન્ચાશ

ન્મધ્યમેતુશતાવરઃ॥ ગુરુકાર્યેષુદ્વંડઃ સ્યાન્નિત્યંપન્ચચશતાવરઃ॥ ઇતિ॥

કાત્યાયન—ફરીઆદોની જુદાઇથી દંડની જુદાઈ વિષે કહેછે કે, હલકા કામમાં પચાસ સુધી, મધ્યમ પ્રકારના કામમાં સોસુધી, અને મોટા કામમાં પાંચસોસુધી દંડ કરવો.

પ્રતિવાદીને બોલાવ્યા પછી શું કરવું.

આહૂતસ્યાગમનેયત્કાર્યન્તદાહપિતામહઃ ।

સમાયાઃપુરતઃસ્થાપ્યોગેભિયુક્તોવાદિનાતથેતિ॥ તૃતીયાસહાર્થે॥

પિતામહ—બોલાવેલો સખસ આવ્યા પછી જે કરવાનું તે વિષે કહેછે કે, વાદીની સાથે પ્રતિવાદીને સભાની આગળ ઉભો રાખવો. (આ શ્લોકમાં તૃતીઆ સાથેના અર્થમાંછે.)

વાદી વગેરે એ બોલાવવાનો ક્રમ.

કાત્યાયનઃ॥ તત્રાભિયોક્તાપ્રબ્રૂયાદભિયુક્તસ્ત્વનન્તરમ્ ॥

તયોરન્તેસદસ્યાસ્તુપ્રાદ્વિવાકસ્તતઃપરમ્ ॥

કાત્યાયન—તેમાં પ્રથમ વાદીએ બોલવું, પછી પ્રતિવાદીએ બોલવું, તે પછી સભા-સદોએ બોલવું અને પછી ન્યાયાધીશે બોલવું.

કોની ફરીઆદ પ્રથમ લેવી.

બૃહસ્પતિઃ અહમ્પૂર્વિકયાયાતાવર્ધિપ્રત્યર્થિનાયદા ॥ વાદોવર્ણાનુરૂ
પેણગ્રાહ્યઃપીઠામવેક્ષ્યવા ॥ અપ્રગલ્ભજડોન્મત્તવૃદ્ધસ્ત્રીબાલરોગિ
ણામ્ ॥ પૂર્વોત્તરેવહેદવન્ધુર્નિયુક્તોન્યોથવાનરઃ* ॥

બૃહસ્પતિ—જ્યાં વાદી પ્રતિવાદીઓ હું પેહેલો, હું પેહેલો, એમ કરી આવે. ત્યાં વ-
હુની મોટાઈ પ્રમાણે અથવા પીડા જોઈને ફરીઆદ લેવી.

જે હુંશીયાર ન હોય તે, જડ, ઉન્મત્ત, વૃદ્ધ, સ્ત્રી, બાળક અને રોગી, એઓનું કામ સંબંધી અથવા વકીલ થએલા બીજા માણસે ચલાવવું.

પ્રતિનિધીના હારજીત તેજ બાદી પ્રતિવાદીની હારજીત સમજવી.

નારદઃ ॥ અર્થિનાસન્નિયુક્તોવાપ્રત્યર્થિપ્રેરિતોપિવા ॥

યોયસ્યાર્થેવિવદતેતયોર્જયપરાજયૌ ॥

નારદ--વાદીએ નીમલો અથવા પ્રતિવાદી મોકલેલો જે સખસ જેને વાતે વિવાદ કરે છે તે સખસના જય પરાજય જે થાય તે તેઓના છે એમ સમજવું.

સંબંધ વિના બોલનારો દંડને પાત્ર છે.

**યત્તુકાત્યાયનઃ ॥ યોનશ્ચાત્તાનચપિતાનપુત્રોનનિયોગકૃત્ ॥ પરાર્થ
વાદીદણ્ઞઃસ્યાદવ્યવહારેણુવિબ્રુવન્નિતિ ॥ તદનિયુક્તપરમક્ષાચિત્પ
તિનિધ્યભાવસ્તેનૈવોક્તઃ ॥**

બ્રહ્મહત્યા વગેરે બાબતોમાં પ્રતિનિધી નીમી શકાય નહિ.

બ્રહ્મહત્યાસુરાપાનેસ્તેયેગુર્વંગનાગમેમનુષ્ય

મારણેસ્તેયેપરદારાભિમર્શને ॥ અમહ્યમક્ષણેચૈવકન્યાહરણદૂષણે

પારુષ્યેકૂટકરણેનૃપદ્રોહેતથૈવચ ॥ પ્રાતિવાદીનદાપ્યઃસ્યાત્કર્ત્તા

તુવિવદેત્સ્વય ॥ આત્યન્તિકપ્રતિનિમિત્તિષેધાર્થમ્પુનઃસ્તેયગ્રહ

ણમ્ ॥ પ્રાતિવાદીપ્રતિનિધિઃ ॥

જે કે, કાત્યાયન--જે ભાઈ નથી, પિતા નથી, પુત્ર નથી, અને વકીલ થએલા પણ નથી એવા સખસ પારકી બાબત વાસ્તે બોલે તો તેને બ્યવહારમાં વિરૂદ્ધ બોલનારો સમ-જી દંડવો જોઈએ.

આ વચન જે અનુબુકત એટલે ધણીએ જેને પોતાનું કામ કરવા નીમલો ન હોય તેને લાગુ પડે છે.

કોષ જગોમાં અવજીનો સખસ નહીં લેવા વિશે પણ તેજ કાત્યાયન)--બ્રહ્મહત્યા, સુરાપાન, ચોરી, ગુરૂ સ્ત્રી ગમન, માણસનું ખુન, ચોરી, પરસ્ત્રીનો સ્પર્શ, અમહ્યનું ભક્ષણ કન્યાનું હરણ, કન્યાનું દૂષણ, ગાળાગાળી, મારામારી, કપટ કરવું. અને રાજ દ્રોહ એટલી બાબતોમાં અવજીનો સખસ મોકલી શકાય નહિ. જે કુરનાર હોય તેણે પોતેજ ત-કરાર ચલાવવી જોઈએ.

અવજીના જણના અત્યંત નિષેધને વાસ્તે ફરીને ચોરીનું ગ્રહણ કર્યું છે. આ શ્લોકમાં પ્રતિવાદી એટલે અવજીનો જણ સમજવો.

પ્રતિવાદી હાજર થયા પછી વાદીનું કામ.

પ્રત્યર્થિનિસ્થાપિતેઽર્થિનઃકાર્યમાહ ॥ યાજ્ઞવલ્ક્યઃ ॥ પ્રત્યર્થિનોઽગ્ર
તોલેખ્યંયથાવેદિતમર્થિના।સમામાસતદર્દ્દાહર્નામજાત્યાદિચિહિતમ્

યાસવલ્ક્ય—પ્રતિવાદી હાજર થયા પછી વાદીના કામ વિશે કહે છે કે જે, વાદીએ
કહ્યું હોય તે વર્ષ, માસ, પખવાડીયું, દિવસ, નામ અને જાતી વગેરેની નિશાની કરી પ્ર-
તિવાદીની સમક્ષ લખવું.

ભાષાનું લક્ષણ (ફરીવાદીની અરજીમાં લખવા જેવી બાબતો.)

સ્મૃત્યન્તરે ॥ અર્થવદ્દુર્મસંયુક્તમ્પરિપૂર્ણમનાકુલં ॥ સાધ્યવદ્વાચકપ-
દમ્પ્રકૃતાર્થાનુબન્ધિચ ॥ પ્રસિદ્ધમપવિદ્વંચનિશ્ચિતંસાધનક્ષમં ॥
સંક્ષિપ્તનિશ્ચિલાર્થઞ્ચદેશકાલાવિરોધિચ ॥ વર્ષેત્તુમાસપક્ષાહોવે
ત્તદેશપ્રદેશવત્ ॥ સ્થાનાવસથસાધ્યારવ્યાજાત્યાકારવયોયુતમ્
સાધ્યપ્રમાણસંખ્યાવદાત્મપ્રત્યર્થિનામવત્ ॥ પરાત્મપૂર્વજાનેકરાજ
નામભિરદ્ધિતમ્ ॥ ક્ષમાલિંઙ્ગાત્મપીઢાવત્કાથિતાહત્તૃદાયકમ્ ॥
યદાવેદયતેરાજ્ઞેતદ્દાષેત્યભિધીયતઇતિ ॥

અત્રોક્તવર્ષાદીનામાધ્યાદિષૂપયોગોવક્ષ્યતે ॥

ખીજી સ્મૃતીમાં—અર્થવાણું, ધર્મ સહિત, પરિપૂર્ણ રૂપે અર્થવાણું, તથા અર્થની સં-
ગતિવાણું, દાવાનું સ્વરૂપ જેમાં કહ્યું હોય, ચાલતા દાવાને લગતું, પ્રસિદ્ધ, અવિરૂદ્ધ, નિ-
શ્ચયવાણું, પુરાવા થઈ શકે એવું, સંક્ષેપવાણું, તથા બધો અર્થ જેમાં રહ્યો છે એવું, દેશકા-
લને વિરૂદ્ધ ન આવે એવું તથા વર્ષ, રૂતુ, માસ, પક્ષ, દિવસ, સમય, દેશ, પ્રદેશ (પેટાની
જગા,) ધર, ઠેકાણું, દાવાનું નામ, જાતિ, આકૃતિ અને અવસ્થાવાણું, દાવાના પ્રમાણની
સંખ્યાવાણું, વાદી પ્રતિવાદીના નામવાણું, અનેના બાપદાદાના તથા કેટલાએક રાજાઓના
નામની નિશાનીવાણું, ક્ષમા રાખ્યાની નિશાની અને પોતાની પીડા જેમાં, બતાવી હોય
એવું, તથા લેનાર અને આપનાર જેમાં કહ્યા હોય એવું જે રાજા આગળ નિવેદન ક-
રાય છે તે ભાષા કહેવાય છે. (આમાં લખેલો વર્ષાદિકનો ઉપયોગ ગીરવીમાલ વગેરેમાં
કહેવાશે.)

• સ્થાવર મિલકતની તકરારમાં લખવા જેવી બાબતો.

દેશાદીનાંચકચિદુપયોગઁસ્મૃત્યન્તરે ॥• દેશશ્ચૈવતથાસ્થાનં
સન્નિવેશસ્તથૈવચ ॥ જાતિઃસંજ્ઞાધિવાસશ્ચપ્રમાણંક્ષેત્રનામચ ॥

પિતૃપૈનામહંચૈવપૂર્વરાજાનુકીર્તનમ્ ॥ સ્થાવરેષુવિવાદેષુદશૈતાનિ
પ્રવેશયેદિતિ ॥

ખીજશ્રુતિમાં—દેશ વગેરેના કોઈ જગે ઉપયોગ વિશે કહ્યું છે કે—દેશ, સ્થાન, પૂર્વ, પશ્ચિમ વગેરે દિશા ભણી રહેલાં પ્રસિદ્ધ ઘર વગેરે, જાતિ, નામ,; પડોશીલોક, માપ, જ-ગોનું નામ, આપદાદાતાં નામ અને પેહેલાના રાજાઓનાં નામ, આ દશ આખતો સ્થાવર (મિલકત) સંબંધી તકરારમાં લખવી.

વાદીની તકરાર ક્યાં લખવી ?

કાત્યાયનઃ॥ પૂર્વપક્ષંસ્વભાવોક્તંપ્રાઢિવાકોઽભિલેખયેત્ ॥

પાણ્ડુલેખેનફલકેતતઃપત્રેવિશોધિતમ્ ॥

કાત્યાયન—જેવી ફરીયાદ કરી હોય તેવી ન્યાયાધીશે ખડીથી એક પત્રા ઉપર લખવી; પછી શુદ્ધ કર્યા બાદ કાગળ ઉપર લખવી.

વાદીની જુખાની ક્યાં સુધી સુધારી શકાય?

શોધનસ્યાવધિમાહનારદઃ॥ શોધયેપૂર્વવાદન્તુયાવન્નોત્તરદર્શનમ્
અવષ્ટબ્ધસ્યોત્તરેણાનિવૃત્તંશોધનમ્ભવેત્ ॥ માષાયાઉત્તરંયાવત્પ્રત્ય
ર્થીનનિવેશયેત્ ॥ અર્થોતુલેખયેત્તાવદ્યાવદ્દસ્તુવિવક્ષિતમિતિ ॥

નારદ—શુદ્ધ કરવાની અવધિ વિષે કહેછે કે—જ્યાં સુધી જવાબ ન આપ્યો હોય ત્યાં સુધી ફરીઆદ શોધી શકાય, જવાબ આપ્યા પછી શોધવું બંધ થાય. પ્રતિવાદીએ ફરીઆદનો જવાબ દાખલ ન કર્યો હોય ત્યાં સુધી વાદી પોતાને જે કાંઈ બોલવાનું તે લખી શકે.

પક્ષાભાસનો ત્યાગ કરવો.

एवम्पक्षलक्षणेस्थिते तद्विरुद्धा (पक्षाभासा अर्थसिद्धा अप्युक्ताः

स्मृत्यन्तरे ॥ अप्रसिद्धनिराबाधन्निरर्थान्निःप्रयोजनम् ॥ असाध्यं
वाविरुद्धं वा पक्षाभासं विवर्जयेदिति ॥ अप્રસિદ્ધં સ્વપુષ્પમ્મમાપહતમિતિ
નિરાબાધમમદીપપ્રકાશેનાયંવ્યવહરતીતિ ॥ નિરર્થમ્કચટતપમ
માપહતમિતિ ॥ નિઃપ્રયોજનમત્પ્રાતિવેશિકઃ સુસ્વરમધીતઙ્ગતિ ॥ અ-
સાધ્યંસમ્ભ્રમઙ્ગહસિતમનેનેત્યાદિ ॥ વિરુદ્ધમૂકેનાહંશમ્મદ્વિતિ ॥ પુર
રાષ્ટ્રાદિવિરુદ્ધંવા ॥

ખીજી સ્મૃતિમાં—આ પ્રમાણે ફરીઆદ અથવા અરજીનું લક્ષણ થતાં તેથી જે વિરૂધ્ધ તે પક્ષાભાસ (ફરીઆદનું લક્ષણ નહીં છતાં ફરીઆદ જેવા માલમ પડે તો) અર્થાત્ સિદ્ધ થયા તોપણ કહ્યું છે કે, “અપ્રસિદ્ધ, નિરાધાધ, નિરર્થ, નિપ્રયોજન, અસાધ્ય અથવા વિરૂધ્ધ એવા પક્ષાભાસનો ત્યાગ કરવો.”

અપ્રસિદ્ધ, એટલે માંડે આકાશનું દુલ અમુક મનુષ્યે એવું એમ. નિરાધાધ, એટલે મારા દીવાના અજવાળાથી અમુક મનુષ્ય કામ કરે છે એવું. નિરર્થ, એટલે માંડે “કચરત પ” એરાયું. નિપ્રયોજન, એટલે મારો પાડોશી સારા સ્વરથી બણેછે. અસાધ્ય, એટલે અમુક મનુષ્યે ભમર ચઢાવીને મારી મરકરો કરી. વિરૂધ્ધ, એટલે મુંગાએ મને ગાળો દીધી, અથવા ગામ કે, દેશ વગેરેને વિરૂધ્ધ હોય તેવું.

ખીજી પક્ષાભાસ.

તथाचस्मर्यते ॥ राज्ञाविवर्जितोयस्तुयश्चपौरविरोधकृत् ॥ राष्ट्रस्यवा

समस्तस्यप्रकृतीनान्तथैवच ॥ अन्येवायेपुरग्राममहाजनविरोध-

काः॥ अनादेयास्तुतेसर्वेव्यवहाराः प्रकीर्त्तिताइति ॥

કહ્યું છે કે—જે વ્યવહાર રાજ્યએ વર્જ્ય કીધો હોય અથવા જે વ્યવહાર ગામના લોકોને અથવા આઆદેશને અથવા કારભારીઓને વિરૂધ્ધ હોય અથવા જે વ્યવહારો શહેરને, ગામને, કે મહાજનને વિરોધી હોય તે સઘળા ગ્રહણ કરવા નહીં.

અનેક પ્રતિજ્ઞાઓ છતાં પક્ષાભાસ ન હોઈ શકે.

नचानेकप्रतिज्ञत्वमपिपक्षाभासत्वमिति ॥ बहुप्रतिज्ञयत्कार्यव्यव-

हारेमुनिश्चितम् ॥ कामन्तदपिगृहीयाद्राजातत्वबुभुत्सयेतिका-

त्यायनीयेनविरोधापत्तेः ।

જેમાં અનેક પ્રતિજ્ઞા હોય તે પણ, પક્ષાભાસ એમ સમજવું નહીં. કારણ કે, ઘણી પ્રતિજ્ઞાવાળું જે કામ વ્યવહારમાં નિશ્ચયવાળું હોય તે પણ ખરી વાત જાણવાની ઈચ્છાથી રાજ્યએ ખુશીથી લેવું. એવા કાત્યાયનના વચન સાથે વિરોધ આવેછે.

ખુલાસો.

यत्त्वेनेकपदसङ्कीर्णःपूर्वोपक्षोनसिध्यतीतिनित्यगुणन्नसिध्यतिक्रमेण

तुसिध्यतीतिव्याख्येयम् ॥

જે કે, અનેક બાબતોવાળી ફરીઆદ સિધ થતી નથી એવું વચન છે તેનો, એકદમ સિદ્ધ થતી નથી (તે) કમથી સિદ્ધ થાયછે એવો અર્થ કરવો.

ફરીઆદી લીધા પછી શું કરવું.

एवम्पूर्वपक्षोलिखितेयत्कार्यन्तदाहयाज्ञवल्क्यः ॥

શ્રુતાર્થસ્યોત્તરંલેખ્યમ્પૂર્વાવેદકસન્નિધાવિતિ ॥

પાશવલક્ષ્ય—આવી રીતે પૂર્વ પક્ષ લખવા પછી જે કરવાનું છે તે વિશે કહેછે કે, જેણે સમ્રાજી વાત સાંભળીછે એવા પ્રતિવાદીનો ઉત્તર ફરીઆદીના સમક્ષ લખવો.

પ્રતિવાદીના ઉત્તરનું લક્ષણ.

ઉત્તરંલક્ષયતિનારદઃ ॥ પક્ષસ્યવ્યાપકંસારમસન્દિગ્ધમનાકુલમ્ ॥ અવ્યાખ્યાગમ્યમિત્યેતદુત્તરન્તાદ્વિદોવિદુઃ॥

નારદ—ઉત્તરના લક્ષણ વિશે કહેછે કે, વાદીના વિવાદને રદ કરી શકે એવું, વ્યાપવાળું, સંદેહરહિત, આગળ પાછળમાં વિરોધ ન આવે એવું, અને જે સમજવાને ટીકા ન કરવી પડે એવું ઉત્તર નેમ્મએ. એમ તે જાણનારાઓ કહેછે.

ઉત્તરના ચાર પ્રકાર.

અસ્યચાતુર્વિધ્યમાહકાત્યાયનઃ॥ મિથ્યસમ્પ્રતિપત્ત્યાવાપ્રયવસ્કન્દ

નેનવા ॥ પ્રાહ્ન્યાયપ્રતિસિદ્ધ્યાવાત્તરંસ્યાચ્ચતુર્વિધમિતિ ॥ ૧ ॥

કાત્યાયન—એના ચાર પ્રકાર વિષે કહેછે કે, મિથ્યોત્તર સંપ્રતિ પતિઉત્તર, પ્રત્યવસ્કન્દનોત્તર અને પ્રાંત્યાયોત્તર, એવા ઉત્તરના ચાર પ્રકાર છે.

મિથ્યોત્તરનું લક્ષણ. તથા ચાર પ્રકારના મિથ્યોત્તર.

મિથ્યોત્તરઞ્ચલક્ષયતિસહવ ॥ અભિયુક્તોભિયોગસ્યયદિકુર્યાદપન્હવમ્ ॥ મિથ્યાતત્તુવિજાનીયાદુત્તરંવ્યવહારતઙ્ગિતિ તચ્ચતુર્વિધમિત્યાહસૈવ । મિથ્યૈતન્નાભિજાનામિતદામેભૂદંસન્નિધિઃ ।

અજાતશ્ચાસ્મિતત્કાલઙ્ગિતિમિથ્યાચતુર્વિધમિતિ ॥

તેજ (કાત્યાયન—મિથ્યોત્તરના લક્ષણ વિષે કહેછે કે, પ્રતિવાદી ફરીઆદને ખોટીજ છે એમ કહે તો તે બ્યવહારમાં મિથ્યોત્તર જાણવું.

તેના પાણ ચાર પ્રકાર વિષે તેજ (કાત્યાયન) કહેછે કે, ૧, એ ખોટું છે; ૨, એ હું જાણતો નથી; ૩, તારે હું પાસે ન હતો; અને ૪, તારે હું જનમ્યો ન હતો એવા મિથ્યોત્તરના ચાર પ્રકાર છે.

સંપ્રતિ પ્રત્યુત્તરનું લક્ષણ.

સમ્પ્રતિપત્ત્યુત્તરન્તુક્તં । સ્મૃત્યન્તરે ।

સાત્યસ્યસત્યવચનંપ્રતિપત્તિરૂદાહતેતિ ॥

ખીલ્લશ્રુતિમાં—સંપ્રતિપતિ ઉતર વિષે કહે છે કે, ફરીઆદને કબુલ કરવી તે સંપ્રતિપતિ ઉતર કહેવાય છે.

પ્રત્યવસ્કન્દનોત્તરનું લક્ષણ.

પ્રત્યવસ્કન્દનોત્તરંલક્ષયતિનારદઃ ॥ અર્થિનાલિખિતોયોર્થઃપ્રત્ય
ર્થીયદિતન્તથા ॥ પ્રપદ્યકારણમ્નૂયાત્પ્રત્યવસ્કન્દનંસ્મૃતમિતિ ॥

નારદ—પ્રત્યવસ્કન્દનોત્તરના લક્ષણ વિષે કહે છે કે,—વાદીએ લખેલી ફરીઆદને કબુલ કરીને પ્રતિવાદી એ વિષે કાંઈ કારણ બતાવે તો (તે પ્રત્યવસ્કન્દનોત્તર કહેવાય છે.)

પ્રાડુન્યાયોત્તરનું લક્ષણ.

પ્રાડુન્યાયોત્તરંલક્ષયતિકાત્યાયનઃ । આચારેણાવસન્નોપિપુનર્હેતુ
યતેયાદિ । સોમિવેયોજિતઃ પૂર્વપ્રાડુન્યાયસ્તુસઙ્ગચ્ચતેઽતિ ।

કાત્યાયન—પ્રાડુન્યાયોત્તરના લક્ષણ વિષે કહે છે કે, ન્યાયથી દાવા હારી ગયા પછી ફરીથી તેજ દાવાના ફરીઆદ કરી હોય ત્યારે પ્રતિવાદી કહે કે આ કામમાં એ હારેલો છે તો તે પ્રાડુન્યાયોત્તર કહેવાય.

ઉત્તરાભાસનું લક્ષણ.

એવમુત્તરલક્ષણેસ્થિતેતદ્રહિતાનામુત્તરાભાસત્વમર્થસિદ્ધમપિસ્થષ્ટ્રી
કૃતમસ્મૃત્યંતરે । સન્દિગ્ધમન્યત્પ્રકૃતાદત્યલ્પમતિભૂરિચ ॥પક્ષૈક
દેશવ્યાપ્યન્યત્તથાનૈવોત્તરમ્ભવેત્ । યદવ્યસ્તપદમવ્યાપિનિગુદાર્થ
ન્તથાકુલમ્ । વ્યાખ્યાગમ્યમસારઙ્ગનોત્તરંસ્વાર્થસિદ્ધય । ઇતિ ।

બીજી સ્મૃતિમાં—આ પ્રમાણે ઉતરનું લક્ષણ કરતાં તે વિનાના ઉતરોનું ઉતરાભાસ-પણું (ઉતર નહીં છતાં ઉતરની પેઠે ભાસનારપણું) અર્થાત સિદ્ધ થયું તોપણ સ્પષ્ટ કર્યું છે (તે વિષે)—સંદેહવાળું ચાલતા દાવાથી જુદું, અતિઅધ્ય (સો સુવર્ણની ફરીઆદમાં પચાસ સુવર્ણ દેવા છે, એમ કહેવું,) અતિ બહુ (સો સુવર્ણની ફરીઆદમાં બસો સુવર્ણ દેવા એમ કહેવું.) દાવાના એક ભાગમાં વ્યાપ્ત થનાર, (સુવર્ણ અને કાપડ વગેરેની ફરીઆદમાં સુવર્ણ લીધેલું છે પણ બીજું કાંઈ નહીં એમ કહેવું,) અસંબદ્ધ પદવાળું, (લેણા વગેરેની ફરીઆદમાં એણે મને માથો એમ બોલવું,) બરોબર નીશાની વગરનું, યદ અર્થવાળું, પૂર્વાપર વિરુદ્ધ, જેના ટીકા કરવી પડે એવું અને નિઃસાર, (એ) ઉતર સ્વાર્થની સિદ્ધિને વાસ્તે નથી.

સંકર અથવા મિશ્ર ઉતર જાણવો.

કાત્યાયનોપિ । પક્ષૈકદેશેયત્સત્યમેકદેશેચકારણમ્ ।

મિથ્યાચૈવૈકદેશેચસદ્કારાત્તદનુત્તરમિતિ ॥

કાત્યાયન પણ—ફરીઆદના એક ભાગમાં સંપ્રતિપતિ ઉતર, એક ભાગમાં કારણોતર અને વળી એક ભાગમાં મિથ્યોતર, આવી રીતે જેમાં સંકર હોય તે ઉતર કહેવાય નહીં.

અનુત્તર હોવાનું કારણ.

અનુત્તરત્વેચકારણમાહસાવ । નચૈકસ્મિન્નિવાદેતુક્રિયાસ્યાદ્વા
દિનોર્દ્વયોઃ । નચાર્થસિદ્ધિરુભયોર્નચૈકત્રાક્રિયાદ્વયામિતિ । અત્રાયમર્થઃ
મિથ્યાકારણોત્તરયોઃ સદ્કૂરેદ્વયોરપિવાદિનોઃ ક્રિયાપ્રાપ્નોતિ ।
મિથ્યાક્રિયાપૂર્વવાદેકારણપ્રતિવાદિનીતિનારદોક્તેઃ ॥

તદુભયમેકસ્મિન્વ્યવહારેવિરુદ્ધમ્ ॥

તેજ—ઉત્તરપણું નહીં થવાનાં બીજા કારણો વિશે, એકજ ફરીઆદમાં વાદી અને
પ્રતિવાદી એ બંનેના પુરાવા હોય નહીં તથા બંનેનો સ્વાર્થ થતો નથી અને એકની તરફના
બે જાતના પુરાવા પણ લેવાય નહીં.

આ સ્થળમાં નિચે પ્રમાણે અર્થછે—મિથ્યોત્તર અને કારણોત્તરનો બંન્નાં સંકર થયો
હોય ત્યાં બંનેના પુરાવા પ્રાપ્ત થાયછે.

કારણ કે, મિથ્યોત્તરમાં વાદીએ પુરાવા આપવો જોઈએ અને કારણોત્તરમાં પ્રતિવા-
દીએ પુરાવા આપવો જોઈએ એવું નારદમુનીનું વચન છે. આ બંને એકજ વ્યવહારમાં
વિરુદ્ધ છે.

પ્રતિવાદીના પુરાવા.

તથાકારણપ્રાઙ્ન્યાયસદ્કૂરેતુપ્રત્યર્થિનર્વાક્રિયાદ્વયમ્ ॥ પ્રાઙ્ન્યાય
કારણોક્તૌતુપ્રત્યર્થીનિર્દેશેત્ક્રિયામિતિવ્યાસૌક્તેઃ ॥

તેમ કારણોત્તર અને પ્રાંન્યાયોત્તરનો બંન્નાં સંકર થાય ત્યાં બંને પુરાવા પ્રતિવાદી-
એજ આપવા જોઈએ. કારણ કે પ્રાંન્યાય અને કારણોત્તરમાં પ્રતિવાદીએ પુરાવા બ-
તાવવો એવું બાસનું વચન છે.

પ્રાંન્યાયોત્તર તથા કારણોત્તરનો નિશ્ચય.

અત્રચ ॥ પ્રાઙ્ન્યાયેજયપત્રેણપ્રઙ્ઙિવાકાદિભિસ્તથેતિ ॥ વ્યાસો
ત્તયૈવ પ્રાઙ્ન્યાયેજયપત્રેણપ્રાઙ્ન્યાયદર્શિભિર્વાભાવયિતવ્યમ્કાર-
ણોત્તરેતુસાક્ષિલેખ્યાદિભિરિત્યત્રાપિવિરોધઃ ॥ એવન્વિચતુસ્સદ્કૂ-
રોપિદ્રષ્ટવ્યમ્ ॥ એતેષાંચાનુત્તરત્વંયૌગપદ્યેન ॥ ક્રમેણત્તરત્વમેવ
ક્રમશ્ચાર્થિપ્રત્યર્થિસમ્યેચ્છયાભવતિ ॥

વળી આ જગોએ બાસના વચન પ્રમાણે પ્રાંન્યાયોત્તરમાં જયપત્રથી અથવા ન્યા-
યાધીશ વગેરેથી નિશ્ચય કરાવવો અને કારણોત્તરમાં તો સાક્ષિ અને લખત વગેરેથી

નિશ્ચય કરાવેા; એમાં પણ વિરોધછે. એમજ ત્રણ ચાર ઉત્તરના સંકરમાં પણ વિચાર્યું. એ બધાં એકદમ હેાય તો અનુત્તરછે પણ ક્રમથી હેાય તો ઉત્તરપણુંજ સમજ્યું. એ ક્રમ વાદી પ્રતિવાદી અને સભાસદોની ધ્રુવ પ્રમાણે હેાયો જોઇએ.

અસંકીર્ણ ઉત્તરનું લક્ષણ.

તથાચહારીતઃ ॥ મિથ્યોત્તરઙ્કરણંચસ્યાતામેકત્રચેદુભે ॥ સત્યાંચાપિ
સહાન્યેનતત્રગ્રાહ્યઙ્કિમુત્તરમ્ ॥ યત્પ્રભૂતાર્થવિષયંયત્રવાસ્યાતક્રિ-
યાફલમ્ ॥ ઉત્તરન્તત્રતજ્ઞેયમસંકીર્ણમતોઽન્યથા ॥
સંકીર્ણમ્ભવતીતિશેષઃ ॥

જેમકે, હારીત—એકજ કામમાં મિથ્યોત્તરનો અને કારણોત્તરનો સંકર થયો હેાય અથવા સત્યોત્તર જોડે બીજા ઉત્તરનો સંકર થયો હેાય ત્યાં કયુ ઉત્તર લેવું જોઇએ? ભારે રકમને દાસ્તે જે ઉત્તર અથવા જેમાં પુરાવાની ગરજ પડે એવું ઉત્તર હેાય તે અસંકીર્ણ જાણવું) એટલે તેવા ઉત્તરનો પુરાવો લેઇને કામ ચલાવવું) અને જે ઉત્તર એવું ન હેાય તે સંકીર્ણ જાણવું.

ઉદાહરણો.

અસ્યાર્થઃ । સુવર્ણવસ્ત્રાભિયોગેસુવર્ણન્નગૃહીતંવસ્ત્રન્તુગૃહીતંપ્રતિદ-
ત્તંવેત્યત્રાદૌસુવર્ણવિષયેવ્યવહૃત્યપશ્ચાદ્વસ્ત્રવિષયેવ્યવહૃત્તંવ્યમ્ એવ
મિથ્યાપ્રાઙ્ન્યાયયોઃકારણપ્રાઙ્ન્યાયયોશ્ચસંકરેયોઽયમ્ તથાત
ત્રૈવાભિયોગેસુવર્ણગૃહીતંવસ્ત્રન્તુનગૃહીતમ્પ્રતિદત્તમિતિવાવસ્ત્રવિષ-
યેપૂર્વજિત્વિતિવોચ્યતે તત્રવ
સ્ત્રવિષયેવ્યવહૃત્તંવ્યમ્ નસુવર્ણવિષયેભૂરિવિષયત્વેપિક્રિયાભાવાત્
યત્રત્વિવડ્ઢૈર્મદીયાઽમુકસ્મિન્કાલેનષ્ટાદ્યાસ્યગૃહેદૃષ્ટેત્યભિયોગેમિ
થ્યૈતદેતત્પ્રદર્શિતકાલામ્પૂર્વમેવાસ્મદહેસ્થિતેતિમિથ્યાકારણયોઃ કૃ
ત્સનપક્ષવ્યાપ્તિવંતત્રનાનુત્તરત્વમ્ ॥ સકારમ્મિથ્યોત્તરમિદમ્ ॥
અત્રપ્રત્યર્થિનઅવક્રિયાનાર્થિનઃ ॥ મિથ્યાકારણયોર્વાપિગ્રાહ્યકારણ
મુક્તરપ્રતિહારીતોક્તેઃઅવમ્મિથ્યાપ્રાઙ્ન્યાયયોઃકારણપ્રાઙ્ન્યાયયો

શ્વકૃત્સનપક્ષવ્યાપિત્વેસતિનાનુત્તરત્વમ્ ॥ અત્રોભયત્રાપિપ્રત્યર્થન

एवक्रियेतिनक्काप्येकस्मिन्व्यवहारेद्वयोःक्रियेत्यलम् ॥

આનો અર્થ એવો છે કે, સુવર્ણની અને વસ્ત્રની ફરીઆદમાં સુવર્ણ નથી લીધું, વસ્ત્ર તો લીધેલું પણ પાછું આપ્યું છે, એવા ઉત્તરમાં પેહેલાં સુવર્ણની બાબતમાં કામ ચલાવી પછી વસ્ત્રની બાબતમાં ચલાવવું. મિથ્યોત્તર અને પ્રાંત્યાયોત્તરના તથા કારણોત્તર અને પ્રાંત્યાયોત્તરના સંકરમાં એમજ જોડવું. તેમ તેજ ફરીઆદમાં સુવર્ણ લીધું છે પણ વસ્ત્ર તો નથી લીધું અથવા પાછું આપ્યું છે અથવા વસ્ત્રની બાબતમાં પેહેલાં હાર્યો છે એવું ઉત્તર આવે તો ત્યાં વસ્ત્રની બાબતમાંજ કામ ચલાવવું, પણ સુવર્ણની બાબતમાં નહીં, કારણ કે, બારે રકમ છે તો પણ તેમાં પુરાવાની ગરજ નથી. આ મારી ગાય અમુક વખતે ખોવાએલી તે આજ અમુક સપ્તસના ઘરમાં દીઠી એવી ફરીઆદમાં જવાબ આવે કે એ ખોટું છે, કારણ કે, એણે બતાવેલા વખતથી પેહેલાંજ (તે ગાય) અમારે ઘરે રહેલી છે એમ જ્યાં મિથ્યોત્તર અને કારણોત્તર આખી ફરીઆદમાં બાપ્ત થાય ત્યાં અનુત્તરપણું નથી. આ કારણ સહિત મિથ્યોત્તર છે. એમાં પ્રતિવાદીએજ પુરાવા બતાવેલા, વાદીએ નહીં. કારણ કે, અથવા મિથ્યોત્તર અને કારણોત્તરના સંકરમાં કારણોત્તર લેવું એવું હારીતનું વચન છે. એમ મિથ્યોત્તર અને પ્રાંત્યાયોત્તરને, અને કારણોત્તર અને પ્રાંત્યાયોત્તરને આખી ફરીઆદમાં બાપ્તપણું થાય ત્યાં અનુત્તરપણું નથી. આ બંને જગોમાં પણ પ્રતિવાદીએજ પુરાવા આપેલા. કાંઈ જગોએ પણ એક વ્યવહારમાં બંનેના પુરાવા હોય નહીં.

ફરીઆદીએ આપવાના પુરાવા.

उत्तरलेखनोत्तरंसाधनोक्तौक्रममाहयाज्ञवल्क्यः ॥ ततोर्थलेख

येत्सद्यःप्रतिज्ञातार्थसाधनम्॥तत्सिद्धौसिद्धिमाप्नोतिविपरीतमतोऽ

न्यथेति॥इदंचमिथ्योतरविषयम्॥उत्तरान्तरेतुप्रत्यर्थिनएवसाधनोपन्यासः

યાજ્ઞવલ્ક્ય—ઉત્તરે લખાવ્યા પછી પુરાવા બતાવવાના ક્રમ વિષે—તે પછી વાદીએ પોતાની ફરીઆદના પુરાવા યેનાસરે લખાવવા (અને) તે સિદ્ધ થાય તો તે જય પામે, નહીં તો પરાજય પામે છે.

આ મિથ્યોત્તરની બાબતમાંજ છે. પણ બીજા ઉત્તરમાં તો પ્રતિવાદીએજ પુરાવા બતાવેલા જોઈએ.

કોણે ક્યારે પુરાવા આપેલા ?

यथाहहारीतः ॥ प्राङ्गन्यायकारणोक्तौतुप्रत्यर्थीनिर्दिशेत्क्रियाम्॥

मिथ्योक्तौपूर्ववादीतुप्रतिपत्तौनसाभवेत् ॥

જેમકે, હારીત—પ્રાઙ્ન્યાયોત્તર અને કારણોત્તરમાં પ્રતિવાદીએ પુરાવા બતાવેલા અને મિથ્યોત્તરમાં વાદીએ પુરાવા બતાવેલા. સંપ્રતિપત્તુતરમાં તો તેની કાંઈ જરૂર નથી.

વ્યવહારના ચાર પાદ.

एवंव्यवहारस्यचतुष्पात्त्वमाहयाज्ञवल्क्यः ॥

चतुष्पाद्व्यवहारोयंविवादेषुपदार्शितइति ॥

યાસવલ્ક્ય—એમ વ્યવહારના ચાર પાદ વિષે—આ ચાર પાદવાળો વ્યવહાર તક-
રાશીમાં દેખાડેલો છે.

ચાર પાદનાં નામ.

पादचतुष्टयचतुर्व्यवत्कीकृतम्स्मृत्यन्तरे ॥ भाषोत्तरक्रियासाध्य
सिद्धिभिःक्रमवृत्तिभिः॥आक्षिप्तचतुरंशस्तुचतुष्पादभिधीयतइति।
इदंचसमप्रतिपत्त्यतिरिक्तोत्तरविषयम्॥ सम्प्रतिपत्तौद्विपा-त्वात् ॥

અજ સ્મૃતીમાં—ચાર પાદ પ્રગટ કરેલાં છે—અરજ, જવાબ, પુરાવા અને કામની
સિદ્ધિ, આ ચાર અંશથી ચાર પાદવાળો વ્યવહાર કહેવાય છે.

• આ, સંપ્રતિપત્તિ શિવાય બીજા ઉત્તર વિષે છે, કારણ કે સંપ્રતિપત્તિ ઉત્તરમાં બજ
પાદ હોય છે.

મિથ્યોત્તર અને કારણોત્તરમાં પાદ.

यथाहबृहस्पतिः॥ मिथ्योत्तरेचतुष्पात्सप्रत्यवस्कन्दनेतथा ॥

व्यवहारस्तुविज्ञेयोद्विपात्सम्प्रतिपत्तिष्यति ॥

જેમકે, બૃહસ્પતિ—મિથ્યોત્તરમાં અને કારણોત્તરમાં વ્યવહારના ચાર પાદ અને સં-
પ્રતિપત્તિમાં બે પાદ છે.

પ્રતિવાદીએ સામી ફરીવાદ ન કરવી.

याज्ञवल्क्यः ॥ अभियोगमनिस्तीर्यनैमप्रत्यभियोजयेत् ॥ अभियुक्तं

चनान्येननोक्तंविप्रकृतिन्नयेत्॥कुर्यात्प्रत्यभियोगंचकलहेसाहसेषुच॥

યાસવલ્ક્ય—(પ્રતિવાદીએ) પોતા ઉપરની ફરીઆદ ઉતર્યા શિવાય વાદી ઉપર સામી
ફરીઆદ કરવી નહીં અને બીજાએ જેના ઉપર કરેલી ફરીઆદ ચાલતી હોય તેના ઉ-
પર કરવી નહીં, અને પોતાનું બોલેલું ફરિયાદું નહિ. કજીઆમાં અને સાહસોમાં (એક-
બીજાની) સામી ફરીઆદ પણ કરવી.

હીન વાદીનું લક્ષણ.

नारदः॥पूर्ववातंपरित्यज्ययोन्यमालम्बतेपुनः ॥ वादसङ्क्रमणाज्ज्ञे

योहीनवादीसवैनरः ॥ हीनवादीदण्डयोभवतिनप्रकृतादर्धाद्धीयतइत्य

र्थः॥एतच्चार्यव्यवहारेज्ञेयंयथाहसएव ॥ सर्वेष्वर्थविवादेषुवाक्छले

નાવસીદતિ ॥ પરસ્ત્રીભૂમ્યુનાદાનેશાસ્યોપ્યર્થાન્નહીયત્ત્વમિતિ ॥

પૂર્વાર્દ્ધસ્યોદાહરણાર્થમુત્તરાર્દ્ધમ્ ॥

નારદ-જે મનુષ્ય પોતાના પેહેલા ભાષણને મુકી તેથી (વરદ્ધ બીજા ભાષણને વળગે છે, તેને બોલવાના ફેરફારથી હીનવાદી જાણવો.

હીનવાદી દંડ કરવા લાયક છે, પણ તેનો દાવો રદ થાય નહીં. એવા અર્થ છે.

આ નાણાં સંબંધી વ્યવહારમાં જાણવું. જેમકે, તેજ (નારદ)-ધન સંબંધી સઘળા વ્યવહારોમાં બોલવામાં ફેર પાડવાથી (તે) ખોટું થાય નહીં જેમકે, પરસ્ત્રી, જમીન અને લે-વડેવડની તકરારોમાં તેવું કરનાર દંડને પાત્ર છે પણ (તેનો) દાવો રદ જાય નહીં.

આ શ્લોકમાં પૂર્વાર્ધનો દાખલો ઉત્તરાર્ધમાં છે.

સાક્ષી લેવાનો ક્રમ.

યાજ્ઞવલ્ક્યઃ॥ સાક્ષિપૂમયતઃસત્સુસાક્ષિણઃપૂર્વવાદિનઃ ॥ પૂર્વપક્ષેધ-
રીભૂતેભવન્ત્યુત્તરવાદિનઃ ॥ પૂર્વવાદિનઃપ્રતિજ્ઞાવાદિનઃ ॥ પૂર્વપક્ષઃ
પ્રતિજ્ઞા ॥ અધરીભૂતેકારણોત્તરોપન્યાસેનપ્રત્યર્થિસ્વીકારેણાસાધ્યે
સાક્ષિગ્રહણમ્પ્રમાણાન્તરસ્યાપ્યુપલક્ષણાર્થમ્ ॥

યાજ્ઞવલ્ક્ય-ઉભય પક્ષના સાક્ષી હોય ત્યારે પૂર્વ વાદીના સાક્ષિ લેવા અને પૂર્વવાદ નિર્બળ થયો હોય ત્યારે ઉત્તર વાદીના લેવા.

પૂર્વવાદી એટલે પેહેલાનો અરજદાર. પૂર્વવાદ એટલે વાદીની અરજ અથવા જી-બાની. નિર્બળ એટલે કારણોત્તર મેળવાથી પ્રતિવાદીના સ્વીકાર વડે (તે પૂર્વવાદ) અસાધ્ય થયો હોય તો, આ શ્લોકમાં સાક્ષિનું ગ્રહણ બીજા પુરાવાના ગ્રહણને પણ સમજાવનાર છે.

જમીન લેવા વિષે.

સર્વ ॥ ઉભયોઃપ્રતિભૂગ્રાહ્યઃસમર્થઃકાર્યનિર્ણયે ॥

નિર્ણયસ્યકાર્યકાર્યનિર્ણયમિતિ ॥

તેજ યાજ્ઞવલ્ક્ય-કાર્ય નિર્ણયમાં સમર્થ એવા બે જાણના જમીન લેવા. કાર્ય નિર્ણય એટલે નિર્ણયનું કામ.

જમીન લેવાને ના લાયક.

પ્રતિભૂત્વેનાગ્રાહાનાહકાસ્યાયનઃ ॥ નસ્વામીનચવૈશત્રુઃસ્વામિના
ધિકૃતસ્તથા ॥ નિરુદ્ધોદ્દણ્ડિતશ્ચૈવસંશયસ્થોનચક્કચિત્ ॥ નૈવારિ
કથીનરિક્તશ્ચનૈવાન્યત્રવાસિતઃ ॥ રાજકાર્યનિયુક્તશ્ચયેચપ્રવ્રાજિ.

તાનરાઃ॥ નાશક્તોધાનિનેદાતુન્દળંરાજ્ઞેચતત્સમમ્ ॥ નાવિજ્ઞાનો
ગૃહીતવ્યઃપ્રતિભૂત્વક્રિયામ્પ્રતીતિ ॥

નિરુદ્ધોનિગડાદિવદ્ ॥ સંશયસ્થોવ્યસની ॥ રિક્તીપુત્રપૌત્રાદિદ્રં
વ્યગ્રહણાધિકારી॥રિક્તોઠરિદ્રઃ ॥અન્યત્રવાસિતોદેશાદ્વાહિષ્કૃતઃ॥

કાત્યાયન—જામીનપણામાં લેવાને ના લાયક મનુષ્યો વિષે ધણી, શત્રુ, ધણીનો અધિકારી, નિરુદ્ધ, દંડાએલો, સંશયસ્થ, રિક્ત, અન્યત્રવાસિત, રાજકાળમાં જોડાએલો, સંસારનો ત્યાગ કરનારા, ધનવાળાને ધન દેવાને અને રાજાને તે પ્રમાણે દંડ આપવાને અસમર્થ અને અજાણ્યો, એવા માણસોને જામીન લેવા નહીં.

નિરુદ્ધ એટલે બેડી વગેરેથી બંધાયેલો. સંશયસ્થ એટલે વ્યસની. રિક્તી એટલે પુત્ર કે પૌત્ર વગેરે દ્રવ્ય લેવાનો અધિકારી. રિક્ત એટલે દરિદ્ર. અન્યત્ર વાસીત એટલે દેશથી અહિષ્કૃત (દેશનિકાલ થયેલો.)

ભાષ્યો વગેરે ક્યારે જામીન થઈ શકે નહીં.

યાજ્ઞવલ્કયઃ॥ માનૃણામથદમ્પત્યોઃપિતુઃપુત્રસ્યચૈવાહિ॥

પ્રાતિભાવ્યમૃણંસાક્ષ્યમવિભક્તેતુનસ્મૃતમ્ ॥

યાજ્ઞવલ્કય—ભાષ્યોને, સ્ત્રી પુરુષને તથા પિતા પુત્રને જામીન થવાનું, કરજ કરવાનું, તથા સાક્ષી પુરવાનું, અવિભક્ત હોય ત્યાં સુધી કહ્યું નથી.

જામીન ન મળે તો શું કરવું ?

લગ્નકામાવેત્વાહંકાત્યાયનઃ ॥ અથચેત્પ્રતિભૂર્નાસ્તિકાર્યયોગ્ય

સ્તુવાદિનઃ॥ સરક્ષિતોદિનસ્યાન્તેદદ્યાન્દસ્યાયવેતનમિતિ ॥

સएव॥ દ્વિજાતિઃપ્રતિભૂહીનોરક્ષ્યઃસ્યાદ્વાહ્યચારિભિઃ ॥

શૂદ્રાદીન્પ્રતિભૂહીનાનવન્ધોયેન્નિગડેનત્વિતિ ॥

કાત્યાયન—જામીન નહીં મળેથી કરવા વિષે—કામને યોગ્ય એવા જામીન ન મળે તો તે મનુષ્યને ચોકીમાં રાખવો અને સાંજે (ચોકીદાર) સીપાઈનો પગાર તેણે આપવો. (અર્થાત તેની પાસેથી વસુલ કરવો.) તેજ-પ્રાણી, ક્ષત્રિય કે વૈશ્ય, એઓનો જામીન ન મળે તો તેઓને ચોકીમાં રાખવા અને શુદ્ર વગેરેનો જામીન ન મળે તો તેઓને બેડી ધાત્રી કેદ કરવા.

હીનવાદીનાં લક્ષણ.

હીનવાદિલક્ષણાન્યાહનારદઃ॥પૂર્વવાદમ્પરિત્યજ્યયોન્યમાલમ્બતેપુનઃ॥

વાદસદ્ગુણાઙ્ગેયોહીનવાદીસવૈનરજ્ઞાતિ ॥

નારદ—હીનવાદીના લક્ષણ વિષે—પેહેલાંના બાષણનો ત્યાગ કરી જે બીજા બાષણનો આશ્રય કરેછે, તે મનુષ્યને બોલવાના ફરફારથી હીનવાદી જાણવો.

કુષ્ટ વાદી.

દુષ્ટંલક્ષયતિયાજ્ઞવલ્કયઃ ॥ દેશાદેશાન્તરંયાતિસૃક્ષિણીપરિલેહિ
ચ ॥ લલાટંસ્વિદ્યતેચાસ્યમુખંવૈવર્ણ્યમેતિચ ॥ પરિશુષ્યત્સ્વલદ્વા
વયોવિરુદ્ધમ્બ્રહ્માષતે ॥ વાકુક્ષુઃપૂજયતિનોતથોષ્ઠૌનિર્ભુજત્યપિ ॥
સ્વભાવાદિકૃતિજ્ઞેન્મનોવાક્યાયકર્મ્મભિઃ ॥ અભિયોગેઽથસાક્ષ્યેચ
દુષ્ટઃસપરિકીર્તિતઃ ॥ સૃક્ષિણીઓષ્ઠપ્રાન્તૌ

વાસવદત્ત—કુષ્ટના લક્ષણ વિષે—જે એક ઠોકાણે ઉભા રહે નહીં ગલોફાં ચાટે, જેના કપાળે પરસેવો આવે, મોઢાંનો રંગ બદલાય, જેનું બાષણ ગદગદ ફંકવાળું અને રુપલિત અક્ષરવાળું થાય, ઘાણું વિરુદ્ધ બાષણ કરે, વચનને અને નેત્રને માત્ર આપે નહીં, હોઠ વાંકા કરે, અને મનના, વાણીના, શરીરના તથા ક્રિયાના વિકાર જેને સ્વભાવ થીજ થાય, તે માણસ જિવાદના અથવા સાક્ષિના કામમાં કુષ્ટ કહેલો છે.

॥ અથપ્રમાણનિરૂપણમ્ ॥

પ્રમાણના પ્રકાર.

યાજ્ઞવલ્કયઃ ॥ પ્રમાણંલિખિતમ્ભુક્તિઃસાક્ષિણશ્ચેતિકીર્તિતમ્ ॥

एषामन्यतमाभावेदिव्यान्यतममुच्यते ॥

હવે *પુરાવાના નિર્ણય વિષે.

વાસવદત્ત—લખત, ભાગવટો અને સાક્ષીઓ એ પ્રમાણ છે, એમાંથી કોઈપણ ન મળે તો પછી એકાદ દિવ્ય પ્રમાણ લેવું.

ક્યાં કેવું પ્રમાણ લેવું ?

कात्यायनोपि ॥ यद्येकोमानुषीम्ब्रूयादन्योब्रूयात्तुदैविकीम् ॥ मा
नुषीन्तत्रगृह्णीयान्नतुदैवीङ्क्रियानृपः ॥ यद्येकदेशव्याप्तापिक्रि

* સન ૧૮૭૨ ના આક્ટ ૧ લાથી તેમાં જણાવેલા નિયમો શિવાયના તમામ પુરાવાના નિયમો, રદ કરેલાછે; એટલે આ નિયમો ઇંગ્રેજી ધનસાક્ષી કોર્ટોને લાગુ પડેછે એમ સમજવું નહીં. જે નિયમો સન ૧૮૭૨ ના આક્ટ ૧ લા સાથે મળતા હોય તે સાક્ષીભૂત છે એમ ગણાય.

યાવિદેતમાનુષી ॥ સાગ્રાહ્યાનતુપૂર્ણાપિદૈવિકીવદતાનૃણામ્ ॥ ક્રિ
યાન્દૈવિકીપ્રોક્તાવિદ્યમાનેષુસાક્ષિષુ ॥ લેખ્યેચસતિવાદેષુનસ્યાદ્વિ
વ્યન્નસાક્ષિણઃ ॥ પૂગશ્રેણિગણાદીનાંયાસ્થિતિઃપરકીર્તિતા ॥ ત
સ્યાસ્તુસાધનંલેખ્યન્નદિવ્યન્નચસાક્ષિણઃ ॥ દત્તાદત્તેયમૃત્યાનાંસ્વા
મિન્નિર્ણયેસતિ ॥ વિક્રયાદાનસમ્બન્ધેક્રીત્વાધનમાનિચ્છતિ ॥ દ્યૂ
તેસમાનાવ્હયેચૈવવિવાદેસમુપસ્થિતે ॥ સાક્ષિણઃસાધનમ્પ્રોક્તન્નદિ
વ્યન્નચલેખ્યકમ્ ॥ દ્વારમાર્ગક્રિયાંભોગેજલવાહાદિકેતથા ॥ ભુ
ક્તિરેવાહિગુર્વીસ્યાન્નલેખ્યન્નચસાક્ષિણઃ ॥

• કૃત્યાયન—પણ એકજણ માનુષ પ્રમાણ આપે અને બીજી દિવ્ય પ્રમાણનું કહે તો તેમાંથી રાજ્યે માનુષ પ્રમાણ લેવું, પણ દિવ્ય પ્રમાણ ન લેવું. લોકોની તકરારમાં માનુષ પ્રમાણ એક ભાગમાં વ્યાપ્ત થવું હોય તો પણ તેજ લેવું અને દિવ્ય પ્રમાણ સંપૂર્ણ હોય તો પણ તે ન લેવું. સાક્ષીઓ હોય તો દિવ્ય પ્રમાણ ન લેવું, અને તકરારોમાં લખત હોય તો દિવ્ય પણ ન લેવું. તથા સાક્ષીઓ પણ ન લેવા, એક ગામમાં રૂઢીને જુદાં જુદાં કામોથી નિર્વાહ કરનારા, જુદી જુદી જાતિના તથા જુદી જુદી જાતિના નહીં છતાં એક તરેહનો ધંધો કરનારા લોકો, દરજી, રંગારા, તથા તારકઢા (જરીનું કામ કરનારાં) વગેરે લોકોનો જે શિ-રસ્તો ફરેલો હોય તેનું ખર્ચ સાધન લખએ; દિવ્ય પણ નહીં અને સાક્ષી પણ નહીં. દત્તા નપકર્મ, દત્તાપ્રદાનક, સ્વામિસંપત્તિ વિવાદ, વિક્રીયા સંપ્રદાન, ક્રીતાનુશય તથા દ્યૂત સમા-વ્હય એટલા પ્રકરણમાં કજીઆને વાસ્તે સાક્ષિનોજ પુરાવો લેવો; દિવ્યનો નહીં અને લ-ખતનો પણ નહીં. આરણ્ય મૂકવું, યાત્રા રાખવી, તથા પાણીના નીકાસ વગેરેના કજીઆ-માં ભાગવટો પ્રમાણ થાય; લખત નહીં અને સાક્ષીઓ પણ નહીં.

કઈ જગોએ દિવ્ય પ્રમાણ અળવાન છે ?

કચિદિવ્યપ્રાવહ્યમાહવૃહસ્પતિઃ॥મણિમુક્તાનાણકાનાઙ્કૂટકંન્યા
સહારકઃ ॥ હિંસકોન્યાઙ્ગનાસેવીપરીક્ષ્યાઃશપથૈઃસદા ॥ મહાપા
પાભિશાપેષુવિદ્યમાનેષુસાક્ષિષુ ॥ દિવ્યમાત્મસ્વતેવાદીનપૃચ્છેત્તત્ર
સાક્ષિણઃ ॥

બૃહસ્પતિ—કોઈ જગોએ દિવ્યના પ્રબલપણા વિષે—મણિ, મોતી કે નાણાંની આ-ખતમાં કપટ કરનાર, થાપણને હરનાર, હિંસા કરનાર અને પરસ્ત્રીને સેવનાર એ લોકોની હમેશાં દિવ્યથી પરીક્ષા કરવી, કોઈ મહાપાપના અભિશાપની આખતમાં સાક્ષીઓ છતાં પણ વાદી દિવ્ય પ્રમાણ દેવા કહે તો તેમાં સાક્ષીઓને પૂછવું નહીં.

દિવ્યની જરૂર ક્યાં છે ?

વ્યાસઃ ॥ નમયૈતત્કૃતંલેખ્યઙ્કૂટમેતેનકારિતમ્ ॥ અધરીકૃ
ત્યતત્પત્રમથૌદિવ્યેનનિર્ણયઃ ॥ અરણ્યેવિજનેરાત્રાવન્તર્વેશ્મનિસાહ
સે ॥ ન્યાસાપહૃત્ત્વેનૈવદિવ્યાસંભવતિક્રિયા ॥

વ્યાસ—એવું કહેવામાં આવે કે મેં આ લખત કરેલું નથી અમુકે ખોટું કરાવેલું છે, તો એની ખામતમાં તે લખતનું એધું વજન ગણી દિવ્યથી નિર્ણય કરવો. અરણ્યમાં, માણસ વગરની જગામાં, રાત્રિમાં, કે ઘરની ગુપ્ત જગામાં અનેલાં કામોમાં, સાહસમાં અને થાપણુ આળવવાના કામમાં દિવ્ય ક્રિયા સંભવ છે.

સાક્ષી અને દિવ્યનો વિકલ્પ.

બૃહસ્પતિઃ ॥ લિખિતેસાક્ષિવાદેચસન્દિગ્ધંયત્રજાયતે ॥ અનુમાને
ચસમ્ભ્રાન્તેતત્રદિવ્યંવિશોધનમ્ ॥ ક્વચિત્સાક્ષિદિવ્યયોર્વિવકલ્પ
માહસૈવ ॥ પ્રક્રાન્તેસાહસેવાદેપારુષ્યેદળ્પવાચિકે ॥ વલોદૂતે
પૂકાર્યૈષૂસાક્ષિણોદિવ્યમેવવા ॥ ઋણેલેખ્યંસાક્ષિણોવાયુક્તિલેશા
દયોપિવા ॥ દૈવિકીવાક્રિયાપ્રોક્તાપ્રજાનાંહિતકામ્યયોતિ ॥ યુક્તિ
લેશોયુક્ત્યેકદેશઃ ॥ વાચિકેપારુષ્યેબ્રહ્મહાસીત્યેવમાયોક્રાશા
ત્મકદૃત્યર્થઃ ॥

બૃહસ્પતિ—લખતમાં અને સાક્ષિના બોલવામાં બંન્નાં સંદેહ ઉત્પન્ન થાય અને અનુમાનમાં પણ ગડબડ થતી હોય ત્યાં નિશ્ચય કરવાને વાસ્તે દિવ્ય પ્રમાણુ લેવું.

કોઈ જગ્યામાં સાક્ષિ અને દિવ્યના વિકલ્પ વિશે બૃહસ્પતિ કહેછે કે, સાહસ, વાકપારુષ્ય, દંડપારુષ્ય તથા બીજાં કેટલાંએક બળથી થયેલાં કામોમાં સાક્ષિનો અથવા દિવ્યનોજ પુરાવો લેવો. કરજની ખામતમાં લખત અથવા યુક્તિ લેશ વગેરે, અથવા દિવ્ય ક્રિયાપણુ પ્રત્યનું હિત કરવા વાસ્તે કહેલી છે.

યુક્તિ લેશ એટલે યુક્તિનો એક ભાગ. શ્લોકમાં વાચિકપારુષ્ય એટલે તું બ્રહ્મહત્યા કરનાર છે, વગેરે અભિશાપ મૂકવો એવો અર્થ છે.

દિવ્ય ક્યાં ન લેવું ?

યત્તુકાત્યાયનઃ ॥ વાક્યારુષ્યેચભૂમૌચદિવ્યત્રપરિકલ્પયોદેતિતદ
લ્પવાક્યારુષ્યપરમ્ ॥ ભૂમિગ્રહણંસ્થાવરમાત્રોપલક્ષણાર્થમ્ ॥

કાત્યાયન—વાકપારુષ્ય અને જમીનની ખામતમાં દિવ્ય પ્રમાણુ ન લેવું.

તે નાના વાકપારુષ્યને લાગુ પડેછે. જમીનનું ગ્રહણ સધળા સ્થાવરને બતાવનારું છે.

દીવ્ય ક્યાં ન લેવું.

યથાહપિતામહઃ ॥ સ્થાવરેષુવિવાદેષુદિવ્યાનિપરિવર્જયેદિતિ ॥ સા-
ક્ષ્યાદિસત્ત્વેડ્યન્દિવ્યનિષેધઃ ॥ તથાચસૅવ ॥ સાક્ષિભિર્લિંચિતે
નાથમુક્ત્યાચૈતાન્પ્રસાધયેદિતિ ॥ પિતામહઃ ॥ લેખ્યંયત્રનવિદ્યેતન
મુક્તિર્નચસાક્ષિણઃ ॥ નચદિવ્યાવતારોડસ્તિપ્રમાણન્તત્રપાર્થિવઃ ॥
નિશ્ચેતુંયેનશક્યાઃસ્યુર્વાદાઃસન્દિગ્ધરૂપિણઃ ॥ તેષાન્નૃપઃપ્રમાણંસ્યા
ત્સસર્વસ્યપ્રમુર્યતઃ ॥

॥ इतिव्यवहारमातृकाःसमाप्ताः ॥

જેમકે પિતામહ—સ્થાવર સંબંધી તકરારોમાં દિવ્યનો ત્યાગ કરવો. આ દિવ્યનો
નિષેધ સાક્ષિ વગેરે હોય તોજ સમજવો. કારણ પિતામહ કહેછે કે, સાક્ષિ, લખત અથવા
ભોગવટાથી એઓનો નિશ્ચય કરવો.

પિતામહ—જ્યાં લખત, ભોગવટો કે સાક્ષિ કાંઈ પણ ન હોય તેમ દિવ્યનો પણ
અવકાશ ન હોય, ત્યાં રાજ પ્રમાણ છે. સંદેહવાળું જેઓનું રૂપ છે, એવી જે તકરારો
નિર્ણય કરવાને અશક્ય હોય તેઓનું રાજ પ્રમાણ છે, કારણ કે તે સર્વનો પ્રમુછે.

વ્યવહાર માતૃકા સમાપ્ત.

॥ अथलेख्यम् ॥

લખતના પ્રકાર.

તત્રવ્રહ્મસ્પતિઃ ॥ રાજલેખ્યંસ્થાનકૃતંસ્વહસ્તલિખિતન્તથા ॥

લેખ્યન્તુત્રિવિધમ્પ્રોક્તમ્ભિન્નન્તદ્બહુધાપુનરિતિ ॥

*હેવે લખત વિષે.

બ્રહ્મસ્પતિ—રાજલેખ, સ્થાનકૃત (પરાયાના હાથથી લખાએલું) અને પોતાને હાથે
લખેલું એવા લખતના ત્રણ પ્રકાર છે, પણ તે કરીને ઘણા પ્રકારનું થાયછે.

વસિષ્ઠને મતે લખતના પ્રકાર.

યત્તુવસિષ્ઠેન ॥ લૌકિકંરાજકીયઞ્ચલેખ્યંવિદ્યાદ્દ્વિલક્ષણમિતિ
દ્વૈવિધ્યમુક્તમ્ ॥ તત્સ્થાનકૃતસ્વહસ્તલિખિતયોરભેદમાશ્રિત્ય ॥

*કરાર શાસ્ત્રના સાધારણ નિયમોથી એટલે સત ૧૮૭૨ના આક્ટ ૯ થી જે વિરૂદ્ધ
નથી, અથવા તો જે બાબત તેમાં મુદ્દલ લખ્યું નથી, તે બાબત હિંદુઓને અત્રે
લખેલા નિયમ લાગુ પડવા બંધાયે.

લૌકિકઞ્જાનપદામેતિપર્યાયૌ ॥ રાજકીયઞ્જાનપદંલિખિતન્દિ

વિધંસ્મૃતમિતિસદ્ગ્રહકારોક્તેઃ ॥

જે કે, વસિષ્ઠ—લૌકિક અને રાજકીય એવા બે પ્રકારનું લખત લખ્યું.

તે સ્થાનકૃત અને પોતાને હાથે લખેલાનો અભેદ માનીને છે. લૌકિક અને જન પદ એ બે, એકનાંજ નામ છે; કારણ કે રાજકીય અને જનપદ એમ બે પ્રકારનું લખત કહેલું છે, એવું સંગ્રહકારનું વચન છે.

બૃહસ્પતિએ કહેલા લખતના પ્રકાર.

વૃહસ્પતિઃ ॥ ભાગદાનક્રયાધાનસંવિદ્વાસઋણાદિભિઃ ॥ સપ્તધાલૌ
કિકંલેખ્યન્ત્રિવિધંરાજશાસનમ્ ॥ ભ્રાતરઃસંવિભક્તાયેસ્વરૂચ્યા
તુપરસ્પરમ્ ॥ વિભાગપત્રકુર્યાંચ્ચન્દ્રાર્કકાલિકમ્ ॥ અનાચ્છેદ્યમ
નાહાર્યન્દાનલેખ્યન્તુતદ્વિદુઃ ॥ ગૃહક્ષેત્રાદિકકુટ્ટીત્વાતુલ્યમૂલ્યાક્ષ
રાન્વિતમ્ ॥ પત્રદ્વારયતેયત્તુક્રયલેખ્યન્તદુચ્યતે ॥ જહ્નુમંસ્થાવર
મ્વન્ધન્દત્વાલેખ્યદુરોતિયત્ ॥ ગોપ્યભોગ્યક્રિયાયુક્તમાધિલેખ્ય
ન્તદુચ્યતે ॥ ગ્રામોદશશ્વયત્કુર્યાન્મતૈલેખ્યમ્પરસ્પરમ્ ॥ રાજા
વિરોધિધર્માર્થસંવિત્પત્રંવદન્તિતત્ ॥ વસ્ત્રાન્નહીનઃકાન્તારેલિખિત
કુસ્તેતુયત્ ॥ કર્મ્માણિતેકરિષ્યામિદાસપત્રન્તેદુચ્યતે ॥ ધનંવૃ
દ્વચાગૃહીત્વાતુસ્વયકુર્યાંચ્ચકારયેત્ ॥ ઉદ્વારપત્રન્તત્પ્રોક્તમૃણલે
ખ્યમ્મનીષિભિઃ ॥ આદિશબ્દાદિશુદ્ધચાદિપત્રગૃહણમ્ ॥

બૃહસ્પતિ—ભાગ, દાન, ક્રય, આધાન, સંવિત્, દાસ અને કરજ છતાંદિ સાત બા-
બતોથી લૌકિક લખતના સાત પ્રકાર છે. અને રાજકીય લખતના ત્રણ પ્રકારછે. જ્યુદ્ધ
યથેલા ભાઈઓ પરસ્પર પોતાની ખુશીથી જે વિભાગ લખતના દરતાવેજ કરે તે ભાગ
પત્ર કહેવાયછે. જમીન આપીને “યાવચ્ચંદ્ર દિવાકરા” એવી રીતનું જે લખત કરે કે જે
તોડી શકાય નહીં કે પાછું લઈ શકાય નહીં, તે દાનલેખ્ય સમજાયું. ઘર કે એતર વગેરે વે-
ચાવું લેઈને તેની કિંમત વગેરે લખી જે ફારકતી કરાવાયછે તે ક્રય લેખ્ય (વેચાણુ ખત)
કહેવાયછે. જંગમ અથવા સ્થાવર એવા કાંઈ માલ ગીરવી આપીને જે લખત કરાવાય
કે જેમાં તે માલ સાચવી રાખવાનું કે ભાગવવા વગેરેનું વર્ણન આવે તે આધાન લેખ્ય
કહેવાયછે. ગામ અથવા દેશ જે પરસ્પર સંમતિથી, રાજને વિરૂદ્ધ ન થાય એવું ધર્મને
વાસ્તે લખત કરે તે સંવિત્પત્ર કહેવાય છે. જેને અખવચ્ચ ન મળતું હોય એવા મનુષ્ય

વગડામાં લખત કરી આપે કે હું તારાં કામ કરીશ, તે દાસપત્ર કહેવાય છે. વ્યાજી ધન લે-
ધને જે ઉદ્ધાર પત્ર પોતે કરે અથવા બીજા પાસે કરાવે તે ત્રણ લેખ કહેલું છે. આદિ
શબ્દથી વિશુદ્ધિપત્ર વગેરેનું ગ્રહણ કરવું.
લખતની વ્યાખ્યાઓ.

વિશુદ્ધિપત્રાદિપત્રાણ્યાહકાત્યાયનઃ ॥ ॥ અભિશાપેસમુર્ત્તીનેપ્રાય
શ્ચિત્તેકૃતેજનૈઃ ॥ વિશુદ્ધિપત્રકંજ્ઞેયન્તેભ્યઃસાક્ષિસમન્વિતમ્ ॥ ૩
ત્તમેષુસમસ્તેષુઅભિશાપેસમાગતે ॥ વૃત્તાનુવાદેલેખ્યંયત્તજ્ઞેયંસ
ન્ધિપત્રકમ્ ॥ સીમાવિવાદેનિર્ણાતેસીમાપત્રંવિધીયત્તદ્વતિ ॥

કાત્યાયન—વિશુદ્ધિ વગેરેના પત્ર વિષે—પ્રાયશ્ચિત્ત કર્યા પછી અભિશાપ ઉતરવાનું
સાક્ષિ સહિત પત્ર જે માણસોને અપાય છે તે વિશુદ્ધિપત્ર જાણવું. સર્વ ઉત્તમોમાં અભિ-
શાપ આવતાં થએલી બીનાનું જે લખત કરાય તે સંધિપત્ર જાણવું. સીમાડા સંબંધી ત-
કરારોનો નિવેડો થતાં જે લખત કરાય તે સીમાપત્ર સમજવું.

અન્વાધિ પત્રનું લક્ષણ.

અન્વાધિપત્રમાહપ્રજાપતિઃ ॥ ધનીધનેનતેનૈવપરમાધિન્નયેદ્યદિ ॥
કૃત્વાતદાધિલિખિતમ્પૂર્વવાસ્યસમર્પયેત્ ॥

પ્રજાપતિ—અન્વાધિપત્ર વિષે કહે છે—ધનિક જો તેજ ધનથી બીજો માલ ગીરવી
રાખે અને પેહેલો (પ્રથમનો રાખેલો) માલ આપી દે તે બાબતના લખતને અન્વાધિપત્ર
કહે છે.

યાજ્ઞવલ્ક્યોપિ ॥ દત્વર્ણમ્યાટયેલ્લેખ્યંશુદ્ધયૈવાન્યત્તુકારયેત્ ॥

યાજ્ઞવલ્ક્ય પણ—કરજ ચુકવી આપીને લખત ફાડી નાંખવું અથવા ઓખાધને
વાસ્તે બીજું કરાવવું.

સ્વહસ્તનું અને પરહસ્તનું લખત.

પૂર્વોક્તયોઃસ્વહસ્તાન્યહસ્તકૃતયોર્વિશેષમાહનારદઃ ॥ લેખ્યન્તુ
દ્વિવિધમ્પ્રોક્તંસ્વહસ્તાન્યકૃતન્તથા ॥ અસાક્ષિમત્સાક્ષિમચ્ચસિદ્ધિ
ર્દેશસ્થિતેસ્તયોરિતિ ॥

નારદ—આગળ કહેલા પોતાના હાથના અને પારકા હાથના લખત વિષે વિશેષ
કહે છે—પોતાના હાથનું અને પારકા હાથનું લખત અનુક્રમે સાક્ષિ વગરનું અને સાક્ષિ
વાળું થાય તેની દેશનાં રિવાજ પ્રમાણે સ્થિતિ સમજવી.

સ્વહસ્તે લખેલું વિના સાક્ષી પ્રમાણ છે.

યાજ્ઞવલ્ક્યઃ ॥ વિનાપિસાક્ષિભિર્લેખ્યંસ્વહસ્તાલિખિતન્તુયત્ ॥ તત્પ

માનંસ્મૃતંલેખ્યમ્બલોપધિકૃતાદતે ॥

બલમ્બલાત્કારઃ ॥ ઉપધિહોમાદિ ॥

પાસવલ્ક્ય—સાક્ષિ વગરનું છતાં પણ પોતાના હાથનું લખત પ્રમાણ સમજવું. પણ તે બળ, કે ઉપધીથી ન કરેલું હોય તો. (અર્થાત્ બળાત્કારથી અથવા લાલચ વગેરે આપી લખાવેલું ન હોય તો).

બળ એટલે બળાત્કાર, ઉપધિ એટલે લોભ વગેરે.

લખત કેવું કરવું.

અન્યઋતેવિશેષમાહસૈવ ॥ યઃકશ્ચિદર્થોનિષ્ણાતઃસ્વરુચ્યાતુ
પરસ્પરમ્ ॥ લેખ્યન્તુસાક્ષિમત્કાર્ય્યન્તસ્મિન્ધનિકપૂર્વકમ્ ॥
સમામાસતદર્દાહર્નામજાતિસ્વગોત્રકૈઃ ॥ સબ્રહ્મચારિકાત્મીયપિ
તૃનામાદિચિન્હિતમિતિ ॥ સબ્રહ્મચારિકમ્બ્રહ્મવૃત્તાદિશાસ્ત્રાપ્રયુક્ત
હુગુણનામવહ્વૃચઃકઠદૃત્યાદિ ॥ સૈવ ॥ સમાપ્તેર્થેત્રણીનામસ્વહ
સ્તેનનિવેશયેત્ ॥

મતમ્મેડમુકપુત્રસ્યયદત્રોપરિલેખિતમ્ ॥ સાક્ષિણશ્ચસ્વહસ્તેનપિ
તૃનામકપૂર્વકમ્ ॥ અત્રાહમમુકઃસાક્ષીલિખેયુરિતિતેસમાઃ ॥
ઉભયાભ્યર્થિતેનૈતન્મયાહ્યમુકસૂનુના ॥ લિખિતંહ્યમુકેનેતિલેખકો
ન્તેતતોલિખેત્ ॥ સમાઃસંખ્યાતોગુણતશ્ચ ॥ ક્વચિદસમાદૃત્ય
કારપ્રશ્લેષઃ ॥

પાસ વલ્ક્ય†—બીજના કરેલા લખત વિષે વિશેષ કહેલું—પરસ્પર પોતાની ખુ-
શીથી જે કાંઈ બાબતનો ડરાવ કર્યો હોય તે વિષે ધનિકનું નામ પેલેલું લખી સાક્ષિવાળું
લખત કરવું. તે વર્ષ, માસ, પક્ષ, દિવસ, નામ, જાતિ, પોતાનું ગોત્ર સમ્પ્રદાયારિક અને
પોતાના બાપનું નામ વગેરે નિશાનીવાળું કરવું. સમ્પ્રદાયારિક એટલે ત્રયવેદ વગેરેના શા-
ખાને લીધે બળ્હચકે કહા ઇત્યાદિ જે ગુણને લીધે 'નામ' હોય તે.

તેજ (પાસવલ્ક્ય)—લખાણ પૂરું થયા પછી કરજદારે પોતાના હાથથી નામ લખી
મતું કરવું કે, ઉપર લખ્યું તે સહી. તેમાં પોતાના બાપનું નામ પણ લખવું. સાક્ષિઓએ
પણ પોતાના હાથથી પોતાનું અને બાપનું નામ લખી આ બાબતમાં હું ફલાણો સાક્ષિ

† આ વિશે કરાર શાસ્ત્રમાં એટલે સન ૧૮૭૨ના આક્ટ ૬ ના નિયમ તપાસના,
પરંતુ આમાં લખેલા નિયમથી દસ્તાવેજો કરાય તો ધણીજ સહેલાઈથી સાબીત કરીશકાય.

હું એમ લખ્યું અને તેઓ સમ હોવા જોઈએ. તે પછી છેલ્લે પોતાનું અને બાપનું નામ લખી બંનેના કહેવાથી મેં લખ્યું છે એમ લખનારાએ લખ્યું. સમ એટલે સંખ્યાથી અને ગુણથી પણ સમ જોઈએ. કોઈ પુસ્તકમાં અસમ એવા પદરોંદ દેખાય છે.

લખી ન જાણનારના મત્તા વિષે.

નારદઃ ॥ અલિપિજ્ઞઋણીયઃસ્યાતસ્વમતંતુસલેખયેત્ ॥

સાક્ષિવાસાક્ષિણાન્યેનસર્વસાક્ષિસમીપતઃ ॥

નારદ—જે કરજદાર લખી જાણતો ન હોય તેણે સર્વ સાક્ષિઓની સમક્ષ બીજા પાસે (પોતાનું) મતું કરાવ્યું અને તેવા સાક્ષિએ પણ બીજા પાસે (પોતાના) નામની સાક્ષિ કરાવવી.

ત્રણ પ્રકારનું રાજ લેખ.

ત્રિવિધંરાજશાસનમિત્યુક્તન્તદ્દર્શયતોયાજ્ઞવલ્ક્યબૃહસ્પતિ ॥ દત્વા
ભૂમિન્નિવન્ધંવાકૃત્વાલેખ્યન્તુકારયેત્ ॥ આગામિભદ્રનૃપતિપરિજ્ઞા
નાયપાર્થિવઃ ॥ પટેવાતામ્રપટ્ટેવાસ્વમુદ્રોપરિચિન્હિતં ॥ અભિલેખ્યા
ત્મનોવંશ્યાનાત્માનઙ્ગમહીપતિઃ ॥ પ્રતિગ્રહપરિમાણંદાનચ્છેદોષવ
ર્ણનમ્ ॥ સ્વહસ્તકાલસમ્પન્નંશાસનઙ્કારયેત્સ્થિરમ્ ॥ નિવન્ધ
આકારાદૌરાજાદિદત્તત્રિયતલભ્યમ્ ॥ પ્રતિગૃહ્યતેયત્સપ્રતિગ્રહોભૂ
મ્યાદિઃ ॥ તસ્યપરિમાણપ્રિયત્તા ॥ દીયતેયતદ્દાનમ્ગૃહાદિ ॥ તસ્ય
ચ્છેદોમર્યાદા ॥ તસ્યાઉપવર્ણનઙ્કથનમ્ ॥ તથા ॥ દેશાદિકંય
સ્યરાજાલિખિતેનપ્રયચ્છતિ ॥ સેવાશૌર્યાદિનાતુષ્ઠઃપ્રસાદલિખિ
તન્તુતત્ ॥ પૂર્વોત્તરક્રિયાવાદનિર્ણયાન્તેયદાનૃપઃ ॥ પ્રદદ્યાઙ્ગાયિનેલે
ખ્યઙ્ગયપત્રન્તદુચ્યતદ્વતિ ॥

રાજ લેખ ત્રણ પ્રકારનું થાયછે એમ કહ્યુંછે તે વિષે યાજ્ઞવલ્ક્ય અને બૃહસ્પતિ જમીન આપીને અથવા કાંઈ નિબંધ કરી આપીને આગળ થનારા સારા રાજાએને જાણ થવા સાર રાજાએ લેખ્ય કરાવ્યું. લુગડા ઉપર અથવા ત્રાંખાના પત્રા ઉપર પોતાની મોહોરછાપની નિશાની કરી રાજાએ પોતાનાં પૂર્વજોનાં નામ તથા પોતાનું નામ લખાવવાં. પ્રતિગ્રહનું પરિમાણ અને દાનતા છેદનું ઉપવર્ણન લખી પોતાની સહી અને વખતવાળું મળજીત શાસન કરી આપવું.

નિબંધ એટલે ખાણ વગેરેમાંથી રાજ વગેરેએ આપેલું મુકરર મળવાનું હોય તે.

પ્રતિગ્રહ એટલે ગ્રહણ કરાયછે. એવું જમીન વગેરે. તેનું પરિમાણ એટલે માપ. ધર વગેરે ને દેવાયછે તે દાન સમજવું. તેનો છેદ એટલે મર્યાદા. તેનું ઉપવર્ણન એટલે કહેવું.

તથા સેવાથી કે સુરવીરપણા વગેરેથી ખુશી થએલો રાજા લખત કરી ને દેશ વગેરે આપે તે પ્રસાદ લિખિત કહેવાય.

અંને તરફના પુરાવા તપાસી ફેંસલો કર્યા પછી રાજા જીતનારને ને લખ આપે તે જયપત્ર કહેવાય છે.

રાજાના મતા વિષે.

રાજાનુકલ્પમાહવ્યાસઃ ॥ રાજાતુસ્વયમાદિષ્ટઃ સંધિવિગ્રહલેખકઃ ॥
તામ્રપટ્ટેવાપિપટેપ્રલિખેદ્રાજશાસનમ્ ॥ અત્રચરાજાસ્વમતંલેખ્ય
મિત્યાહસૈવ ॥ સનિવેશમ્પ્રમાણંચસ્વહસ્તેનાલિખેત્સ્વયમ્ ॥ મત
મ્મેઽમુકપુત્રસ્યઅમુકસ્યમહીપતેઃ ॥ સનિવેશમ્પ્રમાણંચેતિપૂર્વવા
વ્યેનાન્વયઃ ॥

વ્યાસ—રાજાના પ્રતિનિધિ વિષે રાજાના પોતાના હુકમથી તેવાં કામો બાબત નીમા-
યલા અધિકારીએ લુગડાં ઉપર અથવા ત્રાંબાના પત્રા ઉપર રાજશાસન લખવું.

એમાં પણ રાજાએ પોતાનું મતું નાખવા વિષે તેજ—તેની હદ વગેરેનું પ્રમાણ લ-
ખવું. રાજાએ હું અમુકનો પુત્ર, અમુક નામનો, તેનું મતુંછે એમ પોતાના હાથથી લખવું.

હદ વગેરેનું પ્રમાણ લખવું તેનો અન્વય પેહેલાંના શ્લોક સાથે છે.

વસિષ્ઠને મતે રાજ્ય લેખ્યના પ્રકાર.

વસિષ્ઠસ્તુરાજલેખ્યસ્યચાતુર્વિધ્યમાહ ॥ શાસનમ્પ્રથમંજ્ઞેયંજયપ
ત્રન્તથાપરમ્ ॥ આજ્ઞાપ્રજ્ઞાપનાપત્રેરાજકીયંચતુર્વિધમ્ ॥ સામન્તે
ષ્વથમૃત્યેષુરાષ્ટ્રપાલાદિકેષુચ ॥ કાર્યમાદિશ્યતેયેનતદાજ્ઞાપત્ર
મુચ્યતે ॥ ઋત્વિકપુરોહિતાચાર્યમાન્યેષ્વભ્યર્હિતેષુચ ॥ કાર્ય્યન્નિવે
દ્યતેયેનપત્રમ્પ્રજ્ઞાપનાયતત્ ॥ શાસનજયપત્રેપ્રાગુક્તે ॥

વસિષ્ઠ—તો રાજા લેખ્યના ચાર પ્રકાર કહેછે, શાસનપત્ર, જયપત્ર, આજ્ઞાપત્ર, અને
પ્રજ્ઞાપનાપત્ર એમ રાજકીય લેખ્ય ચાર પ્રકારનુંછે. તાબાના રાજાએ ઉપર અને દેશનું
પાલન કરનાર વગેરે નોકરો ઉપર ને હુકમ મોકલાય તે આજ્ઞાપત્ર કહેવાય છે. તરત્વિજ,
ગોર, આચાર્ય, માન દેવા યોગ્ય અને પુજવા યોગ્ય માણસો પાસે નેથી કામનું નિવેદન
થાય તે પ્રજ્ઞાપનાપત્ર કહેવાય.

શાસનપત્ર અને જયપત્ર પ્રથમ કહ્યાં છે.

બીજું લેખપત્ર ક્યારે કરવું.

યાજ્ઞવલ્કયઃ ॥ દેશાન્તસ્થેદુર્લેખ્યેનષ્ટોન્મૃષ્ટેહતેતથા ॥ મિન્નેદગ્ધે
તથાછિન્નેલેખ્યમન્યન્તુકારયેત્ ॥

યાજ્ઞવલ્કય—દેશાંતરમાં રહેલું, ખરાબ થયેલું, ખોવાય ગયેલું, ઘસાયેલું, ચોરાયેલું, ફાટેલું, બળેલું અથવા તુટેલું (લેખપત્ર) હોય ત્યારે બીજું લેખપત્ર કરાવવું.

નારદઃ ॥ લેખ્યેદેશાન્તરન્યસ્તેશર્ણૈર્દુર્લિખિતેહતે ॥ સતસ્તત્કા
લકરણમસતોદ્રષ્ટદર્શનમ્ ॥ દ્રષ્ટારઃસાક્ષિણઃ ॥ તદભાવેદિવ્યમ્ ॥
અલેખ્યસાક્ષિકેદિવ્યવ્યવહારેવિનિર્દિશેદિતિકાત્યયનોક્તેઃ ॥

નારદ—લેખપત્ર, દેશાંતરમાં રહેલું અથવા ફાટી ગયેલું કિંવા ખરાબ લખાયેલું, અથવા ચોરીમાં ગયું હોય ત્યારે જે વિદ્યમાન છે તેને (લેખપત્રને) લઈ આવવા મુદત આપવી અને જે (વિદ્યમાન) નથી તેને વારંવાર સાક્ષિઓ તપાસવા. સાક્ષિઓ ન હોય તો દિવ્ય લેવું, કારણ કે જેમાં લેખ કે સાક્ષિઓ ન હોય તેવા વ્યવહારમાં દિવ્ય પ્રમાણ લેવું એવું કાત્યાયને કહ્યું છે.

શક પડેલા લખત વિષે.

યાજ્ઞવલ્કયઃ ॥ સન્દિગ્ધલેખ્યશુદ્ધિઃ સ્યાત્સ્વહસ્તુલિખિતાદિભિઃ ॥
યુક્તિપ્રાપ્તિક્રિયાચિન્હસમ્બન્ધાગમહેતુભિઃ ॥ યુક્તિરર્થાપત્તિઃ ॥
પ્રાપ્તિર્દ્વયોરેકત્રાવસ્થાનમ્ ॥ ચિન્હંમુદ્રાદિ ॥ ક્રિયાસાક્ષ્યાદિ ॥
સમ્બન્ધોડનાગતઃ ॥ આગમઃસમ્ભાવિતઃપ્રાપ્ત્યુપાયઃ ॥ હેતુરનુ
માનમ્ ॥

યાજ્ઞવલ્કય*—જે લખતમાં સંશય પડે તેની સામેતી તેનાજ હાથવડે લખેલા બીજા લેખ જોવા વગેરેથી થાય; તથા યુક્તિ, પ્રાપ્તિ, ક્રિયા, ચિન્હ, સંબંધ, આગમ અને હેતુ એ સાધનોવડે થાય.

યુક્તિ એટલે અર્થાત સમજાય તે. પ્રાપ્તિ એટલે ખેડવું એક જગોએ રહેવું. ચિન્હ એટલે છાપ વગેરે. ક્રિયા એટલે સાક્ષિ વગેરે. ભવિષ્યકાળનો સંબંધ. આગમ એટલે ધારી શકાય તેવા પ્રાપ્તિનો ઉપાય. હેતુ એટલે અનુમાન.

પ્રજાપતિઃ ॥ કાર્યોયત્નેનમહતાનિર્ણયોરાજશાસને ॥ રાજાંસ્વહ
સ્તતોમુદ્રાલેખકાક્ષરદર્શનાત્ ॥

* આ બાબત સન ૧૮૭૨ નો આર્ક્ટ નં. ૧ જ્ઞેને પુરાવાનો કાયદો અથવા પ્રમાણ શાસ્ત્ર કહે છે તે મુજબ ઇંગ્રેજ કોર્ટો અમલ કરે છે.

પ્રભવપતિઃ—રાજશાસનમાં રાજના પોતાના હાથની સહી છાપ અને લખનારના અક્ષરો જોવાથી માટું યત્ન કરી નિર્ણય કરવા જોઈએ.

અપ્રમાણ લખ.

દુષ્ટલેખ્યાન્યાહવૃહસ્પતિઃ॥ મુર્ખુશ્નુભીતાર્ત્તસ્ત્રીમત્તવ્યસનાતુરૈઃ
નિશોપધિવલાત્કારકૃતંલેખ્યન્નસિધ્યતિ ॥ દૂષિતોગર્હિતઃસાક્ષી
યત્રૈકોવિનિવેશિતઃ॥ કૂટલેખ્યન્તુતત્પ્રોક્તંલેખકોવાપિતદ્વિધદ્વિતિ।

બૃહસ્પતિઃ—દુષ્ટ લખતો વિષે—મરવા પરેલા માણસે, શત્રુએ, બધા પામેલાએ, દુઃખીએ, સ્ત્રીએ, ઘેલાએ, અને વ્યસનથી આતુર માણસે કરેલું તથા રાત્રીનું, લોભાદિકથી અને બળાત્કારથી કરેલું લખત પ્રમાણ થાય નહીં. દુષિત અથવા નિદિત એવા એકજ સાક્ષી જેમાં લખ્યો હોય અથવા જેનો લખનારજ તેવો હોય તે લખત કપટનું સમજવું.

લખતનું પ્રકરણ સમાપ્ત.

॥ અથમુક્તિઃ ॥

આગમવાળો ભાગવટો પ્રમાણ છે.

નારદઃ॥ આગમેનવિશુદ્ધેનભોગોયાતિપ્રમાણતામ્

અવિશુદ્ધાગમોભોગઃપ્રામાણ્યન્નૈવગચ્છતિ ॥

હવે ભોવટા વિષે.

નારદ—(આગમ એટલે શી રીતે આપ્યું તેનો પુરાવા.) સાફ આગમવડે કરીને ભાગવટો પ્રમાણપણું પામેછે, (પણ) સાફ આગમ વિનાનો ભાગવટો પ્રમાણપણું પામે નહીં.

ભાગવટાનાં પાંચ અંગ.

સાગમત્વવદ્વિશેષણાન્તરવૈશિષ્ટ્યમપ્યાહવ્યાસઃ ॥ સાગમોદીર્ઘકા

લશ્ચાઽવિચ્છેદોઽપરવોક્ષિતઃ ॥ પ્રત્યર્થિસાન્નિધાનશ્ચપંચાદ્ભો

ભોગદૃષ્યતે ॥

વ્યાસ—જેમ આગમની જરૂરી છે તેમ બીજાં વિશેષણ પણ હોવાં જોઈએ તે વિશેષ આગમ સહિત, લાંબી મુદતનો, વચમાં નહીં ટુટેલો, વગર તકરારી અને પ્રતિવાદીની સમક્ષ એવાં પાંચ અંગવાળો ભાગવટો (યથેલો) જોઈએ.

ફક્ત ભાગવટોજ પ્રમાણ નથી.

મુક્તિમાત્રેણસાધ્યાસિદ્ધિમાહનારદઃ ॥ સમ્ભોગકૃત્વલંકૃત્સુકીર્તયે

* આ બાબત સને ૧૮૭૨ નો આક્ટ નં. ૧ જેને પુરાવાનો કાયદો અથવા પ્રમાણશાસ્ત્ર કહે છે તે મુજબ ઇંગ્લેન્ડ કોરટો અમલ કરે છે.

† આ બાબત કરારશાસ્ત્ર સન ૧૮૭૨ ના આક્ટ ૯ સાથે સરખાવી વાંચવી.

નાગમંક્રચિત્ ॥ ભોગચ્છલાપદેશેનવિજ્ઞેયઃસતુતસ્કરહતિ ॥
 હદંચાગમસ્મરણયોગ્યેકાલેજ્ઞેયમ્ ॥ તદયોગ્યેતુભુક્તિમાત્રમપિપ્ર
 માણમાહસૈવ ॥ સ્માર્ત્તેકાલેક્રિયાભૂમેઃસાગમાભુક્તિરિષ્યતે ॥
 અસ્માર્તેનુગમાભાવાત્ક્રમાત્રિપુરુષાગતોતિ ॥ અનુગમાભાવાદ્યોગ્યા
 નુપલબ્ધ્યાઆગમાભાવનિશ્ચયસ્યાસમ્ભવાત્ ॥ અસ્માર્તેપ્યાગમા
 ભાવસ્મરણાનુવૃત્તાવાહસૈવ ॥ આનાગમન્તુયોભુક્તેબ્રહ્મન્યબ્દશતા
 ન્યપિ ॥ ચૌરદણ્ડેનતમ્યાપન્દણ્ડયેત્પૃથિવીપતિરિતિ ॥
 યત્તુસૈવ ॥ અન્યાયેનાપિયદ્ભુક્તમ્પિત્રાપૂર્વતરૈશ્ચિભિઃ ॥ નતચ્છ
 વ્યમપાહર્તુક્રમાશ્ચિપુરુષાગતમિતિ ॥ તદાગમંવિનાપ્યન્યાયેનાપિય
 ત્પિત્રાસહપૂર્વતરૈશ્ચિભિર્ભુક્તન્તદપાહર્તુન્નશક્યમ્કિમ્પુનરાગમાભાવ
 નિશ્ચયાસમ્ભવહતિયોઙ્યમ્ ॥

નારદ—ફક્ત ભોગવટાથી દાવો સિદ્ધ ન થવા વિષે—જે સખ્યસુ ભોગવટો ખતાવે
 પણ કોઈ જગોએ આગમ ન ખતાવે તે સખ્યસ ભોગવટામાં છળ કરવાને લીધે ચોરે જા-
 નીવે. આગમની યાદી રહેવાને યોગ્ય એવો વખત હોય તો તેમ સમજવું.

પણ તે ન હોય તો ફક્ત ભોગવટાનાજ પ્રમાણપણા વિષે નારદ—યાદી રહેવાને
 યોગ્ય એવો વખત હોય તો જમીનની ખામતમા આગમ સહિત ભોગવટો પ્રમાણ માનવો,
 પણ તેવો વખત ન હોય તો અનુગમના અભાવને લીધે અનુક્રમથી ત્રણ પેઢીના ભોગવ-
 ટાને પ્રમાણ માનવો.

અનુગમના અભાવને લીધે એટલે યોગ્ય નહીં મળવાથી આગમ ન હોવાનો નિશ્ચય
 સંભવતો નથી, તેથી.

યાદીને યોગ્ય વખત નહીં છતાં પણ આગમ નથોજ એવી યાદી ચાલી આવી હોય
 તો તે વિષે તેજ—જે માણસ સેંકડો વર્ષ સુધી પણ આગમ વિના ભોગવેછે, તે પાપીને
 રાજાએ ચોરના જેવી શિક્ષા કરવી.

જે કે તેજ—પિતા સુધાં પૂર્વતા ત્રણ પુરુષોએ અન્યાયથી પણ જે વસ્તુનો ઉપભોગ
 કર્યો હોય તે વસ્તુ અનુક્રમવડે ત્રણ પેઢી સુધી ઉપભોગમાં આવી માટે પાછી લેવાય નહીં

આ વચનનો આવો અર્થ કરવો કે આગમવિના પણ (અને) અન્યાયવડે પણ
 પિતાની સાથે ત્રણ પુરુષોએ ભોગવેલું હોય તે પાછું લેવું અશક્ય છે, ત્યારે આગમ ન
 હોવાના નિશ્ચયનો સંભવ ન હોય ત્યારે લેઈ શકાય નહીં તેમાં શું કહેવું.

ત્રણ પેઠીનો ભાગવટો તુટે નહીં.

યદપિહારીતીયમ્ ॥ યદ્વિનાગમમત્યન્તમ્બુક્તમ્પૂર્વૈસ્ત્રિભિર્ભવેત્ ॥
નતચ્છવ્યમપાહર્તુક્રમાસ્ત્રિપુરુષાગતમિતિ ॥ તદત્યન્તોપલભ્યમા
નાગમંવિનેતિવ્યાખ્યેયમ્ ॥ નચાગમસ્વરૂપંવિનેતિ ॥

જે કે હારિતનું વચન—જે વસ્તુનો આગમ થયા વિના તેનો અત્યંત ઉપભોગ, પે-
હેલાંના ત્રણ પુરુષોએ કર્યો હોય તે વસ્તુ પાછી લેઈ શકાય નહીં, કેમકે તે અનુક્રમથી ત્રણ
પુરુષના ઉપભોગમાં આવી.

તેનો અર્થ એવો છે કે, જોવા બોધ્યે તેવો બરાબર આગમ ન મળતો હોય તો તે
લેઈ શકાય નહીં પણ મુદ્દલ આગમજ ન હોય તો પણ પાછી લેઈ શકાય નહીં. એમ
સમજવું નહીં.

આગમ ન બતાવનાર ઉપર ક્રિયાદ થાય.

યત્પુનર્યાજ્ઞવલ્કીયમ્ ॥ આગમસ્તુકૃતોયેનસોભિયુક્તસ્તમુદ્ધરેત્ ॥
નતત્સુતસ્તત્સુતોવામુક્તિસ્તત્રગરીયસીતિ ॥ તદાગમકર્તુરેવાગમા
નુદ્ધારેદણ્ડોનતત્પુત્રાદીનામપીત્યેવમ્પરમ્ નત્વર્થસિદ્ધિરિતિ ॥

જે કે યાજ્ઞવલ્ક્ય—જેણે આગમ કર્યો હોય તેના ઉપરજ ક્રીઆદ થાય તો તેણે આ-
ગમ બતાવવો બોધ્યે, પણ તેના પુત્રે કે પૌત્રે નહીં, કારણ કે તેમાં ભાગવટો બળવાન છે.

આ વચનનો અભિપ્રાય એવો છે કે, જેણે આગમ કર્યો હોય તેજ મનુષ્ય આગમ
ન બતાવે તો તેનો દંડ કરવો, પણ તેના પુત્ર વગેરે આગમ ન બતાવે તો તેઓનો નહીં.
પણ આટલાથી પુત્ર વગેરેનું કામ થાય એમ સમજવું નહીં.

આગમ ન બતાવનાર ઉપર દંડ થાય.

યથાહહારીતઃ ॥ આગમસ્તુકૃતોયેનસદંઙ્યસ્તમનુદ્ધરન્ ॥
નતત્સુતસ્તત્સુતોવાભોગ્યહાનિસ્તયોરપીતિ ॥

જેમકે હારિત—જેણે આગમ કર્યો હોય તેજ મનુષ્ય આગમ ન બતાવે તો તેનો દંડ
કરવો પણ તેનો પુત્ર કે પૌત્ર તે ન બતાવે તો (તેઓનો) દંડ ન કરવો, પરંતુ એ બંનેને
પણ ભોગ્ય પદાર્થની હાનિ થાય છે.

આગમ વિનાનો ભાગવટો પ્રમાણ નથી.

યાજ્ઞવલ્ક્યઃ ॥ યોભિયુક્તઃપરેતઃસ્યાત્તસ્યરિક્ષીતમુદ્ધરેત્ ॥ નત
ત્રકારણંમુક્તિરાગમેનાવિનાકૃતા ॥ રિક્ષીઅંશભાગીપૂત્રાદિઃ ॥
તમાગમમ્ ॥ નનુદીર્ઘકાલોભોગઃપ્રમાણમિતિવિરુદ્ધમ્ ॥ યતઃસ્વ

લ્પકાલોપભોગેનાઽપ્યભિયોક્તુર્હાનિઃપ્રતીયતે ॥ યથાહસૅવ ॥
 પશ્યતોબ્રુવતોભૂમેર્હાનિર્વિશતિવાર્ષિકી ॥ પરેણભુજ્યમાનાયાધનસ્ય
 દશવાર્ષિકી ॥ ળચ્યતે ॥ એતત્પશ્યતોઽપ્રતિષેધતસ્તાવત્કાલીન
 તદ્ભૂમ્યાદિજન્યફલહાનિર્ભવતિયેવમ્પરમ્ ॥ નતુતદ્ભૂમ્યાદિવસ્તુહા
 નિરપીતિ ॥ અનાગમન્તુયોભુક્તેદ્વિત્યુદાત્તવચનવિરોધાત્ ॥

પાસવદ્વ્ય—જેના ઉપર ફરીઆદ ચાલતી હોય તે મનુષ્ય મરણ પામે તો તેના વા-
 રસે તે બતાવવો જોઈએ. તેમાં આગમ વિનાનો ભાગવટો પ્રમાણ થાય નહીં.

વારસ એટલે ધન લેનાર પુત્ર વગેરે. તે એટલે આગમ.

“શંકા” લાંબી મુદતનો ભાગવટો પ્રમાણ થાય એ વિરૂદ્ધ છે, કારણ કે થોડાજ કાળ-
 ના ભાગવટાથી પણ ફરીઆદ કરનારને હાનિ થાય છે, એમ જણાય છે.

જેમકે તેજ (પાસવદ્વ્ય)—પોતે દેખતાં છતાં પોતાની જમીનને કોઈ ભાગવતો હોય
 તો પણ જો બોલતો નથી, એવાં વીશ વર્ષ વહી ગયાં તો હાનિ થાય છે.* અને ધનની બા-
 બતમાં એ પ્રમાણે હોય તો દશ વર્ષ વહી ગયા પછી હાનિ થાય છે.

“સમાધાન” આ વચન પોતે જોતાં છતાં પ્રતિબંધ નહીં કરનારને તેટલા વખતમાં
 તે જમીન વગેરેમાં પેદા થતા ફળની હાનિ જણાવે છે, પરંતુ તે ખુદ જમીન વગેરેની હા-
 નિ થાય છે એમ જણાવતું નથી. કારણ કે તેમ હોય તો “જે મનુષ્ય સેંકડો વર્ષ સુધી”
 એવા ઉપર લખેલા વચનને વિરોધ આવે છે.

ઉપભાગમાં બળાત્કાર ન કરવો.

કાત્યાયનઃ ॥ • નોપભોગેવલંકાર્યમાહર્ત્રાત્સુતેનવા ॥

પશુસ્ત્રીપુરુષાદીનામિતિધર્મોવ્યવસ્થિતઃ ॥

કાત્યાયન—ખુદ લેનારે અથવા તેના દીકરાએ પશુ, સ્ત્રી અને પુરુષ વગેરેના ઉપ-
 ભાગમાં જોર ન કરવું એવી ધર્મની વ્યવસ્થા છે.

ભાગવટાથી નાશ ન થાય.

નારદઃ ॥ આધિઃસીમાબાલધનન્નિક્ષેપોપનિધિસ્ત્રિયઃ ॥

રાજસ્વંશ્રોત્રિયસ્વંચનોપભોગેનનશ્યતિ ॥

નારદ—ગીરવી, સ્ત્રીઓ, બાળકનું ધન, થાપણ, (અંને પ્રકારની) સ્ત્રીઓ, રાજનું
 ધન અને વેદીઆનું ધન એટલાનો ભાગવટાથી નાશ થાય નહીં.

પ્રીતથી ભાગવવા આપેલાપર માલીકનો હકકુરહે છે.

મનુઃ ॥ સમ્પ્રીત્યાભુજ્યમાનાનિનનશ્યન્તિકદાચન ॥

* આ બાબત લીમિટિશન આક્ટ નં. ૧૫ સન ૧૮૭૭ નો જુઓ.

ધેનુરુષ્ટ્રેવહન્નશ્વોયશ્વદમ્યઃપ્રયુજ્યતે ॥

દમ્યઃપ્રયુજ્યતેદમનાર્થયઃ સમર્પ્યતે ॥

મનુ—ગાય, જાટ, ચઢાઉ કીધેલો ઘોડો અને પલોટવા વાસ્તે આપેલો બળદ, એએને કોઈ પ્રીતિથી ભાગવતો હોય તોપણ તેઓ કોઈ વખત તેઓના માલીકનાં મટતાં નથી.

॥અથ સાક્ષિણઃ॥

સાક્ષિઓની જરૂર.

ટોડરાનંદે નારદઃ ॥ સંદિગ્ધેષુતુકાર્યેષુદ્વયોર્વિવદમાનયોઃ ॥

દષ્ટશ્રુતાનુભૂતત્વાત્સાક્ષિભ્યોવ્યક્તદર્શનં ॥

હવે સાક્ષિયો વિષે.

ટોડરાનંદ નામના ઘંથમાં નારદ—સંદેહવાળાં કામોમાં બંને વિવાદ કરતા, હોય ત્યાં દેખવા, સાંભળવા, અને અનુભવ કરવાને લીધે સાક્ષિઓથી નક્કી થાય છે.

સાક્ષીના બાર પ્રકાર.

તદ્વેદાનાહવૃહસ્પતિઃ ॥ લિખિતોલેખિતોગૂઢઃસ્મારિતઃકુલ્પદૂત

કૌ ॥ યાદચ્છિકશ્ચોત્તરશ્ચકાર્યમધ્યગતોપરઃ ॥ નૃપોધ્યક્ષસ્તથા

ગ્રામઃસાક્ષીદ્વાદશધાસ્મૃતઃ ॥ અર્થિનાપત્રેનિવેશિતોલિખિતઃ ॥

પ્રત્યર્થિનાપ્રર્થિપ્રેરણયાનિવેશિતોલેખિતઃ ॥ કુડ્યાદિવ્યવધાનેન

શ્રાવિતોગુઢઃ ॥ પુનઃપુનઃકાર્યસ્માર્યમાણઃસ્મારિતઃ ॥ યદચ્છયૈવા

ગતઃસાક્ષીક્રિયમાણોયાદચ્છિકઃ શ્રવણાચ્છ્રાવણાદ્વાસાક્ષિણામપ્યુ

પર્યુપરિભાષમાણઋત્તરઃ ॥ અધ્યક્ષઃપ્રાઙ્ઘિવાકઃઇદંચસમ્યાદીનામુપ

લક્ષણં ॥ લેખકઃપ્રાઙ્ઘિવાકશ્ચસમ્યાશ્ચૈવાનુપૂર્વશ્ચિત્કાત્યાયન

વાક્યાત્ ॥

બૃહસ્પતિ તેઓના બેદ વિષે—લિખિત, લેખિત, ગુહ્ય, સ્મારિત, કુલ્પ, (કુલમાંનો) કુતક, યાદચ્છિક, ઉત્તર, કાર્ય મધ્યગત, (કામની વચ્ચમાં આવેલો) રાજા, અધ્યક્ષ, અને ગ્રામ એવા સાક્ષીના બાર પ્રકાર છે.

વાદીએ પત્રમાં જેનું નામ દાખલ કર્યું હોય તે લિખિત કહેવાય. પ્રતિવાદીએ વાદીની પ્રેરણાથી દાખલ કરેલો હોય તે લેખિત કહેવાય. બીજા વગેરેના બ્યવધાનથી જેને વાત સં-

ભળાવી રાખી હોય તે ગૂઢ કહેવાય. વારંવાર જોને કામની યાદી આપી હોય તે સ્મારિત કહેવાય. યદચ્છાથી આવી નીકળેલો હોય અને જોને સાક્ષી કરેલો હોય તે યાદચ્છિક કહેવાય. સાંભળવાથી અથવા સંભળવાથી સાક્ષિઓની પણ ઉપર ઉપર જે બોલે તે ઉત્તર કહેવાય. અધ્યક્ષ એટલે ન્યાયાધીશ. આમાં સભાસદ વગેરેની પણ સમાવેશ છે, કારણ કે “અનુક્રમથી લખનાર, ન્યાયાધીશ અને સભાસદો સાક્ષી થાય” એવું કાલ્યાણનું વચન છે. સાક્ષિઓની સંખ્યા.

સર્વ ॥ નવસપ્તપંચવાસ્યુશ્વત્વાસ્ત્વયર્વવા ॥ ઊર્ભૌશ્રોત્રિયૌગ્રા
હ્યૌનૈકંપૃચ્છેત્કદાચન ॥ લિખિતૌદ્વૈતથાગૂઢૌત્રિચતુઃપંચલેખિતાઃ ॥
યાદચ્છઃસ્મારિતઃકુલ્યાસ્તથાચોત્તરસાક્ષિણઃ ॥ દૂતકઃઘટિકા
ગ્રાહીકાર્યમધ્યગતસ્તથા ॥ એકએવપ્રમાણંસ્યાન્નૃપોધ્યક્ષસ્તથૈવચ ॥

તેજ (બૃહસ્પતિ)—(સાક્ષિઓ) નવ, સાત અથવા પાંચ હોવા જોઈએ, અથવા ચાર કે ત્રણ હોવા જોઈએ, અથવા વેદીઆ હોય તો બે લેવા જોઈએ, પણ એક જાણુને કોઈ વખત પૂછવું નહીં. લિખિત અને ગૂઢ બંને જોઈએ. લેખિત, યાદચ્છિક, સ્મારિત, કુલ્ય, (કુળમાંનો) અને ઉત્તર સાક્ષિ, એટલા ત્રણ, ચાર, કે પાંચ હોવા જોઈએ. દૂતક કારકુન, કાર્યમધ્યગત, રાજા અને, ન્યાયાધીશ એકજ પ્રમાણ થાય.

લેખ હોય તોપણ એકપણ સાક્ષી જોઈએ.

લિખિતાદીનામુખ્યાનુમતત્વેએકસ્યાપિગ્રહણમાહ્યાંજ્ઞવલ્કયઃ ॥

ઉખ્યાનુમતઃસાક્ષીભવેદેકોપિધર્મવિત્ ॥

બંનેની સંમતિ હોય તો લિખિત વગેરે એકના પણ ગ્રહણ વિષે યાતવશ્ક્ય—બંનેની સંમતિ હોય તો ધર્મને જાણનાર એવા એક પણ સાક્ષી થાય.

ધર્મસ્ત સાક્ષીનું લક્ષણ.

વ્યાસઃ ॥ શુચિક્રિયશ્ચધર્મજ્ઞઃસાક્ષીયસ્ત્વનુભૂતવાક્ ॥ પ્રમાણમે

કોભવતુસાહસેષુવિશેષતઃ ॥ અનુભૂતવાક્પ્રાયોદદૃશસત્યવચાઃ ॥

વ્યાસ—પવિત્ર ક્રિયાવાળો ધર્મને જાણનાર અને અનુભૂત વચન વાળો એવો એક જાણુ પણ પ્રમાણ માનવો જોઈએ. તેમાં સાહસમાંતો વિશેષ કરીને માનવો જોઈએ.

અનુભૂત વચનવાળો એટલે ઘણું કરીને જે સાચા બોલો માણુમ પડ્યો હોય તે.

થાપણ વગેરેમાં સાક્ષી.

નિક્ષેપાંદિષ્વનાત્મપ્યેકમાહકાત્યાયનઃ ॥ અભ્યન્તરસ્થનિક્ષેપેસાક્ષ્ય

મેકોપિવાચ્યતે ॥ અર્થિનાપ્રહિતઃસાક્ષીભવેદેકોપિયાચિતે ॥ યાચિ

तं विवाहाद्यर्थमानीतमाभरणादिकंकुंडलादि ॥

થાપણ વગેરેમાં જે અરેઅર ભલો માણસ ન કહેવાતો હોય તેવા એક જણનાપણ સાક્ષીપણા વિષે કાત્યાયન—અંદર રહેલી થાપણની ખાખતમાં એક જણની પણ સાક્ષી લેવાય. યામિતની ખાખતમાં વાદીએ મોકલેલો એક જણ પણ સાક્ષી થાય.

યાચિત એટલે વિવાહ વગેરે વાસ્તે આણેલું કુંડળ વગેરે ધરાણું ઇત્યાદિક.

વેચવા યોગ્ય પદાર્થની તકરારમાં સાક્ષી.

पण्यविवादेऽप्येकमाहसएव ॥ संस्कृतंयेनयत्पण्यंतत्तेनैवविभावयेत् ॥

एकएवप्रमाणंसविवादेतत्रकीर्तितः ॥

વેચવા યોગ્ય પદાર્થની તકરારમાં પણ એક સાક્ષી લેવા વિષે તેજ—જે વેચવાનો પદાર્થ જીલ્લે મંસ્કાર પમાડેલો હોય તેનો નિશ્ચય તેની પાસેજ કરાવવો. તે તકરારમાં તે એકજ પ્રમાણ કહેલું છે.

કરજના સાક્ષીઓ વિષે.

तेषांचस्वरूपमाहव्यासः ॥ धर्मज्ञाःपुत्रिणोमौलाःकुलीनाःसत्यवा
दिनः ॥ श्रोतस्मार्त्तक्रियायुक्ताविगतद्वेषमत्सराः ॥ श्रोत्रियानप
राधीनाः सूरयश्चाप्रवासिनः ॥ युवानःसाक्षिणःकार्यार्थक्रणादि
षुविज्ञानता ॥

આસ તેઓના સ્વરૂપ વિષે—ધર્મને જાણનાર, પુત્રવાળા, પરંપરાવાળા, સારા કુળના, સત્ય ખોલનારા, વેદ અને ધર્મશાસ્ત્રમાં કહેલી ક્રિયા કરનારા, રાગ, દ્વેષ અને મત્સર નેઓને ન હોય એવા, વેદ જાણેલા, પરાધીન ન હોય એવા, પિદ્ધાનો, પરદેશ ન જાય એવા અને જીવાન એવા સાક્ષિઓ, કરજ વગેરે બ્યવહારોને વિશે સમજી માણસે કરવા.

કયાં કેવા સાક્ષી જોઈએ.

नारदः ॥ श्रेणिषुश्रेणिपुरुषाःस्वेषुवर्गेषुवर्गिणः बहिर्वांसिषुवा

ह्याःस्युःस्त्रियःस्त्रीषुचसाक्षिणः ॥

નારદ—એક જાતના પણ જીદાં જીદાં ગામોમાં રહીને એકજ કામથી જીવનારા માણસોમાં તેવા (તેમના જ્ઞેવા) માણસો, પોતાના વર્ગમાં વર્ગવાળાઓ, બાહાર રહેનારા-ઓમાં બહાર રહેનારા અને સ્ત્રીઓમાં સ્ત્રીઓજ સાક્ષી હોવી જોઈએ.

વર્ગીનું લક્ષણ.

वर्गिणआहकात्यायनः ॥ लिंगिनःश्रेणिपूगाश्चवणिग्जातास्तथाप

रे ॥ समूहस्थाश्चयेचान्येवर्गास्तानब्रवीद्भिगुः ॥ दासचारणमल्ला

નાંહસ્ત્યશ્વરથજીવિનામ્॥પ્રત્યેકૈકસમૂહાનાત્રાયકાવગિણઃસ્મૃતાઃ॥

કાત્યાયન વર્ગવાળા વિશે—ભિખવાળા, એણી, પુગ,* વેપારીઓ તથા જે બીજા પોત પોતાના ટોળામાં રહેનારાઓ હોય તે વર્ગ છે એમ ભયુ કહી ગયા છે. દાસ, ચારણ, મદ્દ અને હાથી ઘોડા કે રથથી જીવનારા દરેક ટોળામાં જે સુખ્ય હોય તે વર્ગ કહેવાય છે. તજવા જેવા સાક્ષીઓ.

વિજાતીયાનાહયાજ્ઞવલ્ક્યઃ ॥ ટ્ર્યવરાઃસાક્ષિણોજ્ઞેયાઃશ્રૌતસ્માર્ત્તક્રિયાપરાઃ ॥ યથાજાતિયથાવર્ણસર્વેસર્વેષુવાસ્મૃતાઃ ॥ વહ્ડર્યાનાહસૅવસ્ત્રીબાલવૃદ્ધકિતવમત્તોન્મત્તાભિશસ્ત્રકાઃ ॥ રંગાવતારિપાખાંડિકૂટકૃદ્વિકલેંદ્રિયાઃ ॥ પતિતાત્પાર્થસંમ્બન્ધિસહાયરિપુતસ્કરાઃ ॥ સાહસીદષ્ટદોષશ્ચનિર્દૂતાસ્ત્વસાક્ષિણઃ ॥ નિર્દૂતઃસ્વજનૈસ્ત્યક્તઃ ॥ આંદિશબ્દેનદાસાદ્યાઃ ॥

ચારાવલ્ક્ય જુદી જુદી જાતવાળા વિશે—વેદ અને ધર્મશાસ્ત્રમાં કહેલી ક્રિયા કરનારા ઓછામાં ઓછા ત્રણ સાક્ષીઓ પોતાની જાતના, અને પોતાના વર્ણના જોઈએ અથવા સમૂહામાં સમૂહા ચાલી શકે છે.

ત્યાગ કરવા યોગ્ય સાક્ષીઓ વિશે તેજ—સ્ત્રી, બાળક, વૃદ્ધ, જીગારી, માદક પદાર્થથી મદ પામે લો, ઘેલો, અભિશાપવાળો, ચારણ, પામંડિ, કપટ કરનાર, ઓછી ઇદ્રિયવાળો, પતિત, સગો, ધનના સંબંધવાળો, સહાય, શત્રુ, ચોર, સાહસ કરનારો જેમાં દોષ જણાયો હોય તે અને નિર્ધૂત ઇત્યાદિક અસાક્ષિ સમજવા.

નિર્ધૂત એટલે સંબંધીઓએ ત્યાગ કરેલો. આદિ શબ્દથી દાસ વગેરે લેવા.

માતામહ વગેરે સાક્ષિ થઈ શકે નહીં.

બૃહસ્પતિઃ ॥ માતુઃપિતાપિતૃવ્યશ્ચભાર્યાભ્રાતૃમાતુલૌ ॥ ભ્રાતાસર્વાચજામાતાસર્વવાદેશ્વસાક્ષિણઃ ॥

બૃહસ્પતિ—માનો બાપ કે કાકો તથા સ્ત્રીનો ભાઈ કે મામો, પોતાનો ભાઈ, મિત્ર, અને જમાઈ એઓ સર્વ તકરારોમાં અસાક્ષિ છે.

પોતાની મેળે આવેલો સાક્ષી ન થઈ શકે.

નારદઃ ॥ અનિર્દેષ્ટસ્તુસાક્ષિત્વેસ્વયમેવૈત્યયોવદેત્ ॥

સ્વયમુક્તિઃસશાસ્ત્રેષુનસસાક્ષિત્વમર્હતિ ॥

નારદ—જે કોઈએ પણ બતાવેલો ન હોય અને પોતાની મેળેજ આવીને બોલવા

*એઓનાં લક્ષણ આગળ કહેવાઈ ગએલાં છે.

લાગે તે શાસ્ત્રમાં સ્વયમુક્તિ કહેવાય છે, અને તે સાક્ષિપણને યોગ્ય નથી.

લખેલા કરતાં એક વિરૂધ બોલનાર હોય તો બધા સાક્ષી રદછે.

કાત્યાયનઃ ॥ સાક્ષિણાંલિખિતાનાંચનિર્દિષ્ટાનાંચવાદિના ॥

તેષામેકોન્યથાવાદીભવેત્સર્વેનસાક્ષિણઃ॥

કાત્યાયન—લખેલા અને વાદીએ બતાવેલા સાક્ષિઓમાંથી એક, બીજા પ્રકારનું બોલે તો તે સઘળા સાક્ષી ન ગણાય.

કપટી વગેરે સાક્ષી થઈ શકે.

એતેષામપિક્વચિત્સાક્ષિત્વમાહનારદઃ ॥ અસાક્ષિણોયેનિર્દિષ્ટાદા

સનેષ્કૃતિકાદયઃ ॥ કાર્યગૌરવમાસાદ્યભવેયુસ્તેપિસાક્ષિણઃ॥

કોઈ જગ્યાએ તેઓના પણ સાક્ષિપણા વિશે નારદ—દાસ અને કપટી વગેરે જે અ સાક્ષિઓ કહ્યા છે તેઓ પણ કામનું બારેપણું હોયતો સાક્ષી થાય.

સાક્ષી ન મળે તો સ્ત્રીઓ વગેરે સાક્ષી ગણાય.

અસંભવેમનુઃ ॥ સ્ત્રિયાપ્યસંભવેકાર્યંબાલેનસ્થવિરેણવા ॥

શિષ્યેણવંધુનાવાપિદાસેનમૃતકેનવા ॥

મનુ અસંભવ વિશે—બીજા સાક્ષિઓનો અસંભવ હોય તો સ્ત્રી, બાળક, વૃદ્ધ, શિષ્ય, અંધ, દાસ અથવા આકરે પણ સાક્ષિપણું કરવું.

સર્વ કોઈ સાક્ષી ક્યાં થઈ શકે.

યાજ્ઞવલ્ક્યઃ ॥ સર્વઃસાક્ષીસંગ્રહણેચૌર્યપારુષ્યસાહસે ॥ અત્રસ્ત્રી

સંગ્રહાદીનાંસાહસત્વોપિપુનરુપાદાનંગુપ્તતયાક્રિયમાણસ્ત્રીસંગ્રહાદીપરં

ઉશ્ચના ॥ દાસોંધોબધિરઃકુષ્ટીસ્ત્રીબાલસ્થવિરાદયઃએતેપ્યનભિસં

વદ્ધાસાહસેસાક્ષિણોમતાઃ ॥ અનભિસંવદ્ધાઅપક્ષપાતિનઃ॥

યાજ્ઞવલ્ક્ય—સ્ત્રી સંગ્રહણ, ચોરી, ગાળાગાળી અને મારામારી તથા સાહસમાં સર્વ કોઈ સાક્ષી થાય.

અહીં સ્ત્રીસંગ્રહણ વગેરે સાહસના પેશમાં છે, તો પણ તે જીવંત લખ્યાં તે ગુપ્ત રીતનાં સ્ત્રીસંગ્રહણ વગેરેને વાસ્તે છે.

ઉશ્ચના—દાસ, અંધ, બેહેરો, કોઠીઓ, સ્ત્રી, બાળક, અને વૃદ્ધ વગેરે લોકો પણ અનભિસંવદ્ધ હોય તો સાહસના કામમાં તેઓને સાક્ષી માનવા.

અનભિસંવદ્ધ એટલે અપક્ષપાતી.

નિર્દોષ સાક્ષીને દોષ આપનાર વાદી દંડ્ય છે.

बृहस्पतिः ॥ साक्षिणोर्थे समुद्विष्टान्सत्सु दोषेषु दूषयेत् ॥ अदुष्टान्दूषयन्वादी तत्समं दंडमर्हति ॥ वाद्यत्र प्रत्यर्थी ॥ तत्समं विवादविषयीभूतद्रव्यसमं ॥

બૃહસ્પતિ—કોઈ પણ બાબતમાં સાક્ષિઓમાં દોષ હોય તો તે જાહેર કરવા, પણ દોષ નહીં છતાં કુપણુ આપનાર વાદી તે બરાબર દંડને લાયક છે.

અહીં વાદી એટલે પ્રતિવાદી સમજવો. તે બરાબર એટલે દાવા જટલો.

સાક્ષિઓના દોષ જાહેર કરવા.

व्यासः ॥ साक्षिदोषाः प्रयोक्तव्याः संसदि प्रतिवादिना ॥ पत्रेभिलिखितान्सर्वान्वाच्याः प्रत्युत्तरंतुते ॥ पत्रेलिखितान्साक्षिदोषान्प्रति लक्ष्मीकृत्य तद्विषयं परिहारं ते साक्षिणः सभ्यैर्वाचनीया इत्यर्थः ॥

વ્યાસ—પ્રતિવાદીએ સભામાં સાક્ષિઓના દોષ જાહેર કરવા અને તે કાગળમાં લખીને તેઓ પાસેથી જવાબ લેવો.

મતલબ કે કાગળમાં લખેલા, સાક્ષિઓના દોષ ઉપર લક્ષ આપીને તે બાબતના રદીઆ સાક્ષિઓ પાસેથી લેવા.

સાક્ષિઓના દોષ સાબીત થવા જોઈએ.

सएव ॥ प्रतिपत्तौ न साक्षित्वमर्हति तु कथंचन । अतो न्यथा भावनीयाः क्रियया प्रतिवादिना । अभावयन् दमं दाप्यः प्रत्यर्थी साक्षिणः स्फुटं । भाविताः साक्षिणो वज्र्याः साक्षिधर्मनिराकृताः । तथैव विनयं दाप्यः शास्त्रदृष्टेन कर्मणा ॥ यदिवादी निराकांक्षः साक्षिसत्त्वेन व्यवस्थित इति । अतो न्यथा असंप्रतिपत्तौ भावनीयाः अंगीकारयितव्याः क्रियया प्रमाणेन स्फुटं यथा स्यात् तथाऽभावयन्नित्यन्वयः ॥

यत्तु ॥ सभासदां प्रसिद्धं यल्लोकसिद्धमथापि वा ॥ साक्षिणां दूषणं ग्राह्यं न साध्यं दोषवर्जनादिति ॥ तल्लोकावधारिता साक्षिविषयं ॥

તેજ (વ્યાસ)—સાક્ષિઓ દોષને કચ્છલ કરે તો તેઓ સાક્ષિપણુને કોઈ પ્રકારે લાયક નથી અને કચ્છલ ન કરે તો પ્રતિવાદીએ પુરાવાથી દોષ સાબીત કરવા જોઈએ, (અને તે)

અપર સાખીત ન કરે તો પ્રતિવાદીનો દંડ કરવો. અને સાખીત થાય તો જેઓમાં સાક્ષિના ધર્મ નથી એવા તે સાક્ષિઓનો ત્યાગ કરવો. તેમજ વાદી નિરાકાંક્ષી(ખીજ પુરાવાની ગરજ રહિત) થઇને તેવા સાક્ષિઓના અપણામાંજ બ્યવસ્થા રાખેતો શાસ્ત્ર રીતપ્રમાણે તેનો દંડ કરવો.

જે કે—“સભાસદોના જાણવામાં અથવા લોક પ્રસિદ્ધ એવા કોઈ દોષ સાક્ષિઓમાં હોય તો તેવા દોષ કબ્જ રાખવો પણ તે દોષ સાખીત કરવાને વાસ્તે ખીજ પુરાવા લેવા નહિ. કારણ કે તેમ કરવામાં એકને સિદ્ધ કરવા વાસ્તે ખીજે અને ખીજને સિદ્ધ કરવાને વાસ્તે ત્રીજો પુરાવા લેવો એમ કરતાં અનંત પુરાવા લેવા પડે.” આ વચન લોકો જેને બલો માણસ ધારતા હોય એવા સાક્ષિ વિષે છે.

પુરાવાના દોષ પ્રતિવાદીએ કહેવા.

પ્રતિવાદીનોદોષાજ્ઞાનેસૅવ ॥ પ્રમાણસ્યહિયેદોષાવક્તવ્યાસ્તેવિવા
દિના ॥ ગૂઢાસ્તુપ્રકટાઃસમ્યૈઃકાલેશાસ્ત્રપ્રદર્શનાત્ ॥ ગૂઢાઃશા
સ્ત્રપ્રદર્શનેનસાક્ષિવાદાત્પૂર્વકાલેવક્તવ્યાદ્વત્યર્થઃ ॥

તેજ (બાસ) પ્રતિવાદીને દોષની અપર ન હોય તે વિષે—પુરાવામાં જે દોષ હોય તે પ્રતિવાદીએ બોલી દેવા નોંધએ. અને જો તે દોષો વિષે પ્રતિવાદીને અપર ન હોય તો સભાસદોએ સાક્ષિઓની જુખાની લેવાયા પેહેલાં શાસ્ત્ર પ્રમાણે બોલી દેવા.

. સાક્ષીના દોષ પ્રથમથીજ બતાવવા.

અનંતરંતુનવક્તવ્યાદ્વ્યાહવૃહસ્પતિઃ ॥ લેખ્યદોષાસ્તુયેકેચિત્સા
ક્ષિણાંચૈવયેસ્મૃતાઃ ॥ વાદકાલેતુવક્તવ્યાઃપશ્ચાદુક્તાન્નદૂષયેત્ ॥
ઉક્તાનુક્તવતઃવક્તુપ્રારબ્ધવતઃત્યર્થઃઆદિકર્મણિક્તઃકર્તારિચેનિ
કર્તારિક્તઃ ॥

બૃહસ્પતિ—પાછળથી ન બોલાય તે વિશે—અપતના દોષ અથવા સાક્ષિઓના જે દોષ હોય તે પેહેલાંથી વાદને વખતેજ બોલવા. પણ સાક્ષિઓની જુખાની લેવાની શરૂઆત થયા પછી તેઓને ફુપણ અપાય નહિ.

. પાછળથી દોષ બતાવનારને દંડ.

અત્રદંડમાહકાત્યાયનઃ ॥ ઉક્તેયેસાક્ષિણોયસ્તુદૂષયેત્પ્રાગદૂષિતાન્
નચતત્કારણંબ્રૂયાત્પ્રાણુયાત્પૂર્વસાહસં ॥

કાત્યાયન—એવી બાબતમાં દંડ કરવા વિશે—પેહેલાં જેઓને ફુપણ ન આપેલાં હોય એવા સાક્ષિઓની જુખાની લીધા પછી, જે ફુપણ બતાવે અને તેનું કારણ ન બોલે તેનો પૂર્વ સાહસ એટલે અહીંસો “પણ” દંડ કરવો.

નિર્દોષ કરવાને સાક્ષીને બદલે વાદી બોલી શકે.

સાક્ષિણાંસ્વદૂષણપરિહારાશક્તાવર્ધીતંકુર્યાદિત્યાહવૃહસ્પતિઃ ॥ લે
ખ્યંવાસાક્ષિણોવાપિવિવાદેયસ્યદૂષિતાઃ ॥ તસ્યકાર્યનસિદ્ધચેત્તુયા
વત્તન્નવિશોધયેત્ ॥ તલ્લેખ્યાદિકં ॥

બૃહસ્પતિ સાક્ષિઓ પોતાના દૂષણના રદીઆ આપવાને અશક્ત હોય તો વાદીએ તે
આપવા બેધએ તે વિષે—વિવાદમાં જેનું લખત કે સાક્ષિઓ દૂષણ પામીલા હોય તે તે-
ઓનું દૂષણ બ્યાં સુધી ટાળી ન શકે ત્યાં સુધી તેનું કામ સિદ્ધ થાય નહીં.

ખોટા સાક્ષી ઉભા કરનારનો દંડ.

કૂટસાક્ષિકિર્ત્તુર્દંડમાહકાત્યાયનઃ ॥ યેનકાર્યસ્યલોભેનનિર્દિષ્ટાઃકૂ
ટસાક્ષિણઃ॥ ગૃહીત્વાતસ્યસર્વસ્વંકુર્યાન્નિર્વિષયંતતઃ ॥ નિર્વિષયં
વિશ્વાદવિષયીભૂતાર્થરહિતં ॥

કાત્યાયન ખોટા સાક્ષી કરનારના દંડ વિષે—જેણે કામના લોભથી ભૂઠા સાક્ષિઓ
ખતાઆ હોય તેનું સર્વસ્વ હરી લેખને (તેને) ચાલતા દાવાથી ખાતલ કરવો.

ખોટા સાક્ષીનું લક્ષણ.

દુષ્ટસાક્ષિણાંનિશ્ચયોપાયમાહનારદઃ ॥ યસ્ત્વાત્મદોષદુષ્ટત્વાદસ્વસ્વ
સ્થદ્વલક્ષ્યતે ॥ સ્થાનાત્સ્થાનાંતરંગચ્છેદેકૈકંચાનુધાવતિ ॥ કા
સત્યકસ્માદ્ધમૃંશમભીક્ષ્ણાંનિદ્વસત્યપિ ॥ વિલિખત્યવનિપદ્મચાંબા
હૂવાસશ્વધૂનયેત્ ॥ ભિદ્યતેમુખવર્ણોસ્યલલાટંસ્વિદ્યતેતથા ॥ શોષ
માગચ્છતશ્વોષ્ટ્રાવૂર્ધ્વતિર્યક્ચવીક્ષતે ॥ ત્વરમાણદ્વાબદ્ધમપૃષ્ઠેબહુ
ભાષતે ॥ કૂટસાક્ષીસવિજ્ઞેયસ્તપાપંવિનયેદૃશં ॥

નારદ દુષ્ટ સાક્ષિઓના નિશ્ચયના ઉપાય વિષે કહે છે કે, જે પોતાના દોષથી દુષ્ટ
હોવાને લીધે અસ્વસ્થ જેવો દેખાય, એક જગાએથી બીજી જગાએ જાય, એકેક પછવાડે
દોડે, અકસ્માત ધણી ઉધરસ આવે, વારંવાર નીસાસા ચુકે, પ્રગલ્ભે ધરતી ખોતરે, હાથને
અને વસ્ત્રને હલાવે, મોઢાનો રંગ ફરી જાય, કપાળ ઉપર પરસેવો આવે, હોઠ સુકાઈ જાય,
ઉભું અને આડું જીએ, જાણે ઉતાવળ કરતો હોય તેમ વગર પૂછે ધણું અને પરસ્પર
મળતું ન આવે એવું બોલે, તે જીઠી સાક્ષી જાણવો. તેવા પાપીને સારીપેટે શીખામણ દેવી.

સાક્ષિણાંપ્રશ્નપ્રકારમાહકાત્યાયનઃ ॥ મનુરપિ ॥ દેવબ્રાહ્મણસા

ત્રિધ્યેસાક્ષ્યંપૃચ્છેદતંદ્વિજાન્ ॥ ઉદ્દુમ્મુસ્વાન્પ્રાદુમ્મુસ્વાન્વાપૂર્વાન્હેચ
 શુચિઃશુચીન્ ॥ સમાંતઃસાક્ષિણઃસર્વાનર્થિપ્રત્યર્થિસન્નિધૌ ॥ પ્રાદ્વિ
 વાકૌનુયુંજીતાવિધિનાનેનસાંત્વયન્ ॥ યદ્દુયોરનયોર્વેત્થાકાર્યૈસ્મિંશ્ચ
 ષ્ટિતંમિથઃ ॥ તદ્ભૂતસર્વસત્યેનયુષ્માકંહ્યત્રસાક્ષિતા ॥

સાક્ષી લેવાની રીત.

કાત્યાયન અને મનુ પણ સાક્ષીઓને પૂછવાના પ્રકાર વિષે—સાક્ષી દ્વિત્વર્ણ હોય તો ન્યાયાધીશે દેવતા અને બ્રાહ્મણોની સમીપમાં પૂર્વાનુક્રમમાં પવિત્ર થઈને તેઓને ઉત્તરે અથવા પૂર્વાભિમુખ રખાવીને તથા પવિત્રતા રખાવીને ખરી સાહેદી પૂછવી. સભાની અંદર, વાદી અને પ્રતિવાદીના સમીપમાં સર્વ સાક્ષીઓને શાંત કરતાં ન્યાયાધીશે આ પ્રમાણે પૂછવું. “આ જે જણના આ કામમાં જે કાંઈ એઓનું પરસ્પર ચેષ્ટિત જણાશે તે સત્યથી બાલો, કારણ કે આ કામમાં તમારું સાક્ષીપણું છે.”

ગાય, ઘોડા, વગેરેની તકરારમાં તકરારી પદાર્થ પાસે રાખવો.

ગવાશ્વાદિવિવાદેષુવિપ્રતિપન્નાર્થસાન્નિધ્યમપ્યાહસૅવ ॥ અર્થિપ્રત્ય
 ર્થિસાન્નિધ્યેસાધ્યાર્થસ્યચસન્નિધૌ ॥ પ્રત્યક્ષંચોદયેત્સાક્ષ્યંનપરોક્ષં
 કથંચન ॥ અર્થસ્યોપરિકર્ત્તવ્યંતયોરપિવિનાકચિત્ ॥ ચતુષ્પાદે
 ષુધર્મોયંદ્વિપદંસ્થાવરેષુચ ॥ તૌલ્યગણિમમેયાનામભાવેપિહિવાદયેત્ ॥
 ક્રિયાકારેષુસર્વેષુસાક્ષિત્વંનત્વતોન્યથેતિ ॥ તયોરપિવિનાકચિત્ત
 યોર્વાદિપ્રતિવાદીનોર્વિનાપિઅર્થસંનિધાનેકચિચ્ચતુષ્પદાદિષ્વિત્યર્થઃ॥
 તૌલ્યંતોલનયોગ્યંસુવર્ણાદિ ॥ ગણિમંગણનીયંનાણકાદિ ॥ મેયંમા
 નયોગ્યંત્રીહિગોધૂમાદિ ॥ અભાવેપિસાધ્યાર્થસંનિધાનાભાવેપિક્રિયાકા
 રેષુવ્યવહારેષુ ॥

તેજ (કાત્યાયન) ગાય ઘોડા વગેરેની તકરારમાં (તપાસની વખતે) તકરારી પદાર્થને સમીપમાં રાખવા વિષે—વાદી પ્રતિવાદીના સમીપમાં તથા તકરારી પદાર્થના સમીપમાં (સાક્ષિને) પ્રત્યક્ષ સાહેદી પુરવાનું કહેવું, કોઈ રીતે પરોક્ષ ન કહેવું. કોઈ વખતે વાદી પ્રતિવાદીની ગેરહાજરીમાં પણ તકરારી પદાર્થની પાસે રાખી સાક્ષિ પુરાવવી. ઓપમાં, બેપમાં અને સ્થાવર વિષયમાં આ ધર્મ છે. તોળવા યોગ્ય, ગણવા યોગ્ય અને માપવા યોગ્ય પદાર્થની બાબતમાં તકરારી પદાર્થ સમીપમાં ન હોય તોપણ સાક્ષીઓની જુખાની લેવી. સજ્જા બપહાજમાં આથી બીજા પ્રકારે સાક્ષીપણું થાય નહીં.

તોળવા યોગ્ય એટલે સોનું વગેરે. ગણવા યોગ્ય એટલે નાણાં વગેરે. માપવા યોગ્ય એટલે સાળ અને ધજા વગેરે.

શીવ સમીપ સાક્ષી.

વધરૂપોવિવાદપદેસાક્ષિભાષણંશિવસન્નિધાવિત્યાહસૅવ ॥ વધેચેત્પ્રા
ણિનાંસાક્ષ્યંવાદયેચ્છિવસન્નિધૌ ॥ તદભાવેતુચિન્હસ્યનાન્યથૈતત્પ્રવા
દયેત્ ॥ તત્સાક્ષિભાષણંવધચિન્હસ્યાભાવેકાર્યં । અન્યથાવધચિ
ન્હસદ્ભાવે ॥

તેજ ખુન સંબંધી તકરારમાં શિવની સમીપમાં સાક્ષિએને બોલાવવા વિષે—જે કાંઈ
મુદો ન હોય તો પ્રાણીના વધની વ્યવસ્થામાં સદાશિવની સમક્ષ સાહેદી બરાવવી. પણ કાંઈ
મુદો હોય તો સાક્ષિએ બોલાવવાની કાંઈ જરૂર નથી.

સાક્ષી જલદી બોલાવવા.

સૅવ ॥ નકાલહરણંકાર્યંરાજ્ઞાસાક્ષિપ્રભાષણે ॥

મહાદોષોભવેત્કાલાદુર્મવ્યાવૃત્તિલક્ષણઃ ॥

તેજ—રાજાએ સાક્ષિએને બોલાવવામાં ઘણો વખત કાઢવો નહીં, કારણ કે વખત
કાઢવાથી ધર્મને નુકશાનીરૂપ મોટો દોષ લાગે.

સાક્ષિએને જૂદા જૂદા પૂછવું.

નારદઃ ॥ આહૂયસાક્ષિણઃપૃચ્છેન્નિયમ્યશપથૈર્મૃશં ॥

સમસ્તાન્વિદિતાચારાન્વિજ્ઞાતાર્થાન્પૃથક્પૃથક્ ॥

નારદ—જેઓનો આચાર જાણીતો હોય તેવા અને વાકરૂગાર એવા સાક્ષિએને તે
ગાંત્રીને સારીપેઠે સોગનથી નિયમમાં લાવી દરેકને જુદું જુદું પૂછવું.

વસિષ્ઠઃ ॥ સમવેતૈસ્તુયત્દષ્ટવંક્તવ્યંતુતથૈવતત્ ॥ વિભિન્નેરેવયત્કા
ર્યંવિજ્ઞાતંયત્રસાક્ષિભિઃ ॥ એકૈકંવાદયેત્તત્રવિધિરેષપ્રકીર્તિતઃ ॥

વસિષ્ઠ—જે સમગ્રજાતિએ સાથે દીકું હોય તે સાથેજ બોલવું, અને જુદાં જુદાં દીકું
હોય તો જુદાં જુદાં બોલવું. જે કામ સાક્ષિએએ જુદા જુદા વખતમાં જાણેલું હોય તે
કામમાં તેઓની એક એકની જુબાની લેવી એ વિધિ કહ્યો છે.

સોગન આપવાના પ્રકાર.

મનુઃ ॥ સત્યેનશાપયેદ્વિપ્રંક્ષત્રિયંવાહનાયુધૈઃ ॥ ગોબીજકાંચનૈર્વૈ
શ્યંશૂદ્રંસર્વૈસ્તુપાતકૈઃ ॥ ગોરક્ષકાન્વાણિકાંસ્તથાકારુકુશીલ

વાન્ ॥ પ્રણ્યાન્વાધુર્ષિકાશ્ચૈવવિપ્રાન્શૂદ્રવદાચરેત્ ॥ યેવ્યપેતાઃસ્વ
કર્મભ્યઃપરપિંડોપજીવિનઃ ॥ દ્વિજત્વમાભિવાંછંતિતાંસ્તુશૂદ્રવદાચ
રેદિતિ ॥ અન્યથાબ્રુવતઃસત્યંતેનશ્યતીત્યેવમાદિપ્રકારેણેત્યર્થઃ ॥

મનુ—બ્રાહ્મણને સત્તના, ક્ષત્રિયને વાહન તથા આયુધના, વૈશ્યને ગાય, બીજા અને
સુવર્ણના અને શૂદ્રને સર્વ પાપના સોગન આપવા. ગોવાળી કરનાર, વેપારીઓ, કારીગર,
ગાયું નામ્યું વગેરે કરનાર, દાસ અને બાજા આનાર એવા બ્રાહ્મણને શૂદ્રની માફક
સોગન દેવા. જેઓ પોતાના કર્મથી અશીને પારકા અનાજથી છપતાં છતાં દ્વિજપણું
ધરિછતા હોય તેઓને શૂદ્રની માફક સોગન દેવા. સત્ય વગેરેના સોગન દેવા એટલે તું જ્યુઝું
બાલીશ તો તારું સત્ય નાશ પામશે ઇત્યાદિક પ્રકારથી સોગન દેવા.

સાક્ષીના વચનની પરીક્ષા.

સાક્ષિવચઃપરીક્ષામાહવૃહસ્પતિઃ ॥ દેશકાલવયોદ્રવ્યસંજ્ઞાજ્ઞાતિપ્ર
માણતઃ ॥ અન્યૂનંચોન્નિગદિતંસિદ્ધંસાધ્યંવિનિર્દિશેત્ ॥

બૃહસ્પતિ સાક્ષીઓના વચનોની પરીક્ષા વિષે—દેશ, કાળ, અવસ્થા, દ્રવ્ય, સંજ્ઞા,
જાતિ અને પ્રમાણથી ન્યુન નહીં, એવું બોલે તો દાવો સિદ્ધ થાય છે.

. વિરોધમાં ધણા મત પ્રમાણ છે.

સાક્ષિણાંવિપ્રતિપત્તૌનિર્ણયમાહયાજ્ઞવલ્ક્યઃ ॥ દ્વૈધેવહૂનાંવચનંસમે
યુગુણિનાંતથા ॥ ગુણિદ્વૈધેતુવચનંગ્રાહ્યંયેગુણવત્તમાઃ ॥

યાજ્ઞવલ્ક્ય—સાક્ષીઓના બાપણના વિરોધ વિષે—સાક્ષીઓ એ પ્રકારનું બોલે તો
ધણાનું વચન ગ્રહણ કરવું. અને બંને પ્રકારનું બોલનારા સાક્ષીઓ સંખ્યાથી બરાબર
હોય તો તેઓમાં યુણવાનનું વચન ગ્રહણ કરવું અને બધા યુણવાન હોય તો વધારે યુ-
ણવાનનું વચન ગ્રહણ કરવું.

સાક્ષી ન આપનારનો દંડ.

સાક્ષ્યમંગીઠત્યાનભિધાનેદંડમાહસાક્ષ્યમૃણં
સદશબંધકં ॥ રાજ્ઞાઃસર્વપ્રદાપ્યઃસ્યાત્ષટ્ચત્વારિંશકેહાને ॥
સર્વૈર્વાદ્દિસહિતંસદશબંધકંદશમાંશસહિતં ॥ દશમાંશોરાજ્ઞાગ્રાહ્યઃ
સવૃદ્ધિકમૃણમુત્તમર્ણેનગ્રાહ્યમિતિમિતાક્ષરાયાં ॥

સાક્ષિપણું કબૂલ કરીને પછી ન બોલનારના દંડ વિષે તેજ—પિસતાલીસ દિવસ સુ-
ધીમાં સાહેદી ન આપે તો છેતાલીસત્રે દિવસે રાજાએ બાજા સહિત અને દશમા ભાગ

સહિત કરજ તેની પાસેથી અપાવવું. દશમો ભાગ રાજ્યે લેવો અને બાજ સહિત કરજ લેણુદારે લેવું એમ મિતાક્ષરામાં લખ્યું છે.

જાણીને સાક્ષી ન આપનારનો દંડ.

જાનતઃસાક્ષ્યાનંગીકારેદંડમાહસૅવ ॥ યઃસાક્ષ્યંશ્રાવિતોન્યેભ્યોનિ
ન્હુતેતત્તમોવૃતઃ ॥ સદાપ્યોષ્ટગુણંદંડંબ્રાહ્મણંનુવિવાસયેત્ ॥ વિવાદ
પરાજયેયોદંડસ્તંદંડમષ્ટગુણંદાપ્યઃદંડદાનાસમર્થસ્તુબ્રાહ્મણોનિર્વા
સ્યઃક્ષત્રિયાદિઃસ્વોચિતંકર્મકારાયેતવ્યદ્વિતિમિતાક્ષરાયાં ॥

જાણતાં છતાં સાક્ષિપણું કબુલ ન કરે તો તેના દંડ વિશે તેજ—બીજાઓની સાથે સાક્ષ્ય સંભળાવ્યા પછી જુઓની આપવા વખતે રાગ દ્વેષાદિક કારણથી “હું એમાં સાક્ષી નથી” એમ જે બોલે તેની પાસેથી તે તકરારમાં હારી જવા બાબત જે દંડ છે તેથી આદગણો દંડ લેવો, અને (જો તે) બ્રાહ્મણ હોય તો તેને દેશપાર કરવો. દંડ દેવામાં અ-સમર્થ એવો બ્રાહ્મણ હોય તો દેશપાર કરવો અને ક્ષત્રિય વગેરે હોય તો તેના પાસે તેને યોગ્ય કામ કરાવવું, એમ મિતાક્ષરામાં લખ્યું છે.

સાક્ષીનું ખોટાપણું પાછળથી કેમ જાણવું ?

મનુઃ ॥ યસ્યદ્દૃશ્યેતસમાહાદુક્તવાક્યસ્યસાક્ષિણઃ ॥

રોગોગ્નિર્જ્ઞાતિમરણમૃણંદાપ્યોટમઞ્ચસઃ ॥

મનુ—સાક્ષિ પુર્યાપછી જે સાક્ષિને સાત દિવસની માંહે રોગ, લાલ્હ, અથવા સંબં-ધીનું મરણ દેખવામાં આવે તેની પાસેથી કરજ અપાવવું અને દંડ પણ લેવો.

બીજા સાક્ષીઓ વિરુદ્ધ સાક્ષી ખોટો જાણવો.

યાજ્ઞવલ્કયઃ ॥ ઋક્ષેપિસાક્ષિભિઃસાક્ષેયદ્યન્યેગુણવત્તમાઃ ॥

દ્વિગુણાવાન્યથાબ્રૂયુઃકૂટાઃસ્યુઃપૂર્વસાક્ષિણઃ ॥

યાજ્ઞવલ્કય—સાક્ષીઓએ સાહેદી પુર્યા પછી પણ તેઓ કરતાં અત્યંત ગુણવાળા અથવા બમણા બીજા સાક્ષીઓ વિરુદ્ધ બોલે તો પહેલાના સાક્ષીઓને જુઠા સમજવા.

ફેસલો થયા પછીનો પુરાવો ૨૬ છે.

નારદઃ ॥ નિર્ણિક્તેવ્યવહારેતુપ્રમાણમફલંભવેત્ ॥

લિખિતંસાક્ષિણોવાપિપૂર્વમાવેદિતંનચેત્ ॥

નારદ—વ્યવહારનો ફેસલો થઈ ગયા પછી લખત કે સાક્ષીઓ વગેરે જે પુરાવો અ-પાય તે વ્યર્થ સમજવો પણ તે પ્રથમથી નિવેદન કરેલો ન હોય તો.

મનુષ્ય વધ થતો હોય તો જુદી સાક્ષી આપી પ્રાયશ્ચિત કરવું.

ક્વચિસાક્ષિણોનૃતવચનાનુજ્ઞાંપ્રાયશ્ચિત્તંચાહયાજ્ઞવલ્કયઃ ॥ વર્ણિના
હિવધોયત્રતત્રસાક્ષ્યનૃતંવદેત્ ॥ તત્પાવનાયનિર્વાપ્યશ્વરુઃ સારસ્વ
તોદ્વિજૈઃ ॥

ચારાવલ્ક્ય—કોઈ જગોએ સાક્ષીઓને જુદું બોલવાની રજા અને તેના પ્રાયશ્ચિત વિષે—જ્યાં કોઈ વર્ણુવાળા મનુષ્યનો વધ થતો હોય ત્યાં સાક્ષીએ જુદું બોલવું અને તેથી પવિત્ર થવાને વાસ્તે દ્વિજોએ સરસ્વતિનો ચર કરવો.

એજ બાબતમાં શુદ્રે શું પ્રાયશ્ચિત કરવું?

શૂદ્રસ્યપ્રાયશ્ચિત્તમાહવિષ્ણુઃ ॥ શૂદ્રંશ્ચૈકાહિકંગોદશકસ્યગ્રાસં
દદ્યાદિતિ ॥ એકાહિકંએકસ્મિન્નહનિભક્ષયિતુંપર્યાપ્તં ॥ ઇતિસા
ક્ષિનિરૂપણં ॥

વિષ્ણુ શુદ્રના પ્રાયશ્ચિત વિષે—શુદ્રે દસ ગાયોને એક દિવસ પૂરો થાય એટલો ચારો નંખાવવો.

દિવ્ય પ્રકરણ.

માનુષ પ્રમાણથી જ્યાં નીર્ણય ન થઈ શકતો હોય ત્યાં, શકવાળા પુરુષને તોળવો, હાથમાં અગ્નિથી તપેલો ગોળો લેવરાવવો, પાણીમાં ડુબી રહેવું, ઝેર ખવરાવવું, દેવ દેવોને નવરાવીને જળ પાવું, એખા ચવરાવી ઘુંકાવવા, ધી કે તેલ કકડાવીને તેમાં નાંખેલી જલુથ હાથવતી કાઢી લેવી, તપાવેલું લોટું જીભવતી ચાટવું, ધર્મ અધર્મની ગુપ્ત મૂર્તિઓ ઉપડાવવી, અને સોગન ખવરાવવા, એવા પ્રકાર કરવા. એને દિવ્ય કહેછે. દિવ્ય વિધિ ધર્મની ક્રિયાઓથી તથા મંત્ર, આવાહન અને વિનિયોગ વગેરેથી બરેલો છે. યદ્યપિ માનવી અંતઃકરણ ઉપર એથી ચમત્કાર કે અસર થઈ શકે. એમ હોય તથાપિ એ પ્રકાર હાલમાં માન્ય નથી માટે બાષાંતરમાં લીધો નથી. સોગનનો પ્રકાર હાલમાં ચાલુ છે તથાપિ અહીં ખતાવેલો પ્રકાર ઉપરના દિવ્ય જોવાજ હોવાથી તે પણ લીધો નથી.

॥અથ દાયનિર્ણયોપયોગિસ્વત્વં॥

હવે દાયના નિર્ણયમાં ઉપચોગી એવું જે સ્વત્વ તે વિષે વિચાર ચલાવીએછીએ.
સ્નામિપણું વગેરે શક્તિ છે.

તદ્વ્યક્રયપ્રતિગ્રહાદિજન્યઃશક્તિવિશેષઃતત્કારણતાનુક્રયાદીનાંલો

કવ્યવહારાદેવગમ્યતે નશાસ્ત્રાત્ તદનભિજ્ઞાનામપિતદ્દર્શનાત્શા
સ્ત્રકલ્પનાયાંગૌરવાચ્ચનયવિવેકેભવનાથોપ્યેવં ॥

૧. તે, (સ્વત્વ) કૃપ (અરીદી) અને પ્રતિગ્રહ (દાન લેવું) વગેરેથી ઉત્પન્ન થયેલી એક જાતની શક્તિ છે. અરીદી વગેરેને તેનું કારણપણું તો લોકના બ્યવહારથીજ જણાય છે, પણ શાસ્ત્રમાં નહીં, કારણ કે શાસ્ત્ર ન જાણનારાઓને પણ તે દેખવામાં આવે છે, અને શાસ્ત્રની કલ્પના કરવા જતાં ભારેપણું થઈ જાય છે. નય વિવેક ગ્રંથમાં ભવનાથે પણ એમજ કહ્યું છે.

કૃપી વસ્તુ ઉપર કોનું સ્વામિત્વ.

યત્તુગૌતમઃ સ્વામીરિકથક્રયસંવિભાગપરિગ્રહાધિગમેષુબ્રાહ્મણસ્યા
ધિકંલબ્ધંવિજિતંક્ષત્રિયસ્યનિર્વિષ્ટંવૈશ્યશૂદ્રયોરિતિ ॥

૨. જેકે ગૌતમ—રિક્થ, અરીદી, વિભાગ, જેનો કોઈ *ધણી ન હોય એવા ખડકે કાપે વગેરે પદાર્થનું ગ્રહણ, અને ભાંયમાં દાટેલાનો અકસ્માત લાભ, એમાંના હરેક કારણવડે ધણી થાય છે. વળી દાન લેવાથી મળેલું આજ્ઞાણની સત્તાનું, જય કરીને મળવેલું ક્ષત્રિયની સત્તાનું, અને ઉદ્યમથી મળવેલું વૈશ્ય તથા શુદ્રની સત્તાનું થાય.

રિક્થનો અર્થ.

તલ્લોકસિદ્ધકારણાનુવાદકંસ્વામિસ્વત્વધ્વંસમાત્રેણયત્સ્વસ્યભવાતિ
તસ્મિન્રિકથમિતિપ્રયુજતેલોકાઃ ક્રયપ્રતિગ્રહાદિવારયિતુંમાત્રપદં
અત્રતાદ્દશધ્વંસૅવરિકથપદંશક્તં ક્રયાદિસ્વત્વોપાયસમભિવ્યાહા
રાત્ નાગૃહીતવિંશેષણાન્યાયાચ્ચ ॥

આ વચન લોક પ્રસિદ્ધ કારણોને બાંધી દેખાડનારું છે. ધણી સ્વત્વના ધ્વંશ (નાશ) માત્રથી જે પોતાનું થાય તેમાં લોકો રિક્થ એવા શબ્દ જોડે છે. અરીદી અને પ્રતિગ્રહ વગેરેથી જીકુ પાડવા માટે માત્ર શબ્દ દાખલ કર્યો છે. આ જગોએ તેવીરીતના ધ્વંસમાંજ રિક્થ પદની શક્તિ છે, કારણ કે કૃપ વગેરે સ્વત્વના ઉપાયોની સાથે ગણેલું છે અને વિ. શ્રેણીનું ગ્રહણ કર્યાપિતા શક્તિ પ્રવર્તતી નથી, એવા ન્યાય છે.

ધનનું સ્વત્વ.

પિતરિજીવિતિતદ્દ્રવ્યેપુત્રાદીનાંપૂર્વમનુત્પન્નમેવસ્વત્વંસંવિભાગેનજન્ય

જ્યાં જ્યાં કાળા અક્ષરે આંક કર્યો છે તે તે જગોએ ખારોડેલ બ્યવહાર મધુખનો ઇંછેજી તરજીમો કર્યો છે તેના આંક સમજવા.

*ઇંછેજી કાપદા પ્રમાણે પણ જે માણસને કોઈ મીલકત રક્ષતામાંથી કે ખીજી જગો. એથી જોડે છે. તે માણસનો હક તે મીલકત ઉપર તેના હકદાર ધણી ધિવાય બધાની વિરુદ્ધ બળવત્તર છે.

તેદ્વિધારેશ્વરાચાર્યઃસ્મૃતિસંગ્રહકારશ્ચ તન્નરુપત્ત્યૈવાર્થસ્વામિત્વં
લભંતદ્વિત્યેવમાદિવચનેનપુત્રો ત્પત્તેરેવપિતૃધનેપુત્રત્વનિરૂપિતસ્વત્વો
ત્પાદકત્વબોધનાત્ ॥

૩. ધારેશ્વરાચાર્ય અને સ્મૃતિસંગ્રહનો કરનાર કહે છે કે—પિતા જીવતાં તેના દ્રવ્ય-
માં પુત્ર વગેરેનું પેહેલાં નજ ઉત્પન્ન થએલું સ્વત્વ વિભાગથી ઉત્પન્ન થાય છે. પરંતુ તેમ
નહી, કારણ કે ઉત્પત્તિથીજ ધનનું સ્વામિપણું પામે છે, ઈત્યાદિક વચનથી પુત્રની ઉ-
ત્પત્તિનેજ પિતાના ધનમાં પુત્ર પણાને લીધે સ્વત્વ ઉત્પન્ન કરનારપણું સમજાવેલું છે.

દાદાએ મેળવેલી જમીન વગેરે ઉપર પિતાપુત્ર બંનેનું સ્વામિત્વ છે.

ભૂર્યાપિતામહોપાત્તાનિબંધોદ્રવ્યમેવવા ॥ તત્રસ્યાત્સદ્દશસ્વામ્યંપિતુઃ
પૂત્રસ્યચોભયોરિતિયાજ્ઞવલ્ક્યવચનાચ્ચ ॥

તેમજ જમીન, લાગા વગેરે અથવા દ્રવ્ય ને દાદાએ મેળવેલું તે ઉપર પિતા અને
પુત્ર, એ બંનેનું સ્વામિપણું સરખું છે એવું યાજ્ઞવલ્ક્યનું વચન છે.

સત્ત્વ ક્યારે ઉપજે છે?

નચેદંપિતામહમરણસ્યૈવસ્વત્વોત્પત્તિहेतुत्वंगमयातिनपुत्रोत्पत्तेःमरणका
लेउत्पन्नेपौत्रेतदभावप्रसंगात्स्वस्तुतस्तुपितामहपदमविवक्षितं अन्य
थाप्रपितामहाद्युपात्तेसदृशस्वाभ्याभावप्रसक्तेःअनुवाद्यविशेषणत्वा
च्चयत्तुदेवलःपितर्युपरतेपुत्राविभजेयुर्धनंपितुअंस्वाम्यंहिभवेदेषानि
दौषोपितरिस्थितइति तत्रपूर्वार्धतावद्विभागकालविधायकंविधिप्र
त्ययश्रवणातउत्तरार्धतुतस्यैवस्तुत्यर्थतयास्वातंत्र्यपरं नतुस्वत्वा
भावपरं एतेननजीवतिपितरिपुत्रारिक्थंविभजेरन् यद्यपिस्यात्पश्चाद
धिगतंतैरनर्हाएपुत्राअर्धधर्मपरस्वातंत्र्यादिति शंखवचोपिव्याख्या
तंपूर्वनिषेधार्थवादार्थानंतरास्वातंत्र्योक्तिरितियद्यपितैःपश्चादधिग
तमित्यन्वयःतैःपुत्रैःपश्चादुत्पत्तेःअधिगतंप्रातिग्रहादिनाप्राप्तंपुत्रादि
भिःप्रातिगृहीतेस्वत्वाविवादात्तत्राप्यस्वातंत्र्यंकिमुतपित्रर्जितइति
तात्पर्यार्थः ॥

આ વચન દાદાનું મરણુજ સ્વત્વની ઉત્પત્તિનું કારણ છે, પણ પુત્રની ઉત્પત્તિ નહીં એમ બતાવે છે, એમ સમજવું નહીં, કારણ કે મરતી વખતે પુત્ર ઉત્પન્ન ન થએ હોય (પછી ઉત્પન્ન થયો હોય) તો તેના સ્વત્વના અભાવનો પ્રસંગ થઈ જાય. ખરી રીતે તો દાદો એ શબ્દ કહેવાની ઇચ્છા નથી એમ સમજવું. નહિતર પરદાદા વગેરેએ મેળવેલામાં સરખી ધણીપતનો અભાવ થઈ જાય. તેમ “દાદાએ મેળવેલ” એ વિશેષણ અનુવાદ કરવાનુંજ છે તેથી પણ એમ સમજવું. ૪. જે કે દેવળ—પિતા મરણ પામ્યા પછી તેનું ધન પુત્રોએ વેહેંચી લેવું, પિતા નિર્દોષ એકો હોય ત્યાં સુધી એઓના ધણીપત નથી. આ વચનમાં પેહેલું વાક્યતો વિભાગના વખતને સમજનારું છે, કારણ કે તેમાં વિધિની પ્રત્યયછે, અને બીજું વાક્ય તો તેનીજ પુષ્ટિને વાસ્તે હોવાથી અસ્વતંત્રતા ઉપર છે, પણ સ્વત્વના અભાવને લાગુ પડતું નથી. આથી, “પિતા જીવતાં પુત્રોએ મિલકત વેહેંચવી નહિ, જો પણ તેઓએ પાછળથી મેળવેલી હોય તો પણ તેમ કુરવાને (વેહેંચી લેવાને) પુત્રો અયોગ્ય છે, કારણ કે અર્થ અને ધર્મમાં તત્પર એવા પિતા હોય ત્યાંસુધી તેઓનું અસ્વતંત્રપણું છે,” એવા શંખમુનિના વચનનું પણ બ્યાખ્યાન થઈ ગયું, કારણ કે પેહેલા નિષેધના અર્થવાદ (પુષ્ટિ) ને વાસ્તે પછીનું અસ્વતંત્રપણું કહ્યું છે. પુત્ર વગેરેએ પ્રતિગ્રહથી જે મેળવેલું હોય તેમાં બિન તકરારી સ્વત્વ છતાં પણ તેઓનું અસ્વતંત્રપણું છે, સારે બાપના મેળવેલામાં હોય તેમાં શું કહેવું એવો તાત્પર્યાર્થ છે.

અસ્વતંત્રપણાપણું વિભાગ વગેરેમાં છે.

इदंचास्वातंत्र्यविभागकाम्यधर्मव्यवसायादिविषयंअतएवहारीतः
जीवतिपितरिपुत्राणामर्थादानविसर्गविभागाक्षेपेष्वस्वातंत्र्यामितिआ
दानविसर्गपदेनव्यवसायोलक्ष्यते आक्षेपोदास्यादिभर्त्सनमितिम
दनःयत्तुमणिमुक्ताप्रवालानांसर्वस्यैवपिताप्रभुःस्थावरस्यनुसर्वस्य
नपितानपितामहइतितत्कुंडलांगुलीयकधारणादावेवपितुः स्वातं
त्र्यमात्रार्थननुदानादौनवापुत्रोत्पत्तेःस्वत्वकारणत्वनिवृत्त्यर्थ ॥

भोगानाश्रयमण्याद्युपादानादप्येषएवार्थःप्रतीयते ॥

આ અસ્વતંત્રપણું વિભાગ, સકામ ધર્મ, અને લેવડદેવડ વગેરે વિષયનું છે. માટેજ હારીત—પિતા જીવતાં પુત્રોને ધનની લેવડદેવડ વિભાગ અને આક્ષેપ કરવામાં અસ્વતંત્રપણું છે. આક્ષેપ એટલે દાસી વગેરેનો તિરસ્કાર એમ મદને લખ્યું છે. ૫ જે કે,— મણિ, મોતી અને પરવાળાં એ સર્વનો પિતાજ ધણી છે, અને સઘળા સ્થાવરનો તો પિતા નહિ અને દાદો પણ નહિ. તે વચન કુંડલ કે વીંટી પેહેરવા વગેરેમાંજ પિતાની સ્વતંત્રતા માત્ર બતાવવાને વાસ્તે છે પણ દાન વગેરે કરવામાં સ્વતંત્રતા બતાવવા વાસ્તે અથવા પુત્રની ઉત્પત્તિને સ્વત્વના કારણપણાની નિવૃત્તિ કરવા વાસ્તે નથી. ભાગવવાથી

જેમો નાશ થતો નથી એવા મણિ વગેરેના ગ્રહણથી પણ એજ અર્થ જણાય છે.

વિભાગથી સ્વત્વની વ્યવસ્થા થાયછે.

અતઃસ્થાવરાદિપદંચૈવયદ્યપિસ્વયમર્જિતં અસંભૂયસુતાન્સર્વાન્નદા
નનચાવિક્રયદ્વિતિ દાનવિક્રયાદીનામેવનિષેધોનભોગસ્ય અતઃપૂર્વમ
નેકધ્રાત્રાદીનામપરિચ્છિન્નસ્વત્વંસંવિભાગેનવ્યવસ્થાપ્યતે તત્રસમુદિ
તદ્રવ્યગતપૂર્વસ્વત્વનાશેનતદેકદેશેવિલક્ષણંતદુત્પદ્યતિતિકેચિત્યુ
ક્તંતુપૂર્વનાશસ્વત્વાતરોત્પત્તિકલ્પનેગૌરવાત્પૂર્વમેકંદેશાસ્થિતમેવોત્પ
ન્નંવિભાગેનપદાર્થવિશેષનિષ્પત્તયાજ્ઞાપ્યતે ॥

માટેજ, “જે કે, સ્થાવર અથવા બે પગવાળું પોતેજ મળવેલું હોય તોપણ સમ્રાજા
દીકરાઓની મરજી લીધા શિવાય તેનું દાન કે વેચવું થઈ શકે નહીં,” એ રીતે, દાન કે
વેચવા વગેરેનો નિષેધ છે પણ ભાગવવાનો નથી, ૧. એથી એમ સિદ્ધ થયું કે, પહેલાં
અનેક ભાગ્યો વગેરેનું જીવું જીવું નહીં પરંતુ સ્વત્વ, વિભાગથી વ્યવસ્થા પામે છે. તેમાં
કેટલાએક કહેછે કે, સમ્રાજા દ્રવ્યમાં રહેલા પહેલા સ્વત્વનો નાશ થઈને તેના એક ભાગમાં
જીવુંજ સ્વત્વ ઉત્પન્ન થાય છે. પણ યોગ્ય તો આ છે કે પહેલા સ્વત્વનો નાશ અને બીજા
સ્વત્વની ઉત્પત્તિની કલ્પનામાં ભારેપણું હોવાથી પહેલાં એક ભાગમાંજ રહેલાં અને ઉ-
ત્પત્તિ પામેલાં સ્વત્વને વિભાગ અમુક પદાર્થમાં રહેલું જણાવે છે.

પ્રાણજી તથા ક્ષત્રિયનું સ્વત્વ કેટલા ઉપર ?

પ્રકૃતમુચ્યતે બ્રાહ્મણાસ્યાધિકંલઘ્વમિતિ પ્રતિગ્રહલઘ્વંવિપ્રસ્યાધિ
કંફલજનકમિતિકેચિત્ રિક્થાદ્યપેક્ષયાવિપ્રસ્યૈવાયમધિકઉપાયઃ
એવંક્ષત્રિયાદેર્જયાદિરિતિતુયુક્તં જયેપિજિતસ્યયત્રગૃહક્ષેત્રદ્રવ્યાદૌ
સ્વત્વમાસીત્તત્રેવજેતુરપ્યુત્પદ્યતે જિતસ્યકરગ્રાહિતાયાંજેતુરપિસૈવ
નસ્વત્વં અતઃસર્વાર્થભૌમેનસંપૂર્ણપૃથ્વીમાંડાલિકેનચમંડલંનદેયમિ
ત્યુક્તંષષ્ઠે ॥

૭. હવે આશ્વતી વાત કહીએ છીએ. પ્રતિગ્રહથી મળેલું પ્રાણજીને અધિક એટલે
કૃત આપનાર છે, એમ કેટલાએક કહેછે. પણ તેવો અર્થ નહીં કરતાં, રિક્થ વગેરે કરતાં
પ્રાણજીનેજ આ અધિક ઉપાય છે, એ પ્રમાણે ક્ષત્રિયને જય વગેરે, એવો અર્થ કરવો
ધટે છે. જયમાં હારેલાનું જે ઘર, એતર કે દ્રવ્ય વગેરેમાં સ્વત્વ હતું તેમાંજ જીતનારનું
પણ સ્વત્વ ઉત્પન્ન થાયછે. ૮. હારેલાનું જ્યાં કરે લેનારપણું હોય, ત્યાં જીતનારનું પણ

તેજ થાય પણ સ્વત્વ નહીં. આ માટેજ ચક્રવર્તિરાજ્યએ આખી પૃથ્વી અને માંડલિક રાજ્યએ મંડલ ન દેવું, એવું મીમાંસાના છઠ્ઠા અધ્યાયમાં કહેલું છે.

રાજ્યનું સ્વત્વ પૃથ્વી ઉપર નથી પણ કર વગેરે ઉપર છે.

સંપૂર્ણપૃથિવીમંડલસ્યતત્તદ્રામક્ષેત્રાદૌસ્વત્વંતુતત્તદ્દૌમિકાદીનામેચ
રાજ્ઞાંતુકરગ્રહણમાત્રં અતएवइदानींतनपारिभाषिकक्षेत्रदानादैन
भूदानसिद्धिःकिंतुवृत्तिकल्पनमात्रमेवभौमिकेभ्यःक्रीतेतुगृहक्षेत्रादौ
स्वत्वमप्यस्त्येव तेनतत्रभूदानस्यापिफलंभवति ॥

આખા પૃથ્વી મંડળનાં ગામ, ખેતર વગેરે ઉપર સ્વત્વ તો તે તે ભામિયા વગેરેનુંજ છે, રાજ્યઓથી તો ફક્ત કર લેઈ શકાય. માટેજ હાલમાં અમુક સંકેતથી જે ખેતર અ-
પાય છે, તે વગેરેમાં ભૂમિદાનની સિદ્ધિ નથી, પણ ફક્ત જીવાઈ કરી દેવાનું છે. ભામી-
યાઓ પાસેથી વેચાતાં જીવેલાં ઘર, ખેતર વગેરેમાં તો સ્વત્વ પણ છેજ અને તેથી પૃથ્વી-
ના દાનનું ફળ પણ થાય છે.

વૈશ્ય અને શૂદ્રનું સ્વત્વ.

निर्विष्टंकुसीदकृषिवाणिज्यपशुपालनलब्धं सेवालब्धंच निर्वेशोभृ
तिभोगयोरित्यभिधानात् भृतिःसेवाभोगःकुसीदादिः तत्राद्यवैश्य
स्य द्वितीयंशूद्रस्य अतोलोकसिद्धैवक्रयादीनांकारणता एवंचस्वी
यगवादिजातवत्सादौस्वत्वव्यवहारःसगच्छते उपायानांशास्त्रग
म्यत्वेतुनस्यात् स्वीयगवादिजननरूपोपायस्यशास्त्रेणाबोधनात् ॥

૯ (જૌતમના વાક્યમાં) નિર્વિષ્ટ એટલે વ્યાજ, ખેડ, વેપાર અને પશુના પાલન કરવાથી મળેલું, અને સેવાથી મળેલું. કારણકે ભૂતિમાં અને ભોગમાં નિર્વેશ શબ્દ પ્રવર્તે એવું કોશમાં લખ્યું છે. ભૂતિ એટલે સેવા, ભોગ એટલે વ્યાજ વગેરે. તેમાં પેહેલું વૈશ્યને અને બીજું શૂદ્રને માટે અધિક છે. ૧૦. એ માટે ખરીદી વગેરે સ્વત્વનાં કારણો લોક પ્રસિદ્ધજ છે. એમ કહેવાથી પોતાની ગાય વગેરેથી થયેલા વાછરડાં વગેરેમાં સ્વત્વનો અવ-
હાર ઘટે છે. ઉપાયો શાસ્ત્રથીજ જાણાય એવા હોય તો તે ન થાય. કારણ કે પોતાની ગાય વગેરેથી પેદા થવારૂપ ઉપાય શાસ્ત્રે બતાવેલો નથી.

સ્વત્વ વિષે શંકા.

ननुस्वीयगवादिजननेनैवस्वभार्यायामुत्पत्त्याकन्यापुत्रादावपिस्वत्वं
स्यात् इष्टापत्तौविश्वजितिसर्वस्वंददातीतिविहितेसर्वस्वदानेकन्यापु

ત્રાદિનદેયમિતિષાષ્ટસિદ્ધાંતવિરોધइतिचेन्न ॥

૧૧. શંકા—પોતાની ગાય વગેરેમાં ઉત્પન્ન થવાથી જન્મ સ્વત્વ થાયછે તેમ પોતાની સ્ત્રીમાં ઉત્પન્ન થવાથી દીકરી દીકરા વગેરે ઉપર પણ સ્વત્વ થવું જોઈએ. કદાચ કષ્ટુલ કરી લેશે તો વિષ્ણુજિત યજ્ઞમાં સર્વસ્વ આપે છે, એ વાગ્યથી વિધાન કરેલા સર્વસ્વ દાનમાં કન્યા કે પુત્ર વગેરે ન આપી દેવું એવા છકા અધ્યાયના સિદ્ધાંતને વિરોધ આવેછે. સમાધાન.

गवादाविवभार्यायांस्वत्वाभावेनतस्यामुत्पन्नेऽपत्येपितदभावात्॥

૧૨. સમાધાન—ગાય વગેરેની માફક સ્ત્રીમાં સ્વત્વ ન હોવાથી તેમાં ઉત્પન્ન થયેલા સંતાનમાં પણ સ્વત્વનો અભાવ છે.
સ્વત્વમાંથીજ સ્વત્વ પ્રકટે છે.

लोकेचस्वत्वास्पदीभूतोत्पत्तेरेवस्वत्वकारणत्वंकृप्तं।

લોકમાં જે સ્વત્વનું સ્થાનક છે તે થકી ઉત્પન્ન થવાનેજ સ્વત્વનું કારણપણું કહ્યુંછે.

भार्यायामपिप्रतिग्रहेणस्वत्वंस्यादेवेतिचेन्न ॥

શંકા—સ્ત્રીમાં પણ પ્રતિગ્રહને લીધે સ્વત્વ થાય.
સ્ત્રીમાં સ્વત્વ હોઈ શકે નહિ.

ક્ષત્રિયાદીનાં પ્રતિગ્રહાભાવેન તદ્વાર્યાસુ સ્વત્વાભાવાત્તદપત્યેષ્વપિતદભાવઃ તેનસ જાતીયેષ્વયં પ્રોક્તસ્તનયેષુ મયા વિધિરિતિ સજાતીયસ્યૈવદત્તકસ્ય ગ્રાહ્યત્વાત્ક્ષત્રિયાદીન્ પ્રતિતાવદ્વત્તકપ્રતિગ્રહો ગૌણેવ નચ વિપ્રાન્ પ્રતિમુખ્યઃ સંભવતિ તદ્વિધૌ યુગપદ્વૃત્તિદ્વયવિરોધાત્ નચ પુત્રપ્રતિગ્રહવિધિર્વિપ્રાધિકારિકેવ નક્ષત્રિયાદ્યધિકારિકइति वाच्यं દૌહિત્રોભાગિનેયશ્ચ શુદ્ધસ્યાપિ ચદીયતે इत्यादિવચોભિસ્તદધિકારિકત્વસ્યાપિ અવગમાત્ એવં બ્રાહ્મવિધિના ક્ષત્રિયાદિકન્યયાસહ વિપ્રસ્યોદ્વાહેદાનપ્રતિગ્રયો ગૌણત્વમંગીકાર્યં અન્યત્ર મુખ્યત્વામિતિ વૃત્તિદ્વયવિરોધઃ ક્ષત્રિયાન્ પ્રતિબ્રાહ્માદિવિવાહપ્રવૃત્તિસ્તુ સર્વેષામવિપ્રતિપન્નૈવ અતએવ પુત્રાદીનાં દાનં ગૌણમિતિ તંત્રરત્નેમિશ્રાઃ નચ સ્વાભાર્યાપુત્રકન્યાइति शाब्दव्यवहारात्स्वत्वकल्पनात्तस्याः स्वः पितास्वा

માતેત્યાદાવિવજ્ઞાતિવાચકત્વેનાપ્યુપપત્તેઃ અસ્તિચજ્ઞાતાવપિસ્વ
શબ્દસ્યશક્તિઃ સ્વોજ્ઞાતાવાત્મનિસ્વાંત્રિષ્વાત્મીયેસ્વોચ્છ્રિયાંધનેઙ્ગિતિ
કોશાત્ યત્તુષ્ઠેગર્ભદાસદાનમુક્તંતચિંત્યં તન્માતરિમુખ્યદાનપ્ર
તિગ્રહક્રયવિક્રયાદ્યભાવેનસ્વત્વાભાવેતદુત્પન્નેગર્ભદાસેસુતરાંતદયો
ગાદિત્યસ્તુપ્રાસંગિકં ॥

સમાધાન—ક્ષત્રિયાદિકને પ્રતિગ્રહનો અભાવ હોવાને લીધે તેની સ્ત્રીઓમાં સ્વત્વ ન હોવાથી તેના સંતાનોમાં પણ તેનો અભાવ છે. તેથી “સમાન જાતિની સ્ત્રીમાં ઉત્પન્ન થયેલા પુત્રો વિશે મેં આ વિધિ કહ્યો છે.” (૧૩) એ આત્મવલ્લભના વચન પ્રમાણે સમાન જાતિઓનો જ દત્તક લેવા યોગ્ય હોવાને લીધે ક્ષત્રિયાદિક પ્રત્યે દત્તકનો પ્રતિગ્રહ ગૌણ છે. અને બ્રાહ્મણો પ્રત્યે પણ દત્તકનો પ્રતિગ્રહ મુખ્ય સંભવતો નથી. કારણ કે એક સામઠી બંને વૃત્તિ (એકના એક વાક્યમાં ક્ષત્રિયને ગૌણ અને બ્રાહ્મણને મુખ્ય)નો વિરોધ આવે. (૧૪) પુત્રનો પ્રતિગ્રહ કરવાને બ્રાહ્મણને જ અધિકાર છે, પણ ક્ષત્રિયાદિકને નથી એમ ન કહેવું, કારણ કે દોહીતરો અને બાણેજ શુદ્રને પણ દેવાય છે, ઇત્યાદિક શૈનકના વચનથી શુદ્રનું અધિકારીપણું પણ જણાય છે. આ પ્રમાણે બ્રહ્મ વિધિથી ક્ષત્રિયાદિકની કન્યા સાથે બ્રાહ્મણ પરણે તો દાન અને પ્રતિગ્રહનું ગૌણપણું માનવું અને બીજી જગ્યાએ (બ્રાહ્મણી કન્યા સાથે બ્રાહ્મણ પરણે ત્યાં) મુખ્યપણું માનવું એ બંને વૃત્તિનો વિરોધ છે. ક્ષત્રિયો પ્રત્યે બ્રાહ્મણ વગેરે વિવાહની પ્રવૃત્તિનો સર્વને બિન તકરારીજ છે. એ માટે જ પુત્રાદિકનું દાન ગૌણ છે, એમ તંત્રરત્ન ગ્રંથમાં મિત્રે કહ્યું છે. (૧૫) સ્ત્રી, પુત્ર અને કન્યા સ્વકીય છે, એવા શબ્દના વ્યવહારથી તેમાં સ્વત્વના કલ્પના ન કરવી, કારણ કે પોતાનો પિતા, પોતાની મા ઇત્યાદિકની પેઠે સ્વ શબ્દને સાતિ (સંબંધી) વાચક લેખએ તોપણ ઘટે છે. સાતિમાં પણ સ્વ શબ્દની શક્તિ છે, કારણ કે “સાતિમાં અને પોતામાં પુલ્લિંગે, પોતાનામાં ત્રણે લિંગે અને ધનમાં પુલ્લિંગે તથા નપુસકલિંગે સ્વ શબ્દ પ્રવર્તે” એવું કોશમાં લખ્યું છે. જે કે છઠ્ઠા અધ્યાયમાં ગર્ભદાસનું દાન કહ્યું છે તે વિચારવા જેવું છે, કારણ કે તેની મામાં મુખ્ય રીતે દાન, પ્રતિગ્રહ, ક્રય (ખરીદી) કે વિક્રય (વેચવું) વગેરેના અભાવથી સ્વત્વનો અભાવ થતાં ગર્ભદાસમાં તો તે સ્વત્વ અત્યંત ઘટતું નથી. એ પ્રાસંગિક થયું.

દાય પ્રકરણ.

॥અથ દાય॥

દાય એટલે શું.

અસંસૃષ્ટં વિભજનીયં ધનં દાયઃ લાભાદ્યર્થસંસૃષ્ટધનવ્યાવૃત્તયેઽસંસૃષ્ટ
મિતિ વાણિમ્બરેકીકૃત્ય વિભજ્યમાને દાયભાગશબ્દાં પ્રયોગાત્ એવં વક્ષ્ય

માણપારિભાષિકસંસર્ગવતોપિનિવૃત્તિઃ અતएवस्मृतिसंग्रहेपितृद्वारा
 ગતંદ્રવ્યંમાતૃદ્વારાગતંચયત્ કથિતંદાયશબ્દેનતાદ્વિભાગોધુનોચ્યુતે
 इति निघंटौचविभक्तव्यंपितृद्रव्यंदायमाहुर्मनीषिणइति पितृपदंसं
 બંધિમાત્રોપલક્ષણં અયંદાયોદ્વેધા સપ્રતિબંધોઽપ્રતિબંધશ્ચયત્રધન
 સ્વામિનસ્તપૂત્રાદેશ્વજીવનંપ્રતિબંધકંસસપ્રતિબંધઃ યથાપિતૃવ્યાદિ
 ધનં યત્રતુસ્વામિસંબંધાદેવપૂત્રાદેધનાર્જનોપાયાંતરનિરપેક્ષત્વાત્સ્વત્વં
 भवतिसोऽप्रतिबंधोयथापितृधनंइतिदायरूपं ॥

૧. હવે દાય વિષે—ભેળા દીલેલું નહીં અને વિભાગ કરવા યોગ્ય એવું જે ધન તે દાય
 કહેવાય. લાભ વગેરેને વાસ્તે ભેળા કરેલા ધનથી જીડ પાડવા વાસ્તે “ભેળા દીલેલું નહીં”
 એ વિશેષણ આપ્યું છે. વેપારીઓએ એકઠું કરીને પછી વિભાગ કરાતા ધનને (વશે દાય
 શબ્દ નોડાતો નથી. એ પ્રકારે હવે પછી જેનું લક્ષણ કહેવાશે એવા સંસર્ગ વાળા ધનથી
 પણ જીદાઈ થઈ સમજાવી. માટેજ સ્મૃતિ સંગ્રહમાં “પિતા૩પ દ્વારથી અથવા માતા૩પ
 દ્વારથી આવેલું જે દ્રવ્ય તે દાય કહેવાય છે, તેનો વિભાગ હવે કહીએ છીએ” અને નિ.
 ધંટમાં, “વિભાગ કરવા યોગ્ય એવું જે પિતાનું દ્રવ્ય તેને વિદ્વાનો દાય કહેછે” એમ લખ્યું
 છે. “પિતા” એ પદ સંબંધી માત્રને બતાવનાર છે. (૨) આ દાય એ પ્રકારનો છે એક
 સપ્રતિબંધ અને બીજો અપ્રતિબંધ. જે ડેકાણે ધનના સ્વામીનું અને તેના પુત્ર વગેરેનું
 જીવવું પ્રતિબંધ (અડચણ) કરનાર હોય તે સપ્રતિબંધ કહેવાય. જેમકે, કાકા વગેરેનું
 ધન. અને જેમાં સ્વામિના સંબંધથીજ પુત્ર વગેરેને ધન મેળવવાના બીજા ઉપાયોની અ-
 પેક્ષા ન રહેતાં સ્વત્વ થાય તે અપ્રતિબંધ કહેવાય. જેમકે, આપનું ધન. એ દાયનું
 સ્વરૂપ કહ્યું.

વિભાગ વિષે.

દાયના વિભાગ વિષે.

अथतद्विभागःतमाहनारदःविभागोर्धस्यपित्र्यस्यपूत्रैर्यत्रकल्प्यते ता
 यभागइतिप्रोक्तंतद्विवादपदंबुधैः पूत्रैरितिपौत्रादीनामप्युपलक्षणंपि
 त्र्यस्येतिपितामहादीनां मदनस्तुपित्र्यादेरित्येवपपाठइदंचदायभाग
 स्वरूपमुक्तं द्रव्यसामान्याभावेपित्वत्तोहंविभक्त इतिव्यवस्थामात्रे
 णापिभवत्येवविभागः बुद्धिविशेषमात्रमेवहिविभागःतस्यैवाभिव्यंजि
 केयंव्यवस्था ॥

૧. હવે તેના વિભાગ વિષે નારદ—જેમાં પુત્રોએ પિતાના ધનનો વિભાગ કહ્યો છે તે દાય ભાગ એવા નામનું વિવાદનું સ્થાનક પંડિતોએ કહ્યું છે. “પુત્રોએ” એ પદ પોતરા વગેરેનું ઉપલક્ષણ છે અને “પિતા” એ પદ દાદા વગેરેનું ઉપલક્ષણ છે. મદને તો “આ-પદાદા વગેરેનું” એવાજ પાઠ રાખ્યો છે. આ દાય ભાગનું સ્વરૂપ કહ્યું. (૨) દ્રવ્ય* ન હોય તોપણ તુંથી હું જુદો થયો એવી ફક્ત વ્યવસ્થાથી પણ વિભાગ થાયજ છે. ફક્ત એક જાતની સમજણનું નામ વિભાગ છે. અને તેનેજ બતાવનારી આ વ્યવસ્થા છે.

વિભાગના સમય વિષે.

વિભાગનો સમય.

અથાવિભાગકાલઃ ॥મનુઃ॥ ઉર્ધ્વપિતુશ્ચમાતુશ્ચસમેત્યભ્રાતરઃસમં
જેરન્પૈતૃકંરિક્ષમનીશાસ્તેહિજીવતોઃ ચશબ્દોપાદાનેપિમરણસમુ
ચ્ચયોનવિવાક્ષિતઃઅતઃપ્રવચનમદનરત્નસ્મૃતિસંગ્રહે પિતૃદ્રવ્યવિભાગઃસ્યા
જ્ઞીવંત્યામપિમાતરિનસ્વતંત્રતાસ્વામ્યંયસ્માન્માતુઃ પતિવિના મા
તૃદ્રવ્યવિભાગોપિતથાપિતરિજીવિતિ સત્સ્વપત્યેષુયસ્માન્નસ્ત્રીધનસ્ય
પતિઃપતિઃ ॥

૧ હવે વિભાગના સમય વિષે મનુ—પિતાની અને માની પછી ભાગ્યોએ મળીને તેના ધનનો વિભાગ કરવો. જ્યાં સુધી એ બે જીવતાં હોય ત્યાં સુધી પુત્રો અશક્ત છે શ્લોકમાં જે શબ્દ નાંખ્યો છે તોપણ બંનેનું મરણ હોયું જોઇએ એવી કહેવાની મતલબ નથી. માટેજ મદન રત્નમાંના સ્મૃતિ સંગ્રહમાં કહ્યું છે કે મા જીવતી હોય તોપણ પિતાના દ્રવ્યનો વિભાગ થાય કારણ કે પતિવિના માને સ્વતંત્રતાથી બરોબરી નથી, તેમજ બાપ જીવતાં છતાં પણ માના દ્રવ્યનો વિભાગ થાય કારણ કે સંતાન હોય તો સ્ત્રી ધનનો પતિ સ્વામિ નથી.

*માટે દરેક અવિભક્ત કુટુંબીઓએ વડીલોપાર્જિત મિલકત ના હોય તોપણ માંહે માંહે સમજીતી કે ફારગતી કરવી આવશ્યક છે અને તેમ ન થતાં સુધી અવિભક્તપણાનું અનુમાન કોઈ હિતમાં કાયમ રાખે છે.

‡આ બાબત એમ છે કે બાપની મિલકતનો માલીક બાપ છે, તેનું તે ગણેતમ કરે; પણ હજી સત્તાવાર રીતે ચુકાદો થઈ નહીં થયું નથી કે, બાપની હયાતિમાં પુત્ર દાદાની મિલકતમાં ભાગ માગી શકે છે કે નહીં. મિ. જર્જીસ વેસ્ટે પોતાના પુસ્તકની બીજી આવૃત્તિના પાને ૩૬૪—૩૬૫ માં જે વિચારો જણાવ્યા છે, તેજ વાસ્તવિક છે કે, બાપ કારણ બતાવેથી તેની હયાતિમાં પુત્રો ભાગ પડાવી શકે છે. અને તે કારણો એજ કે જે કલમ ૬માં નારદ અને હારીતના વચનમાં હવે પછી જણાવ્યા છે.

एतदपवदति बृहस्पतिः पित्रोरभावे भ्रातृणां विभागः संप्रदर्शितः मातुर्निवृत्तेरजसि जीवतोरपि शस्यते नारदः अत उर्ध्वपितुः पुत्रा विभजे युधनं समं मातुर्निवृत्तेरजसि प्रत्ता सुभगिनीषु च निवृत्ते चापिरमणे पितर्यु परतस्पृहे रमणः कामः उपरतस्पृहो विरक्तः प्रत्ता सुभगिनीषु चेति काकाक्षिवद्रजोरमण निवृत्त्योर्विशेषणं गौतमः उर्ध्वपितुः पुत्रारि कथं विभजेरन् निवृत्तेरजसि मातुर्जीवति पितरिवेच्छतीति इच्छतीत्य नेन रजो निवृत्तिविनापि पितुरिच्छया विभाग उक्तः ॥

૨. આનો અપવાદ બૃહસ્પતિ કહે છે—માતા પિતાનો અભાવ થયા બાદ ભાઈ-ઓનો વિભાગ દેખાડેલો છે, પણ માને સ્ત્રીધર્મની નિવૃત્તિ થઈ હોય તો તે બંને જીવતાં છતાં કહેલું છે. નારદ—માટે પિતા મરણ પામ્યા પછી, માને સ્ત્રી ધર્મ બંધ થયા પછી, બહેનો પરણી ગયા પછી, રમણ નિવૃત્તિ પામ્યા પછી, પિતા વિરક્ત થયા પછી, પુત્રોએ ધનને સરખે ભાગે વહેંચવું. બહેનો પરણી ગયા પછીએ, સ્ત્રી ધર્મની નિવૃત્તિ અને રમણની નિવૃત્તિ એ બંનેનું કાગડાની* આંખની પેઠે વિશેષણ છે. (૩.) ગૌતમ—પિતા મરણ પામ્યા પછી, માને સ્ત્રીધર્મ બંધ થયા પછી અથવા પિતા જીવતાં છતાં પણ તેની મરણ હોય તો પુત્રોએ વિભાગ કરવો. મરણ હોય તો એ પદથી સ્ત્રીધર્મ બંધ થયો ન હોય તો પણ આપની ઈચ્છાથી વિભાગ કહ્યો.

પિતાની ઈચ્છા વિના વિભાગ ક્યારે થઈ શકે?

क्वचित्तिदिच्छां विनापि विभागमाह बृहस्पतिः क्रमागते गृहक्षेत्रे पिता पुत्राः समांशिनः पैतृकेन विभागार्हाः सुताः पितुरानिच्छया अर्थात् पैतामहाद्यर्जिते तदनिच्छयापि विभागार्हा इत्यर्थः पैतामहेपि क्वचित्पितुरिच्छयैव विभागमाहतुर्मनुविष्णू पैतृकंतु पिताद्रव्यमनवाप्तं यदा म्रियता न तत्पुत्रैर्भजत्सार्धमकामः स्वयमर्जितं बृहस्पतिः पैतामहं हतं पित्रा स्वशक्त्या यदुपार्जितं विद्याशौर्यादिना वाप्तं तत्र स्वाम्यं पितु, स्मृतं प्रदानं स्वेच्छया कुर्याद्गोत्रं चैव ततो धनात् नारदः व्याधितः कुपितश्चै

* કાગડાની આંખ એકજ હોય છે પણ તે જમણી અને ડાબી બંને તરફ ફરત્યા કરે છે.

વવિષયાસક્તમાનસઃ અન્યથાશાસ્ત્રકારીચનવિભાગેપિતાપ્રભુઃ હા
રીતઃ અકામેપિતરિરિકથમાગોવૃદ્ધેવિપરીતચેતસિદીર્ઘરોગિણિચે
તિ અકામેવિભાગેચ્છારહિતઙ્ગતિમદનરત્ને વિપરીતચેતાઅધર્મવતીઃ
પિતુરનિચ્છાયામપિવિભાગોભવતીતિભાવઃ ॥

૪. કોઈ જગે તેની ઇચ્છા વિના પણ વિભાગ વિષે બહુસ્પતિ—પરંપરાથી આવેલા
ધર, જેતરમાં બાપ અને દીકરા સરખા ભાગદાર છે, પણ બાપના જીવેલામાં બાપની
ઇચ્છા વિના દીકરાઓ વિભાગને યોગ્ય નથી. અર્થાત્ દાદા વગેરેએ જીવેલામાં પિતાની
ઇચ્છા વિના પણ વિભાગને યોગ્ય છે. (૫.) દાદાના દ્રવ્યમાં પણ કોઈ જગે બાપની ઇ-
ચ્છાથીજ વિભાગ કરવા વિષે મનુ અને વિષ્ણુ—દાદાએ પોતાનું છતાં પણ જે જીવેલી
શકાએજ ન હોય તેવા દ્રવ્યને જો પિતા જીવે તો પોતાની ઇચ્છા વિના તે પોતે જીવેલા
નો પુત્રોની સાથે વિભાગ કરવાની જરૂર નથી. બહુસ્પતિ—દાદાનું જે દ્રવ્ય હરાઈ ગયેલું
હોય તે પિતાએ પોતાની શક્તિથી જીવેલું હોય તેમાં અને વિદ્યા કે શૂરવીરપણા વગેરેથી
પિતાએ જે જીવેલું હોય તેમાં પિતાનું સ્વામિપણું કહ્યું છે. તે ધનમાંથી દાન અથવા
ભાગ પિતા પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે કરે. (૬.) નારદ—બાધિવાળો, ક્રોધવાળો, જેનું મન
વિષયમાં આસક્ત હોય એવો, અથવા શાસ્ત્ર વિરુદ્ધ કરનારો, પિતા વિભાગ કરવાનો ધણી
નથી. હારીત—પિતા અકામ હોય, વૃદ્ધ હોય, વિપરીત ચિત્તવાળો હોય અથવા લાંબા રો-
ગવાળો હોય તો ધનનો વિભાગ થાય. અકામ એટલે વિભાગની ઇચ્છા વિનાનો એમ
મદન રત્નમાં લખ્યું છે. વિપરીત ચિત્તવાળો એટલે અધર્મવડે વર્તનાર, તેવા પિતાની
ઇચ્છા ન હોય તો પણ વિભાગ થાય એવો અભિપ્રાય છે.

મોટા પુત્રની અનુમતિથી વિભાગ વિષે.

પિતર્યસમર્થેઙ્ગેષ્ઠપુત્રાનુમત્યાવિભાગમાહહારીતઃ કામંદીનેપ્રોષિતે
આર્તિગતેવાઙ્ગેષ્ઠોર્થાશ્ચિતયેદિતિશંખલિચિતૌપિતર્યશક્તેકુટુંબસ્ય
વ્વવહારંઙ્ગેષ્ઠઃ કુર્યાત્તદનંતરોવાકાર્યજ્ઞસ્તદનુમતેનેતિ અનંતરોઽનુ
જઃકુટુંબભરણાદિસમર્થેચ્છયાવિભાગઃ સર્વેષાંતથાત્વેત્વનિયમઙ્ગતિ
નિષ્કર્ષઃ ॥

૭. પિતા અસમર્થ હોય તો મોટા પુત્રની અનુમતિથી વિભાગ કરવા વિષે હારીત—
પિતા દીન હોય, પરવેશ ગયેલો હોય, અથવા પીડા પામેલો હોય તો મોટા પુત્રે સમજા
બાબતોનો વિચાર કરવો. શંખ અને લિખિત—પિતા અશક્ત હોય તો કુટુંબનો વ્યવહાર
મોટા પુત્રે કરવો, અથવા તેથી નાનો વાકેફગાર હોય તો મોટાની સંમતિથી તેણે કરવો.

કુટુંબના પોષણ વગેરેમાં સમર્થ હોય તેના ઇચ્છાથી વિભાગ થાય, અને બધા તેવા હોય તો એ નિયમ નથી એ છેવટ અર્થ છે.

પિતાએ કરેલી વહેચણી.

યાજ્ઞવલ્ક્ય ॥ વિભાગંચેત્પિતાકુર્યાદિચ્છયાવિભજેત્સુતાન્ ॥ ડ્યે
ષ્ટ્વાશ્રેષ્ઠભાગેનસર્વેવાસ્યુઃસમાંશિનઃ ॥ એચ્છિકોવિભાગઐવવિવૃત્ત
ઉત્તરાર્ધેનદ્વચ્છાયાઃસંભવતિ । ઉક્તપક્ષદ્વયાલંબનત્વેસ્વાતંત્ર્યાયો
ગાત્ વાક્યભેદાપત્તેઃ । એકસ્મૈલક્ષંકસ્મૈચિત્કપર્દિકામન્યસ્મૈન
કિમપીતિઅવ્યવસ્થાપત્રેશ્ચ । ડ્યેષ્ટવિભાગેવિશેષમાહમનુઃ ।

મનુએ કહેલી વહેચણીના બે પ્રકાર.

ડ્યેષ્ટસ્યવિંશઉદ્ધારઃસર્વદ્રવ્યાશ્ચયદ્વરમ્ ॥ નદર્ધમધ્યમસ્યસ્યાતદર્ધ
તુકનીયસઃ ઉદ્ધારેડનુદ્ધૃતેત્વેષામિયંસ્યાદંશકલ્પના । એકાધિકંહ
રેડ્યેષ્ટઃપુત્રોધ્યર્ધતતોપરઃ ॥ અંશમશંયવીયાંસદ્વાતિધર્મોઽવ્યવસ્થિતઃ ॥

પાશવહૃદય—બાપ પોતે જો મિલકતની વહેચણી કરે તો તેણે નાચે લખેલી બેમાંથી
ગમે તે રીતે-પોતાની ઇચ્છામાં આવે તે રીતે પુત્રોને મિલકત વહેચી આપવી:—

૧ મોટા પુત્રને સર્વથી મોટો ભાગ આપવો. અથવા,

૨ બધા પુત્રોને સરખા ભાગ કરી આપવા.

ટીકા—આ શ્લોકના પ્રથમ અર્ધમાં પોતાની ઇચ્છામાં આવે તેમ વિભાગ કરવાનું
કહ્યું છે, તેનીજ ફાડ (સ્પષ્ટી કરણ) ઉત્તરાર્ધમાં કરી હોય એમ સંભવે છે. મતલબ એ
છે કે પુત્રોને ગમે તેવા ઓછા વત્તા વિભાગ કરીને વહેચી આપવાની પિતાને સુખત્સારી
નથી, પણ ઉત્તરાર્ધમાં જે બે પ્રકાર બતાવ્યા છે તેમાંના ગમે તે એક પ્રકારે વહેચણી
કરવાને પિતા સુખત્સાર છે. એવા અર્થ ન કરવાથી *વાક્ય ભેદ કર્યાનો દોષ આવશે,
અને તે વિના બીજી પણ એવી અવ્યવસ્થા થશે કે એક પુત્રને એક લાખ રૂપીયા, બી-
જાને એક કોડી, અને ત્રીજાને કાંઈ નહિ, એવી પણ વહેચણી થવાનો પ્રસંગ આવે.

મોટા પુત્રને વિશેષ ભાગ આપવા સંબંધી મનુ કહેછે કે,—

મિલકતની વહેચણી કરતા પહેલાં મોટા પુત્રને અથ તેમાંથી વીસમો હિસ્સો તથા

---

*મોટા પુત્રને મોટો ભાગ આપવો અથવા બધા પુત્રોને સમાન ભાગ આપવા,
એવા બે વાક્ય મૂળમાં છે; હવે બાપે મરણમાં આવે તેવા ઓછા વત્તા વિભાગ કરીને વ-
હેચણી કરવી, એવા ત્રીજો અર્થ કાઢીશું ત્યારે ત્રીજું વાક્ય ઉત્પન્ન કર્યાનો દોષ આવશે;
કેમકે વાક્ય વધારવું નહિ એવા સામાન્ય નિયમ છે.

નંગમ વસ્તુઓમાંથી જે કાંઈ ઉત્તમ ઉત્તમ હોય તે ઉદ્ધાર તરફ કાઢવું; વચ્ચે અથવા મોટાથી નાના છોકરાને માટે તેનું અર્ધ એટલે આજીસમો હિસ્સો; તથા તેથી નાનાને માટે તેનું અર્ધ એટલે એથીમો હિસ્સો ઉદ્ધાર તરફ કાઢવો. એમ ઉદ્ધાર કાઢતાં બાકી રહેલી મિલકત બધા પુત્રોએ સમાન ભાગે વહેંચી લેવી. અથવા,—

મોટા પુત્રે જે ભાગ લેવા; તેનાથી નાનાએ દોઢ ભાગ લેવા; તેથી નાનાઓને સવા* સવા ભાગ આપવો. એ પ્રમાણે ધર્મશાસ્ત્રે કરેલી વ્યવસ્થા છે.

જોડવાના પુત્રોમાં મોટો કોણ ?

યમલયોર્મધ્યે પ્રથમ પ્રસૂતસ્ય જ્યેષ્ઠમનુરાહ । જન્મજ્યેષ્ઠેન ચાહ્યાનંસુ
બ્રાહ્મણ્યાસ્વપિ સ્મૃતમ્ । યમયોશ્ચૈવ સંજ્ઞાસુ જન્મતો જ્યેષ્ઠતામતા ॥ ય
સ્ય જાતસ્ય યમયોઃ પડ્યંતિ પ્રથમં મુશ્વમ્ । સંતાનઃ પિતરશ્ચૈવ તસ્મિન્
જ્યૈષ્ઠ્યં પ્રતિષ્ઠિતામિતિ ॥ યત્રુપિંડસિદ્ધ્યાદિવૈદ્યકગ્રંથે અનંતર પ્રસૂત
સ્ય જ્યૈષ્ઠ્યમુક્તં તદનેન કાર્યાશોબાધ્યતે, તસ્ય શ્રુતિમૂલત્વાત્ । માસે
ન શુદ્ધિભવતીતિ વત્ । યત્તુ । દ્વૈતદાભવતો ગર્ભે સૂતિર્વૈશવિપર્યયાદિ
ત્યાદિના ભાગવતે પશ્ચાદ્જીતસ્ય જ્યેષ્ઠ્યમુક્તં તદપ્યનેન બાધ્યતે । પુરા
ણેષુ સ્મૃતિવિરુદ્ધાચારાણાં બહુશોદર્શનાત્ દેશાચારતો વ્યવસ્થાજ્ઞેયે
તિકેચિત્ । યુક્તંતુ પૂર્વોક્તમેવ ।

જે બાઈ જોડે જન્મ્યા હોય તેમાં જે પ્રથમ જન્મ્યો હોય તે મોટો એમ મનુ કહેછે,—
(અગ્નિષ્ઠોમ આદિક યજ્ઞોમાં) ‘સુપ્રાહ્લણ્ય’ આદિક વેદની વચ્ચાઓમાં પણ પ્રથમ જન્મેલાનું નામ પ્રથમ મોલયું એમ કહ્યું છે; જોડવાના પુત્રોમાં જે પ્રથમ જન્મ્યો તે જ મોટો એમ માનેલું છે. જોડવાના બાઈઓમાંથી જે બાઈનું મુખ માબાપ અને સાતિબાંધવોના જોવામાં પ્રથમ આવે તેનું જ વડિલપણું અને વંશપરંપરા આગળ ચલાવનારો પણ તેને જ જાણવો.

ટીકા—‘પિંડ સિદ્ધિ’ વગેરે વૈદ્યક ગ્રંથોમાં જોડવાના બાઈઓમાંથી જે છેવટે જન્મ્યો હોય તેને વડિલ કહેલો છે. તથાપિ “†એક મહિને કરીને શુદ્ધિ થાયછે” એ નિયમનો જેમ કોઈ વિશેષ સ્થળમાં બાધ થાયછે, તેમ ચાલતા વિષયમાં પણ ઉપર લખેલી સ્મૃતિ વડે તેનો બાધ થાયછે; કારણ કે વૈદ્યક ગ્રંથમાંના વચનને વેદનો આધાર નથી. “જ્યારે જે

* મિતાક્ષરા અને કુલ્લકબદ્ધ એ બંનેને મતે કનિષ્ઠ બાઈનું હિસ્સા કરતાં ન્યાસી આપવાનું નથી તથાપિ શ્રી કૃષ્ણ તર્કાલંકારકૃત જીમૂતવાહન ટીકા ઉપરથી ઉપરનો અર્થ આપેલો છે. † આ વચન જનના શૌચ વિષે છે,

ગર્ભ રહેછે, ત્યારે ગર્ભ ધારણ કરવામાં અને ગર્ભ પ્રસવ કરવામાં તેનો કમ ઉલટો હોય છે." ઇત્યાદિ ભાગવતના શ્લોક ઉપરથી જોડવાના પુત્રોમાં જે પછી જન્મે તે મોટો પુત્ર એમ કહ્યું છે, તેને આ મનુસ્મૃતિના વચનથી બાધ આવેછે; પુરાણમાં એવા સ્મૃતિથી વિરુદ્ધ આચારો પુણ્ય જોવામાં આવેછે. કેટલાક ગ્રંથકારનું માનવું એમ છે કે આ વિવાદનો નિર્ણય દૃશની રીઠી ઉપરથી કરવો, પણ ઉપર જે અમે નિર્ણય લખ્યો છે તેજ બરોબર છે.

ઉદ્ધાર વિભાગ કળિયુગમાં વર્ત્ય છે.

अयंचोद्धारविभागःकलौनिषिद्धःकलिवर्ज्येषुपाठात् । निर्णीतंचेदं

समयमयूखेऽस्माभिः ।

આ ઉદ્ધાર વિભાગ (ઓછોવતો હિસ્સો આપવાનો પ્રકાર) કળિયુગમાં નિષિદ્ધ છે; 'કારણ કે કળિયુગમાં વર્તવા જેવી જે બાબતો કહેલી છે તેમાંની આ એક છે. 'સમય મયૂખ' ગ્રંથમાં અમે એનો નિર્ણય કરેલો છે.

એક પુત્ર હોય તો બાપના બે ભાગ.

पितुरंशद्वयमाहनारदः । द्वावंशौप्रातिपद्येतविभजन्नात्मनःपिताइदं
त्वेकपुत्रपरं । सपद्येकपुत्रःस्याद्वौभागावात्मनः कुर्यादिति शंखलि
खितोक्तेरिति मदनरत्ने । एकंपदं श्रेष्ठपरं । एकमुख्यान्यकेवलाह
स्यमरोक्तेः । गुणवत्पुत्रइति पारिजाते ।

બાપને બે ભાગ આપવા એમ નારદ કહેછે—વિભાગ કરતી વખતે પિતાએ પોતાને અર્થે બે ભાગ કાઢવા.

ટીકા—એકજ પુત્ર હોય ત્યાં આ વચન લાગુ છે. કારણ કે મદનરત્ન ગ્રંથમાં નીચે લખેલું શંખ અને લિખિત સ્મૃતિનું વચન આપેલું છે કે, એકજ પુત્ર હોયતો તેણે (પિતાએ) પોતાને અર્થે બે ભાગ રાખવા. આ સ્મૃતિમાં 'એક' શબ્દ છે, તેનો અર્થ મુખ્ય એટલે એક એવો કરવો. કારણ કે અમરકોશમાં એક શબ્દના 'મુખ્ય, અન્ય, કેવળ' એવા ત્રણ અર્થ આપેલા છે. પારિજાત ગ્રંથમાં તેનો અર્થ એવો કર્યો છે કે, 'ગુણવાન પુત્ર હોય તો પિતાએ બે વિભાગ લેવા.'

દાદાની મિલકતમાં છોકરાનો બાપની સાથે સમાન ભાગ છે.

पितामहार्जिते त्वेकपुत्रेणापि सहस्रमांशित्वमाह बृहस्पतिः ॥ द्रव्ये

पितामहोपात्ते स्थावरे जंगमे तथा ॥ सममंशित्वमाख्यातं पितुः पुत्र

સ્યચૈવહિ ॥ યાજ્ઞવલ્ક્યઃ ॥ ભૂર્યાપિતામહોપાત્તાનિવંધોદ્રવ્યમેવવા
તત્રસ્યાત્સદ્દશંસ્વામ્યંપિતુઃપૂત્રસ્યચોભયોઃ ॥ કાત્યાયનઃ ॥ સકલ
દ્રવ્યજાતંષડ્ભાગંગૃહન્તિતત્સમૈઃ ॥ પિતરોભ્રાતરશ્ચૈવવિભાગો ધર્મ
ઉચ્યતે ॥

પુત્ર જો એકજ હોય તો દાદા (બાપના બાપ) એ સંપાદન કરેલી મિલકતમાંથી બા-
પને પણ છોકરાની સાથે સરખો ભાગ લેવાનો અધિકાર છે, એમ બૃહસ્પતિ કહે છે.—

બાપના બાપે સંપાદન કરેલી મિલકતનો વિભાગ બાપને અને પુત્રને સરખોજ મળે
એમ ઠરાવેલું છે, પછી તે મિલકત સ્થાવર હોય કે જંગમ હોય તોપણ.

ચારાવલ્ક્ય—પિતામહે (બાપના બાપે) સંપાદન કરેલી જમીન ઉપર, નિબંધ (રાજા
તરફથી મળેલી નેમણુંક) ઉપર, અથવા દ્રવ્ય ઉપર બાપ અને પુત્ર એ બંનેની માલકી
સરખીજ છે.

કાત્યાયન—માબાપ અને બંધુ એ સર્વે જ્યારે સધળું ષડભાગ દ્રવ્ય માત્ર સમાન
વભાગ કરીને લે છે ત્યારે તે વિભાગને ધર્મ વિભાગ એટલે યથાન્યાય વિભાગ કહે છે.

ધર્મ વિભાગનું લક્ષણ.

યત્તુયાજ્ઞવલ્ક્યઃ। ન્યુનાધિકાવિભક્તાનાંધર્મઃ પિતૃકૃતઃસ્મૃત્ત્વિતિતત્ર
પિતૃકૃતોધર્મશ્ચેત્સ્મૃતોનપરાવર્તનયિઃ। ઇતિમદનવિજ્ઞાનેશ્વરાદયઃ। ય
દપિનારદઃ પિતૃવતુવિભક્તાયેસમન્યૂનાધિકૈર્ધનૈઃ। તેષાંસેવધર્મઃ
સ્યાત્સર્વસ્યાહિપિતાપ્રભુરિતિતદ્યુગાંતરપરં।

પુત્રોને ઓછો વત્તો વિભાગ આપીને પિતાએ કરેલી વહેચણુ જો યથા ન્યાય હોય
તો તે વહેચણુ સથાસ્ત્ર થઈ એમ કહેલું છે. એવા યાત્તવલ્ક્યના વચનનો અર્થ મદન,
વિજ્ઞાનેશ્વર વગેરે પંડિતો એવા કરે છે કે પિતાએજ કરેલી વહેચણુ જો સથાસ્ત્ર હોય તો
તે કાયમ સમજવી. તે રદ થતી નથી. પુત્રોને ઓછો વત્તો હિસ્સો આપીને પિતાએજ
વિભાગ કરી આપેલા હોય, (અને કદાચિત્ તે સથાસ્ત્ર ન હોય) તથાપિ તે તેમણે(પુત્રોએ)
સથાસ્ત્રજ માનવી; કેમકે પિતા એજ સર્વ મિલકતનો ધણીછે. આબું નારદનું વચન ઉપર
કહેલા અર્થને બાધ કરે એવું છે તથાપિ તે આ યુગમાં લાગુ પડતું નથી; પૂર્વના યુગોમા
લાગુ પડતું હતું.

સ્ત્રીનો વિભાગ.

સ્વસ્યપુત્રાણાંચસમાંશપક્ષેપત્ન્યાઅપ્યંશમાહયાજ્ઞવલ્ક્યઃ। યદિકુ
ર્યાત્સમાનંશાન્પત્ન્યઃકાર્યાઃસમાંશિકાઃ। નદત્તંસ્ત્રીધનંયાસાંભર્ત્રા

વાશ્વસુરેણચૈતિ ॥ દત્તેત્વર્હદેયાંદત્તેત્વર્હપ્રકલ્પયેદિતિવચનાત્ ।

અર્હપૂર્વદત્તંસ્ત્રીધનંયાવતાપુત્રાંશસમંભવતિતાવદિત્યર્થઃ ।

અંશાધિકધનાયાસ્તુનાશઃ ।

પિતા અને પુત્ર બંધાં સમાન ભાગે મિલકતની વહેચણ કરે છે ત્યાં સ્ત્રી અને પણ એક વિભાગ મળવો જોઈએ એમ યાત્નવલ્લ્ય કહે છે;—

સ્વામીએ અથવા સસરાએ જે સ્ત્રીઓને સ્ત્રીધન આપેલું નથી, એવી સ્ત્રીઓને, જે ડોકાણે પિતા અને પુત્ર સમાન અંશે વહેચણ કરી લે છે ત્યાં, સરખો ભાગ લેવાનો અધિકાર છે.

ટીકા—પણ જો કાંઈ સ્ત્રીધન આપ્યું હોય તો તેને અર્ધા હિસ્સા આપવો. કારણ કે એવું વચન છે કે “જો કાંઈ સ્ત્રીધન આપેલું હોય તો અર્ધા હિસ્સા આપવો.” મૂળમાં અર્ધ એવા શબ્દ છે, તેનો અર્થ એમ થાય છે કે પુત્રના હિસા બરોબર થવાને, જેટલું ધન સ્ત્રીધનમાં કમી હોય તેટલું ધન તેને આપવું. પણ તેને મળેલું સ્ત્રીધનજુ પુત્રના હિસ્સા કરતાં બધાંસ્તી હોય તો તેને હિસ્સા આપવો નહિ.

વિભાગ લેવા ન ઇચ્છનાર પુત્ર.

અર્જનસમર્થસ્યપુત્રસ્યદાયજિઘૃક્ષાભાવેઆહસૈવ । શક્તસ્યાનીહ

માનસ્યકિંચિદ્દન્વાપૃથક્ક્રિયા । કિંચિદ્દાનંચતત્પુત્રાણાંદાયજિ

ઘૃત્યર્થમિતિમિતાક્ષરાયાં ।

જે પુત્રને દ્રવ્ય મેળવી શકવાનું સામર્થ્ય છે અને તેને લીધે પોતાનો વારસો લેવાની તેની ઇચ્છા ન હોય ત્યાં કેમ કરવું તે વિષે એજ સ્મૃતિકાર કહે છે કે,—

જેનામાં દ્રવ્ય મેળવવાનું સામર્થ્ય હોય અને વારસામાંથી પોતાનો હિસ્સો લેવાની જેની મરજી ન હોય તેને થોડું કાંઈ આપીને વિભક્ત કરવો. મિતાક્ષરામાં કહે છે કે તે પુરુષના પુત્રો પાછળથી કાંઈ વારસામાંથી પોતાનો હિસ્સો માગે નહિ માટે તેમને થોડું કાંઈ આપવાની જરૂર છે.

પિતૃમરણાનંતરંસમવિભાગઽક્તસ્તેનૈવ । વિભજેરન્સુતાઃપિત્રોરુર્ધ્વ

રિકથંસમમૃણમ્ । હારિતઃ સમાનોમૃતેપિતરિરિકથભાગદ્વાતિ ।

સમાન ભાગ.

યાજ્ઞવલ્ક્યઃપિતુરુર્ધ્વવિભજતમાતાપ્યંશસમંહરેત્ । વિષ્ણુમાતરઃ

પુત્રભાગાનુસારીભાગહારિણ્યઃ સ્મૃત્યંતરે । જનન્યઃસ્વધનાપત્રૈર્વિ

ભાગેશંસમંહરેત્ । સધનાનુયાવતાસ્વધનાશ્વપત્રાંશસમભોક્તાભવતિ
તાવતિતાવદેવહરોદિત્યર્થઃ । અંશાધિકધનાયાસ્તુનાશઃ ।

બાપ મરી ગયા પછી દ્રવ્યના સમાન ભાગ કરવા એવું તેજ સ્મૃતિકારે કહેલું છે.
માબાપ મરી ગયા પછી તેનું દ્રવ્ય અને દેવું સમાન ભાગે વહેંચી લેવું.

હારિત—બાપ મરી ગયા પછી વારસાના સરખા વિભાગ કરી લેવા.

યારવલ્ક્ય—બાપ મરી ગયા પછી છોકરાઓએ વહેંચણુ કરી હોય તો માને પણ
સમાન ભાગ આપવો જોઈએ.

વિષયુ—દરેક પુત્રને જેટલો ભાગ મળે તેટલોજ ભાગ દરેક માતાને મળવો જોઈએ.
બીજી એક સ્મૃતિમાં કહ્યું છે કે, છોકરો વારસાનો વિભાગ કરે તે વખતે જે માતાની
પાસે ધન નથી તેને સમાન ભાગ મળવો જોઈએ. એનો અર્થ એવો કે જે તેની પાસે
દ્રવ્ય હોય તો પ્રત્યેક છોકરાને મળેલા હિસ્સા બરોબર રકમ થવાને જેટલું આપવું હોય
તેટલુંજ આપવું. છોકરાના હિસ્સા કરતાં તેની પાસે પૈસા વધારે હોય તો તેને વિભાગ
મળવો જોઈએ નહીં.

સાવકી મા તથા બાપની માનો વિભાગ.

સાપલ્લમાતુઃપિતામહ્યાશ્ચાંશમાહવ્યાસઃ । અસુતાશ્ચપિતુઃપત્ન્યઃસ
માનાંશાઃપ્રકીર્તિતાઃ । પિતામહ્યશ્ચતાઃસર્વામાતૃતુલ્યાઃપ્રકીર્તિતાઃ ।
સર્વાદિત્યનેનાપિતામહીસપત્ન્યોપિગૃહ્યંતે ।

સાવકી મા તથા બાપની મા (દાદી) વિભાગ મળવાના સંબંધમાં વ્યાસ કહે છે કે,
બાપની જેટલી સ્ત્રીઓ દીકરાવગરની હોય તેમાંની પ્રત્યેક સ્ત્રીને સરખો વિભાગ મળવો
જોઈએ એમ કહેલું છે. તેમજ વારસાનો હિસ્સો લેવાના અધિકારના સંબંધમાં પિતાની
સધળી માતાઓનો પણ માતા પ્રમાણેજ હક છે. આ સ્મૃતિમાં 'સર્વાઃ' એવું લખેલું છે
તે ઉપરથી બાપની સાવકી માતાઓ પણ તેમાં ગણવી.

ધણા બાઇઓના પુત્રોના વિભાગ.

अनेकभ्रातृपुत्राणांविभागप्रकारमाहयाज्ञवल्क्यः ॥ अनेकपितृका
णांतुपितृतोभागकल्पना ॥ एकस्यैकपुत्रोपरस्यद्वावन्यस्यत्रयस्तेषां
पितृसंख्ययैवविभागोनविभाजकसंख्ययेत्यर्थः ॥ कात्यायनः॥ अ-
विभक्तेनुजेप्रेतेतत्सुतंरेक्यभागिनं ॥ कुर्वीतबीवनंयेनलब्धंनैवपिता
महान् ॥ लभेतांशंसपितृयंतुपितृव्पात्रस्यवासुतात ॥ सएवांशस्तुस

વૈંષાંભ્રાતૃણાંન્યાયતોભવેત્ ॥ લભતેતત્સુતોવાપિનિવૃત્તિપરતોભવેત્ ॥
 અનુજપદંબ્યાયસોપ્યુપલક્ષણમ્ ॥ પરતઃપ્રપૌત્રાત્પ્રપૌત્રપૂત્રાદિઃપિતૃ
 પિતામહપ્રપિતામહેષુમૃતેશ્વનંતરં વૃદ્ધપ્રપિતામહેમૃતેऽન્યસ્મિંશ્ચેત્તત્પુ
 ત્રાદિકેજીવતિતદ્વનંનલભતે ॥ પૂત્રપૌત્રપ્રપૌત્રસામાન્યાભાવેસોપિલ
 ભેતએવેત્યર્થઃ ॥ इदंचनाविभक्तपरंकिंतुसंसृष्टपरं ॥

અવિભક્તવિભક્તાનાંકુલાનાંવસતાંસહ ભૂયોદાયવિભાગસ્યાદાચતુ
 ર્થાદિતિસ્થિતિરિતિદેવહોક્તેઃ ॥ અવિભક્તવિભક્તાનાંવૃદ્ધપ્રપિતામહ
 નત્પુત્રાણાંચસંસૃષ્ટિનામિત્યર્થઃ ॥ इदंचसमदेशस्थितपरं ॥देशांत
 रस्थातुपंचमादिरपिलभतएव ॥

ऋणंलेख्यंगृहक्षत्रयस्यपैतामहंभवेत् । चिरकालप्रोषितोपिविभाग
 भवेच्चसः । गोत्रसाधारणंत्पत्कयोन्यदेशंसेमाश्रितः । तद्वंशस्या
 गतस्यांशःप्रदातव्योनसंशयः । तृतीयपंचमश्चैवसप्तमश्चापियोभवेत् ।
 जन्मनामापरिज्ञानेनलभेतांशंक्रमागतम् । इतिदेशांतरप्रकरणेबृह
 स्पतिस्मृतेः ।

ધણા ભાઈઓના છોકરાઓએ કેવી વેહેંચણ કરવી એ વિષે યાતવાદ્ય કહે છે કે,
 જુદા જુદા પિતાઓના પુત્રોને તેમના પિતાઓના હિસ્સા પ્રમાણે વિભાગ મળે છે. એનો
 અર્થ એવા કે જો એક આપને એક છોકરો, બીજાને બે, ત્રીજાને ત્રણ છોકરા હોય તો,
 આપની સંખ્યાના ભાજક વડેજ વિભાગ કરવા, પણ હિસ્સેદારની સંખ્યાવડે કરવા નહીં.

કાત્યાયન—મિલકતની વેહેંચણ કરીને જુદા ન થયેલા કુટુંબમાંથી નાનો ભાઈ મરે
 તો બીજા ભાઈઓ વગેરેએ મરી ગયેલા ભાઈના છોકરાને, તેનું ગુજરાન કરવાને દાદાએ
 દ્રવ્ય મુકેલું ન હોય તો, વારસાનો વિભાગ આપવો. તેણે પોતાના કાકા પાસેથી અથવા
 કાકાના છોકરાઓ પાસેથી પોતાના આપનો વિભાગ લેવો અને જેટલો ભાગ તેને મળે
 તેટલોજ ભાગ તેના પ્રત્યેક કાકાને મળે એ વાત કાયદેસર છે. અથવા તેના છોકરાને એ-
 ટલ મરી ગયેલાના પૌત્રને પણ વિભાગ મળે. આ છોકરા પછી માત્ર વંશ પરંપરાનો
 વારસો બંધ થાય છે.

ટીકા—અનુજ (નાનો ભાઈ) એવા શબ્દ મૂળમાં છે પણ તેમાં મોટા છોકરાને પણ

ગણવો યોગ્ય છે. પરતઃ (તેના પછી) એટલે પૌત્રના પછીનો પુત્ર. કોઈ માણસનો બાપ, દાદો અને દાદાનો બાપ, એ મરી ગયા પછી દાદાનો દાદો મરે અને તેનો પુત્ર અથવા બીજી કોઈ વધારે નજીકનો વારસ જીવતો હોય તો પૌત્રના પૌત્રને અથવા તેના પુત્રો વગેરેને તેનું (એટલે દાદાના દાદાનું) દ્રવ્ય મળે નહીં; એનો અર્થ એવો કે મરી ગયેલા માણસ પછી તેનો પુત્ર, પૌત્ર અથવા પૌત્રનો પુત્ર વગેરે રહેલાં ન હોય તો તેજ એટલે પૌત્રનો પૌત્ર પણ વારસ થાય છે. આ નિયમ વેદેશ્ય કરી જીદા નહીં થયેલાને લાગુ નથી; પણ સંસૃષ્ટ એટલે એક વખત જીદા થઈને ફરીને એકત્ર થયેલાને લાગુ છે. આ સંબંધી દેવળ સ્મૃતીમાં એમ કહ્યું છે કે, કુળમાંના પુરૂષ એક વખત જીદા થયા પછી ફરીને એકઠા થયા હોય તો તેમનો વારસાનો વેદેશ્ય કરવાનો હક ચોથી પેઢી લગી પહેંચે છે એવો નિયમ છે. જીદા થઈને એકત્ર થયેલા એટલે દાદાનો દાદો અને તેના છોકરા એકત્ર થયા હોય તે સમજવા. આ બાબત એકજ દેશમાં રહેનારાઓને લાગુ પડેછે; પણ જીદા દેશમાં જઈને રહેલાને તો તેના પાંચમી અને તેના પછીના પેઢી સુધી પણ વારસો પહેંચે છે. માણસ ઘણા દિવસ લગી પરદેશમાં જઈને રહ્યો હોય તથાપિ કરજ, લખ પત્ર, ધર, અથવા અતર એવી જે મિલકત તેના બાપદાદાઓની હોય તે મિલકતનો હિસ્સો તે માણસ પાછો આબ્યાથી તેને આપવો. પોતાનું કુટુંબ છોડીને કોઈ માણસ પરદેશમાં રહેવા ગયો હોય અને તેનો વંશજ પાછો આવે ત્યારે તેને તેનો વિભાગ જરૂર આપવો જોઈએ એમાં સંશય નથી. માણસ ત્રીજી પેઢીનો, પાંચમી પેઢીનો અથવા સાતમી પેઢીનો હોય તથાપિ તેનો જન્મ અને ઉપનામની સાબીતી થાય એટલે વંશ પરંપરાના વારસાનો હિસ્સો તેને મળવો જોઈએ. એ પ્રમાણે બૃહસ્પતિ સ્મૃતિના દેશાંતર પ્રકરણમાં કહ્યું છે.

માતા પ્રમાણે વિભાગ.

ક્વચિન્માતૃતોવિભાગમાહવૃહસ્પતિઃ । યદ્યેકજાતાબહવઃસમાનાજા
તિસંખ્યયા । સાપત્ન્યાત્રૈર્વિભક્તવ્યંમાતૃભાગેનધર્મતઃ । વ્યાસઃ । સ
માનજાતિસંખ્યાયેજાતાસ્ત્વેકેનસુનવઃ । વિભિન્નમાતૃકાસ્તેષાંમાતૃ
ભાગઃપ્રશસ્યતે ॥ એતત્પ્રત્યુદાહરણમાહવૃહસ્પતિઃ । સવર્ણાભિન્ન
સંખ્યાયેપુંભાગસ્તેષુશસ્યતે । વિનાતીયવિભાગમાહયાજ્ઞવલ્ક્યઃ ।
ચતુસ્ત્રિવ્યેકભાગાસ્પુઃ ક્રમશોબ્રાહ્મણાત્મજાઃ । ક્ષત્રજાસ્ત્રિવ્યેક
ભાગાવિટ્જાસ્તુવ્યેકભાગિનઃ । બ્રાહ્મણાત્મજાબ્રાહ્મણીક્ષત્રિયાવૈશ્યા
શૂદ્રીમ્સુતાઃ । ક્ષત્રજાઃ ક્ષત્રિયાવૈશ્યાશૂદ્રીમ્સુતાઃ । વિઙ્જાવૈશ્યાશૂદ્રોઃ

કેટલીક જગ્યાએ માતાની સંખ્યા પ્રમાણે વિભાગ થાય છે એમ બૃહસ્પતિ કહેછે;—
એક બાપથી અનેક માતાઓને અનેક પુત્ર થયા હોય અને તેઓ એકજ વર્ણના

હોય તથા તે પુત્રોની સંખ્યા સરખીજ હોય તો માતાઓની સંખ્યા પ્રમાણે વારસાની વહેંચણી કરવી કાયદસર છે.

વ્યાસ—અનેક સ્ત્રીઓને એકજ પુરુષ થકી અનેક પુત્ર થયા હોય તથા તેમની જાતિ અને સંખ્યા સમાન હોયતો માતાની સંખ્યા પ્રમાણે વારસાની વહેંચણી કરવી ઉત્તમ છે.

બૃહસ્પતિ એથી વિરુદ્ધ ઉદાહરણ કહે છે કે,—એકજ જાતિના હોય પરંતુ જ્યેષ્ઠની સંખ્યા સમાન ન હોય એવા અનેક માતાના અનેક પુત્રોના વારસાની વહેંચણી પુરુષની સંખ્યા પ્રમાણે (એટલે પુત્રોની સંખ્યા પ્રમાણે) કરવી ઠીક છે. મતલબ કે માતાઓની સંખ્યા પ્રમાણે વહેંચણી કરવી નહિ.

એકજ પિતાથી જુદી જુદી જાતિના સ્ત્રીઓને ઉત્પન્ન થયેલા પુત્રોને વારસો કેવી રીતે આપવો તે વિષે યાત્રિકવલ્લભ કહે છે કે,—

બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય અને શૂદ્ર જાતિના સ્ત્રીઓથી બ્રાહ્મણને થયેલા પુત્રોને અનુક્રમે ચાર, ત્રણ, બે અને એક ભાગ મળે છે; ક્ષત્રિય, વૈશ્ય અને શૂદ્ર જાતિની સ્ત્રીઓથી ક્ષત્રિયને થયેલા પુત્રોને અનુક્રમે ત્રણ, બે અને એક ભાગ મળે છે; અને વૈશ્ય તથા શૂદ્ર જાતિની સ્ત્રીઓથી વૈશ્યને થયેલા પુત્રોને અનુક્રમે બે અને એક વિભાગ મળે છે.

ટીકા—બ્રાહ્મણાત્મજાઃ એનો અર્થ બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય અને શૂદ્ર જાતિની સ્ત્રીઓથી બ્રાહ્મણને થયેલા પુત્ર ક્ષત્રિય, વૈશ્ય અને શૂદ્રની સ્ત્રીઓથી ક્ષત્રિયને થયેલા પુત્ર. વિદ્વજાઃ એટલે વૈશ્ય અને શૂદ્રની સ્ત્રીઓથી વૈશ્યને થયેલા પુત્ર.

જમીનનો વિભાગ.

બૃહસ્પતિઃ॥ નપ્રતિગ્રહભૂર્દેયાક્ષત્રિયાદિસુતાયૈ । યદ્યપ્યેષાંપિતાદ
દ્યાન્મૃતેવિપ્રાસુતોહરેત્ । દેવલઃશૂદ્રાંદ્વિજાતેભિર્જાતોનભૂમેર્ભાગમ
હંતિ । સજાતાવાપ્નુયાત્સર્વમિતિધર્મોવ્યવસ્થિતઃ । ભૂમેઃક્રયાદિપ્રા
પ્તયાઅપિ । દ્રવ્યસ્યતુલ્યભત્તૈવ । અપરિણીતશૂદ્રાપુત્રસ્તુ
દ્રવ્યાંશમપિનલભતે

બૃહસ્પતિ—પ્રતિગ્રહ (દાન લેવું) દ્વારા બ્રાહ્મણને મળેલી જમીન ક્ષત્રિય જાતિના અથવા તેથી હીન વર્ણની સ્ત્રીને ઉત્પન્ન થયેલા પુત્રને કદાપિ પણ આપવી નહિ. એમ જતાં જો કદાચિત્ તેવી જમીન હીન વર્ણની સ્ત્રીના પુત્રને બાપે આપેલી હોય તો તે બાપ મરી ગયા પછી બ્રાહ્મણ સ્ત્રીથી થયેલા છોકરાએ તે પાછી લઈ લેવી.

દેવલ—બ્રાહ્મણ જાતિના પુરુષથકી શૂદ્ર જાતિની સ્ત્રીને થયેલા પુત્રને જમીનનો વિભાગ લેવો યોગ્ય નથી. પણ પોતાના વર્ણની સ્ત્રીથી થયેલા પુત્રને સ્થાવર અને જંગમ સર્વ મિલકત લેવાનો હક છે એવા નિયમ ડરેલો છે.

ટીકા—મૂળમાં ભૂમેઃ (પૃથ્વીનો ભાગ) એવા શબ્દ છે એનો અર્થ એમ થાય છે કે ખરીદ કરેલી જમીન હોય તથાપિ તેનો હિસ્સો આપવો નહિ, પરંતુ જંગમ મિલકતનો

હિસ્સો તો તેને મળેજી. પરંતુ લગ્ન સંબંધ થયા વિનાની શુદ્ધિને પેટે થયેલા પુત્રને તો દ્રવ્યનો હિસ્સો પણ મળે નહિ.

શુદ્ધીનો પુત્ર વિભાગને યોગ્ય નથી.

તથાચમનુઃ ॥ બ્રાહ્મણક્ષત્રિયવિશાંશૂદ્રાપુત્રોનરિકથમાક્ ॥ યદેવા
સ્યપિતાદદ્યાત્તદેવાસ્યધનંભવેત્ ॥ પિતૃમરણોત્તરંવિશેષમાહવૃહસ્પ
તિઃ ॥ અનપત્યસ્યશુશ્રુષાગુણવાન્શૂદ્રયોનિજઃ ॥ લભેતજીવને
શેષંસપિંડાસમમાપ્નયુઃ ॥ ગૌતમઃ ॥ શૂદ્રાપુત્રોપ્યનપત્યસ્યશુશ્રુષુ
શ્ચેહ્યભતેવૃત્તિમૂલં । વૃત્તિમૂલંજીવનકારણમ્ ॥

એ વિષે મનુ કહેછે કે—શુદ્ધજાતિની સ્ત્રીને બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય અથવા વૈશ્ય એમનાથી થયેલા પુત્રને વારસાનો વિભાગ મળે નહિ; તેનો બાપ તેને જે કાંઈ દ્રવ્ય આપે તેટલુંજ તેનું સમૂજવું.

પિતા મરી ગયા પછી એવા પુત્રને મળવાના દ્રવ્ય સંબંધી થોડોક ફેરફાર બૃહસ્પતિ બતાવે છે:—

કોઈ પુરૂષને બીજી પુત્ર ન હતાં શુદ્ધ જાતિની સ્ત્રીથી ઉત્પન્ન થયેલો પુત્ર આત્મા પાળનારો અને ગુણવાન હોય તો તેને અન્નવસ્ત્ર આપવાં; બાકીની મિલકત સપિંડ પુરૂષો-એ સમાન વહેંચી લેવી.

ગૌતમ—સંતતિ વિનાના પુરૂષને શુદ્ધ જાતિની સ્ત્રીથી થયેલો પણ પુત્ર હોય અને જે તે આત્મા પાળનારો હોય તો તેને અન્નવસ્ત્ર આપવાં નોંધાએ.

ટીકા—મૂળમાં ‘વૃત્તિમૂલ’ એવો શબ્દ છે એનો અર્થ અન્નવસ્ત્રની તળવીજ એવા થાય છે.

પ્રતિલોભ પુત્રના વિભાગ વિષે.

સएव ॥ શૂદ્રાપુત્રવત્પ્રતિલોભિતિ ॥ પ્રતિલોભાભૂત્પાદકાપેક્ષયો
ત્કૃષ્ટવર્ણસ્ત્રીપૂત્પન્નેષ્વિત્યર્થઃ ॥ શૂદ્રેણાપરિણીતાયામુત્પન્નેવિશેષમા
હયાજ્ઞવલ્કયઃ ॥ જાતોપિદાસ્યાંશૂદ્રેણકામતોંશહરોભવેત્ ॥ મૃતેપિ
તરિકુર્યુસ્તેભાતરાસ્તાદ્વિભાગિકમ્ ॥ કામઃપિતુરિચ્છા । શૂદ્રેણેતિ
પદાદ્વિજાતિભિર્દાસ્વામુત્પત્યાપિત્રિચ્છયાપિનાંશમાક્ નાપિપિતૃમર
ણોન્તરંઅર્દુ । નાપિપુત્રાદ્યભાવેસર્વમિતિમદનરજ્ઞાદિષુ ॥

‘તેજ સ્મૃતિકાર કહેછે કે,—શુદ્ધ જાતિની સ્ત્રીના પુત્રો અર્થે જે તળવીજ કરવાની કહી છે તેજ પ્રતિલોભ (એટલે નીચ વર્ણના પુરૂષથી ઉત્તમ વર્ણની સ્ત્રીને થયેલા પુત્ર)

ને અર્થે પણ કરવી જોઈએ. પ્રતિલોભની અર્થ એવા છે કે હીનવર્ણના પુરુષથી જન્મ વર્ણની સ્ત્રીને થયેલો પુત્ર, લગ્ન થયા વિનાની સ્ત્રીને શુદ્રથી થયેલા પુત્ર વિશેષ યાત્રવહ્મ્ય વિશેષ કહેછે કે,—

શુદ્રજાતિના પુરુષે દાસીને વિષે ઉત્પન્ન કરેલો પુત્ર, પિતાની ઇચ્છા હોય તો અર્ધા ભાગ લેનારો થાય છે. પિતા મરીગયા પછી તે દાસી પુત્રના અંધુઓ (ઔરસ પુત્રો) એ તેને અર્ધા હિસ્સો એટલે એકને મળેલા હિસ્સાનો અર્ધા હિસ્સો આપેલા.

ટીકા—મૂળમાં કામ શબ્દ છે તેનો અર્થ પિતાની ઇચ્છા. ગૂઢેજ એવા શબ્દ છે, એ ઉપરથી માલમ પડેછે કે દાસીને વિષે બ્રાહ્મણથી થયેલા પુત્રને આપની ઇચ્છા હોય તોપણ વિભાગ મળે નહિ. આપ મરી ગયા પછી પણ એવા પુત્રને અર્ધા હિસ્સો મળવા જોઈએ નહિ; અથવા પુત્રાદિક ન હોય તો બધો વારસો પણ તેને મળવા જોઈએ નહિ. એમ મદનરત્નાદિ ગ્રંથોમાં કહ્યું છે.

વિભાગ કર્યા પછી જન્મેલા પુત્ર વિષે.

વિભાગાનંતરોત્પન્નેપુત્રેવિશેષમાહવૃહસ્પતિઃ । પુત્રૈઃસહવિભક્તેનપિત્રા
દ્યત્સૂયમર્જિતમ્ । વિભક્તસ્તસ્પતત્સર્વંઅનીશાઃપૂર્વજાઃ સ્મૃતાઃ ।
યથાધનેતર્પણેચદાનાધાનક્રયેષુચ । પરસ્પરમનીશાસ્તેમુક્તવાશૌ
ચોદકાક્રિયામ્ । કરણમાત્રસત્ત્વેતુપૂર્વવિભક્તેભ્યોવિભાગગ્રહણંવિના
તેનઋણંનૈવદેયં । રિક્થગ્રાહઋણંદાપ્યૈતિવક્ષ્યમાણાત્ । કસ્પ
ચિત્સંમૃષ્ટત્વેતુતેનસહવિભાગઃ ઉર્ધ્વવિભાગાઙ્ગાતસ્તુપિત્ર્યમેવહરેદ્ધ
નમ્ । સંસૃષ્ટાસ્તેનવાયેસ્યુર્વિભજેતસતૈઃસહેતિમનુક્રેઃ । પિતૃમરણોત્ત
રવિભાગકાલેઽસ્પષ્ટગર્ભીયાંમાતરિતત્સપત્ન્યાંભ્રાતૃપત્ન્યાંવાનંતરમુ
ત્પન્નંવિશેષમાહયાજ્ઞવલ્ક્યઃ । વિભક્તેષુસુતોજાતઃ સવર્ણાયાંવિભાગ
માક્ । વિભાગશ્ચસર્વેભ્રાત્રાદિભિઃસ્વસ્વાંશાત્કિંચિત્કિંચિવુધૃત્યય
થાસ્વાંશસમોભવાંતિતથાકાર્યઃ । વિષ્ણુઃપિતૃવિભાગાનંતરોત્પન્નસ્યવિ
ભાગંદધુઃ । ઇદંચતદંશેપુરંકસેવકસહિતેષુજ્ઞેયં । તત્સત્ત્વેતુસપ્તવાહ ।

દૃશ્યાદ્વાતદ્વિભાગઃસ્પાદાયવ્યયવિશોધિતાત્ । દૃશ્યાદ્વિઘમુનત્વાત્ ।

વારસાની વેહેચણુ થયાપછી ઉત્પન્ન થયેલા પુત્રના સંબંધમાં વિશેષ બૃહસ્પતિ કહેછે,—
પુત્રોથી જુદા થયા પછી પિતાએ જે કાંઈ મળવેલું હોય તે સર્વ, વિભાગ થયા પછી

ઉત્પન્ન થયેલા પુત્રનું છે; વિભાગ થયા પહેલાં ઉત્પન્ન થયેલા પુત્રોનો તે ઉપર કાંઈજ હક નથી, એમ માનેલું છે. આ શૌચ અને પિતૃ તર્પણ આ બે બાબતો બાદ કરીને બાકીની સર્વ બાબતોમાં, જેમકે દ્રવ્ય, કરજ, દેવું, લેવું, ખરીદ કરવું એ સંબંધ કરીને તે બંને (વેહેચણુ પહેલાં ઉપજેલ તથા વેહેચણુ પછી ઉપજેલા પુત્રો) સ્વતંત્ર છે. પણ પિતાએ પહેલાંનું કરેલું કરજ માત્ર હોય અને તેની પાસે કાંઈ મીલકત ન હોય તો પ્રથમ વેહેચેલો હિસ્સો મળ્યા શિવાય, વેહેચણુ કર્યા પછી ઉપજેલા પુત્રે કરજ આપવુંજ જોઈએ એમ નથી. કારણ કે યાત્રવલ્ક્ય કહે છે કે,—વારસો લેનારા પાસેથી કરજ અપાવવું. (એનો સવિસ્તર વિસ્તાર આગળ આવવાનોજ છે.) પણ એક વખત જૂદા થયા પછી એકાદો પુત્ર ફરીને પિતાની સાથે એકઠો થાય તો તેને પણ માર્હિ ગણીને વિભાગ કરવો, મનુ કહે છે કે,—

વિભાગ થયા પછી જન્મેલા પુત્રે માત્ર પિતાનુંજ દ્રવ્ય લેવું. અથવા જો બીજા પુત્રો એક-વાર જૂદા થઈને પછી ફરીને પિતાની સાથે આજ્ઞી એકઠા થયા હોય તો તેમની સાથે વિભાગ કરીને તે લેવું.

પિતાના મરણ પછી કરવાની વેહેચણુ વખતે મા, સાવકી મા, અથવા ભાભઈ (ભાઈની વહુ) ગર્ભવતી છે એમ જાણ્યામાં ન હોય અને પછી તેને પુત્ર થાય ત્યારે પિતાના મૈરણ પછી કરવાની વેહેચણુના સંબંધમાં તેને કેટલો હિસ્સો આપવો એ સંબંધી વિશેષ નિયમ યાત્રવલ્ક્ય કહે છે;—

પુત્રો વગેરેએ વેહેચણુ કર્યા પછી સર્વજ્ઞ સ્ત્રીને પુત્ર થાય તો તેને વિભાગ લેવાનો હક છે. એટલે વારસાના વિભાગ એવી રીતે કરવા કે ભાઈઓ વગેરેએ પોતપોતાના હિસ્સામાંથી કાંઈ કાંઈ ભાગ કાઢીને, પછી જન્મેલા પુત્રને પોતાના ભાગ જેટલો ભાગ થાય તેમ કરી આપવું.

વિષય—આપ પાસેથી વિભક્ત થયેલા પુત્રોએ વિભાગ કર્યા પછી જન્મેલા પુત્રને હિસ્સો આપવો. અહીં જે પુત્રોનો હિસ્સો સમજવો તે નફાનુકશાનને બીધે ઓછો વત્તો થયેલો નહિ જોઈએ. પણ તેવા કારણથી ઓછો વત્તો થયેલો હોય તો તે વિષે તેજ સ્મૃતિકાર કહે છે કે,—

તેને જે હિસ્સો આપવો તે નફાનુકશાન બાદ કરીને બાકી રહેલી મિલકત જેવી દબાતી હોય તેના પ્રમાણમાં આપવો.

ટીકા—દશ્યાત્ એટલે પ્રત્યક્ષ જેવી મિલકત હોય તેમાંથી.

વિભાગ સમયે ગર્ભવાળી સ્ત્રીના વિભાગ વિશે.

માતૃણાંવિભાગકાલેવિશેષમાહવસિષ્ઠઃ। અથન્માતૃણાંદાયવિભાગો ॥

યાશ્ચાનપત્યાસ્ત્રિયસ્તાસામાપુત્રલાભાદિતિ । પ્રતીક્ષાકાર્યૈતિશેષઃ।

પિતૃમરણોત્તરવિભાગેવિશેષમાહનૃહસ્પતિઃ॥ અસંસ્કૃતાશ્રાતરસ્તુયે

સ્યુસ્તત્રયવીયસઃ। સંસ્કાર્યાપૂર્વજેનૈવપૈતૃકાન્મધ્યમાદુનાત્ ॥ યવી

‘યાંસદ્ધતિ । નુમ્દીર્ઘાભાવશ્ચઞ્ચાંદસઃ

બાધ્યા બાધ્યામાં વહેચણ કરતી વેળાએ કાંઈ વિશેષ કરવાનું હોય છે તે વિશેષ વસિષ્ઠ કહે છે કે,—

હવે વારસાના વિભાગ શી રીતે કરવા તે કહીએ છીએ. જેને વિભાગ મળવાનો હક છે તેને સંતાન ન હોય અને તે સ્ત્રીઓ ગર્ભવતી હોય તો તેમની પ્રસૂતિ થાય ત્યાં સુધી વાટ જોવી.

ટીકા—પ્રતીક્ષાકાર્યા આ શબ્દ મૂળગ્રંથમાં નથી, પણ અર્થ પુરો કરવામાટે લેવા જોઈએ.

પિતાનું મરણ થયા પછી વિભાગ કરવા હોય તો તે સંબંધી ભૃહસ્પતિ કાંઈ વિશેષ કહે છે કે, વિભાગ કરતી વેળાએ વ્રતબંધાદિક સંસ્કાર કર્યો વિનાના નાના બાધ્યા હોય તો પિતાના સામયિક દ્રવ્યમાંથી અર્ચ કરીને મોટા બાધ્યાએ તેના સર્વ સંસ્કાર કરવા.

ટીકા—મૂળમાં યજ્ઞયજ્ઞઃ એવા શબ્દ છે; અર્ચ જોતાં યજ્ઞયજ્ઞઃ એમ જોઈએ. પણ આ જગોએ નુઆગમ અને દીર્ઘ કર્યો નથી તે છાંદસ (એટલે વેદની બાષાના નિયમન અનુસરીને કરેલો) પ્રયોગ છે.

બેહેનોને પરણાવવી વગેરે.

ભાતૃગ્રહણંભગિનીનામપ્યુપલક્ષણં । તથાવાચનારદઃ । અસંસ્કૃતા
સ્તુયાસ્તન્નૈતૃકાદેવતાંધનાત્ । સંસ્કાર્યાંભ્રાતૃભિર્જ્યૈષ્ઠૈઃકન્યકાશ્ચ
યથાવિધીતિ । ભગિનીસંસ્કારેવિશેષમાહયાજ્ઞવલ્ક્ય । અસંસ્કૃ
તાસ્તુસંસ્કાર્યાંભ્રાતૃભિઃપૂર્વસંસ્કૃતૈઃ । ભગિન્યશ્ચનિજાદંશાદત્વાંશં
તુતુરીયકમ્ । યજ્ઞાતીયાકન્યાતજ્ઞાતીયપુત્રસ્યયાવાન્ભાગઃતસ્ય
ચતુર્થચતુર્થમંશંપ્રતિભગિનીંદત્વાતાઃસંસ્કર્ત્તવ્યાદિત્યર્થઃ ।

આ સ્મૃતિમાં 'બાધ' એવું કહેલું છે તે ઉપલક્ષણ છે; એટલે તે શબ્દથી બેહેન પણ સમજવી. તેમજ નારદ કહે છે કે,—

તે સમયે જે બેહેનોના લગ્ન વગેરે સંસ્કાર થયેલા ન હોય, તે સર્વ સંસ્કાર શાસ્ત્રવિધિ પૂર્વક મોટા બાધ્યાએ પિતાના એકંદર દ્રવ્યમાંથી અર્ચ કરીને કરવા.

બેહેનોનો સંસ્કાર કરવા સંબંધી વિશેષ વાત યાતવલ્ક્ય કહે છે કે,—

વિભાગ કરતી વેળાએ જે બાધ્યાના ઉપવીત વગેરે સંસ્કાર થયા નથી તેમના ઉપવીત વગેરે સંસ્કાર કરવાને જે અરચ લાગે તે બાદ કરીને બાકીના દ્રવ્યના વિભાગ કરવા. જે બેહેનોનાં લગ્ન થવાનાં છે તે પ્રત્યેકને સર્વ બાધ્યાએ પોતપોતાની જાતિના ક્રમ પ્રમાણે આ ગ્રંથમાં કહેલા હિસ્સાનો ચોથો હિસ્સો આપવો. તાત્પર્ય એ છે કે, જે વર્ણની કન્યા હોય તે વર્ણમાંના પુત્રને હિસ્સે જે ભાગ આવે તેનો ચોથો હિસ્સો 'પ્રત્યેક બેહેનને પ્રથમ આપીને તેમનો સંસ્કાર કરવા,

પુત્રોના બાર પ્રકાર.

દાયગૃહણવ્યવસ્થોપયોગિતયામુખ્યગૌણપૂત્રવ્યવસ્થામાહયાજ્ઞવલ્ક્યઃ
ઔરસોધર્મપત્નીજસ્તત્સમઃપૂત્રિકાસુતઃ ॥ ક્ષેત્રજઃક્ષેત્રજાતસ્તુસ
ગોત્રેણેતરેણવા ॥ ગૃહેપ્રચ્છન્નઉત્પન્નેગૂઢજસ્તુસુતઃસ્મૃતઃ॥ કાનીનઃ
કન્યકાજાતોમાતામહસુતોમતઃ ॥ અક્ષતાયાંક્ષતાયાંવાજાતઃપૌન
ર્ભવઃસ્મૃતઃ ॥ દદ્યાન્માતાપિતાવાયંસપૂત્રોદત્તકોભવેત્ ॥ ક્રીતશ્ચ
તાભ્યાંવિક્રીતઃકૃત્રિમઃસ્યાત્સ્વયંકૃતઃ દત્તાત્માનુસ્વયંદત્તોગર્ભેવિતઃ
સહોઢજઃ ॥ ઉત્સૃષ્ટોગૃહ્યતેયસ્તુસોપવિદ્ઽભવેત્સુતઃ ॥

વારસાનો વિભાગ લેવાની બ્યવસ્થામાં ઉપયોગી પડે માટે મુખ્ય પુત્ર અને ગૌણ પુત્રની બ્યવસ્થા યાત્તવલ્ક્ય કહે છે કે—

(૧) શાસ્ત્રોક્ત ધર્મ પ્રમાણે લગ્ન થયેલી સ્ત્રીને વિષે ઉત્પન્ન થએલો તે ‘ઔરસ’ પુત્ર જાણવો. (૨) દીકરીનો પુત્ર એ પણ ઔરસ પુત્રની સમાન જાણવો. (૩) ક્ષેત્રજ એટલે સ્વામિના સગોત્ર પુરૂષથી અથવા બીજા પુરૂષથી સ્ત્રીને થએલો પુત્ર. (૪) જેનો બાપ પ્રસિદ્ધ નથી એવો ધરમાં ને ધરમાંજ ગુપ્તપણે ઉત્પન્ન થયો હોય તે પુત્રને ‘ગૂઢજ’ એમ કહેલો છે. (૫) લગ્ન કર્યા વિનાની સ્ત્રીને થએલો પુત્ર તે ‘કાનીન’ કહેવાય છે; આ પુત્ર માતા બાપમો પુત્ર એમ માનેલું છે. (૬) જે સ્ત્રીનો વિવાહ સંસ્કાર એકવાર થયો છે. તે સ્ત્રીનો ફરીને જે વિવાહ સંસ્કાર થાય તો તેને પુનર્લૂ સ્ત્રી જાણવી. તેવી સ્ત્રીને પ્રથમ વિવાહ થયા પછી પુરૂષ મુખ્ય મળ્યું હોય તો તેને ક્ષત સ્ત્રી જાણવી અને ન મળ્યું હોય તો અક્ષત સ્ત્રી જાણવી. ક્ષત કે અક્ષત ગત્રે તેવી હો પણ પુનર્લૂ સ્ત્રીને વિષે થએલા પુત્રને ‘પૌનર્ભવ’ જાણવો. (૭) પિતા કે માતાએ જે બીજાને આપેલો હોય તે પુત્ર દત્તક કહેવાય. (૮) માતા પિતાએ વેચાણ લીધેલો પુત્ર તે ‘ક્રીત’ પુત્ર જાણવો. (૯) પોતાની મેળેજ જે દીકરો થઈ રહેલો હોય તે ‘કૃત્રિમ’ પુત્ર કહેવાય. (૧૦) પોતાની મેળેજ જે બીજાનો આપાયલો હોય તે ‘સ્વયંદત્ત’ પુત્ર કહેવાય. (૧૧) લગ્ન થતાં પહેલાં (બીજા થકી) જે ગર્ભમાં રહેલો પુત્ર હોય તે ‘સહોઢજ’ કહેવાય. (૧૨) માતા પિતાએ નાખી દીધેલા પુત્રને બીજો કોઈ લઈ જઈને પુત્ર પ્રમાણે તેનો સ્વિકાર કરે તો તે ‘અપવિદ્’ પુત્ર કહેવાય. ગૌણ પુત્ર.

સવર્ણાયાંધર્મપત્ન્યામુત્પન્નઔરસઃપૂત્રોમુખ્યઃ ॥ પુત્રિકાસુતોદ્વેધા
તત્રાધિમાહ્વાસિષ્ઠઃ ॥ અભ્રાતૃકાંપ્રદાસ્યામિતુભ્યંકન્યામલંકૃતામ્ ॥
‘અસ્યાયોજાયતેપૂત્રઃ સમેપૂત્રોભવિષ્યતીતિ ॥ અંત્યમાહસૈવ ॥ તૃતી

ય:પુત્રિકૈવાતિ ॥ અસ્મિન્પક્ષેકન્યયૈવ પિતુરૌર્ધ્વદૈહિકંકાર્ય ॥ક્ષેત્ર
જ:અપુત્રપત્ન્યાંગુર્વાજ્ઞયાદેવરાદિસગોત્રેણોત્પન્ન: ॥ અક્ષતાયાંપૂર્વવો
દ્રામુક્તાયાંક્ષતાયાંતેનમુક્તાયાંવાવોદ્ભૂતરેણોત્પન્ન:પૌનર્ભવ: ॥ અત્ર
દત્તકમિત્રાગૌણા:પૂત્રા:કલૈવર્જ્યા: દત્તૌરસેતરેષાંતુપૂત્રત્વેનપરિચ
હ:હતિતન્નિષેધેષુપાઠાત્ ॥

શાસ્ત્રોક્ત વિધિપૂર્વક લગ્ન કરેલી સ્વપર્ણની સ્ત્રીને વિશે ઉત્પન્ન થયેલો ઐરસ પુત્ર એ મુખ્ય. પુત્રિકાસુત એ પ્રકારનો છે. તેનો પહેલો પ્રકાર વસિષ્ઠ કહે છે કે, મારી આ કન્યાને બાઈ નથી, તેને અલંકૃત કરીને હું તને આપું છું; એને જે પુત્ર થશે તે મારો પુત્ર. તેજ સ્મૃતિકાર પુત્રિકાસુતનો બીજો પ્રકાર કહે છે કે, કન્યા એજ ત્રીજો પુત્ર. દીકરીજ પુત્રની પેઠે માનેલી હોય તો પિતાના મરણ પછી તેની ઔર્ધ્વ દૈહિક સંસ્કાર આદિક કન્યાએજ કરવું. ક્ષેત્રજ પુત્ર એટલે શાસ્ત્રમાં કહેલી રીતિ પ્રમાણે ગુરૂની આત્મા લેધને જામની સ્ત્રી વગેરે સ્ત્રીઓને વિશે દીયર આદિક સગોત્ર પુરૂષે ઉત્પન્ન કરેલો પુત્ર. અક્ષતા એટલે પ્રથમ સ્વામિએ ઉપભોગ કર્યા વિનાના, અને ક્ષતા એટલે પ્રથમ પતિએ ઉપભોગ કરેલી. એવી સ્ત્રીને પછીથી પરણેલા સ્વામિ થકી થયેલો પુત્ર તે પૌનર્ભવ. હવે દત્તક શિવાય બીજા ગૌણ પુત્ર કળીમાં વર્ણ્ય છે, કારણ કે કલિયુગમાં વર્ણવા જેવી બાબતોમાં “દત્તક અને ઐરસ વિના બીજા પુત્રોનું પુત્રપણે ગ્રહણ કરવું નથી.” એમ કહેલું છે.

અથ દત્તક વિધિ:

દત્તક પુત્ર પ્રકરણ.

દત્તકનું લક્ષણ.

મનુ:માતાપિતાવાદદ્યાતાયમોદ્ગ:પુત્રમાપદિ । સદૃશંપ્રીતિસંયુક્તં
સજ્જૈયોદત્તિમ:સુત:॥વાશબ્દાન્માત્રભાવેપિતૈવદદ્યાત્ । પિત્રભાવેમાતૈ
વોભયસત્વેતૂભાવપીતિમદન:॥ આપદ્ગ્રહણદિનાપદિનદેય:। અયંનિ
ષેધોદાતુરેવપુરુષાર્થોનક્રત્વર્થઙ્ગતિવિજ્ઞાનેશ્વર:। તન્ન । અસ્યવાક્યા
દદૃષ્ટાર્થતયાક્રત્વર્થત્વાવગમાત્કથંચિદદૃષ્ટાર્થત્વેપિવાનિયમાન્દૃષ્ટસ્ય
આવશ્યકત્વાન્નતદતિક્રમેકાર્યવિશેષપ્રયોજકાદૃષ્ટસિદ્ધિ:।

મનુ—માતા અથવા પિતા અથવા બંને મળીને આપત્કાળમાં (એટલે કુલ્લુકબદ્ધને મતે લેનારો અપુત્ર હોય ત્યારે) પોતાના વર્ણનો અને પ્રીતિ સંપન્ન એવા પોતાના જે પુત્ર ઉદક પૂર્વક આપવામાં આવે છે તેને દત્તક પુત્ર સમજવો.

મૂળ ગ્રંથમાં માતા અથવા પિતા (માતાપિતાવા) એમાં જ શબ્દ છે તેનો અર્થ મદનને મતે એવા થાય છે કે માતા ન હોય તો એકલા પિતાએ આપવો, અને પિતા ન હોય તો એકલી માતાએ આપવો, અથવા બંને હોય તો બંનેએ આપવો. એવા અર્થ થાય છે. આગળ (આપત્તિકાળમાં) એમ કહેલું છે માટે આપત્તિકાળ ન છતાં પુત્ર આપવો નહિ એમ સમજવું. વિસ્તાનેશ્વરે કહે છે કે આ નિષેધ માત્ર આપનારનેજ લાગુ છે, કેમકે એમાં આપનારનો માત્ર આ લોક સંબંધી અર્થ રહેલો છે પણ કાંઈ યત્તસિદ્ધિનો અર્થ એમાં રહેલો નથી. મતલબ કે આપનારને લોકનીંદા અને લેનારને પુત્ર સુખ પ્રાપ્તિ એવા આ લોકના અર્થ એમાં છે પણ શાસ્ત્રોક્ત પારલૌકિક એમાં નથી માટે લોક નીંદાવાળું કૃત્ય આપત્તકાળ વિના કરવું નહિ. અને એ રીતે એ નિષેધ માત્ર આપનારનેજ લાગુ થાય છે. પણ એમ નથી. કારણ કે મૂળમાં જે નિષેધપરત્વે કહેલું વચન છે તેનો સંબંધ અદૃષ્ટ ક્ષણ સાથે રહેલોજ છે, અને તેથી યત્તયાગ વગેરેની સિદ્ધિ વિશેજ એમ નિશ્ચય થાય છે. કદાચિત ગમે તેમ કરીને આ વાક્યમાં દૃષ્ટાર્થકતા આણેશો, તો સ્મૃતિમાં જે એમ નિયમ કર્યો છે કે આપત્તકાળમાંજ પુત્રનું દાન કરવું, તેનું દૃષ્ટકળ સંભવતું નથી. માટે તેમાં અદૃષ્ટકળ છે એમ કહેવુંજ પડે છે. આટલા માટે નિયમ વિધિનું ઉલ્લંઘન કરવું તો ઇષ્ટસિદ્ધિનું સાધન ભૂત જે અદૃષ્ટ તેની સિદ્ધિ યતાર નથી. (આ ટીકામાં દૃષ્ટકળ અને અદૃષ્ટકળ એવા શબ્દો આવ્યા છે તેના અર્થ અનુક્રમે આ લોકનું ક્ષણ અને પરલોકનું (પુણ્ય) ક્ષણ, એવા જાણવા.

આપદ્ શબ્દની ટીકા.

કેचित્વાપચ્છબ્દસ્યસ્વાર્થત્યાગાદ્યાપત્તેરનાપત્પરિસંખ્યાયકત્વાભાવે

નનનિષેધાર્થકત્વં । કિંત્વાપદોનિમિત્તમાત્રબોધકત્વમેવ । નચ

નિમિત્તકત્વેત્રાપદિપુત્રાદાનેપ્રત્યવાયાપત્તિઃ । એતદ્વાક્યસ્યસંજ્ઞાસં

જ્ઞિસંબંધમાત્રબોધકત્વાત્ । આપદિનિમિત્તેદાનવિધાયકત્વાભાવાત્ ।

કેટલાક કહે છે કે ‘આપત્તકાળમાં પુત્ર આપવો’ આ વાક્યને, ‘આપત્તિકાળ ન હોય તો પુત્ર આપવો નહિ’ એવા નિષેધ લાગુ પડતો નથી. કેમકે આપત્તકાળમાં આ શબ્દનો અર્થ છોડી દેખને તેથી ઉલટા અર્થની કલ્પના વગેરે કરવી પડવાના કારણથી અનાપત્તકાળની નિવૃત્તિ થતી નથી. માટે ‘આપત્તકાળ’ એ શબ્દ કેવળ આપવાનું નિમિત્ર માત્ર બતાવનારો છે. એવી આપવાનું નિમિત્ર આવ્યા છતાં પણ કોઈ કદાપિ પુત્રદાન ન કરે તો તેને કાંઈ દોષ લાગતો નથી. મનુએ કહેલા વચનમાં ‘દત્તિમ’ એ સંસ્તા, અને એ સંસ્તા જે લાગુ થાય છે એવા પુત્ર જે સંસ્તી, તેનો સંબંધ માત્ર બતાવેલો છે; પણ આપત્તકાળ આવવાથી પુત્રદાન કરવુંજ એવા વિધિ કાંઈ એ સ્મૃતિમાં બતાવ્યો નથી.

યદપિવિવાહપ્રકરણેતૈવોક્તરોગિણ્યાદિનિષેધાતિક્રમે દૃષ્ટિરોધ
 એવ । માર્યાત્વંતૂત્પદ્યતએવેતિ । તદપ્યનેનૈવાપાસ્તમ્ ।

પણી વિવાહ પ્રકરણમાં તે વિસ્તાનેશ્વરેજ કહ્યું છે કે,—

રોગવાળી અને જેને બાઈ નથી એવી કન્યા સાથે વિવાહ કરવો નહિ એ નિયમનું ઉલ્લંઘન કરવાથી કેવળ દૃષ્ટિરોધ આવેછે; લગ્ન કરેલી કન્યાનું બાર્યાપણું તો ઉપજેછેજ. માટે એ વાતનું નિરાકરણ પણ ઉપરના કોટિક્રમથી થઈ જાયછે.

સમાન જાતિનો દત્તક જોઈએ.

સદશંકુલગુણાદિભિર્નજાત્યા અતઃક્ષત્રિયાદિરપિવિપ્રાદેર્દત્તકોભવ
 તીતિમેધાતિથિઃ । સદર્શજાત્યેતિકુલૂકમદ્ઃ । યુક્તંચેદંયાજ્ઞવલ્ક્યેન
 ઔરસોધર્મપત્નીજડ્વિત્ત્વાદશાપિપુત્રાનનુક્રમ્યસજાતીયેષ્વયંપ્રોક્તસ્ત
 નયેષુમયાવિધિરિત્યુપસંહારાત્સ્પષ્ટીકરિષ્યતેચેદંવક્ષ્યમાણશૌનકવ
 ચોભ્યાં । વિજ્ઞાનેશ્વરોપ્યેવ । ડ્યેષ્ટેનજાતમાત્રેણપુત્રીભવતિમાનવદ્વિતિ
 ડ્યેષ્ટસ્વૈવપુત્રકાર્યકરણેમુખ્યત્વાત્સનદેયદ્વિત્યયમાપિનિષેધોદાતુરેવ
 નપ્રતિગ્રહીતુરિત્પિસઃ ॥ સ્પાદયંપ્રતિષેધોદાતુરેવ । યદ્યેતસ્પડ્યે
 છદાનંનિષેધઃકતમઃસ્પાન્નતુસોસ્તિમાનાભાવાત્ । પુત્રીભવતીતિપુત્રી
 ત્વોક્તેઃ ઋણાપાકરણમાત્રત્વાદ્વ । અતએવપિતૃણામનૂણશ્ચૈવસત
 સ્માત્સર્વમર્હતીત્યુત્તરાર્ધસંગચ્છતે । સર્વદ્રવ્યમ્ ।

સદશ એવો શબ્દ મૂળમાં છે, તેનો અર્થ કુળ અથવા ગુણ કરીને સમાન, પણ જાતિએ કરીને નહિ. માટે ક્ષત્રિય વગેરે પણ બ્રાહ્મણ વગેરેનો દત્તક થઈ શકે એમ મેધા-
 તિથિ કહે છે. કુલૂક બહનો મત એવો છે કે જાતિએ કરીને સમાન જોઈએ. એ કહેવુંજ
 યોગ્ય છે, કેમકે યાતવલ્ક્યે ‘ધર્મ પત્નીથી ઉત્પન્ન થયેલો ઔરસ પુત્ર’ એમ આરંભીને
 બારે પ્રકારના પુત્રોનાં લક્ષણ કહ્યાપછી “આ વિધિ મેં સજાતીય પુત્રોનો કહ્યો છે” એમ
 છેવટ કહ્યું છે. શૌનકનાં એ વચન આગળ લખેલાં છે તે ઉપરથી આ વાત સ્પષ્ટ થશે.
 વિસ્તાનેશ્વર પણ એમ કહે છે કે,—“જ્યેષ્ઠ પુત્ર ઉત્પન્ન થતાંજ માણસ પુત્રવાળો થાય
 છે” એવું વચન છે, તે ઉપરથી પુત્રને કરવાનાં સર્વ કાર્ય કરવાનો મુખ્ય અધિકાર જ્યેષ્ઠ
 પુત્રને હોવાથી તેને દત્તક આપવો નહિ, એવો જે નિષેધ છે તે પણ માત્ર આપનારાને
 લાગુ પડે છે; લેનારાને લાગુ પડતો નથી. જ્યેષ્ઠ પુત્રને દત્તક ન આપવો એવો નિષેધ
 મનુના તે વચ્ચે કયો હોત તો તે નિષેધ આપનારાને લાગુ પડત, પણ જ્યેષ્ઠને દત્તક

આપવાના નિરોધને પ્રમાણ નથી. બીજી કારણ એવું છે કે 'માણસ પુત્રવાન થાય છે' એ વાક્યવડે પુત્રવાનપણું માત્ર બતાવ્યું છે, તેનો ઉદ્દેશ માત્ર એટલોજ છે કે પુત્રવાળો ત્રણમાંથી મુક્ત થાય છે. આ કારણથી 'જ્યેષ્ઠ પુત્રના જન્મથી પિતા, પિતૃઆના ત્રણમાંથી મુક્ત થાય છે, માટે જ્યેષ્ઠ પુત્ર પિતાના સર્વ દ્રવ્યનો માલિક થાય છે.' એમ ઉત્તરાર્ધમાં કહ્યું છે તે યથાર્થ છે. મૂળમાં સર્વ શબ્દ છે તેનો અર્થ દ્રવ્ય.

પુરૂષ માત્ર દત્તક હોઈ શકે છે.

દત્તકશ્વપુમાનેવભવાતિનકન્યા । સજ્ઞેયોદત્તિમઃસુતૃદતિસંજ્ઞાસંજ્ઞિ
સંબંધબોધકવાક્યગતેનસદ્દતિસર્વનાન્નામાતાપિતૃકર્તૃકપ્રીતિજલગુ
ળકાપન્નિમિત્તકદાનકર્મીભૂતસજાતીયપુંસેવાષ્ટવર્ષબ્રાહ્મણમુપનયી
તતમધ્યાપયીતેતિતચ્છેદ્દેનાષ્ટવર્ષ બ્રાહ્મણ્યપુંસ્ત્વોપનયનાદિસંસ્કૃત
સ્યૈવપરામર્શાત્ । एतेनत्ક્રેर्मन्त्रित्यમિતિમંત્રોદત્તિમશબ્દોદાનનિ
વૃત્તકર્મત્વાવિશેષાદૂરાયાન્યસ્મૈવાદત્તાંકંન્યામપ્યભિધત્તૃદતિકેષાં
ચિદુક્તિઃપરાસ્તા

પુરૂષ માત્ર દત્તક હોઈ શકે છે, કન્યા દત્તક હોઈ શકતી નથી; કારણ કે 'તે દત્તક પુત્ર સમજાવો' એવું સ્મૃતિ વાક્ય છે, તેથી સંજ્ઞા અને સંજ્ઞી, એ બન્નેનો સંબંધ બતાવનાર આ વાક્યમાં 'સઃ' એવું સર્વનામ છે. તે ઉપરથી માતાપિતાએ પ્રીતિપૂર્વક અને જાણપૂર્વક કરેલા તથા આપત્તિકાળ જેનું નિમિત્ત છે, એવા દાનનો વિષયભૂત જે પુરૂષ તેનોજ બોધ થાય છે. જેમ "આઠ વર્ષના બ્રાહ્મણને ઉપવીત આપવું અને તેને અધ્યયન કરાવવું." એમાંના તમ્ શબ્દવડે આઠ વર્ષના બ્રાહ્મણ, પુરૂષ અને ઉપવીત સંસ્કાર થયેલા પુરૂષનોજ બોધ થાય છે, તેમ અહીં પણ જાણવું. કેટલાકનું મત એવું છે કે 'ત્ક્રેર્મન્ ત્રિત્યમ્' (એટલે ત્રિક પ્રત્યયાંત શબ્દને મન્ નિત્ય થાય છે) એ સૂત્રવડે દત્તિમ શબ્દ સિદ્ધ થાય છે. માટે એ સ્થળમાં સ્ત્રી કે પુરૂષ ગમે તે વાક્ય હોય તથાપિ જે અર્થમાં દાનનું કર્મત્વ બન્ને સ્થળમાં સમાન છે, તે અર્થમાં તે શબ્દવડે વરને આપેલી કન્યાનો જેમ બોધ થાય છે, તેમ દત્ત કરીને આપેલી કન્યાનો પણ બોધ થાય છે. પરંતુ એ કહેવું ઉપર કહેલા કારણથી ખોટું ઠરે છે.

દત્તક આપવાનો વિધિ.

પુત્રપ્રાપ્તિગ્રહ પ્રકારમાહશૌનકઃ શૌનકોહંપ્રવક્ષ્યામિપુત્રસંગ્રહમુ
ત્તમં અપુત્રોમૃતપુત્રોવાપુત્રાર્થસમુપોષ્યચ વાસસીકુંડલેદત્વાઝણી
'પંચાંગુલીયકં આચાર્યધર્મસંયુક્તૈવૈષ્ણવંવેદપારગં બર્હિઃકુશસમં

ચૈવળાશંચેધ્મમેવચ એતાનાહસ્યબંધૂંશ્વજ્ઞાતીનાહ્યસત્તમઃ બંધૂન
 નેનસંભોજ્યબ્રાહ્મણાંશ્વવિશેષતઃ અન્વાધાનાદિયત્તત્રંકૃત્વાઙ્યોત્પવ
 નાદિકં દાતુઃસમક્ષંગત્વાતુપુત્રંદેહીતિયાચયેત્ દાનેસમર્થોદાસ્યા
 મિયેયજ્ઞેનેતિપંચભિઃ દેવસ્યત્વેતિમંત્રેણહસ્તાભ્યાંપ્રતિગૃહ્યચ અંગા
 દંગેત્પૃચંજત્વાચાગ્રાયશિશુમૂર્ધનિ વસ્ત્રાદિભિરલંકૃત્યપુત્રચ્છાયાવ
 હંસુતં નૃત્યગીતૈશ્વવાદૈશ્વસ્વસ્તિશબ્દૈશ્વસંયુતં ગૃહમધ્યેતમાદાયચ
 સંહુત્વાવિધાનતઃ યસ્ત્વાહદાતૃચાચૈવતુભ્યમગ્રઋચૈકયા સોમોદદદિ
 ત્યેતાભિઃપ્રત્પૃચંપંચભિસ્તથા સ્વિષ્ટકૃદાદિહોમંચહુત્વાશેષંસમાપયેત્
 બ્રાહ્મણાનાંસપિંડેષુકર્ત્તવ્યઃપુત્રસંગ્રહઃ તદભાવેઽસપિંડોઽઅન્યત્ર
 તુનકારયેત્ ક્ષાત્રિયાણાંસ્વજાતૌવાગુરુગોત્રસમોપિવાવૈશ્યાનાંવૈશ્ય
 જાતેષુશૂદ્રાણાંશૂદ્રજાતિષુ સર્વેષાંચૈવવર્ણાનાંજ્ઞાતિષ્વેવન્નચાન્યતઃ
 દૌહિત્રોભાગિનેયશ્ચશૂદ્રસ્યાપિચદીયતે નૈકપુત્રેણકર્તવ્યંપુત્રદાનંક
 દાચન બહુપુત્રેણકર્તવ્યંપુત્રદાનંપ્રયત્નતઃ દક્ષિણાંગુરવેદત્વાયથાશ
 ક્તિદ્વિજોત્તમઃ નૃપોરાષ્ટ્રાર્ધમેવાપિવૈશ્યોવિત્તશતત્રયમ્શૂદ્રઃસર્વસ્વમે
 વાપિઅશક્તશ્ચેદ્યથાબલમ્ છાયાવહંસદશમ્

પુત્ર દત્તક લેવાની રીતિ જોતક કહેછે;—હું જોતક દત્તપુત્ર લેવાની ઉત્તમ રીતિ કહુંધું.
 જે મનુષ્ય સંતતિ ન હોય અથવા સંતતિ મરી ગયેલી હોય તેણે દત્તપુત્ર લેવા હોય તો
 પુત્રને માટે ઉપવાસ કરવો; અને સર્વ વેદ જાણનારા, વિજ્યુભક્ત અને સ્વધર્મથી આ-
 લનારા એવા પોતાના આચાર્યને પોતાનીડો, કાનમાંનાં ઢૂંડળ, પાઘડી, અંગૂઠીઓ, એ
 આપવું. પછી દર્ભસમાન (દર્ભનું) આસન, આપ્પરનું સમિધ, એ સામગ્રી લાવીને તે
 ઉત્તમ પુરૂષે પોતાના બાંધવાને બોલાવવા. પછી અન્નવડે બંધુઓને જમાડવા તથા વિ-
 શેષે કરીને બ્રાહ્મણોને તૃપ્ત કરવા. અને અન્વાધાનાદિ (અગ્નિ ઉપર સમિધ નાખવું
 વગેરે) તથા ધૂતશુદ્ધિ વગેરે કરીને દત્તક આપનારની સામે જઈને 'પુત્ર આપ' એ પ્રકારે
 પ્રાર્થના કરવી. દત્તક આપનાર પુત્રનું દાન કરવાને સમર્થ હોય તો તેણે ચેયજ્ઞેન એવા
 પાંચ મંત્રો બોલીને 'આપીશ' એમ કહેવું. લેનારાએ દેવસ્વત્વાં એ મંત્ર બોલીને, અને
 હાથે તે પુત્રને લેવા પછી અંગદંગાત્ એ ત્રણ મંત્રો બોલીને બાળકના માથાનો વાસ

લેવો. પછી પુત્રને વસ્ત્ર પહેરાવીને અને તેના અંગ ઉપર અલંકાર ધારણ કરાવીને પોતાના પુત્રની છાયા પ્રમાણે માનેલા એ પુત્રને નૃત્ય, ગીત, વાદ્ય અને મંગળ શબ્દોસહિત ધરના મધ્ય ભાગમાં આણવો. પછી શાસ્ત્રોક્ત માર્ગ પ્રમાણે બાતનો હોમ કરવો. એ હોમ વસ્ત્રાહૃદાં એવા ત્રણ મંત્રો, તુભ્યમગ્નેં એવા એક મંત્ર, અને સોમોદદત્તં એવા એક મંત્ર, એમ પાંચ મંત્રથી કરવો—પછી શ્વિષ્ઠકૃત આદિ દેવતાઓનો હોમ કરીને હવન સમાપ્ત કરવો. બ્રાહ્મણે દત્તપુત્ર લેવો હોય તો સર્પિડને લેવો અને તે ન હોય તો પછી અસર્પિડને પણ લેવો. પણ તે ન મળે તો બિન્નવર્ણનો દત્તપુત્ર લેવો નહિ. ક્ષત્રિયે પોતાના વર્ણનો અથવા ગુરના ગોત્રનો હોય તે લેવો. વૈશ્યેવૈશ્ય જાતિમાંથી અને શૂદ્રે શૂદ્ર જાતિમાંથી લેવો. સર્વ વર્ણના લોકોએ પોત પોતાની જાતિનોજ દત્તપુત્ર લેવો; બીજી જાતિનો લેવો નહિ. શૂદ્ર વર્ણમાં દીકરીનો દીકરો તથા ખેતનો દીકરો એ મુખ્ય દત્તક આપાય છે. જ્ઞેને એકનો એકજ હોકરો હોય તેણે કદીપણ પુત્રદાન કરવું નહિ. જ્ઞેને અનેક પુત્ર હોય તેણે યત્ને કરીને પુત્રદાન કરવું. પુત્ર લેનારાએ પોતાની શક્તિ પ્રમાણે ગુરને દક્ષિણા આપવી. દત્તપુત્ર લેનારા રાજ્યે અરધું રાજ્ય પણ આપવું. વૈશ્યે ત્રણસે રૂપિયા આપવા. શૂદ્રે તો પોતાની માલકીનું સર્વસ્વ આપવું. એટલું આપવાની શક્તિ ન હોય તો શક્તિ પ્રમાણે આપવું. મૂળ ગ્રંથમાં છાયાવર્હ એવા શબ્દ છે એનો અર્થ એવા કે પુત્ર સમાન કે પુત્ર સરખો.

શુદ્રના દત્તક સંબંધી વિવેચન.

દૌહિત્રોભાગિનેયશ્ચોતિયથાભૂતભાવ્યોપયોગિત્વેનદંડસ્યમૈત્રાવરુણાયદં
 હંપ્રયચ્છતીત્યત્રસંભવત્યપિભાવ્યત્વેચતુર્થ્યાદંડીપ્રૈષાનન્વાહેતિ પ્રૈષાનુ
 વચનકર્તૃત્વેનભાવ્યુપયોગિનોમૈત્રાવરુણસ્યૈવભાવ્યત્વમુક્તમ્ તથેહા
 પ્યનપાઠતર્ણત્વેનચતુર્થ્યર્થષષ્ઠ્યાશૂદ્રસ્યૈવ દૌહિત્રભાગિનેયાવપિપ્રાતિ
 શોષિતયાભાવ્યત્વમ્ અતસ્તયોરેવાવિધેયત્વેનદૌહિત્રભાગિનેયાવેવશૂદ્ર
 સ્યેતિનિયમવિધિવિષયતાપ્યુક્તા શૂદ્રસ્યત્વાવિધેયત્વેનતદ્વિષયત્વા
 યોગાત્તૌશૂદ્રસ્યૈવેતિવચનવ્યક્તૌવિપ્રાદિશેષ્યંતરપરિસંખ્યાપત્તેઃ ત
 સ્માદૌહિત્રભાગિનેયાવેવશૂદ્રસ્યમુખ્યૌ તદભાવેડપ્યન્યોપિસજાતીયઃ
 શૂદ્રાણાંશૂદ્રજાતિષ્વિતિતેનૈવોક્તેઃ નચેદંજાતિપદંદૌહિત્રભાગિનેય
 યોરેવોપસંહ્રિયતે દૌહિત્રત્વભાગિનેયત્વયોઃસજાતીયત્વસ્યચપરસ્પ
 'રવ્યભિચારિત્વાત્ એકસ્મૃતૌસામાન્યવાક્યવૈયર્થ્યાપત્તેશ્ચ વિવૃતંચૈ

તત્ત્વતનિર્ણયેતાતચરણૈઃ શિષ્ટાચારોપ્યવમ્

મૂળ ગ્રંથમાં 'દીકરીનો કે બેનનો દીકરો' એવું વાક્ય છે. આ સ્મૃતિનો અર્થ દીકરીનો અથવા બેનનો દીકરો દત્તક લેવાનો આધિકાર શુદ્રનેજ છે એવો સમજવો કે દીકરીનો કે બેનનો દીકરો એજ માત્ર શુદ્રનો દત્તક હોઈ શકે છે એવો સમજવો? હવે જેમ મૈત્રા વક્ષણ યદૈં પ્રયચ્છતિ (મૈત્રા વરણને દંડ આપે છે.) આ વાક્યમાં પૂર્વે થયેલો અને હવે પછી થવાનો ઉપયોગ હોવાના કારણથી દંડને બાબત (મુખ્ય કહેવાપણું) સંભવે છે તથાપિ મૈત્રા વક્ષણ એ ચોથી વિભક્તિ છે તેથી 'દેહી પ્રેષાનન્વાહ' (દંડી પ્રેષને કહે છે) એ વાક્યમાં જેમ દંડીને બાબત કહેલું છે તેમ અહીં પણ બાબત વિષયને ઉપયોગી જે મૈત્રા વરણ, તેનેજ બાબત કહેલું છે. અને એજ રીતે આ જગ્યાએ પણ ત્રણ અદા કરતું નથી માટે ચતુર્થીને અર્થે વપરાયતી પછી વિભક્તિના યોગથી શુદ્રનેજ બાબત સંભવે છે અને દૌહિત્ર તથા બાણેજ એમનું બાબત શુદ્રનેજ અવલંબીને રહ્યું છે. એ કારણથી દૌહિત્ર અને બાણેજ એમનેજ અપ્રાધાન્ય પ્રાપ્ત થવાથી દૌહિત્ર અને બાણેજ એજ શુદ્રના દત્તક હોઈ શકે છે એવી રીતે નિયમ વિધિનું વિષયપણું પણ સમજાય છે. શુદ્રને અવિધિયત્વ (મુખ્યત્વ) પ્રાપ્ત થવાથી તે વિધિનો વિષય શુદ્ર હોઈ શકતો નથી. તેથી શુદ્રનેજ દૌહિત્ર અને બાણેજ દત્તક લેવાનો હક છે એમ નિયમ વિધિ સંભવતો નથી. જો એ વચનનો અર્થ એમ માનીએ કે દૌહિત્ર અને બાણેજ શુદ્રનાજ દત્તક થઈ શકે છે ત્યારે બ્રહ્માદિ ત્રણ વર્ણના લોકો તેમને દત્તક લેઈ શકે નહિ એવો અર્થ કરવો પડે. માટે શુદ્રને બાણેજ અને દૌહિત્ર એજ દત્તક લેવામાં મુખ્ય છે, એ સિદ્ધાંત; તે જો ન હોય તો પોતાની જાતિના બીજાને પણ દત્તક તે લઈ શકે. કેમકે તે શૈનકનુંજ વચન છે કે "શુદ્રોએ શુદ્ર જાતિમાંનોજ દત્તક લેવો." 'જાતિ' શબ્દનો અર્થ દૌહિત્ર અને બાણેજ એવો સંકુચિત ન કરવો. કેમકે જે જે સમતિય હોય તે તે દૌહિત્ર અને બાણેજ હોઈ શકતા નથી. માટે જાતિ શબ્દનો અર્થ 'દૌહિત્ર અને બાણેજ' એટલોજ કરવાથી ઉપર કહ્યું તેમ પરસ્પર *વ્ય બિચારિપણું પ્રાપ્ત થાય છે. વળી બીજું કારણ એવું છે કે એમ કરવાથી એકજ સ્મૃતિમાં કહેલું સામાન્ય વાક્ય ("શુદ્રોએ શુદ્ર જાતિનોજ દત્તક લેવો") વ્યર્થ થાય છે. આ વિષયનો સવિસ્તર નીર્ણય અમારા પિતાજીએ દ્વૈત નીર્ણય નામે ગ્રંથમાં કર્યો છે. અને શિષ્ટ સંપ્રદાય પણ એવાજ છે.

શુદ્રનો દત્તક વિધિ.

एवंचनिषादस्थपतिवत्तस्याधिकारेसिद्धेयच्छुद्धिविवेकेउक्तम् ॥

वैदिकमंत्रसाध्यहोमवतिपुत्रप्रातिग्रहे शूद्रस्यानधिकारइतितदपा-
स्तम् ॥ समंत्रकहोमस्तुतेनविप्रद्वाराकार्यः ॥ उपवासोव्रतंहोम
स्तीर्थस्नानजपादिकम् विप्रैः;संपादितंयस्यसपन्नंतस्यतत्फलमिति

• એકજ વસ્તુમાં બે ધર્મમાંનો એક ધર્મ ન હોવો તેન બિચાર કહે છે.

પરાશરોક્તેઃ ॥ સ્માર્તહરિનાથાવધ્યેવમેવ ॥ યત્તુપરાશરૈવ ॥
 દક્ષિણાર્થતુયોવિપ્રઃ શૂદ્રસ્યજુહુયાદુવિઃબ્રાહ્મણસ્તુભવેચ્છૂદ્રઃ શૂદ્ર
 સ્તુબ્રાહ્મણોભવેદિતિતત્તુશૂદ્રસ્યકર્મસાદુર્ણ્યંવિપ્રસ્યચદોષંપ્રતિપાદય
 તીતિમાધવઃ ॥ ૩ ॥

શુદ્ધિવિવેક નામે ગ્રંથમાં કહ્યું છે કે દત્તક પુત્ર લેવામાં વૈદિક મંત્ર સહિત હોમ કરવો પડે છે; તે કરવાનો શૂદ્રને અધિકાર નથી, માટે દત્તક લેવાનો પણ શૂદ્રને અધિકાર નથી એ પણ “નિષાદસ્થપતિ” ન્યાયથી આ શૌનકના વચન પ્રમાણે ખોટું રહે છે. સમંત્રક હોમ તેણે બ્રાહ્મણદ્વારા કરવો. કેમકે “ ઉપવાસ, ધન, હોમ, તીર્થ, સ્નાન, જપ વગેરે જેને અર્થે બ્રાહ્મણ કરીને, તેનું ફળ તેને આપ્યું હોય તો તે ફળ તેને પ્રાપ્ત થાય છે ” એવું પરાશરનું વચન છે. સ્માર્ત અને હરિનાથ એ બન્નેનું પણ એવુંજ મત છે. તે સંબંધી પરાશર કહે છે કે,—“ દક્ષિણા ગ્રણયવાના અર્થથી જે બ્રાહ્મણ શૂદ્રનો હોમ કરે છે તે બ્રાહ્મણ શૂદ્ર થાય છે અને શૂદ્ર બ્રાહ્મણ થાય છે ” એનો અર્થ માધવ એવો કરે છે કે—શૂદ્રનું કર્મ યથાસંગ થાય છે અને બ્રાહ્મણને દોષ પ્રાપ્ત થાય છે.

સ્ત્રીનો અધિકાર શૂદ્ર પ્રમાણે.

સ્ત્રિયાઅપિશૂદ્રવદેવાધિકારઃ સ્ત્રીશૂદ્રાશ્વસધર્માણદ્વિતિવાક્યાત્
 વસિષ્ઠઃ શુક્રશોણિતસંભવઃપુરુષોમાતાપિતૃનિમિત્તકસ્તસ્યપ્રદાન
 વિક્રયપરિત્યાગેષુમાતાપિતરૌ પ્રભવતોનત્વેકંપુત્રંદદ્યાત્પ્રતિગૃહ્ણી-
 યાદ્વાસહિત્રાયતેપુરુષેનતુસ્ત્રીપુત્રંદદ્યાત્પ્રતિગૃહ્ણીયાદ્વાન્યત્રાનુજ્ઞાનાદ્
 તુઃ ॥ પુત્રંપ્રતિગૃહીષ્યન્બંધૂનાહૂયરાજનિચાવેદ્યનિવેશનસ્યમધ્યે
 વ્યાહૃતિમિહુંત્વાદૂરેવાંધવંસન્નિઠ્ઠમેવગૃહ્ણીયાત્ ॥ સંદેહેચોત્પન્નેદૂ
 રેવાંધવંશૂદ્રમિવસ્થાપયેત્ વિજ્ઞાયતેત્થેકેનબહૂંસ્તારયેદિતિ ॥ ત
 સ્મિશ્વેત્પ્રતિગૃહીતે ઔરસઉત્પદ્યેતચતુર્થભાગભાગીસ્યાદિતિ ॥
 મર્ત્રનુજ્ઞાતુસધવાયાઐવદ્દષ્ટાર્થત્વાત્ ॥ વિધવાયાસ્તુતાંવિનાપિપિતુસ્ત
 દમર્ત્તવેજ્ઞાતીનામાજ્ઞયાભવતિ ॥ અતઃ ॥ રક્ષેત્કન્યાંપિતાવિનાપ

† ‘નિષાદસ્થપતિ યાજવેત્’ એવું વેદ વાક્ય છે. પણ નિષાદનાસ્થપતિ (સુતાર) ને ઉપવીત નથી માટે યજ્ઞ કરવાનો અધિકાર નથી; પરંતુ આ વચનના બળથી તેને ઉપવીત આપીને તેની પાસે યજ્ઞ કરાવાય છે. (જે મિત્રિ પૂર્વમીમાંસ અ. ૬, પા. ૧, સૂ. ૫૧૦)

તિ:પુત્રાસ્તુવાર્ધકો અભાવેજ્ઞાતયસ્તેષાંનસ્વાતંત્ર્યંકાચિત્સ્ત્રિયાદિતેયા
 જ્ઞવલ્ક્યેનાવસ્થાવિશેષેવભર્તુ:પારતંત્ર્યમુક્તમ્ તદભાવેવાર્દ્ધકાદિ
 નાતસ્યાક્ષમતાયાંત્રાપુત્રાદીનામપિ કાસ્યાયનેનાપિ નારીસ્વલ્લનનુજ્ઞા
 તાપિત્રાભર્ત્રાસુતેનવા વિફલંતદ્ભવેત્તસ્યાયત્કરોત્યૌર્ધ્વદેહિકમિત્યવ
 સ્થાવિશેષેવભર્ત્રાદ્યનુજ્ઞાપ્રાપ્તાસૈવાત્રાનૂદ્યતે નત્વપૂર્વાવિધીયતે અતો
 વિધવાયાભર્તુરાજ્ઞાંવિનાપ્યધિકાર:

સ્ત્રી અને શૂદ્રનો ધર્મ સમાન છે એવું વચન છે, માટે સ્ત્રીને પણ શૂદ્રની પેઠેજ
 અધિકાર છે. તે વિશે વશિષ્ઠ—રૂધિર અને વીર્યનો બનેલો તથા માતા પિતા એ બન્નેના
 કારણથી ઉપજેલો એવા પુત્ર છે માટે તેને આપવો, વેચવો અથવા તજી દેવાનો માતા
 પિતાનો અધિકાર છે. પણ એકજ પુત્ર હોય તો કોઈએ આપવો નહિ કે કોઈએ લેવો
 પણ નહિ. કારણ કે તે પુરૂષને પુત્ર નામે નરકથી તારે છે. સ્વામિની રજા વિના સ્ત્રીએ
 પુત્ર આપવો નહિ કે લેવો નહિ. જેણે દત્તપુત્ર લેવો હોય તેણે પોતાના બાંધવાને બા-
 લાવવા અને રાજને તે વાતની જાણ કરવી. તથા ઘરના મધ્ય ભાગમાં બહુતિ મંત્રોવડે
 હોમ કરીને પોતાના વર્ણના અને પોતાની જાતિમાંના નજીકના પુત્રને દત્તક લેવો. બ્યાં
 સંઘય હોય ત્યાં જેના સ્માતિબંધુ દુરે છે તેવા પુત્રને શુદ્ર પ્રમાણે બિલકુલ દુર રાખવો કા-
 રણ કે, આ વાત સહુ જાણે છે કે દત્તક લીધેલા એકજ પુરૂષવડે દત્તક લેનારો ઘણાને
 તારે છે. જો દત્તક લીધા પછી ઔરસ પુત્ર ઉત્પન્ન થાય તો દત્તક લીધેલા પુત્રને ઔરસ
 પુત્રના હિસાબનો એથી ભાગ આપવો. સ્વામિની આસા લેઈને દત્તક લેવો એવું જે પા-
 છળ લખ્યું છે તે માત્ર સધવાનેજ લાગુ છે એમ સ્પષ્ટ છે. વિધવાને તો સ્વામિની આસા ન
 છતાં પણ પિતાની અને પિતા ન હોય તો સ્માતિજનની આસા લેઈને દત્તક લેવાનો અ-
 ધિકાર છે. એવાજ હેતુથી યાજ્ઞવલ્ક્યે પણ સાધવાપણામાંજ સ્ત્રીઓ સ્વામિને આધીન છે
 એમ કહ્યું છે: તે કહે છે કે,—સ્ત્રીઓનું કન્યા અવસ્થામાં પિતાએ, લગ્ન થયા પછી પતિએ
 અને વૃદ્ધાવસ્થામાં પુત્રોએ, રક્ષણ કરવું. પુત્ર ન હોય તો સ્માતિજનોએ તેનું રક્ષણ કરવું
 સ્ત્રીઓને સ્વતંત્રપણું કોઈ પણ કાર્યમાં નથી. તે ન હોય અથવા વૃદ્ધાવસ્થાને લીધે અથ-
 વા બીજા કોઈ કારણથી તે રક્ષણ કરવાને અશક્ત હોય તો પુત્રો વગેરે ઉપર પણ સ્ત્રી
 આધાર રાખીને રહે છે. પિતાની સ્વામિની, વગેરે આસા લેવા વિષે જે શાસ્ત્ર છે, તે તે તે
 વયમાંજ માત્ર લાગુ છે એવો કાસ્યાયનનો પણ અભિપ્રાય છે. જેમ,—“કોઈ પણ ઔર્ધ્વ
 દેહિક (પાર લૌકિક ક્રિયા) ધર્મ કૃત બાપ, સ્વામિ કે પુત્રની આસા લીધા વિના સ્ત્રી
 કરે તો તે વ્યર્થ છે.” ‘ઔર્ધ્વદેહિકે’ એટલે પરલોકને ઉદ્દેશીને કરેલું ધર્મ
 કૃત. આ ઉપરથી જે અવસ્થામાં સ્વામિની આસા લેવી જરૂર છે એ સંબંધી જે કોઈ

પૂર્વે કહ્યું છે, તેનોજ આ અનુવાદ છે; હા કોઈ નવા નિયમ સ્થાપન કરેલો નથી. આ કારણથી સ્વામિની આસા લીધા વિના પણ વિધવાને દત્તક લેવાનો અધિકાર છે એમ સિદ્ધ થાય છે.

શબ્દોનું વિવેચન.

અદૂરેવાંધવોયથાયથંસંનિહિતઃસપિંડઃ સંનિહિતેષ્વપિભ્રાતૃપુત્રોમુ
ખ્યઃ ભ્રાતૃણામેકજાતાનામેકશ્વેત્પુત્રવાન્ભવેત્ સર્વેતેતેનપુત્રેણપુત્રિ
ણોમનુરબ્રવીદિતિમનૂક્તેરિતિમિતાક્ષરાયામ્ દ્વદમેવચૈતદ્વચસઃપ્ર
યોજનંયુક્તમન્યાસંભવાત્ દૂરેવાંધવંવિજાતીયં

મૂળમાં 'અદૂરેવાંધવઃ' એવો શબ્દ છે તેનો અર્થ એવો થાય છે કે, જેટલો નજીકનો સપિંડ પુરૂષ મળે તેટલો, કેવળ નજીકના સપિંડમાં ભાઈનો પુત્ર મુખ્ય. કારણ કે મિતાક્ષરા ગ્રંથમાં મનુસ્મૃતિનો આધાર બતાવેલો છે જેમ,—એક બાપ થકી ઉત્પન્ન થયેલા ભાઈઓમાંથી જો એક પુત્રવાળો હોય તો તે પુત્રવડે કરાવેલા બાકીના સર્વે બાંધવો પુત્રવાન થાય છે. એવું મનુનું વચન છે. આ વચનનો હેતુ એવો છે કે દત્તક લેવા હોય તો બ્યાં સુધી ભાઈનો પુત્ર મળે ત્યાં સુધી તેજ લેવો એમ છે. બીજો હેતુ હોવાનો તેવો સંભવ દેખાતો નથી. દૂરેવાંધવં એટલે વિજાતીય.

i

લગ્ન થયેલો દત્તક.

દત્તકસ્તુપરિણીતઉત્પન્નપુત્રોઽપિચમવતીતિતાતચરણઃ યુક્તંચેદં
વાધકાભાવાત્ યત્તુકાલિકાપુરાણે પિતુર્ગોત્રેણયઃપુત્રઃસંસ્કૃતઃપૃ
થિવીપતે આચૂડાંતંનપુત્રઃસપુત્રતાંયાતિચાન્યતઃ ચૂડોપનયનસં
સ્કારાનિજગોત્રેણવૈકૃતાઃ દત્તાદ્યાસ્તનયાસ્તેસ્યુરન્યથાદાસઉચ્ય
તે ઉર્ધ્વતુપંચમાદ્વર્ષાન્નદત્તાદ્યાઃસુતાનૃપ ગૃહીત્વાપંચવર્ષીયંપુત્રેષ્ટિપ્ર
થમંચરેદિતિ તદસગોત્રપરમ્ આચૂડાંતમિત્યાહભિવ્યાસ્યર્થોમર્યા
દાર્થત્વેનચૂડોપનયનસંસ્કારાદિત્યનેનવિરોધાપત્તેઃ દ્વદંજુવચોનત
થાવિસ્તંભણીયમ્ દ્વિત્રિકાલિકાપુરાણપુસ્તકેષ્વદર્શનાત્

અમારા પિતાજીનો અભિપ્રાય એવો છે કે જેનું લગ્ન થયેલું છે તથા જેને પુત્ર પણ થયેલો છે એવો પુરૂષ દત્તક થઈ શકે છે. એ યોગ્ય છે કારણ કે એને કોઈ જગોએ બાધક નથી. કાશ્મીર પુરાણમાં જો એમ કહ્યું છે કે "હે રાજા, ચૌલકર્મ સંસ્કાર કરતાં સુધી જે પુત્ર પિતાના ગોત્રમાં રહીને સંસ્કાર પામ્યો હોય તે પુત્ર બીજાનો પુત્ર થઈ શકતો નથી જે

પુત્રનું ચૌલકર્મ અને ઉપવીત સંસ્કાર પુત્ર લનારાએ પોતાના ગોત્રમાં કર્યા હોય તે દત્તક આદિ પુત્ર થઈ શકેછે; એમ ન હોય તો તે દાસ ગણાય. જે પુત્ર પાંચ વર્ષની ઉંમર થયા પછી દત્તક કરીને આપ્યો હોય તે દત્તક વગેરે થઈ શકતો નથી; પાંચ વર્ષનો છોકરો પ્રેષને પ્રથમ પુત્રેષ્ટિ સંસ્કાર કરેલા.” આ વચન અત્યગોત્રના પુત્રને લાગુ છે. ‘આચૂડાતં’ ચૂડાકર્મ સુદ્ધાં પૂર્વના સંસ્કાર થયા હોય ત્યાં સુધી એવા અર્થમાં આજ્ઞ ઉપસર્ગ છે. ચૂડાકર્મ વિના પૂર્વના સંસ્કાર કરેલા હોય એવા અર્થમાં આજ્ઞનો અર્થ કરીએ તો ‘ચૂડોપનય નસંસ્કારાઃ’ એ વચન સાથે વિરોધ આવશે. આ શિષ્યાય આ વચન ઉપર ભરેસો સર્વથા રાખી શકાતો નથી. કારણ કે કાલિકા પુરાણની જે ત્રણ પ્રતોમાં એ વચન જણાતું નથી.

દત્તકના પ્રકાર.

અયંચદત્તકોદ્વિવિધઃ. કેવલોદ્વચામુષ્યાયણશ્ચ સંવિદંવિનાદત્તકા
દ્યઃ આવયોરસાવિતિસંવિદાદત્તસ્વંત્યઃ તત્રાદ્યઃપ્રતિગ્રહીતુ
રેવૌર્ધ્વદેહિકાદિકુર્યાત્તથાહિપુત્રપ્રતિગ્રહસ્યભાવ્યાક્રાંક્ષાયાં
પુત્રપ્રતિગ્રહીષ્યન્નિત્યાદિકેતદ્વિધૌપુત્રમિતિદ્વિતીયાંતેનપુત્રસ્યભાવ્ય
ત્વમુક્તમ્ નચજન્યપુંસ્ત્વાણ્યપુત્રત્વંભાવયિતુંશક્યમ્ તેનપુત્રશબ્દે
નસર્વપુત્રકાર્યલક્ષયિત્વાતત્પ્રયોજકમદૃષ્ટભાવ્યંગીકાર્યમ્ અતઃપ્ર
તિગ્રહીતૃકુલેપુત્રપિત્રાદિસંબંધવિશેષપ્રયુક્તાનિકાર્યાણિપ્રવર્તંતે અ
તएवाहमनुઃ ગોત્રરિકથેજનયિતુર્નભજેદ્દત્રિમઃસુતઃગોત્રરિકથાનુગઃ
પિંડોવ્યપૈતિદદતઃસ્વધા ગોત્રરિકથેઅનુગચ્છતીતિગોત્રરિકથાનુગઃ
પ્રાયસ્તત્સમનિયતદ્વતિયાવત્ દત્રિમઃકેવલઃ દ્વચામુષ્યાયણે ગોત્રા
દ્યનુવૃત્તેર્વક્ષ્યમાણત્વાત્ પિંડઆદૃમૌર્ધ્વદેહિકાદીતિમેધાતિથિકુ
લૂકભદ્રાદયઃપિંડઃસાપિંડ્યમ્ સ્વધૌર્ધ્વદેહિકાદિકુલોપરે વસ્તુ
તસ્તુ યથાજાતપુત્રઃકૃષ્ણકેશોઽગ્નિમાદધીતેત્યત્રવયોવસ્થાવિશેષો
યથાવાદ્વમંતર્વેદિમિનોત્યર્દ્ધ્વહિર્વેદીત્યનેનદેશવિશેષોલક્ષ્યતે તથા
ત્રગોત્રરિકથાપિંડસ્વધાપદૈર્જનકાદીનાંપિંડસંબંધપ્રયુક્તકાર્યમાત્રં લ
ક્ષયિત્વાતન્નિવૃત્તિરુચ્યતે તેનસોદરપિતૃવ્યાદિસંબંધનિવૃત્તિરપિસિ

દ્વાભવતિ અતएवकेवलदत्तकजन्यःपुत्रोऽपिपितुः संपिंडीकरणपा र्वणश्राद्धादिप्रतिग्रहीत्रैवसहकुर्यात् एवंतत्पुत्रोऽपि

આ દત્તક પુત્ર બે પ્રકારનો. (૧) કેવળ, અને (૨) હ્યામુખ્યાયણ (એ માલિકનો). કાંઈ સરત કર્યા થિયાય આપેલો પુત્ર તે પેહેલા પ્રકારનો તથા આપનાર અને લેનાર, બન્નેએ તે આપણુ બંનેનો પુત્ર એવી સરત કરીને આપ્યો લાંબો હોય તે પુત્ર બીજા પ્રકારનો. તેમાં પેહેલા પ્રકારના પુત્રે લેનારા બાપનીજ ઐર્ધ્ય દેહિક આદ્ય વગેરે ક્રિયાઓ કરવી. કેમકે પુત્ર લેવાવડે આ જગતમાં અથવા આગળ પણ કાંઈક સાધ્ય કરવાની ઈચ્છા તો હોયછેજ. માટે ‘પુત્રંપ્રતિગ્રહિष्यन् (પુત્ર લેનારાએ)’ હત્યાદિ વસિષ્ઠના વચનમાં પુત્ર લેવાનો વિધિ કહેલો છે. ‘ત્યાં ‘પુત્રને’ એમ દ્વિતીયા વિભક્તિ વડે પુત્રની બાબતા (સાધ્ય કરવાની યોગ્યતા) કહેલી છે. કેમકે આ જગોએ ઉત્પન્ન કરેલા પુરુષત્વ ગુણયુક્ત પુત્રત્વ સાધ્ય કરવાનો હેતુ છે એમ સંભવતું નથી. માટે પુત્ર શબ્દવડે પુત્રવડે પ્રાપ્ત થવાનું જે સ્વર્ગાદિક, તે સર્વ કાર્યની લક્ષણા કરીને તેનું કારણભૂત જે અદૃષ્ટ, તે આ સ્થળમાં પ્રતિગ્રહ પૈડે સાધ્ય કરવાનું છે એમજ માનવું જોઈએ. અને એમ માનવાથી માત્ર પિતા અને પુત્ર એઓના પરસ્પર સંબંધવડે જે કાંઈ વિશેષ કાર્ય બનવાનાં, તે કાર્ય દત્તક લેનારાના કુળમાં કરવાની પ્રવૃત્તિ થાયછે. માટેજ મનુ કહેછે કે,—‘પેતાના ઉત્પન્ન કરનાર પિતાનું ગોત્ર અને મિલકત એનો અધિકારી દત્તક પુત્ર થઈ શકે નહિ; કેમકે પિંડ આપવાનો અધિકાર ગોત્ર અને મિલકતને અનુસરીને રહેલો છે. અર્થાત્, દત્તપુત્ર જેના ગોત્રમાં ગયો અને જેની મિલકત તેને મળી તેની પિંડ ક્રિયા તેણે કરવાની, માટે દત્તક આપનારા બાપનાં આદ્યાદિક કર્મ કરવાનો અધિકાર દત્તક પુત્રને રહેલો નથી. ‘ગોત્રરિક્ષાનુગઃ’ એટલે ગોત્ર અને મિલકતની સાથે જનાર (પિંડ આપવાનો અધિકાર). ગોત્ર અને મિલકત એ બેની ‘પરુધા સમાન વ્યાપ્તિ છે. ‘દત્તિમાઃ’ એનો અર્થ કેવળ દત્તક સમજવાનો, હ્યામુખ્યાયણ સમજવો નહિ. ‘પિંડ’ એનો અર્થ આદ્યાદિક ઐર્ધ્યદેહિક એવા મિઘાતિથિ, કુલ્લૂકભદ્ર વગેરે ગ્રંથકારો કહેછે. બીજા ગ્રંથકારો કહે છે કે.—પિંડ સાપિંડ્ય (સપિંડ પુરુષમાં પરસ્પર સંબંધ હોય છે તે) અને સ્વધા એટલે ઐર્ધ્ય-દેહિક આદ્યાદિક કૃત્સ. વરુણઃ તો, ‘પુરુષના કેશ કાળા છતાં તેને પુત્ર થાય તો તેણે અગ્નિ સિદ્ધ કરવો.’ આ વાક્યમાં જેમ કાળા કેશ વડે તારણ્ય અવસ્થા સમજવામાં આવે છે; વળી જેમ ‘અધ્વર્ધુ યત્સરતેભ દાઢવાને અર્ધી જમીન વેદીની માંહે અને અર્ધી બાહર માપેછે’ આ વાક્યમાં પ્રત્યક્ષ વેદી ન સમજતાં વેદી કરવાનું ઠેકાણું માત્ર સમજવામાં આવેછે; તેમજ અહીં મનુના વચનમાં પણ ગોત્ર, મિલકત, પિંડ, સ્વધા, એ શબ્દો વડે પિતા અને પુત્રના સંબંધને અર્થ પ્રાપ્ત થયેલાં પિતાપુત્રના અને બીજા સંબંધી પુરુષોનાં જે કાર્ય તેની લક્ષણા કરીને તેની નિવૃત્તિ સ્મૃતિમાં કહેલી છે. તેથી ભાઈ, કાકો વગેરેના સંબંધની પણ નિવૃત્તિજ થાયછે. એટલા માટેજ ‘કેવળ’ દત્તપુત્રના પુત્રે પણ પેતાના બાપનું સપિંડિકરણ આદ્ય અને પાર્વણ આદ્યાદિક કરવું તે દત્તક લેનારાની સાથેજ મળીને કરવું. એજ પ્રમાણે તેના પુત્રે પણ કરવું.

દ્વામુખ્યાયણ વિષે વિચાર.

યત્તુ અથચેદત્તક્રતિપુત્રિકાપુત્રાઃ પરપરિગ્રહેણાનાર્ષયાસ્તેદ્વયા
મુષ્યાયણાભવંતીત્યાદિનાદ્વામુષ્યાયણાનુપક્રમ્યકાત્યાયનઃ અથ
યદ્દેષાંસ્વાસુભાર્યાસુઅપત્યનસ્યાદ્રિકથંહરેયુઃ પિંડંચૈભ્યસ્ત્રિપુરુષંદ
દુરથયદુભયોર્નસ્યાદુભાભ્યાંદદુરેકસ્મિન્પ્રાદેપૃથગુદ્દિશ્યદ્વાવનુકી
ર્તયેત્ પ્રતિગ્રહીતારંચોત્પાદયિતારંચાતૃતીયાત્પુરુષાદિતિ તત્તદ્વા
મુષ્યાયણપરમ્ દ્વામુષ્યાયણાભવંતીત્યુપક્રમાત્ તેનદ્વામુષ્યાયણો
જનકસ્યપ્રતિગ્રહીતુર્વાપુત્રાંતરાસત્વેતસ્મૈપિંડંદદ્યાત્ રિકથંચગૃહી
યાત્નતત્સત્વેયદાતૂભયોરપ્યૌરસાઃપુત્રાસંતિતદાકસ્યાઅપિનદદ્યાત્
પ્રતિગ્રહીત્રૌરસાંશસ્યચતુર્થભાગંચહરેન્નાસ્મિંશ્વેત્રપ્રતિગૃહીતેઔરસ
ઉત્પદ્યેત ચતુર્થભાગભાગીસ્યાદિતિવસિષ્ઠોક્તેઃ ઉત્પન્નેત્વૌરસેપુત્રેચ
તુર્થાંશહરાઃસુતાઃ સવર્ણાંઅસવર્ણાંસ્તુગ્રાસાચ્છાદનભાજનાઙ્ગતિકા
ત્યાયનોક્તેશ્ચ તૃતીયાંશહરાઙ્ગતિતુકલ્પતરૌપાઠઃસવર્ણાઃક્ષેત્રજદત્ત
કાદયઙ્ગતિવિજ્ઞાનેશ્વરઃ

કાત્યાયન ત્રણિ દ્વામુખ્યાયણ પુત્રના સંબંધમાં વિચાર કરતી વખતે કહેછે કે “હવે
જેથી કરીને દત્તક, ક્રીત (ખરીદ કરેલો), અને પુત્રિકા પુત્ર, બીજાએ લીધેલા હોવાના કા-
રણથી પ્રવર રહિત હોયછે, ને દ્વામુખ્યાયણ થાયછે, એમજ સમજવું જોઈએ. એ રીતે
આરંભ કરીને તે (કાત્યાયન કહેછે કે,—જો દત્તક લેનારાને તથા આપનારાને પોતાની
સ્ત્રી થકી સંતાન થયું ન હોય તો દત્તકાદિ પુત્ર તેની મિલકતના વારસ થાય. અને તે બ-
ન્નેને ત્રણ પુરુષ સુધી પિંડ આપે. જો ઉત્પાદક પિતા અને પાલક (પિતા એ બન્નેને સં-
તાન હોય નહિ તો તે બન્નેને એકજ આદ્યમાં ત્રણ પુરુષ પર્યંત પિંડ આપે. દત્તક લેનાર
પિતા અને ઉત્પાદક પિતા એ બન્નેના જીદાં જીદાં નામ ત્રણ પેઠી પર્યંત ગ્રહણ કરીને
બન્નેને જીદા જીદા પિંડ આપવા. આ વચન દ્વામુખ્યાયણ પુત્રનાજ સંબંધમાં છે; કેમકે
‘તે દ્વામુખ્યાયણ થાયછે’ એવાજ પ્રથમ આરંભ કરીને આ વચન કહેલાં છે. તેથી દ્વા-
મુખ્યાયણ પુત્ર પોતાના ઉત્પાદક પિતાને તથા લેનારા પિતાને બીજું સંતાન હોય તોજ
તેને પિંડ આપે અને મિલકત પણ લે. પણ જો તે બન્નેને ઔરસ પુત્ર હોય તો તે
બન્નેમાંથી કોઈને પણ તેણે પિંડ આપવા નહિ. જો બન્નેને ઔરસ પુત્ર હોય તો કોઈને

પણ પિંડ આપવો નહિ; અને લેનારના ઔરસ પુત્રને જે વારસો મળે તેમાંથી એથી ભાગ તેણે લેવો. કેમકે વસિષ્ઠે એમ કહ્યું છે કે “દત્તક લીધા પછી જે ઔરસ પુત્ર ઉત્પન્ન થાય તો તે પિતાની મિલકતના એથી ભાગનો ભાગીયો થાય.” કાત્યાયન પણ કહે છે કે,—“દત્તક લીધા પછી જે ઔરસ પુત્ર ઉત્પન્ન થાય તો દત્તક વગેરે લીધેલા સર્વણું પુત્રોને એથી હિસ્સો આપવો. અને અસર્વણું પુત્રોને તો માત્ર અન્નવસ્ત્રજ આપવાં. કલ્પતરુ નામે ગ્રંથમાં એવો પાઠ છે કે એ પુત્રોને ત્રીણે ભાગ આપવો. ઉપર કાત્યાયન સ્મૃતિમાં જે ‘સર્વર્ણાઃ’ એવો શબ્દ છે એનો અર્થ વિસ્તારિયર એવો કરેછે કે ક્ષેત્રજ, દત્તક વગેરેને સર્વણું જાણવા.”

દ્વાયમુખ્યાયણે કોનાં આદ્ય કરવાં ?

યદાતુમયોઃપુત્રાભાવસ્તદાદકસ્મિન્શ્રાદ્ધે. इत्याद्युक्तप्रकारेणोभयो
रप्येकमेवશ्राद्धं कुर्यात् यदापिहेमाद्रौकाष्पयाजिनिः यावंतःपितृव
र्गाःस्युस्तावद्विदत्तकादयः प्रेतानांयोजनंकुर्युःस्वकीयैःपितृभिःसह
द्वाभ्यांसहायतत्पुत्राःपौत्रास्त्वेकेनतत्समं चतुर्थेपुरुषेच्छंदस्तस्मादे
षान्निपौरुषी साधारणेषुकालेषुविशेषोनास्तिवर्गिणाम् मृताहेत्वे
कमुद्दिश्यकुर्युःश्राद्धंयथाविधीति तदपिकात्यायनीयसमानार्थमेव
अयमर्थः द्वायमुष्यायणदत्तकादयोजनकप्रतिग्रहीत्रोःकुलेमृतानां
स्ववर्गैस्तत्पित्रादिभिःसहसर्पिंडीकरणंकुर्युः दत्तकादिपुत्रास्तुतेषां
जनकप्रतिगृहीतृभ्यांसहकुर्युःतत्पौत्राअपिस्वपितरंदत्तकेनपितामहेन
तज्जनकेनप्र पितामहेनचतुर्थेपुरुषेतत्प्रप्रौत्रेच्छंदइच्छाप्रतिग्रहीतारमु
च्चारयेन्नवेतिजनकंतूच्चारयेदेवसाधारणेष्वमावास्यादिकालेषुजनकप्र
तिग्रहीतृवर्गिणांश्राद्धादिकार्यम् मृताहेत्वेकमेवोद्दिश्यैकोद्दिष्टश्राद्धं
कुर्यादितिकेचित्तुकेवलदत्तकस्या विधानात्सनास्त्येवआवयोरसावि
तिसंविदश्चविधानाभावात्तांविनागृहीतोपिद्वायामुष्यायणएव तेनैवच
जनकप्रतिग्रहीत्रोरुद्देशेनामावास्यादिषुश्राद्धद्वयमेकंवाश्राद्धं कार्यम्
तत्पुत्रेणतुदत्तकस्यतज्जनकप्रतिग्रहीतृभ्यांद्वाभ्यामपिसह सर्पिंडी

કરણપાર્વણશ્રાદ્ધાદિકાર્યમ્ એવંતત્પુત્રાદિભિરપીત્યાહુઃતર્ચિત્યમ્

જ્યારે દેનાર અને લેનાર બંનેને ઐરસ પુત્ર નહિ હોય, ત્યારે તેમણે પૂર્વે કહ્યા પ્રમાણે બન્નેયનું એકજ આદ્ય કરવું. તો પણ હેમાદ્રિ ગ્રંથમાં કાશ્યપાજ્ઞિન કહે છે કે,— જનક પિતા અને પાલકપિતા બંનેના વંશમાં જેટલા પિતૃઓ હોય તે સર્વનું દત્તકાદિક પુત્રકોએ પોતાના પિતૃઓની સાથે સંપીડિકરણ કરવું. તેના પુત્રોએ બે પુરૂષ લગી (બે પેઢી લગી), અને તેના પુત્રોએ એક પેઢી લગી સંપીડિકરણ કરવું અને પછી ચોથી પેઢીથી તો ઇચ્છામાં આવે તો કરવું. આ કારણથી આ પુત્રોને પીડનો સંબંધ તો માત્ર ત્રણ પુરૂષ લગીજ જાણવો. સાધારણ નિયિપર્વ વગેરેના આદ્યમાં તો પિતૃઓની પેઢીઓની વિશેષ વિચાર કરવાનો નથી; પણ વાર્ષિક (સંવત્સરીનું) એકોદિષ્ટ આદ્ય તો એકનેજ ઉદ્દેશીને (વધિ પૂર્વક કરવું જોઈએ.” પરંતુ આ વાક્યનો અર્થ પણ કાત્યાયન સ્મૃતિને અનુસરીનેજ છે. જેમ કે,—દ્વામુખ્યાયણ અને દત્તક આદિક પુત્રોએ જનકપિતા અને પાલકપિતા એ બંનેના કુળમાં જે મરી જાય તેનું સંપીડિકરણ આદ્ય મરનારના ત્રણ પિતૃઓ સાથે કરવું; દત્તકાદિક પુત્રોના પુત્રોએ તો જનકપિતા અને પાલકપિતા એ બંનેનું સંપીડિકરણ તે બંને કુળમાંના ત્રણ પિતૃઓ સાથે કરવું. તેના પૌત્રોએ તો પોતાના પિતાનું સંપીડિકરણ દત્તક વંશમાંના ત્રણ પિતૃઓ સાથે કરવું. ચોથા પુરૂષ વિશે એટલે દત્તકના પ્રપૌત્ર વિશે તો તેની ઇચ્છા હોય તેમ કરવું. હંદ એટલે ઇચ્છા. દત્તકનું ગ્રહણ કરનાર પિતાનું તેણે ઉચ્ચારણ કરવું અથવા ન કરવું. પણ દત્તકના ઉત્પાદક પિતાનું તો ઉચ્ચારણ કરવુંજ જોઈએ. સાધારણેજ એટલે અમાવાશ્યા જેવાં સાધારણ પર્વને દિવસે જનકપિતા અને પાલકપિતા એ બંનેના પિતૃઓનું આદ્ય વગેરે કરવું. મરણતિથિએ તો એકનેજ ઉદ્દેશીને એકોદિષ્ટ આદ્ય કરવું. કેટલાક કહેછે કે, ‘કેવળ’ દત્તકપુત્ર એવું કોઈ જગોએ કહેલું નથી માટે કેવળ દત્તક નથીજ. આ અમારા બંનેનું કાર્ય કરનારો એવા ઠરાવનું દત્તક પ્રકરણમાં કોઈ જગોએ વિધાન નથી, માટે એવી સરત વિતા પણ લીધેલો દત્તકપુત્ર દ્વામુખ્યાયણ સમજવો; તેણેજ ઉત્પાદક પિતા અને લેનાર પિતાને ઉદ્દેશીને અમાવાશ્યા આદિકમાં બે આદ્ય કે એક આદ્ય કરવું. તેના (દ્વામુખ્યાયણના) પુત્રે પોતાના બાપનું સંપીડિકરણ અને પાર્વણ આદ્યાદિક કાર્ય પોતાના બાપના ઉત્પાદક પિતા અને ગ્રહણ કરનાર પિતા તે બંનેની સાથે કરવું. એજ પ્રમાણે તેના પુત્રો (એટલે દ્વામુખ્યાયણના પૌત્રો વગેરે) એ પણ કરવું. આ વાત સંશયસ્પદ છે.

કેવળ અને દ્વામુખ્યાયણ બે ભેદ વાજબી છે.

यद्यपिकेवलदत्तकः कापिशब्दतो नोक्तस्तथापि पूर्वोक्तमनुवचनेन जनकादीनां संबन्धमात्रनिवृत्तेरुक्तत्वात् द्व्यामुष्यायणेतदभावोऽर्थात्सिद्धयत्येव किंच उर्वसममाप्तिवृत्तं धुभ्यो बीजिनश्च मातृबंधुभ्यः पंचमादिति गौतमीयेन बीजिकुले सप्तपुरुषं यावद्विवाहो ऽतिविरुद्धः

સ્યાત્ દ્વાચામુષ્યાયણેવ્યર્થઃ સ્યાત્ તસ્મિન્સાપિંડ્યસત્વાત્ અતોઽ
 વશ્યમેતત્સાર્થવ્યર્થકેવલદત્તકોવાચ્યઃ તત્સાપિંડ્યનિવૃત્તેરુક્ત
 ત્વાત્ અપિચપ્રવરાધ્યાયેદ્વાચામુષ્યાયણકાયેસ્યુદત્તકક્રીતકાદયઃ
 ગોત્રદ્વયેઽપ્યનુદ્વાહઃ શૌગશૌશિરયોર્યથેતિ એતેનગોત્રદ્વયમપિદ્વાચા
 મુષ્યાયણસ્યોક્તમ્ માનવીયેનચજનકગોત્રનિવૃત્તિરુક્તેતિવિરોધઃ
 કેવલદ્વાચામુષ્યાયણભેદેનૈવપરિહરણીયસ્તેનાસિદ્ધચત્યેવકેવલોપિદત્ત
 કઃ અતઃશૂરેણકુંતીભોજાયદાત્રિમત્ત્વેનદત્તાયાઃકુંત્યાઃ સુતસ્યા
 જુનસ્યશૂરપુત્રવસુદેવદુહિતુઃસુભદ્રાયાઃ સાપિંડ્યનિવૃત્તિમનુવચનેનો
 વ્ક્રમ્યગૌતમીયસ્યબીજસંતાનજાયાઅપિનિષેધમાત્રપરત્વમેવચોત્ક્રા
 અર્જુનેનસુભદ્રાપરિણેયેત્યાશંક્યવાર્તિકોક્તસંબંધવ્યવધાનકલ્પના
 રૂપંસમાધાનમાહ મદ્રસોમેશ્વરઃ યત્તુકશ્ચિત્સોમેશ્વરેણગૌતમવચના
 ત્કુંત્યાઃ શૂરકુલેઽપિસાપ્તપૌરુષંસાપિંડ્યમુક્તમિત્યાહ તદ્ગ્રંથાન
 ધ્યનનિબંધનમ્ તેનહિસાપિંડ્યનિવૃત્તિપૂર્વમુત્કાગૌતમીયસ્યજનક
 કુલેનિષેધપરત્કમુક્તમ્ નતુસાપિંડ્યબોધકત્વં

જો કે 'કેવળ દત્તપુત્ર' આમ શબ્દોવડે જુદો ભેદ કોઈ જગોએ કહ્યો નથી, તથાપિ
 ઉપર કહેલા મનુના વચન ઉપર વિચાર કરતાં જણાયછે કે (કેવળ) દત્તકના જનકપિતા
 અને તેનાં સગાં વગેરેનો સઘળો સંબંધ એ વચનથી તોડી નાખ્યો છે, અને દ્વાચામુષ્યા-
 યણનો તેવો સંબંધ તોડી નાખ્યો નથી, તે ઉપરથી સિદ્ધ થાયછે કે કેવળ અને દ્વાચામુષ્યાયણ
 એ બે ભેદ ખરા છે. વળી બીજું કારણ, "ઉત્પાદક પિતાના બંધુઓથી ઉપરની સાત
 પેઢીઓ, અને માતાના બંધુઓથી ઉપરની પાંચ પેઢીઓસુધીના જે ગોત્રવાળા હોય તેમણે
 પરસ્પર લગ્ન સંબંધ કરવો નહિ." એવું ગૌતમનું વચન છે, માટે ઉત્પાદક પિતાના કુળમાં
 સાતમા પુરુષ સુધી વિચાર કરવો આતિ વિશ્વ કહેવાય. એથી આ વચન દ્વાચામુષ્યાયણ
 દત્તકપુત્રના સંબંધમાં નિરર્થક થશે; કેમકે ઉત્પાદક પિતા સાથે તેનો સાપિંડ્ય સંબંધ નિત્ય
 છેજ, માટે એ ગૌતમ વચનની સાર્થકતા માટે 'કેવળ દત્તક' ભેદ માનવો જોઈએ, કારણ
 કે કેવળજનકનો સાપિંડ્ય સંબંધ ઉત્પાદક પિતા સાથે રહેતો નથી એમ કહેલું છે. વળી
 પ્રત્યક્ષાધ્યાયમાં કહેલું છે કે, "દત્તક યવાયી, વેચાણ લેવાયી કે બીજી રીતે જે પુત્ર દ્વાચામુ-
 શ્યાયણ થયા હોય તેમણે શૌગ અને શૌશિરની પેઢે બન્ને કુળમાં લગ્ન સંબંધ કરવો નહિ."

આ વચનવડે દ્વાયુધ્યાયણને બંને ગોત્ર કહેલાં છે; પણ મનુષ્યે તો ઉત્પાદક પિતાના ગોત્ર સાથે દત્તકપુત્રનો સંબંધ તોડેલો છે. ત્યારે આ વિરોધ, કેવળ અને દ્વાયુધ્યાયણ એવા બે ભેદ પાડીનેજ મટાડવો જોઈએ છીએ. આ રીતે પણ કેવળ દત્તક સિદ્ધ થાય છે. એટલા માટેજ, શુરસેન રાજાએ કુંતીભાજ રાજાને દત્તક આપેલી પોતાની કુંતી નામની કન્યાના પુત્ર અર્જુનનો સાર્પીંડ્ય સંબંધ, તેજ શુરસેન રાજાના પુત્ર વસુદેવના પુત્રી સુભદ્રાની સાથે છતાં, તે પૂર્વે કહેલા મનુના વચનવડે દુર કરીને, ઉત્પાદક પિતાની સાતપેઢીની માંહેના પુરૂષ સાથે લગ્ન સંબંધ થાય નહિ એવું જે ગૌતમવચન પૂર્વે કહ્યું છે, તે ઉપરથી અર્જુન સુભદ્રા એ બંને શુરરાજાનાં સંતાન હોવાથી એ બેનો વિવાહ ન થાય એવા તેમનાં સંબંધ હોવાથી તેમનો વિવાહ યથા યોગ્ય નથી, એવી આશંકા લેઈને, ભદ્રસોમિશ્વરે સમાધાન આપ્યું છે કે અર્જુન અને સુભદ્રા એ બંનેનો તેવા સંબંધ નથી, કેમકે તે બંનેની વયમાં દત્તકરૂપ બ્યવધાન છે. (કુંતી દત્તક આપેલી માટે કુળ જ્યુકું થયેલું છે). આ સમાધાન, જે 'કેવળદત્તક' ભેદ માનીએ તોજ યથા યોગ્ય થાય છે. કોઈ ગ્રંથકાર એમ કહે છે કે, "ભદ્રસોમિશ્વરે શુરકુળની સાથે સાત પુરૂષ સુધી કુંતીનો સાર્પીંડ્ય સંબંધ કહેલો છે." પણ આ કહેવું, જેઓ ગ્રંથ ભણ્યા નથી તેમનું છે એમ જાણવું. કેમકે તેણે તો પ્રથમ સાર્પીંડ્ય સંબંધ રહેતો નથી એમ કહીને પછી ગૌતમના વચનવડે પિતાના કુળમાં સાત પેઢીસુધી લગ્ન કરવાનો નિષેધ છે એમ કહેલું છે; પણ ગૌતમના વચનથી સાર્પીંડ્ય સંબંધનો આધ થાય છે એમ કોઈ કહ્યું નથી.

દત્તકનો સાર્પિંડ્ય અધિકાર.

एवंसिद्धेकेवलद्वयामुपायणेच आवयोरसावितिसंविदपिसिद्धयति
 प्रतिग्रहीतुद्वयामुष्यायणज्ञापनार्थत्वेनदृष्टार्थत्वात् अत्रकेवलदत्तक
 स्यपालकपितृकुलेसाप्तपौरुषमातृकुलेचणंचपौरुषंसार्पिंङ्गम्यत्तुवृ
 दुगौतमः स्वगोत्रेणकृताये स्युर्दत्तक्रीतादयःसुताः विधिनागोत्र
 मायांतिनसार्पिंङ्गविधीयतेयच्चबृहन्मनुः दत्तक्रीतादिपुत्राणांबीज
 वमुः सर्पिंडता पंचमीसप्तमीचैवगोत्रित्वंपालकस्यच यदपिनारदः
 धर्मार्थवर्द्धिताः पुत्रास्तत्तद्गोत्रेणपुत्रवत् अंशर्पिंडाविभागित्वंतेषुकेव
 लमिष्यतइति तान्यनाकराणि साकरत्वेद्वयामुष्यायणस्यप्रतिग्र
 हीतृकुलेसाप्तपौरुषसार्पिंङ्गाभावप्रतिपादनार्थं केवलदत्तकेपूर्वोक्त
 गौतमीयेनपालककुलेसाप्तपौरुषसार्पिंङ्गस्योक्तत्वात् मानवीयेनच
 जनककुलेसार्पिंङ्गनिवृत्तेरुक्तत्वात्त्यस्तुसार्पिंङ्गनिर्णयेकेषांचिन्मा

ન્યાનાંલેખઃ જનકગોત્રેણોપનયનાદિસંસ્કૃતસ્યજનકકુલેપિતૃતો
 માતૃતશ્વપાંચપૌરુષંસાપૌરુષંચસાપિંડ્યમ્ પ્રતિગ્રહીતુઃકુલેતુત્રિપુ
 રુષં પ્રતિગ્રહીતરિગૌણપિતૃત્વપ્રયોજકસ્યોત્પાદકસ્યોપનેતૃત્વસ્યચા
 ભાવાત્ પ્રતિગ્રહીતૃગોત્રેણસંસ્કૃતસ્યતુપ્રતિગ્રહીત્વાદિભિરેવસાપૌ
 રુષંપાંચપૌરુષંચોતિ તત્ત્વમૂલંનવિદ્યઃકિંચ યદિપ્રતિગ્રહીતુર્વ્યુત્પાદક
 ત્વોપનેતૃત્વાદ્યભાવાત્ નપિતૃત્વંકથંતર્હિત્રિપુરુષંસાપિંડ્યંપ્રતિગ્રહીત્રા
 દિશ્રાદ્ધાદિકર્તૃત્વંવાદત્તકસ્ય નચપિતૃત્વંસાપિંડ્યંસમાનિયતંયેનતદ
 ભાવાત્સાપિંડ્યાભાવઃસ્યાત્ વસ્તુતસ્તુત્ત્વધ્વસપમાત્પિતૃત્વંધુભ્યદ્વિતિગૌ
 તમમદિવચનૈઃપ્રતિગ્રહીત્રાદિભિઃસહસાપિંડ્યંપૂર્વમુક્તમેવેનિદિક્

એ પ્રમાણે કેવળ એને દ્વામુખ્યાયણ એવા દત્તકના એ ભેદ સિદ્ધ થયા એટલે ‘આ
 આપણુ એનો પુત્ર’ એવી દ્વામુખ્યાયણ સંબંધી સરંત પણ અર્થાત્ સિદ્ધત્વ યદ્ય એમ જા-
 નવું. કેમકે દત્તક લેનારા પિતાએ, એ પુત્ર બનેનો છે એમ સમજવું જોઈએ, એવા એનો
 હેતુ એથી સફળ થાયછે. હવે આ સ્થળમાં કેવળ દત્તક પુત્રનો સાપિંડ્ય સંબંધ પાળક
 પિતાના કુળમાં આપની સાત પેઢી સુધી અને માતાની પાંચ પેઢી સુધી પહોંચેછે. પરંતુ
 વૃદ્ધ ગૌતમ કહેછે કે,—“દત્તક આપેલા, વેચાણ લીધેલા, અથવા એવાજ બીજા પુત્રોના
 સંસ્કાર પાળક પિતાના ગોત્રમાં થયા હોય તો તે સંસ્કારના કારણથી તે માત્ર તે ગોત્રમાં
 આવેછે પણ સાપિંડ્ય સંબંધ ઉત્પન્ન થતો નથી.” બૃહત્ મનુષ્ય કહેવું પણ એવુંજ છે;—
 “દત્તક આપેલા, વેચાણ લીધેલા, અને બીજા પુત્રોનો સાપિંડ્ય સંબંધ ઉત્પાદક પિતાના
 કુળના સાથે (માતા) પાંચ અને (આપની) સાત પેઢી સુધી રહેછે; પરંતુ પાળક પિતાના
 સંબંધથી આ પુત્રને કેવળ ગોત્રીપણું માત્ર આવેછે.” વળી નારદ પણ એમજ કહેછે;—
 “ધર્મક્રિયા સિદ્ધ કરવાના હેતુથી જે પુત્રને પુત્રની પેઠે ઊછેરેલા હોય, તે પુત્રો જે વારસાનો
 હિસ્સો તથા પિંડ, એનાજ માત્ર આગદાર થાયછે.” પરંતુ આ વચનો કેવળ નિરાધાર છે;
 આ વચનોનો જો કાંઈ આધાર હોય તો તે દ્વામુખ્યાયણ પુત્રને પાળક પિતાના કુળમાં
 સાત પુરૂષો સુધી સાપિંડ્ય સંબંધ નથી એટલુંજ માત્ર પ્રતિપાદન કરવાને અર્થ છે એમ
 સમજવું જોઈએ, કારણ કે પૂર્વે કહેલા ગૌતમના વચન વડે કેવળ દત્તક પુત્રને પાળક
 પિતાના કુળમાં સાત પુરૂષ લગી સાપિંડ્ય સંબંધ કહેલો છે; અને મનુના વચનવડે ઉત્પા-
 દક પિતાના કુળ સાથે સાપિંડ્ય સંબંધ નહીં જોવા થાયછે એમ કહ્યું છે. સાપિંડ્ય નિર્ણય
 ગ્રંથમાં કેટલાક માન્ય કરવા જેવા ગ્રંથકારોના મત બતાવ્યા છે કે “દત્તક આપેલા પુત્રના
 ઉપરથી આદિક સંસ્કાર ઉત્પાદક પિતાના ગોત્રમાં થયા હોય અને તે પછી તેને દત્તક

આખો હોય તો ઉત્પાદક પિતાનાં કુળમાં પિતાની સાત પેઢી સુધી અને માતાની પાંચ પેઢી સુધી સાપિંડ્ય સંબંધ રહેછે; પરંતુ જોણ પિતાપણું પ્રાપ્ત થવાને જરૂરનું જે ઉત્પન્ન કરવાપણું તે ન હોવાથી તથા ઉપવીત સંસ્કાર તેણે નહિ કરેલો હોવાથી પાળક પિતાના કુળમાં ત્રણ પેઢી સુધીજ સાપિંડ્ય સંબંધ રહેછે. પરંતુ દત્તકતા ઉપનયનાદિ સંસ્કાર પાળક પિતાના ગોત્રમાં થયા હોય તો પાળક પિતાની સાથે સાત અને પાંચ પેઢી સુધી સાપિંડ્ય સંબંધ ઉત્પન્ન થાયછે. પણ આને આધાર શાનો છે તે અમે જાણતા નથી. કેમકે જો લેનાર પિતાને ઉત્પાદકત્વ નથી કે તેણે ઉપવીત સંસ્કાર પણ કર્યો નથી, અને તેથી તેને પિતૃત્વ પ્રાપ્ત થતું નથી તો તેના કુળમાં ત્રણ પુરૂષ જગી સાપિંડ્ય સંબંધ, અને લેનારા પિતા વગેરેનાં આદ્ય કરવાનો અધિકાર દત્તકને શી રીતે પ્રાપ્ત થાય? એનો ઉત્તર એવાજ અપાય કે પિતૃત્વ અને સાપિંડ્ય સંબંધની વ્યાપ્તિ સરખી નથી, તેથી જ્યાં પિતૃત્વ ન હોય ત્યાં સાપિંડ્ય સંબંધ પણ ન હોય, એમ થતું નથી. અરેખરૂં પૂછો તો “આપની સાતમી પેઢી સુધીના બાંધવો સુધી” એવાં જોતમાદિકનાં વચ્ચેનાં વડે પાળક પિતા વગેરે પુરૂષો સાથે સાપિંડ્ય સંબંધ છે એ પૂર્વે કહેલુંજ છે.

દત્તપુત્ર લેવાના નિયમ.

અથપુત્રદાનપ્રતિગ્રહત્રિધી તત્વાનેકપુત્રાણામઙ્યેષ્ટદાનવાધિકારઃ
 સર્વેણંપ્રતિગ્રહેત્વજાતપુત્રાણાંમૃતપુત્રાણાંવાસ્ત્રીણાંસધવાનાંભર્તૃનુજ્ઞયા
 ભર્તૃભાર્વપિત્રાદીનામ્ શૂદ્રેણદૌહિત્રોભાગિનેયોવાગ્રાહ્યોનાન્યઃ અન્યૈ
 સ્તુસંનિહિતઃસપિંડસ્તદભાવેત્રિપ્રકૃષ્ટેનસ્વન્યજાતીયદ્વિતિ

પુત્રનું દાન અને પ્રતિગ્રહનો વિધિ હવે કહીએ છીએ તેમાં જોને ઘણા પુત્ર હોય તેને મોટો પુત્ર બાદ કરીને બાકીના પુત્રોમાંથી ગમે તેને દત્તક આપવાનો સર્વત્ર અધિકાર છે. પણ પોતાને પુત્ર ન હોય અથવા થઈને મરી ગયો હોય ત્યારે માત્ર લેનારનેજ લેવાનો અધિકાર છે. સધવા સ્ત્રીએને શ્વામિની આસ્તાવડે દત્તપુત્ર લેવાનો અધિકાર મળેછે. શ્વામિ ન હોય તો પિતા વગેરે જાતિજનની આસ્તાવડે અધિકાર મળેછે. શૂદ્ર જાતિમાં દીકરીનો દીકરો કે બેનનો દીકરોજ માત્ર દત્તક લેવાનો અધિકાર છે; બીજો નહિ. બીજી જાતી કોમમાં છેકજ નજીકનો સપિંડ હોય તેને દત્તક લેવાનો અધિકાર છે. નજીકનો ન હોય તો દુરનો; પણ બીજી જાતિનો દત્તપુત્ર લેવાનો અધિકાર નથી.

પુત્રદાન અને પ્રતિગ્રહનો વિધિ.

અથદાતાપ્રતિગ્રહદિનેકાલાદિસ્મૃત્વાદાદીનામસ્યચપુત્રસ્યપરસ્પરંવ
 તેમાનપિતૃપુત્રાદિતત્ત્સંબંધનિમિત્તકતત્ત્કાર્યનિવૃત્તયેપ્રતિગ્રહીત્વા
 દીનામસ્યચપરસ્પરંપિતૃપુત્રાદિતત્ત્સંબંધનિમિત્તકતત્ત્કાર્યપ્રવૃત્ત

येचपुत्रदानंकरिष्यइतिसंकल्प्य गणेशपूजास्वस्तिवाचनमातृकापू
 जावृद्धिश्राद्धानिकुर्यात् प्रतिग्रहीतातुप्रतिग्रहदिनपूर्वादिनेउपोष्याप
 रदिनेब्रंधूनाहुयपुत्रप्रतिग्रहंराज्ञेनिवेद्यकालादिस्मृत्वाग्रहीष्यमाणपु
 त्रस्यतज्जनकादीनांचपरस्परं वर्तमानपितृपुत्रादितत्तत्संबंधानिवृ
 त्तयेऽस्मदादीनाचपरस्परंपितृपुत्रादितत्तत्संबंधानिमित्तकतत्तत्कार्य
 यंप्रवृत्तयेचपुत्रंप्रतिग्रहीष्यइतिसंकल्प्यगणेशपूजास्वस्तिवाचनमा
 तृकापूजावृद्धिश्राद्धाचार्यवरणकुंडलांगुलीयकवासोयुगलोष्णीपम
 धुपर्कादिभिराचार्यपूजनानिसंकल्पपूर्वकंरुत्वात्रीन्विप्रान्ब्रंधूंश्चभो
 जयेत् अथाचार्यःस्वकर्मकरिष्यइतिसंकल्प्यस्थंडिलोल्लेखनाद्या
 ग्निप्रतिष्ठांतंकृत्वान्वाधानचक्षुषी . आज्येनेत्यंतमुत्तकाऽत्रप्रधानं
 अग्निंवायुंसूर्यं प्रजापतिंचैकैकयाहुत्या अग्निमेकयासूर्यासावित्रीं
 चषट्त्रिंश्वर्वाहुतिभिर्यक्ष्ये शेषेणस्विष्टकृतमित्याद्याज्योत्पवनांतंकुर्या
 त् अथप्रतिग्रहीतादानृनिकटेगत्वापुत्रंदेहीतियाचयेत् दातातु
 येयज्ञेनेतिऋक्पंचकमुत्तकाकालादिस्मृत्वास्मदादीनामित्यादिप्रवृ
 त्तयइत्यंतमुत्तका अमुंपुत्रंयथाशक्त्यालंकृतंतुभ्यमहंसंप्रददेइतिव
 दैन् येयज्ञेनेतिपंचानांमानवपुत्रोनाभानेदिष्टोविश्वेदेवाजगतीपुत्रदा
 नेविनियोगः प्रतिग्रहीतानुदेवस्यत्वेत्यनेनप्रतिगृह्य स्वस्वशाखोक्तां
 कामस्तुतिं पाठित्वा अंगादंगादित्यूचंजस्वापुत्रंमूर्द्धन्याघ्रायवस्त्रादि
 भिरलंकृत्य मंगलशब्दैर्गृहांतर्नयेत् अथाचार्य आज्यस्थापनाद्या
 ज्यभागांतंकृत्वाआज्येनैवव्यस्तस्मस्तव्याहृतिभिर्हुत्वाचरुणाजुहुया
 त् यस्त्वाहदावसुश्रुतोऽग्निस्त्रिष्टुप् पुत्रप्रतिग्रहप्रधानचरुहोमेविनि०
 ॐ यस्त्वाहदा० अग्नयइदंनममेतित्यागः तुभ्यमग्नइत्यस्यसूर्यासा

વિત્રીસૂર્યાસાવિત્ર્યનુષ્ટુપ્ તુભ્યમગ્રે૦ સૂર્યાસાવિત્ર્યાદ્દનમમં સોમો
દદદિતિપંચાનાંસૂર્યાસાવિત્રીસૂર્યાસાવિત્ર્યનુષ્ટુપ્ વિનિયોગઃપ્રાગ્વત્
ૐ સોમોદદત્૦ તતઃસ્વિષ્ટકૃદાદિસમાપયેત્ ઇતિવિધિઃ

દત્તપુત્ર આપવાને અર્થે ઠરાવેલા દિવસે પુત્ર આપનારે દેશકાળનું સ્મરણ કરીને સંકલ્પ કરવો કે, ‘અમે અને અમારા વંશમાંના પુરૂષો તથા આ (દત્તક આપવાનો) પુત્ર, એ બન્નેની વચ્ચે પરસ્પર જે પિતૃપુત્રાદિ સ્વરૂપના અનેક સંબંધ છે તથા તે સંબંધોથી જે અનેક કર્મ ઉત્પન્ન થાય છે તે સંબંધ અને તે કર્તવ્યની નિવૃત્તિને અર્થે તથા આ પુત્ર અને દત્તક લેનાર વગેરે (તેના વંશમાંના પુરૂષો) એ બન્નેની વચ્ચે તે તે સંબંધ માનીને તે તે કાર્યની પ્રવૃત્તિ થવા માટે હું પુત્રદાન કરુંછું.’ પછી ગણપતિ પૂજન, સ્વસ્તિવાચન, માતૃકાપૂજન, અને વૃદ્ધિઆદિદિક ધર્મકાર્ય કરવાં. પુત્ર લેનારાએ પુત્ર લેવાને આગલે (પૂર્વેને) દિવસે ઉપવાસ કરીને બીજે દિવસે પોતાના સર્વ બાંધવાને બાલાવીને તથા પોતે પુત્રનું દાન લેવાનો છે તે વાત રાજને સંભળાવીને વર્ષ, માસ, દિવસ વગેરે કાળનું સ્મરણ કરીને આવા સંકલ્પ કરવો કે, ‘જે પુત્રને હું દત્તક લેવાનો છું તેની તથા તેના પિતાની વચ્ચે વર્તમાનકાળમાં જે પિતૃપુત્ર વગેરે અનેક સંબંધો છે તેની નિવૃત્તિને અર્થે તથા હું અને મારા વંશમાંના પુરૂષો સાથે તેનો પરસ્પર પિતૃપુત્ર વગેરે તે તે સંબંધ કરીને તે તે અનેક કાર્યોની પ્રવૃત્તિ થવાને અર્થે પુત્રનો પ્રતિગ્રહ કરીશ’ પછી ગણપતિ પૂજન, સ્વસ્તિ વાચન, માતૃકા પૂજન અને વૃદ્ધિઆદિ કરવાં. અને દત્તપુત્રની વિધિ ચલાવવાને માટે આચાર્યને સોપારી આપીને તથા તેને કાનમાં કુંડળ, આંગળીઓએ વીંટીઓ, ચોતીન્નિડો, પાઘડી, મધુપર્ક વગેરે આપીને સંકલ્પ પૂર્વક પૂજન કરીને ત્રણ બ્રાહ્મણ તથા પોતાના બાંધવાને ભોજન કરાવવું. પછી આચાર્યે ‘હું મારું કર્મ કરુંછું’ એમ સંકલ્પ કરીને વેદી કરવી, તેના ઉપર રેષાઓ કાઢવી અને સર્વ બીજાં કર્મ કરીને પછી અગ્નિનું સ્થાપન કરવું. પછી અન્વાધાન કરવું. એટલે ‘અસ્મિન્અન્વાહિતેન્મૌ’ ત્યાંથી આરંભ કરીને ‘ચક્ષુષીઆજ્વેન’ અહીં સુધી બોલીને આ કર્મમાં મુખ્ય અગ્નિ, વાયુ, સૂર્ય, અને પ્રજાપતિને એક એક ધીની આહુતી આપીશ; કરીને એક ચરની (ભાતની) આહુતી અગ્નિને અને સૂર્ય સાવિત્રીને છ ચરની આહુતીઓ આપીશ; તથા બાકી રહેલા ચરવડે સ્વિષ્ટકૃત હોમ કરીશ; એમ મોઢેથી બોલવું. પછી ‘આન્વ્યોત્પવન’ નામે કર્મ સુધી કર્મ કરવું. આટલું થયા પછી પ્રતિગ્રહ કરનારાએ દાન કરનારા પાસે જઈને ‘પુત્ર આપ’ એમ પ્રાર્થના કરવી. પછી આપનારે વેયજ્ઞેન૦ ઇત્યાદિ પાંચ મંત્ર બોલીને દેશકાળનું સ્મરણ કરીને તેણે કરવાનો સંકલ્પ જે પૂર્વે કહ્યો છે તેમાંથી ‘પ્રવૃત્તિ થવાને અર્થે’ ત્યાં સુધી બોલીને ‘વયાથકિત અલંકૃત કરેલો આ પુત્ર હું તને આપુંછું’ એમ બોલવું. વેયજ્ઞેન૦ એ પાંચ મંત્રના નાભાનેદિષ્ઠ ત્રરષિ, વિષ્ણુદેવા દેવતા, અને જગતીદિદ, છે. એ પાંચ મંત્રો પુત્રદાનની પરિપૂર્ણતાને અર્થે બોલવા. પુત્ર લેનારાએ ‘દેવસ્યત્વા.’ એ મંત્રવડે પુત્રનું ગ્રહણ કરીને પોતાની થાપા-માંથી કામશ્ચુતિનું પાન કરવું. અને ‘મંગદંગાત્’ એ મંત્ર જપીને પુત્રના માથેનો

વાસ લેઇને વસ્ત્રાદિકથી તેને અલંકૃત કરીને મંગળ શબ્દો સહિત (ગીત વાદિત્ર સહિત) તેને ધરનાં મધ્યમાં આણવેા. પછી આચાર્યે આભ્યર્ચનાપત્રથી તે આભ્યભાગવિધિ સુધી કર્મ કરીને બાહુતિ મંત્રોએ કરીને પ્રથમ એક એક બાહુતિ વડે અને પછી સમસ્ત બાહુતિવડે આભ્યહોમ કરવેા તથા પછી ચરહોમ કરવેા. પછી પુત્ર પ્રતિગ્રહ કર્મમાં મુખ્ય ચરહોમ યસ્ત્વાહૃદાં એ મંત્રવડે કરવેા. યસ્ત્વાહૃદાં મંત્રના ત્રણ વસુમત, દેવતા અગ્નિ, અને છંદ અનુષ્ટુપ છે. પુત્રપ્રતિગ્રહની સંપૂર્ણિને અર્થે આ મંત્રથી મુખ્ય ચરહોમ કરવેા. પછી આહુતી આપીને “આ અગ્નિને સમર્પણ કર્યું તે હવે માફ નથી” એમ બોલવું. પછી તુષ્યમગ્નેઃ ઇત્યાદિ મંત્રોથી હોમ કરવેા. એ મંત્રના ત્રણ અને દેવતા સૂર્યાસાવિત્રી છે તથા છંદ અનુષ્ટુપ છે. તુષ્યમગ્ને એ મંત્ર બણીને આહુતિ આપીને પછી બોલવું કે “આ સૂર્યાસાવિત્રીને; હવે તે માફ નથી.” પછી સોમોદદત્ત એ પાંચ મંત્રોવડે હોમ કરવેા. આ મંત્રના ત્રણ અને દેવતા સૂર્યાસાવિત્રી તથા છંદ અનુષ્ટુપ છે. વિનિયોગ પૂર્વનીપેઠેજ. સોમોદદત્ત ઇત્યાદિ પાંચ મંત્રવડે આહુતીઓ આપવી. પછી શિવશ્રુત હોમ કરીને હવન ક્રિયા પૂરી કરવી. આ પ્રમાણે દત્તપુત્ર લેવાનો વિધિ સંપૂર્ણ થયો.

ત્રણવિભાગ.

પ્રથમમનુસરામઃ ઋણવિભાગેવિશેષમાહકાસ્યાયનઃપિત્ર્યંપિત્રર્ણસંવ
દુમાત્મીયંવાત્મનાકૃતમ્ ઋણમેવંકૃતંશોધ્યંવિભાગેબંધુભિઃસહ પિ
ત્ર્યર્ણસંવદ્વંપિતૃઋણાપાકરણાર્થકૃતમ્ આત્મીયંકુટુંબભરણાદ્યર્થમ
ન્યેનકૃતમ્ સૈવ ભ્રાત્રાપિતૃવ્યમાતૃભ્યાંકુટુંબાર્થમૃણકૃતમ્ વિભાગ
કાલેદેયંતદ્વિવિધભિઃસર્વમેવતુ રિક્થાદત્તવર્ણવિષયેડપિસૈવ ઋણં
પ્રીતિપ્રદત્તંતુદત્વાશેષંવિભાજયેત્ પ્રદત્તંપ્રતિશ્રૂતં નારદઃ યચ્છિષ્ટં
પિતૃદાયેભ્યોદત્તવર્ણપૈતૃકંચયત્ ભ્રાતૃભિસ્તદ્વિભક્તવ્યમૃણીસ્યાદન્ય
થાપિતા પિતૃદાયઃ પિત્રાપ્રતિશ્રૂતં સૈવ ધર્માર્થપ્રીતિદત્તંચયદ્વળં
સ્વેનયોજિતમ્ તદ્દશ્યમાનંવિભજેન્નદાનંપૈતૃકાદુનાત્ ધર્માર્થપ્રીત્યા
ચયદ્દત્તંદાનુંપ્રતિશ્રુતંપિત્રા સ્વેનયોજિતંસ્વયંકૃતં તદ્વળંદશ્યમાનંચ
દ્રવ્યંવિભજેત્તદ્વળાતિરિક્તસ્યપૈતૃકાદુનાદાનંનાસ્તીત્યર્થઃઅદશ્ય
માનશંકાયામપિસૈવ દશ્યમાનંવિભજ્યેત્ગૃહક્ષેત્રચતુષ્પદમ્ ગૂઢ
દ્રવ્યાભિશંકાયાંપ્રત્યયસ્તત્રકીર્તિતઃગૃહોપસ્કરવાદ્યાશ્વદોહાભરણ

કર્મિણઃદૃશ્યમાનાવિભજ્યંતેકોશંગૂદેબ્રવીન્મનુઃ કર્મિણોદાસાદ્યાઃ
અતएवदिव्यप्रकरणेऽस्मिन्विषयेकोशएवनियमितस्तेनैव शंकावि
श्वाससंधानेविभागेरिक्षिपन्नांसदाक्रियासमुहकर्तृत्वेकोशमेवप्रदाप
येदिति

હવે ચાલતા વિષયનું અનુસરણ કરીએ છીએ. કરજના વિભાગ કરવામાં કાંઈ વિશેષ કાત્યાયન કહે છે કે,—“પિતાએ કરેલું કરજ પિતાના ત્રણના સંબંધનું હોય, અને પોતે કરેલું કરજ પોતાના ત્રણના સંબંધનું હોય, એ સર્વ કરજ બાઈ બાઈઓમાં વિભાગ કરતી વખતે શાધન કરવું એટલે તેનો નિકાલ કે ફડઓ કરી નાખવો.” આ વચનમાં વિષ્ણુસંવહન પિતાના ત્રણના સંબંધનું એવું કહેલું છે તેનો અર્થ, પિતાએ કરેલું કરજ આપવા માટે કરેલું કરજ. આત્મીય એટલે પોતાને અર્થ કરેલું; એટલે પોતાના કુટુંબના પોષણને માટે બીજાએ કરેલું કરજ ફરીને પણ કાત્યાયન કહે છે કે,—“કુટુંબના પોષણને અર્થ બાઈએ, કાકાએ અથવા માતાએ કરેલું કરજ હોય તે સર્વ કરજ વારસાનો હિસ્સો લેનારાએ વિભાગ કરતી વખતે આપવું જોઈએ.” વારસા કરતાં કરજ કમી હોય તો તે વિશે તેજ રમૂતિકાર કહે છે કે,—“કરજ આપીને તથા પ્રીતિપૂર્વક આપેલું હોય (અક્ષીસ તરિકે આપેલું હોય) તે આપીને, બાકી રહે તે ભાગદારોએ વહેચી લેવું. પ્રદન એટલે અક્ષીસ આપેલું નારદ કહે છે કે,—“પિતૃદાય (બાપે આપવાનું કબૂલ કરેલું હોય તે) આપીને અને આપવું કરજ અદા કરીને બાકી રહે તે સર્વ બાઈઓએ વહેચી લેવું; તેમ ન કરવાથી તેમનો બાપ કરજદાર રહે છે. પિતૃદાય એટલે બાપે આપવાનું કબૂલ કર્યું હોય તે. વળી નારદ કહે છે કે,—ધર્મ કરવાના હેતુથી તથા પ્રીતિવડે આપવા કબૂલ કરેલું અને પિતાએ પોતેજ કરેલું કરજ; એ સર્વ તથા જે દેખાઈતી મિલકત હોય તે બાઈઓએ વહેચી લેવું. એ કરજ શિવાય બીજું કાંઈ વડિલોપાર્જિત મિલકતમાંથી અપાય નહિ. દ્રવ્ય સંતાડીને રાખેલું છે એવા સંશય વિશે પણ તેજ રમૂતિકાર કહે છે કે,—ધર, ખેતર, ચોપગાં જનાવર વગેરે જે દેખાઈતી મિલકત હોય તેજ વહેચી લેવી. મિલકત સંતાડી મુક્યા સંબંધી સંશય તો તેની ખાતરી કરવા સાર સોગંદ આપવાના કહેલા છે. મનુએ એમ કહેલું છે કે ધરમાંનો સામાન સરંજામ, ગાડી વગેરે એવનારાં અથવા એસવાનાં જનનવર દૂધ દેનારાં જનનવર, ઘરેણાંગાંઠાં, દાસદાસી વગેરે, એમાંથી જે દૃશ્યમાન (ઉઘાડી) મિલકત હોય તેની વહેચણી કરવી. મિલકત સંતાડીએ એવી શંકા થઈ હોય ‘કોશ’ નામે દિવ્ય કરાવવું. કર્મિણઃ એટલે દાસ વગેરે. એટલા માટેજ દિવ્ય પ્રકરણમાં મિલકત છૂપાવી રાખવા બાબત તેજ રમૂતિકારે (નારદે) ‘કોશ’જ દિવ્ય કરવાનું કહેલું છે. તે રમૂતિ આ પ્રમાણે છે કે,—દાય ભાગ જેને મળવાનો તેને મિલકતનો વિભાગ આપતી વખતે, કાંઈ મિલકત તેણે છૂપાવી છે એવી શંકા આવવાથી તેવે પ્રસંગે વિશ્વાસ આવવા માટે, અને અનેક પ્રકારની ક્રિયાઓનો નિર્ણય કરવા માટે હજારો ‘કોશ’ નામે દિવ્યજ કરાવવું.

અથાવિભાજ્યમ્.

નહિ વેદ્યથા નેત્રી મિત્રકત.

મનુઃ વિદ્યાધનંતુયદ્યસ્યતત્તસ્યૈવધનંભવેત્ મૈત્રમૌદ્વાહિકંચૈવમાધુપ
પિકમેવચ વ્યાસઃવિદ્યાપ્રાપ્તશૌર્યધનંયદ્વસૌદાયિકંભવેત્ વિભાગ
કાલેતત્તસ્યનાન્વેષ્ટવ્યંસ્વારિકિયાભિઃ સૌદાયિકંવક્ષ્યતે એતદ્વાપિતૃ
દ્રવ્યાવિરોધેનાર્જિતંજ્ઞેયમ્ તથાચયાજ્ઞવલ્ક્યઃ પિતૃદ્રવ્યાવિરોધેનય
ત્ત્વયમર્જિતમ્ મૈત્રમૌદ્વાહિકંચૈવત્તયાદાનાંનતદ્ભવેત્ ક્રમાદ
ભ્યાગતંદ્રવ્યંહતમભ્યુદ્ગરેત્તુયઃ ડાયાદેભ્યોનતદ્વાદિદ્યાલબ્ધમેવ
ચ ક્રમાગતાયામુદ્ગતાયાંભુવિવિશેષમાહશંખઃપૂર્વનષ્ટાંતુયોભૂમેમેક
શ્વેદુદ્ગરેત્ક્રમાત્ યથાભાગંલભ્યન્યેદત્વાંશંતુતુરીયકમ્ ઉદ્ગતાયા
શ્વતુર્થમંશમુદ્ગર્ત્તેદત્વાવશિષ્ટમુદ્ગર્ત્તસહવિભજેયુઃ મનુઃ અનુપપ્નન્
પિતૃદ્રવ્યંશ્રમેણયદુપાર્જયેત્ ડાયાદેભ્યોનતદ્વાદિદ્યાલબ્ધમેવચ
વ્યાસઃ અનાશ્રિત્યાપિતૃદ્રવ્યંસ્વશક્ત્યાપ્રોતિયદુનમ્ ડાયાદેભ્યોનત
દ્વાદિદ્યાલબ્ધંચયદુનમ્

વિભાગ નહિ કરવા નેત્રી મિત્રકત વિશે મનુ કહે છે કે,—વિદ્યા ઉપર ઝળવેલું
ધન, જેણે મેળવ્યું હોય તેનુંજ જાણવું, તેજ પ્રમાણે મિત્રતાના સંબંધથી પ્રાપ્ત કરેલું,
વિવાહની વખતે અથવા મધુપર્ક સમયે મળેલું હરકાંઈ એ ધન પણ અવિભાજ્ય છે.
વ્યાસ—વિદ્યાપર મેળવેલું, શૌર્યથી મેળવેલું અથવા સૌદાયિક (વિવાહ સમયે સાતિજન
તરફથી મળેલું દ્રવ્ય), એ જેણે મેળવ્યું હોય તેનુંજ છે, એમ વિભાગ કરતી વખતે જાણવું,
બીજા ભાગદારોનો તે ઉપર કાંઈ હક નથી. 'સૌદાયિક' એટલે શું તે આગળ
કહેવાશે. આ જગોએ જે અવિભાજ્ય ધન કહેલું છે તે વડિલોપાર્જિત મિત્રકતને કાંઈ
નુકશાન થતાં મેળવેલું હોય તે સમજવું. તેમજ યાજ્ઞવલ્ક્ય,—વડિલોપાર્જિત દ્રવ્યને કાંઈ
હાનિ ન પહોંચાડતાં જે પોતે પ્રાપ્ત કર્યું હોય, અથવા સ્નેહના સંબંધમાં કાંઈ મળેલું હોય
અથવા વિવાહના સંબંધમાં કાંઈ મળેલું હોય, તેના ઉપર ભાગીદારોનો કાંઈ હક નથી.
વડિલોપાર્જિત મિત્રકત જતી રહી હોય અને તેને જે ફરીને પ્રાપ્ત કરે, તથા વિદ્યાના બળથી
જે મિત્રકત પ્રાપ્ત કરે તે ધન હિરસેદારોને આપવું નહિ. જતી રહેલી વડિલોપાર્જિત
મિત્રકત ફરીને પ્રાપ્ત કરનાર સંબંધી વિશેષ નિયમ શુંજ કહે છે;—વડિલોપાર્જિત જમીન

કોઈએ પૂર્વે હરણુ કરી લેવાથી જતી રહેતી હોય, તે મિલકત બીજાઓની મદદ લીધા વિના જે ફરીને સંપાદન કરે તેને તે જમીનનો ચોથો ભાગ આપીને બાકી રહેલી જમીન ફરીને સંપાદન કરનાર અને બીજા હિસ્સેદાર, એઓએ સરખી વહેંચી લેવી. અર્થાત ફરીને સંપાદન કરેલી પૃથ્વીનો ચોથો ભાગ સંપાદન કરનારને આપીને બાકીની જમીન સંપાદન કરનાર સહિત બધા હિસ્સેદારોએ સમાન ભાગે વહેંચી લેવી. મનુ કહે છે,— વડિલોપાર્જિત દ્રવ્યને કાંઈ હાનિ નહિ પોહ્યાડતાં જે પોતાની મહેનતથી કાંઈ મેળવે છે અથવા પોતાની વિદ્યાના બળથી કાંઈ સંપાદન કરે છે તે બીજા હિસ્સેદારોને આપવું નહિ. બાસ પણ કહે છે કે, પિતાના દ્રવ્યનો ઉપયોગ કર્યા વિના જે કોઈ પોતાની શક્તિથી કાંઈ ધન મેળવે, અથવા વિદ્યાવડે કાંઈ ધન મેળવે, તો તે ધન બીજા હિસ્સેદારોને આપવું નહિ.

વિદ્યાધનનું નિરૂપણ.

વિદ્યાલબ્ધવિશિષ્ટાટ્કાત્યાયનઃ પરમક્તોપયોગેનવિદ્યાપ્રાપ્તાન્યતસ્તુ
યા તયાલબ્ધધનંયત્તુવિદ્યાપ્રાપ્તંતદુચ્યતેતતદેવવિશદયતિસૅવ ઉ
પન્યસ્તેતુયલ્લબ્ધવિદ્યાપણપૂર્વકમ્ વિદ્યાધનંતુતદ્વિદ્યાદ્વિભાગેનવિભ
જ્યતેશિષ્યાદાચારતઃ પ્રશ્નાત્સંદિગ્ધપ્રશ્નનિર્ણયાત્ સ્વજ્ઞાનશંસના
દ્વાદાલ્લબ્ધપ્રાધ્યયનાચ્ચયત્ વિદ્યાધનંચતત્પ્રાહુર્વિભાગેનવિભજ્યતે
શિલિષ્વપિહિધર્મોઽયંમૂલ્યાદ્યચ્ચાધિકંભવેત્ વિદ્યાલબ્ધરુતંચૈવ્યા
જ્યતઃ શિષ્યતસ્તથા એતદ્વિદ્યાધનંપ્રાહુઃ સામાન્યંયદતોઽન્યથા
પરંનિરસ્યલ્લબ્ધવિદ્યાપણપૂર્વકમ્ વિદ્યાધનંતુતદ્વિદ્યાન્નવિભાજ્યંવૃ
હસ્પતિઃ વિદ્યાપ્રતિજ્ઞયાલ્લબ્ધંશિષ્યાદાપંચયદ્વેત્ ઋત્વિઙ્ન્યાયેન
યલ્લબ્ધમેતદ્વિદ્યાધનંભૃગુઃ ઉપન્યાસઃક્રમજટાદીનાંસંકલિતાનાં
પાઠશ્રુતિમદનરત્ને સમાયાંગૂઢપ્રમેયેવિવૃત્તિરિતિકેચિત્ પણપૂર્વમુપ
ન્યસ્તમિત્યન્વયઃ શંસનંપ્રખ્યાપનંપ્રાધ્યયનંપ્રકૃષ્ટાધ્યયનમ્ શિલિપ
ષ્વપીતિ અયંવિદ્યાધર્મઃશિલિષ્વપિજ્ઞેયદ્વિત્યર્થઃ મૂલ્યાધિકંપારિતો
પકમ્ ઋત્વિઙ્ન્યાયઉપદર્શનમ્ અત્રસર્વત્રાપિવિદ્યાધિગમેતયાદ્ર
વ્યાજ્ઞેનચાપિતૃદ્રવ્યાવિરોધેસત્યેવાવિભાજ્યમ્ વિરોધેતુવિભાજ્યમેવ

અતઃકાસ્યાયનઃ કુલેવિનીતવિદ્યાનાંભ્રાતૃણાંપિતૃતોઽપિવા શૌર્ય
પ્રાપ્તંનુયદ્વિત્તંવિભાજ્યતદ્બુહસ્પતિઃ પિતૃદ્રવ્યવિરોધેપ્યર્જકસ્યાંશદ્વ
યમસ્ત્યેવયેનચૈષાંસ્વયમુપાર્જિતંસ્યાત્સદ્વચંશમેવહરોદિતિવસિષ્ઠોક્તેઃ
કસ્મિંશ્ચિદ્વિદ્યાધનેવિશેષમાહનારદઃ કુટુંબંવિભૃયાદ્ભ્રાતુર્યૌવિદ્યા
મધિગચ્છતઃ ભાગંવિદ્યાધનાત્તસ્માત્સલભેતાશ્રુતોઽપિસન્ અશ્રુ
તોઽવિદ્યઈતિમદનરત્ને ભાગંદાસ્યામીત્યપ્રતિશ્રુતઈતિતુયુક્તમ્

વિદ્યાથી પ્રાપ્ત કરેલા ધન વિષે કાસ્યાયન વિશેષ વાત કહે છે કે,—“બીજા કોઈની પાસેથી અભવસ્થા પ્રાપ્ત કરીને કોઈ અન્ય પુરૂષ પાસેથી જે વિદ્યા પ્રાપ્ત કરી હોય, તે વિદ્યાવડે પ્રાપ્ત કરેલા ધનને વિદ્યાથી મેળવેલું ધન કહે છે.” એજ વિષયનું તેજ સ્મૃતિકાર સ્પષ્ટીકરણ કરે છે કે,—વિદ્યાના બળથી પણ (સરત) પૂર્વક ઉપન્યાસ કરીને જે ધન મેળવ્યું હોય તેને વિદ્યાધન જાણવું; વિભાગ કરતી વેળાએ તેની વહેચણ કરવી નહિ. વળી શિષ્ય પાસેથી મેળવેલું, આચાર્ય પાસેથી મળેલું, સભામાં પ્રશ્ન કરીને મેળવેલું, સંદેહવાળા પ્રશ્નોનો નિર્ણય કરીને મેળવેલું, લોકોએ તેના જ્ઞાનની પ્રશંસા કરવાના કારણથી મેળવેલું, સભામાં વાદ કરીને મેળવેલું, ઉત્તમ અધ્યયન કરીને મેળવેલું, એ સર્વે વિદ્યાધન કહેવાય છે; વિભાગ કરતી વેળાએ તેની વહેચણ થાય નહિ. કોઈ કારીગરે કરેલી કારીગરીના મૂળ કરતાં વિશેષ (અક્ષીસ દાખલ) જે તેને મળે તે ધનને પણ આ નિયમ લાગુ પડે છે, એટલે તે પણ વિદ્યાધન કહેવાય છે. વળી વિદ્વાતા ઉપર સંપાદન કરેલું, કોઈનો યત્ન કરાવીને પ્રાપ્ત કરેલું અથવા શિષ્ય પાસેથી મેળવેલું તેને વિદ્યાધન કહે છે; એ વિનાનું બીજું તે સામાન્ય ધન કહેવાય છે. બુદ્ધસ્પતિએ કહ્યું છે કે,—પોતાના પ્રતિપક્ષીનો પરાજય કરીને ‘પણ’ પૂર્વક વિદ્યાના બળથી મેળવેલું જે દ્રવ્ય તે વિદ્યાધન સમજવું; તેનો વિભાગ કરવો નહીં. ભૃગુએ કહ્યું છે કે પ્રતિષ્ઠા પૂર્વક વિદ્વાતાના બળથી મેળવેલું, શિષ્યે આપેલું, અને ત્રસ્તિજ યજ્ઞને મેળવેલું, તે વિદ્યાધન જાણવું. ‘ઉપન્યાસ’ એવો શબ્દ સ્મૃતિમાં છે, તેનો અર્થ મદનરત્નમાં એવો ક્યો છે કે વેદનો ક્રમ, જટા, વગેરે સંકળનાઓનો સંપૂર્ણ પાઠ કરવો; કેટલાકનો મત એવા છે કે સભામાં અત્યંત ગહન વિષયનું વિવરણ કરવું. તેને ઉપન્યાસ કહે છે. સ્મૃતિમાં ‘ઉપન્યસ્તે’ અને ‘પણપૂર્વક’ એવાં બે પદ દુર દુર છે, તેનો અન્ય પણપૂર્વક ઉપન્યસ્તે એવો કરવો. જ્ઞાનને એટલે પોતાની વિદ્વાતાની બીજાએ કરેલી પ્રશંસા. પ્રાધ્યયનને એટલે ઉત્તમ પ્રકારનું કરેલું અધ્યયન. શિલ્પિવર્ગને એનો અર્થ કારીગર લોકમાં પણ આજ વિદ્યાધનનો નિયમ લાગુ છે એમ સમજવું. મૂલ્યાધિક એનો અર્થ કારીગરોને વસ્તુની કીમત કરતાં અક્ષીસ દાખલ જે વધારે આપવામાં આવે છે તે. કલ્પિત્વવાચ એનો અર્થ ત્રસ્તિક્ કર્મ કરીને અને તેના સરખુંજ બીજું કર્મ કરીને મેળવેલું દ્રવ્ય. જ્યારે વિદ્યાપ્રાપ્તિ અને તેનાથી થયેલી ધનપ્રાપ્તિ વડિલોપાર્જિત દ્રવ્યમાંથી

કાંઈપણ ખરચ કર્યા વિના થયેલી હોય ત્યારેજ માત્ર ઉપર કહેલા વિદ્યાધનનો વિભાગ કરવો નહિ, એમ સમજવું; જો ખરચ થયો હોય તો વિભાગ કરવો. એટલા માટેજ કા-
ત્યાયન કહેછે. બૃહસ્પતિએ એમ કહેલું છે કે, પોતાના કુળમાં રહીને પિતાના સામર્થ્યથી
વિદ્યા સંપાદન કરી હોય અથવા શૌર્યથી જે દ્રવ્ય પ્રાપ્ત કર્યું હોય તેનો વિભાગ થઈ શકે.
પિતાના દ્રવ્યનો ઉપયોગ કરીને વિદ્યાદિ સંપાદન કર્યું હોય તથાપિ તે દ્રવ્ય મળવનારને જે
ભાગ તો આપવાનું. વસિષ્ઠે એમ કહ્યું છે કે ભાષ્યોમાંથી જોણે પોતે તેવું દ્રવ્ય ઉપા-
ર્જન કર્યું હોય તે જે ભાગ લેઈ શકે. કોઈક પ્રકારના વિદ્યાધન વિષે નારદ વિશેષ નિયમ
કહેછે કે,—વિદ્યાભ્યાસ કરનારા ભાષના કુટુંબનું જે પોષણ કરેછે, તેને પોતાના વિદ્યા-
ર્જિત ધનમાંથી હિસ્સો આપવાનું પૂર્વે વચન ન આપ્યું હોય, તોપણ તે વિદ્યાધનમાંથી
હિસ્સો લેઈ શકે છે. સ્મૃતિમાં અશ્રુત એવું પદ છે તેનો અર્થ અવિદ્વાન એવો મદનરત્ન
કરેછે; પણ ‘હું ભાગ આપીશ એમ’વચન નહિ આપ્યું હોય એવો’ એ અર્થ યોગ્ય છે.

વિદ્યાધનના હિસ્સાવિષે વિશેષ નિયમ.

પિતૃદ્રવ્યાવિરોધાર્જિતેऽપિવિશેષમાહગૌતમઃ સ્વમર્જિતંવૈદ્યોવૈદ્યો
ભ્યઃ કામંદદ્યાદિતિ વિદ્યાંવેત્તીતિવૈદ્યઃ સદ્વચ્છયાવિદ્વદ્ભ્યોભ્રાતૃભ્યો
દદ્યાદિત્યર્થઃ કાત્યાયનઃનાંવૈદ્યાનાંતુવૈદ્યેનદેયાંવિદ્યાધનંકાચિત્ સ
મવિદ્યાધિકાનાંતુદેયંવૈદ્યેનતદ્દેવત્ વૈદ્યોવૈદ્યાયનાકામોદદ્યાદંશંસ્વ
તોધનાત્ પિતૃદ્રવ્યંસમાશ્રિત્યનચેત્તેનત્તદાહતમ્ અયંચાનિષેધોઽવિ
દ્યાભ્રાતૃણાંધનાંતરસત્ત્વે ધનાંતરાભાવેતુતેભ્યોપિદેયમેવેતિમદનઃ

પિતાના દ્રવ્યનો ઉપયોગ કર્યા સિવાય મળવેલા દ્રવ્યમાંથી કોઈ પ્રસંગે વિભાગ આ-
પવો પડેછે તે વિષે ગૌતમ કહેછે કે વિદ્વાન પુરૂષે પોતાના મળવેલા ધનનો મરજીમાં આવે
તો વિદ્યાવાન હિસ્સેદારોને હિસ્સો આપવો. સ્મૃતિમાં વૈજ શબ્દ છે. તેનો અર્થ વિદ્યા જા-
ણનારો એવો થાયછે. અર્થાત્ તેને પોતાના વિદ્વાન ભાષ્યાને મરજીમાં આવે તો હિસ્સો
આપવો. કાત્યાયન કહેછે કે, વિદ્વાન ભાષ્યે, પોતાના વિદ્યાથી મળવેલા ધનનો, હિસ્સો
અવિદ્વાનભાષને કદાપિ આપવો નહિ; પણ વિભાગ લેનાર ભાષની વિદ્યા પોતાના બરા-
બર હોય અથવા પોતાથી વધારે હોય, તો વિદ્વાન ભાષ્યે પોતાના વિદ્યાધનમાંથી તેનો
હિસ્સો આપવો. પણ વડિલોપાર્જિત દ્રવ્યની મદત લીધા સિવાય, મળવેલા પોતાના વિ-
દ્યાધનનો વિભાગ, વિદ્વાન ભાષ્યે પોતાની ઇચ્છા ન હોય તોપણ બીજા વિદ્વાન ભાગી-
દારોને પણ આપવો નહિ; મદન એમ કહેછે કે, અવિદ્વાન ભાષ્યાની પાસે, બીજા કોઈ
પ્રકારની મિલકત હોય તો તેને વિદ્યાધનનો હિસ્સો ન આપવા વિષે, ઉપરનું વચન છે;
પણ જો તેમની પાસે બીજા પ્રકારની મિલકત ન હોય, તો તેમને પણ પોતાના ધનનો
હિસ્સો આપવો.

સૌર્યાદિકથી મળવેલું ધન અવિભાજ્ય છે.

પિત્રાદિદત્તસ્યાવિભાજ્યત્વમાહવૃહસ્પતિઃ પિતામહાપિતૃભ્યાંચદત્તંમા
ત્રાપિયદ્વેત્ તસ્યતન્નાપર્હત્યંશૌર્યંભાર્યાધનેતથા નારદઃ શૌર્યંભા
ર્યાધનેચોભયચ્ચવિદ્યાધનંભવેત્ ત્રીણ્યેતાન્યવિભાજ્યાનિપ્રસાદોયશ્ચવૈ
પિતુઃ કાત્યાયનઃ ધ્વજાહૃતંભવેદ્યત્તુવિભાજ્યંનૈવતત્સ્મૃતમ્ સંગ્રામા
દાહૃતંયચ્ચવિદ્રાવ્યાદ્વિપતાંબલમ્ સ્વામ્યર્થેજીવિતંત્યત્ક્રાતત્ધ્વજાહૃ
તમુચ્યતે સઽવ આરુહ્યસંશયંયત્રપ્રસન્નંકર્મકુર્વતે તસ્મિન્કર્મણિ
તુષ્ટેનપ્રસાદઃસ્વામિનાકૃતઃ તત્રલઙ્ઘંતુયત્કિંચિદ્ધનંશૌર્યેણતદ્વેત
અત્રવિશેષમાહવ્યાસઃ સાધારણંસમાશ્રિત્યત્કિંચિદ્દાહનાદિકમ્
શૌર્યાદિનાપ્રોતિધનંભ્રાતરસ્તત્રમાગિનઃ તસ્યભાગદ્વયંદેયંશેષાસ્તુ
સમમાગિનઃ

આપ વગેરે પાસેથી મળેલી મિલકતના વિભાગ ન થઈ શકે તે વિષે બૃહસ્પતિ કહે
છે કે, દાદાએ, આપે, તથા માએ જે આપેલું હોય, તેમજ શૂરપણાથી મળેલું ધન તથા
સ્ત્રીધન, એ જોને મળ્યું હોય તેનુંજ સમજવું તેની પાસેથી લઈ લેવું નહિ; નારદ કહે છે
કે; સૌર્યથી મળેલું ધન, સ્ત્રીધન, અને વિદ્યાધન, એ ત્રણ પ્રકારનાં ધન તથા પિતાએ
પ્રસન્ન થઈને આપેલી બક્ષીસ એનો વિભાગ થાય નહિ; કાત્યાયન કહે છે કે; ધ્વજાહૃત
ધનનો વિભાગ કરવો નહિ.

સ્વામીને અર્થે પોતાના જીવની દરકાર ન કરીને, શત્રુઓના બળને નસાડીને લડા-
ઈમાંથી જે ધન આણેલું હોય, તેને ધ્વજાહૃત ધન બાણવું. વળી તે સ્મૃતિ કરનાર કહેછે
કે; જેમાંથી પણ સંકટ ઉત્પન્ન થાય એવું સાહસ કામ જે કોઈ કરે અને તેના તે કર્મથી
પ્રસન્ન થઈને સ્વામી તેને જે બક્ષીશ આપે તે ધન, સૌર્યથી ઉત્પન્ન કરેલું બાણવું. આ
વિષે કાંઈ વિષય નિયમ બાસ કહે છે કે; જેના ઉપર સરવનો હિસ્સો પડે એવો
સાધારણ મિલકત જેવા કે ગાડી ઘોડા વગેરે, લેખન એક બાઈએ, સૌર્યાદિક કર્મ કરીને
દ્રવ્ય પ્રાપ્ત કર્યું હોય, તો તેમાં બીજા બાઈઓ હિસ્સેદાર થઈ શકે છે; માત્ર તે દ્રવ્ય
મળવનારાને એ ભાગ આપીને બાકીની મિલકત સમ ભાગે વહેંચી લેવી.

સૌદાયિકનું લક્ષણ.

સૌદાયિકસ્વરૂપમાહવ્યાસઃ ઋત્યાકન્યયાવાપિપત્યુઃપિતૃગૃહાદપિ
ભ્રાતુઃસકાશાત્પિત્રોર્વાલઙ્ઘંસૌદાયિકંસ્મૃતમ્ કાત્યાયનઃ યલ્લઙ્ઘં

લગ્નકાલિતુસ્વજાત્યાકન્યયાસહ કન્યાગતંતુતદ્વિત્તંશુદ્ધંવૃદ્ધિકરં
સ્મૃતમ્ વૈવાહિકંતુતદ્વિદ્યાદ્યાર્યયાયત્સહાગતમ્ ધનમેવંવિધંસર્વાવિજ્ઞે
યંધર્મસાધનમ્ આદાર્યાર્ષસ્તુગોદ્વયામિતિપ્રકારેણલબ્ધંકન્યાગતમ્
અત્રાપિવિદ્યાધનવદેવપિતૃદ્રવ્યાવિરોધશ્ચેદવિભાજ્યત્વમ્

સૌદાયિક ધન એટલે શું તે બ્યાસ કહેછે;—પરણેલી કે વગર પરણેલી સ્ત્રીને તેના
સ્વામી તરફથી, તેના આપના ધર તરફથી તેના ભાઈ તરફથી અથવા તેના માબાપ તર-
ફથી જે ધન મળે તે સૌદાયિક કહેવાય છે. કાત્યાયન કહે છે કે, પોતાની જાતની કન્યાની
સાથે લગ્ન થતી વખતે, જે ધન મળે છે તેને કન્યાગત ધન જાણવું તે શુદ્ધ અને વૃદ્ધિ
કરનાર છે. સ્ત્રીની સાથે જે આર્થ્ય હોય તે વૈવાહિક દ્રવ્ય જાણવું એ પ્રકારનું સરવે
ધન ધર્મના સાધન રૂપ જાણવું. આર્થ એટલે બે ગાય લેઈને વિવાહ કરવો તેને આર્થ
વિવાહ કહે છે. એ રીતે આર્થ વિવાહ વખતે મળેલું ધન તે કન્યાગત કહેવાય. એમાં
પણ વિદ્યાધનની જે પિતાના દ્રવ્યનો ઉપયોગ ન કર્યો હોય તોજ તે અવિભાજ્ય કહેવાય.

એતી વગેરેનું ધન વિભાજ્ય છે.

વિદ્યાદિવ્યતિરિક્તપ્રકારેણતુલબ્ધંવિભાજ્યમેવ તથાચમનુઃ અવિ
દ્યાનાંતુસર્વેષામીહાતશ્ચેદુનભવેત્ સમસ્તત્રવિભાગઃસ્યાદાપિઙ્યદ્વાતિ
ધારણા ર્દ્વાકૃષ્યાદિચેષ્ટા અપિઙ્યેપિતૃદ્રવ્યાનાશ્રયણે અન્યદપ્ય
વિભાજ્યમાહમનુઃ વસ્ત્રપત્રમલંકારંકૃતાન્નમુદ્ધકંસ્ત્રિયઃ યોગક્ષેમં
પ્રચારંચનવિભાજ્યંપ્રચક્ષતે પત્રંવાહનમ્ વસ્ત્રપત્રાલંકારાયેયેનધૃતા
સ્તેતસ્યૈવસમમૂલ્યાશ્વેત્ ન્યૂનાધિકમૂલ્યાસ્તુવિભાજ્યાએવ પિતૃધનં
તુવસ્ત્રાદિતત્ક્રૂદ્ધાદુભોત્કેદેયમ્ વસ્ત્રાલંકારશય્યાદિપિતુર્યદ્વાહનાદિ
કમ્ ગંધમાલ્યૈઃ સમભ્યર્ચ્યશ્રાદ્ધભોત્કેતદર્પયેદિતિવૃહસ્પત્યુક્તેઃવિ
ષમેષ્વજાદિષુવિશેષમાહમનુઃ અજાવિકંસૈકશફંનજાતુવિષમંભજેત્
અજાવિકંસૈકશફંજ્યેષ્ઠસ્યૈવવિધીયતે કૃતાન્નોદકેયથાસંભવમુપયો
જ્યમ્ સ્ત્રિયોદાસ્યોવિષમાયથાસંભવંકર્મકારણીયાઃ સમાસ્તુવિભા
જ્યાઃ પિત્રવસ્તુદ્વાસ્તુસમાશ્રિનાવિભાજ્યાઃ સ્ત્રીષુચસંસક્તાસ્વવિભા

ગદ્યતિગૌતમોક્તેઃ યોગક્ષેમશબ્દેનમંત્રિપુરોહિતાદયઃચંચંતેદ્વૈતિક
ત્વતરૌ લૌગાક્ષિસ્તુ ક્ષેમંપૂર્ત્યોગમિષ્ટમિત્યાહુસ્તત્ત્વદર્શિનઃ અવિ
ભાજ્યેતુતેપ્રોક્તેશયનાસનમેવચેત્યાહ તત્રપૂર્તતડાગારામાદિ દૃષ્ટ્યા
ગવિપ્રભોજનાદિ તદર્થમવિભાગદશાયાંસર્વાનુમત્યાયદ્રવ્યંયેનોત્સૃજ્ય
પૃથક્સ્થાપિતંતેનદ્રવ્યેણસધર્મસ્તેનૈવકાર્યોનાન્યેન નવાસંભૂયસર્વૈરિ
ત્યર્થઃ પ્રચારોગૃહાદિમાર્ગઃ ગવાદિપ્રચારાર્થાભૂશ્ચ

વિદ્યા વગેરે સાધન શિવાય બીજાં સાધનથી પ્રાપ્ત કરેલું ધન વિભાજ્ય (એટલે વહે-
ચવાને યોગ્ય) છે. મનુ પણ એમજ કહેછે;—અવિદ્વાન બાંધવાએ પિતાના ધનનો ઉપયોગ
કર્તા શિવાય જેતી વગેરેમાંથી દ્રવ્ય સંપાદન કર્યું હોય તો તેના પણ સર્વ ભાગએ સરખા
વિભાગ કરી લેવા. સ્મૃતિમાં રૂઢા શબ્દ છે એનો અર્થ જેતી વગેરે કર્મ. અષ્ટવયે—પિતાના
દ્રવ્યની મદદ લીધા શિવાય બીજા પણ નહિ વિભાગ કરવા જ્યાં ધન વિશે મનુ કહેછે;—
વચ્ચ, વાહન, અલંકાર તૈયાર થયેલું અન્ન, પાણી, સ્ત્રિયો, ઇષ્ટા પૂર્તાદિ સંબંધી દ્રવ્ય, અને
ધરમાંથી જ્યાં આવવાનો માર્ગ અથવા ગોચર, એનો વિભાગ કરવો નહિ, એમ કહેલુંછે.
સ્મૃતિમાં વચ્ચ શબ્દ છે; તેનો અર્થ વાહન, વચ્ચ, વાહન, અલંકાર વગેરે નો સમાન મૂ-
લના હોય તો જે જેણે ધારણ કર્યા હોય તેનીજ પાસે તે રહેવા દેવા; પણ તેની કીમત
વત્તીઓછી હોય તો તેનો પણ વિભાગ કરવો. પિતાએ વાપરેલાં વચ્ચ વગેરે તેના આદ્યનું
ભોજન કરનારાને આપવાં; કેમકે બૃહસ્પતિ કહે છે કે વચ્ચ, અલંકાર, શય્યા, વાહન,
વગેરે જે કાંઈ પિતાએ વાપરેલું હોય તે તેના આદ્યનું ભોજન કરનારને ચંદન, પુષ્પાદિકથી
પૂજીને અર્પણ કરવું. બકરાં, ઘેટાં, વગેરે વહેચણીમાં સમાન ન હોય તો તે વિશે વિશેષ
નિયમ મનુ કહે છે કે,—બકરાં, ઘેટાં, તથા એક અરીવાળાં જનાવરની વહેચતાં વહેચતાં
વિષમ સંખ્યા રહે, એટલે સર્વને બરોબર સંખ્યા ન આવી રહે, તો તેની વહેચણુ કદાપિ
કરવી નહિ; પણ તે બકરાં, મેઠાં વગેરે મોટા ભાગનેજ આપવાં. તૈયાર થયેલાં અન્ન
તથા પાણીનો જરૂર પ્રમાણે સહુએ ઉપયોગ કરવો ચિત્ત; એટલે દાસીઓ નો તેમની
સંખ્યા વિષમ હોય તો અનુકૂળતા પ્રમાણે તેમની પાસેથી કામ લેવું. અને સમાન હોય
તો વિભાગ કરવો. પિતાએ રાખેલી સ્ત્રીઓ (રાખ્યો) તો સમાન હોય તથાપિ તેનો વિભાગ
કરવો નહિ. કેમકે જૌતમ કહે છે કે,—પિતાએ ઉપભોગને અર્થે રાખેલી રાખ્યોની વહે-
ચણુ થાય નહિ. સ્મૃતિમાં યોગક્ષેમ શબ્દ છે, તેનો અર્થ કલ્પતર નામે ગ્રંથમાં એમ ક-
હેલો છે કે મંત્રી, પુરોહિત વગેરે. પરંતુ લૌગાક્ષિ એમ કહે છે કે, “તત્ત્વદર્શી પુરુષો પૂર્ત
કર્મને ક્ષેમ અને ઇષ્ટ કર્મને યોગ કહે છે; એ બન્ને તથા શયન અને આસન એ વિભાગ
કરજીને યોગ્ય નથી.” પૂર્ત એટલે તળાવ, બાગ, વગેરે. રૂઢ એટલે યત્ત, બ્રહ્મભાજ્ય, વગેરે
અહીં કામોને માટે એકઠા છતાં સર્વતા અનુમતથી જે પુરુષે આવાં કામ માટે જે દ્રવ્ય

કાઠીને જુદું રાખેલું હોય, તે દ્રવ્યવડે તે ધર્મ તેણે કરવો; બીજાએ નહિ. મતશબ્દે બા-
ધાએ એકઠા મળીને પણ કરવો નહિ, સ્મૃતિમાં પ્રચાર એવો શબ્દ છે એનો અર્થ ધર-
માંથી જવા આવવાનો મારગ અથવા ગાંધો વગેરેને ચરવાનો જગા, જેને ગોચર કહેછે તે.
ગૃહાદિકના વિભાગ વિશે.

યત્તુશંખલિખિતૌ નવાસ્તુવિભાગોનોદપાત્રાલંકારોપયુક્તવાસસા
મિતિ યદ્વ્યાસઃ અવિભાગઃ સગોત્રાણામાસહસ્રકુલાદપિ યાજ્યં
ક્ષેત્રંચપત્રંચકૃતાન્નમુદકંસ્ત્રિયદ્વિતિ વાસ્તુક્ષેત્રયોરવિભાજ્યત્વમાહુઃ
તદ્ધર્મવાસ્તુગોપચારક્ષેત્રાદિપરમ્ પ્રતિગ્રહોપાત્તયોસ્તયોઃ ક્ષાત્રિયા
દિવિભાગપ્રતિષેધપરમ્ પૂર્વોક્તિનિષેધાત્ અલ્પમૂલ્યયોર્મૂલ્યેનવિભા
ગોનસ્વરૂપતદ્વ્યેવંપરંવા વસ્ત્રાદિપુવિશેષમાહબૃહસ્પતિઃ વસ્ત્રાદયો
વિભાજ્યાયૈરુક્તૈર્નૈવિચારિતમ્ ધનંભવેત્સમૃદ્ધાનાંવસ્ત્રાલંકારસંશ્રિ
તમ્ મધ્યસ્થિતમનાજીવ્યંદાતુંનૈકસ્યશસ્યતેયુક્તયાવિભાજનીયંતદ
ન્યથાનર્થકંભવેત્ વિક્રીયવસ્ત્રાભરણમૃણમુદ્રાહ્યલેખિતમ્ કૃતાન્નં
વાકૃતાન્નેનપરિવર્ત્યવિભજ્યતે ઉદૃત્યકૂપવાપ્યંભઃસ્વાનુસારેણભુજ્યતે
एकांस्त्रींकारयेत्कर्मयथांशेनगृहेगृहे बल्लभः समांशतोदेयादासा
નામપ્યયંવિધિઃ યથાભાગાનુસારેણસેતુક્ષેત્રંવિભજ્યતે પ્રચારશ્ચય
થાંશેનકર્તવ્યોરિક્ષિયમિઃસદેતિ ઉદ્રાહ્યેતિઅધર્મણાદુદૃત્યેત્યર્થઃ
કાત્યાયનઃ ધનંપત્રાનિવિષ્ટંતુધમાર્થયાન્નિરૂપિતમ્ ઉદકંચૈવદાસશ્ચ
નિબંધોયઃક્રમાગતઃ ધૃતંવસ્ત્રમલંકારોનાનુરૂપંતુયદ્વેત્ યથાકા
લોપયુક્તાનિતથાયોજ્યાનિબંધુભિરિતિ ધનમિતિધર્માશેનોત્સૃજ્યપત્રે
લિખિતમિત્યર્થઃઉદકંકૂપાદિગતમ્ નિબંધોવૃત્તિઃનાનુરૂપંવિભાગયોગ્યં

શંખલિખિત કહે છે કે,—રહેવાનું ધર, પાણી ભરવાનાં વાસણ, અલંકાર, વાપરેલાં
વસ્ત્ર, એની વહેચણી થાય નહિ. વ્યાસ કહે છે કે,—યત્ કર્મમાં આચાર્યને શ્રીલું દ્રવ્ય,
જેતર, વાહન, તૈયાર કરેલું ખાન, પાણી અને સ્ત્રીઓ, એમની વહેચણી હજાર પૈદીઓ
થાય તોપણ સગોત્ર પુરૂષોમાં થાય નહિ. રહેવાના ધરની અને જેતરની વહેચણી થાય

નહિ, એમ જ કહ્યું છે, તે ધર્મ ક્રિયાને અર્થ જ ધર હોય તેની તથા ગાય વગેરેને ચર-
વાનું જ એતર હોય તેની વેહેચણુ થાય નહિ; અને દાન પ્રતિગ્રહ કરોને મેળવેલી જમીન
અને ધર એની વેહેચણુ ક્ષત્રિયાદિ જાતિની સ્ત્રીઓ થકી થયેલા પુત્રોમાં થાય નહિ,
એવા નિષેધ પૂર્વે કહેલો છે, તે આ વચનથી સ્પષ્ટ કર્યો એમ સમજવું; અથવા ધર અને
જમીન હલકી કીમતનાં હોય તો તેની કીમતની વેહેચણુ કરવી, પણ પ્રત્યક્ષ વેહેચણુ
કરવી નહિ, એમ અર્થ સમજવો. વસ્ત્રાદિકના વિભાગ વિશે બૃહસ્પતિ વિશેષ નિયમ કહે
છે;—વસ્ત્રાદિકનો વિભાગ થાય નહિ એમ જણે કહેલું છે, તેણે આ વાતનો બરાબર
વિચાર કર્યો નથી; કારણ કે ધનવાન લોકોનું દ્રવ્ય વસ્ત્ર અને અલંકાર રૂપે જ હોય છે.
તે વસ્ત્રાલંકારનો વિભાગ કર્યા વિના એમને એમ રહેવા દીધાથી તે નકામું થાય છે, અને
એકને જ તે આપી દેવું એ ઠીક નથી; માટે જીવિતજી તેની પણ વેહેચણુ કરવી, કેમકે
એમ વેહેચણુ ન કરવાથી તે નિરર્થક થાય છે. માટે વસ્ત્રાલંકાર વેચીને તેની કીમત
વેહેચી લેવી; દસ્તાવેજની વેહેચણુ લેણું આવ્યા પછી કરવી; તૈયાર કરેલા અન્નને બદલે
કાચું અન્ન આપીને તેની વેહેચણુ કરવી; કૂવો અને વાવનું પાણી કાઢીને પોતપોતાની
જરૂર પ્રમાણે સહુએ વાપરવું; એક દાસી હોય તો તેના સમયની વેહેચણુ કરીને તે પ્ર-
માણે વારાફરતી સર્વનું કામ તેણે કરવું; ઘણી દાસીઓ હોય તો સમાન ભાગે તેની વેહે-
ચણુ કરવી; દાસ વિશે પણ એજ નિયમ લાગુ છે. સેતુ એટલે બાંધકામ, પૂજા વગેરે
તથા ગોચર અને આવવા જવાના મારગ વગેરેનો પણ હિસ્સા પ્રમાણે વિભાગ હિસ્સેદારોએ
હમેશા કરવો. સ્મૃતિમાં ઉદ્ધત્વ શબ્દ છે એનો અર્થ દેણુદાર આશામી પાસેથી લેખને
કાત્યાયન કહે છે કે, —ધર્મને અર્થ અરચ્ય કરવા માટે તે વિશે લેખ કરીને રાખી મૂકેલું
દ્રવ્ય, પાણી, દાસ, વંશપરંપરાનો ચાલતો આવેલો નિબંધ (હક, ઉત્પન્ન, આકરી, વગેરે.)
વાપરેલાં વસ્ત્ર, અલંકાર, અને જો કાંઈ વિભાગ કરવા યોગ્ય ન હોય, તેનો ઉપભોગ પરા-
પૂર્વથી જેમ ચાલતો આવેલો હોય તે ભાઈઓએ કરવો. સ્મૃતિમાં ધન શબ્દ છે, તેનો
અર્થ ધર્મને અર્થ જીવું કાઢીને દાખલા માટે કાગદમાં લખેલું, એવો અર્થ છે. કદકં
એટલે કુવા વગેરેમાંનું પાણી નિબંધ એટલે વૃત્તિ. નાનુરૂપ એટલે વિભાગ કરવાને અયોગ્ય.

છુપાવી રાખેલા દ્રવ્યનો વિભાગ.

ભાત્રાદિવંચનયાસ્થાપિતદ્રવ્યસ્યવિભાગમાહયાજ્ઞવલ્ક્યઃ અન્યોન્યા
પહતંદ્રવ્યાંવિભક્તેયત્તુદ્દશ્યતે તત્પુનસ્તેસમૈરંશૌર્વિભજેરાન્નિતિસ્થિતિઃ
અન્યોન્યાપહતંઙ્યેષ્ટકાનિષ્ટાદ્યપહતમ્યત્તુમનુઃ યોલોભાદ્વિનિકુર્વતિ
ઙ્યેષ્ટોભાતૃન્યવીયસઃ સોઙ્યેષ્ટઃસ્યાદભાગશ્ચનિયંતવ્યશ્વરાજભિરિ
તિ ત્રત્રાપિઙ્યેષ્ટપદંદંડાપૂપિકનીત્યાદાયાદમાત્રોષલક્ષકમ્ ઙ્યેષ્ટ
સ્યાપિદોષઃ કિમુતયવીયસામિત્યર્થઃ અતઃવગૌતમઃ યોવૈભાગિનં

માગાનુદતેચ યતૈવૈનંસયદિચૈનંનચયતેऽથપુત્રમથપૌત્રંચયતદ્વાતિ
 માગિનંમાગાર્હમ્ માગાનુદતેऽપાકરોતિ સનુન્નૅતંનોત્તરંચયતે
 નાશયતિ યદિતંનનાશયાતિ તત્પુત્રંપૌત્રંવાનાશયતીત્યર્થઃ નારદઃ
 વિભક્તેનૈવયત્પ્રાપ્તંતત્તસ્યૈવધનંભવેત્ હતંનષ્ટંચયત્કથંપ્રાગુક્તંચપુનર્ભ
 વેદિતિ પ્રાગુક્તંદાયાદમધ્યેકેનાચિત્પ્રચ્છાદિતમ્ પુનર્ભવેત્ વિભાગ
 દ્વિતિશેષઃ મનુઃ વિભાગેતુકૃતેકિંચિત્સામાન્યંયત્તુદ્દશ્યતે નાસૌવિ
 ભાગોવિજ્ઞેયઃ કર્તવ્યઃપુનરેવહીતિ

ભાઈઓ આદિકને ડગીને છૂપું દ્રવ્ય કોઈએ રાખેલું હોય, તેનો વિભાગ કરવા વિશે
 યાસવલ્ક્ય કહેછે કે,—એક બીજાને માત્રમ ન પડવા દેતાં સંતાડીને રાખેલું દ્રવ્ય વિભાગ
 થયા પછી પ્રકટ થાય તો તે સર્વે ભાગદારોએ ફરીને સમાન ભાગે વહેંચી લેવું. સ્મૃતિમાં
 અન્યોન્યાપદતમ્ એવો શબ્દ છે તેનો અર્થ મોટા કે નાના ભાઈએ એક બીજાને ન જાણવા
 દેતાં છુપાવેલું. પરંતુ મનુ કહેછે કે,—જો ભાઈ સર્વથી મોટો યધને નાના ભાઈઓ ડગે
 છે, તો તે મોટા ભાઈને તેનો ભાગ આપવો નહિ તથા રાજાએ તેને શિક્ષા કરવી. આ
 સ્મૃતિમાં જ્યેષ્ઠ પદ છે તેનો અર્થ 'હંડાપૂપિક' ન્યાયથી તમામ હિસ્સેદારોનો સૂચક થાયછે.
 મંતલય કે એવી ડગાઈ કરવામાં જ્યેષ્ઠ ભાઈ પણ દૂષિત થાયછે તો પછી બીજા નાના
 ભાઈઓનો દોષ ગણાય તેમાં શું આશ્ચર્ય છે? એટલા મોટા જાતમ કહેછે કે,—જો
 કોઈ હિસ્સેદાર બીજા હિસ્સેદારને તેનો ભાગ મળવા દેતો નથી, તો તેથી તે બીજા હિસ્સે-
 દાર પેલા પેલેલા હિસ્સેદારનો નાશ કરશેજ; જો તેનો નાશ નહિ કરે તો તેના પુત્રનો કે
 પૌત્રનો પણ નાશ કરશે. માગિનં જોને વારસો લેવાનો હક છે તે. માગાનુદતે—એક ભાગી-
 દાર બીજાને તેનો ભાગ સળવા દેતો નથી. સઃ—જોને ભાગ મળવા દીધે નથી તે ભાગદાર.
 એનં—તેને ડગનારનો. ચયતે—નાશ કરેછે; એટલે ડગાયલા ભાગદાર જો પોતાને ડગનારનો
 નાશ કંઈ નહિ, તો તેના પુત્રનો કે પૌત્રનો નાશ કરશે. નારદ કહેછે કે,—વિભાગ થયા
 પછી જો પુરૂષ જો મળવે તે તેનું એકલાનુંજ જાણવું; પરંતુ ઓરીએ ગયેલું કે નાશ પામિલું
 દ્રવ્ય ફરીને મળે તો તેનાં પૂર્વે કહ્યા પ્રમાણે ફરીને પાછી વહેંચણી થઈ શકે. પ્રગુક્તં—વાર-
 સો મધ્યેથી કોઈએ સંતાડેલી મિલકત વિશે પાછળ કહ્યુંછે તે. પુનર્ભવેત્—ફરીને વિભાગ

૧ હંડાપૂપિક ન્યાયનો એ અર્થ છે કે વડા, ધારીઓ વગેરે પદાર્થોની માળા કરીને
 તે એક લાકડી સાથે બાંધી મૂકવાનો ચાલ દક્ષિણ હિંદમાં છે. ધરધણી એકાદ વડું માગે
 તો ચાકર તે લાકડી બાંધીને રજી કરે તેમાંથી ધરધણી જોઈ એ વડું લઈ લે. તેજ પ્રમાણે
 અહીં જ્યેષ્ઠ શબ્દ સર્વે ભાઈઓનો ઉપજક્ષક છે. એટલે જ્યેષ્ઠ શબ્દથી વચ્ચે કે નાનો
 ભાઈ પણ સમાવ્ય છે.

થાય. મનુ કહેછે કે,—વિભાગ કર્યા પછી જો કાંઈ સર્વના સામાન્ય માલમિલકત માલમ પડી આવે તો પ્રથમ થયેલો વિભાગ વાળખી થયો છે એમ સમજવું નહિ; પણ તે વિભાગ ફરીને કરવો.

વિભાગ થયા સંબંધી સામિતીઓ.

કેનચિદ્વિભાગસ્યાપલાપેનેર્ણાયકાન્યાહ યાજ્ઞવલ્ક્યઃ વિભાગાને
 ન્હવેજ્ઞાતિવંધુસાક્ષ્યમિલેખિતૈઃ વિભાગભાવનાજ્ઞેયાગૃહૈઃક્ષેત્રૈશ્ચયૌ
 તકૈઃ યોતકૈઃપૃથક્તૈર્ગૃહૈઃ ક્ષેત્રૈશ્ચેતિવિશેષણવિશેષ્યભાવઃ નારદઃ
 વિભાગધર્મસંદેહેદાયાદાનાંવિનિર્ણયઃ જ્ઞાતિભિર્ભાગલેખ્યેનપૃથક્કાર્ય
 પ્રવર્તનાત્ સઽવ ભ્રાતૃણામવિભક્તાનામેકોધર્મઃપ્રવર્તતેવિભાગેસતિ
 ધર્મોપિભવેત્તેષાંપૃથક્પૃથક્ અત્રાવિભક્તાનામિત્યેવોદ્દિશ્યસમર્પકમ્
 ભ્રાતૃણામિતિતુતદ્વિશેષણત્વાદવિવક્ષિતમ્ તેનપિતૃપિતામહપુત્રપૌત્ર
 પિતૃવ્યભ્રાતૃભ્રાતૃપુત્રાદિધ્વપ્યવિભક્તેષ્વેકઽવધર્મઃ અત્રદેશકાલક
 ત્રાદીનામૈક્યેકર્મણેકપ્રયોગવિષયિણીન્યાયેનપ્રાપ્તાપિતંત્રતાઽવિભ
 ક્તકર્તૃભેદેપિવચનેનવાચ્યતે તેનશ્રૌતસ્માર્તાગ્નિસાધ્યાસ્તાવદુર્માઅ
 વિભક્તાનાંપૃથગેવ આહવનીયત્વાવસથ્યાદીનાંસંબંધિકત્વેનભેદાત્
 એવંશ્રાદ્ધમપિપિતૃવ્યભ્રાતૃપુત્રાદીનામમાવાશ્યાદૌદેવતાભેદાત્પૃથગેવ
 ભ્રાતૃણાંતુનિરગ્નિકાનાંતંત્રેણૈવદેવતૈક્યાત્ પ્રવાસાદિનાદેશભેદેતુપૃથ
 ગેવ સાગ્નિકાનામાગ્નિસાધ્યાન્યપિપૃથગેવ ગૃહદેવતાપૂજાવૈશ્વદેવાદિ
 તુતંત્રેણૈવ અતઽવશાકલઃ એકપાકેનવસતામેકંદેવાર્ચનંગૃહે વૈશ્વ
 દેવંતથૈવંકાંવિભક્તાનાંગૃહેગૃહજ્ઞાતિ યત્તુપારિજ્ઞાતિઆશ્વલાયનઃએક
 પાકેનવસતાંવિભક્તાનામાપિપ્રભુઃએકસ્તુચતુરોયજ્ઞાન્કુર્યાદ્વાગ્યજ્ઞપૂર્વ
 કાન્ અવિભક્તાવિભક્તાશ્ચપૃથક્કયાકાદ્વિજાતયઃ કુર્યુઃપૃથક્પૃથ
 ક્યજ્ઞાન્ભોજનાત્પ્રાગ્દિનેદિનેદ્વિતિ તત્સંસૃષ્ટિપરમ્ વિભક્તાનામપ્યે
 કપાકેનવસતામિત્યનેનવિભક્તાઅવિભક્તાશ્ચેત્યનેનચતત્પ્રતિપાદના

ત્ અતઃસંસૃષ્ટિનાંકદાચિત્પૃથક્કયાકેપૃથકનહાયજ્ઞાઃ વાગ્યજ્ઞોબ્રહ્મ
 યજ્ઞઃ તત્પૂર્વકાનિત્યતદ્ગુણસંવિજ્ઞાનોબહુબ્રીહિઃ તદ્ગુણસંવિજ્ઞાનેતુવા
 ગ્યજ્ઞેત્યાદ્યનર્થકમ્ પ્રથમત્યાગેકારણાભાવાદિતિન્યાયાદેવચતુર્ણાપ્રા
 પ્તિસંભવાત્ અતોબ્રહ્મયજ્ઞઃપૃથગેવકાર્યઃ દ્વદંતુવચનદ્વયંશિષ્ટૈસ્તથા
 નાદ્વિયતે યાનિતુધર્મપ્રવૃત્તૈવચાંસિ અવિભક્તાઃસુતાઃપિત્રોરેકંકુર્યુ
 મૃતાહિકં દેશાંતરેપૃથકુર્યુર્દર્શશ્રાદ્ધાનુમાસિકમગ્રામાંતરેવ્રજેયુશ્ચે
 દાવિભક્તાઃસદૈવાહિદર્શંચમાસિકંશ્રાદ્ધંકુર્યુઃપિત્રોઃપૃથક્પૃથક્ અ
 વિભક્તાઃપૃથગ્રામાઃ સ્વસ્વાજિતધેનાનિશનઃ કુર્યુસ્તેભ્રાતરઃશ્રાદ્ધં
 પાર્વણંચપૃથગ્પૃથગિતિ યજ્ઞસ્મૃતિસમુદ્ધયે વૈશ્વદેવઃક્ષયાદ્વશ્ચમહા
 લયવિધિસ્તથા દેશાંતરેપૃથક્કાર્યોર્દર્શશ્રાદ્ધંતયૈવચેતિતાન્યપિદેશાં
 તરસ્થસંસૃષ્ટિવિષયાણીતિકોચિત્ વસ્તુતસ્ત્વેતાનિનિર્મૂલાન્યેવ અથ
 વાદેશકાલકર્ત્તાદીનામૈક્યેન્યાયેનપ્રાપ્તાતંત્રતા કર્તૃભેદેતુવાચનિકી
 દેશભેદેતુવચનસ્યન્યાયસ્યચાભાવાત્પૃથગેવશ્રાદ્ધાદિનિ યુક્તિમૂલકા
 નિકેનચિત્કૃતાનીતિદિક્

થયેલા વિભાગ કોઈ ના કબ્જા કરે તેનો નિર્ણય યાત્રવલ્લભ કહે છે કે, ભાગ વહેંચ્યા
 નથી એવી તકરાર પડે તો વહેંચણુ થયા સંબંધી સાબિતી, બંધુઓ, સાક્ષીઓ અને લેખ-
 પત્રો તેમજ ગુદાં ગુદાં ઘર તથા ખેતર, જે વિમક્ત થયેલા પુરોના તાબામાં હોય તે
 સંબંધી પુરાવા ઉપરથી કરવી જોતકે એટલે ગુદાં ગુદાં કરી આપેલાં, એ વિશેષણુ ઘર
 અને ખેતરનાં છે. નારદ કહે છે કે, વહેંચણુ થઈ છે નથી થઈ એ સંબંધી ભાગદા-
 રોમાં તકરાર પડે તો તેની સાબિતી જાતિ જન, વહેંચણુનો લેખ (ફારગતીઓ વગેરે),
 અથવા વિભાગ થયા પછી જે કાર્ય ગુદાં ગુદાં બનવાં બોધ્યે તે ઉપરથી કરવી. તેજ
 સ્મૃતિકારે કહે છે કે ગુદાં નહિ થયેલા ભાગ્યોની ધર્મ સંબંધી ક્રિયા એકજ થાય છે;
 અને ગુદાં થયા પછી તેમની ધર્મ ક્રિયાઓ ગુદાં ગુદાં કરવામાં આવે છે. આ સ્મૃતિમાં
 અવિભક્તભ્રાતૃણામ્ એવા શબ્દો છે, તેમાં પહેલા શબ્દ ઉપર ઉદ્દેશપણું છે માટે તે વિશેષ્ય.
 બીજો શબ્દ ભ્રાતૃણામ્ એ વિશેષણુ હોવાથી ફક્ત ભાઈજ એમ સમજવું નહિ, પણ તેની
 જાતિના સર્વ સમજવા; તેથી એવી મતજન્ય નોકળે છે કે, વિમક્ત નહિ થયેલા કુટુંબમાં
 ભાપ, દાદો, છોકરો, પૌત્ર, કાકો, ભાઈ, બાપનો હસાદિ ગમે તે હોય તો પણ તેઓ

એકજ ધર્મ ક્રિયા થાય છે. દેશ, કાળ અને કર્તા એ ત્રણમાં જુદા જુદા પ્રયોગથી કર્મ કરવાનાં હોય તો પણ એકજ કર્મથી તે કર્મ પરિપૂર્ણ ગણાય છે, એવો જ નિયમ છે તેજ આ જગોએ લાગુ પડવો જોઈએ. પણ ત્રણ જુદા જુદા અનેક કર્તા હોય ત્યાં કદાપિ એક તંત્રતા ન કરતાં જુદાં જુદાં કર્મ કરવાં એવી ચંકા પ્રાપ્ત થાય; પણ તેમ નથી; એકજ ક્રિયા બસ છે તે ઉપર કહેલા નારદના વચનમાં કહેલી વિશેષ વિધિવડે બતાવેલું છે. એજ કારણથી ઐતાગ્નિ અને સ્માર્તાગ્નિથી સાધવાનાં જ ધર્મ કર્મ, તે અવિભક્ત કુટુંબમાં જુદા જુદા પુરુષોએ જુદાં જુદાં કરવાં જોઈએ; કારણ કે આહવનીય આચરણ અને બીજા અગ્નિનો સંબંધ કર્તાના મિદ પ્રમાણે બદલાય છે. એ પ્રમાણે કાકા, ભત્રિજ વગેરેએ, કરવાનાં આમાવાશ્યા વગેરે પર્વણિઆદ્ પણ દેવતા ભક્તિ લીધે જુદાં જુદાં કરવાં જોઈએ. અગ્નિ સિદ્ધ ન કર્યો હોય એવા ભાઈઓએ કરવાનાં આદ્ તો દેવતા એક હોવાથી એકઠાંજ કરવાં. પ્રવાસ વગેરેના કારણથી જુદા દેશમાં હોય તો જુદાં કરવાં. અગ્નિ સિદ્ધ કરેલા ભાઈઓમાં અગ્નિના સંબંધથી કરવાની ક્રિયાઓ જુદી જુદી કરવી પણ ગૃહ દેવતાની પૂજા અને વૈશ્વદેવાદિ કર્મ તે એકજ કરવું. એટલા માટે શાકદ્વાર કહે છે કે જેમની રસોઈ એકઠી થતી હોય એવા એક ઘરમાં રહેનારાં મનુ-બોની દેવપૂજા અને વૈશ્વદેવ પણ એકજ કરવો. પણ જુદા થયા પછી પ્રત્યેકને ઘેર તે કર્મ જુદાં જુદાં કરવાં. પારિજાત ગ્રંથમાં આશ્વાત્માયત્ન કહે છે કે પ્રથમ વિભક્ત થયેલા પણ જેમની રસોઈ એકઠી થતી હોય એવા પુરુષોમાં મોટાએજ વાગ્યત્ એટલે વેદપદ્ધતિ આદિ ચારે યજ્ઞ (સ્વાધ્યાય, દેવયજ્ઞ, પિતૃયજ્ઞ, ભૂતયજ્ઞ અને મનુષ્યયજ્ઞ) કરવા. પણ વિભક્ત થયા હોય કે વિભક્ત ન થયા હોય પરંતુ જેમની રસોઈ જુદી થતી હોય એવા બ્રાહ્મણોએ નિત્ય પ્રત્યે જમતાં પહેલાં જુદા જુદા યજ્ઞ કરવા એવું જ કહેલું છે તે એક વખત જુદા થઈને પછી એકઠા થયા હોય તેમને લાગુ પડે છે; કેમકે ‘વિભક્તાનામ્યેકપાકેનવસતામ એ વાક્યવડે અને ‘અવિભક્તાભિમકાદ્ય’ એ વચન ઉપરથી એમજ સ્પષ્ટ પ્રતિપાદિત થાય છે. એ ઉપરથી એમ માત્રમ પર છે કે એક વખત જુદા થઈને પછીથી એકઠા થએલા ભાઈઓની રસોઈ જુદી જુદી થતી હોય તો મહાયજ્ઞ જુદા જુદા કરવા. ‘વાગ્યજ્ઞ’ એટલે બ્રહ્મયજ્ઞ. ‘વાગ્યજ્ઞપૂર્વકાનચતુરોયજ્ઞાન્’ એ સ્મૃતિ વચનમાંનું પહેલું પદ અતદ્યુણ સંવિજ્ઞાન બહુ વ્રીહિસમાસ જાણવો. આ સમાસને ‘તદ્યુણ સંવિજ્ઞાન’ બહુ વ્રીહિમાનીએ તો ‘વાગ્યજ્ઞ પૂર્વકાન્’ એ પદ નકામું થશે; કારણ કે ‘ચતુરઃ’ એ વિશેષણવડેજ બ્રહ્મયજ્ઞ વગેરે કર્મ કરીને ચાર યજ્ઞ સમન્વય છે. એનું કારણ એ કે યોગ્ય પ્રમાણ મળ્યા શિવાય પ્રથમ પદાર્થનો ત્યાગ કરવો નહિ, એવો ન્યાય છે, માટેજ ચારની પ્રાપ્તિ સંભવ છે. તેથી કરીને બ્રહ્મયજ્ઞ જુદોજ કરવો. પણ આ જ વચન શિષ્ટ પુરુષોએ માન્ય રાખેલાં નથી. ધર્મ પ્રવૃત્તિ ગ્રંથમાં નીચેનાં વચન છે;—આપનું સંવત્સરું આદ્, દર્શઆદ્ અને માસિકઆદ્ જુદા થએલા ભાઈઓએ જુદાં જુદાં કરવાં નહીં; એકજ કરવાં. પણ તે ભાઈઓ જુદા જુદા દેશમાં રહેતા હોય તો ઉપરનાં કૃત્ય હમેશાં જુદાં જુદાં કરવું. ભાઈઓ જુદા થયા ન હેજ અને જુદા જુદા ગામમાં ગયા હોય તો પણ માતાપિતાનું દર્શઆદ્ અને માસિકઆદ્ તેમણે જુદું જુદું કરવું. વળી જુદા ન થએલા છતાં જુદા જુદા ગામમાં રહીને

પોત પોતે પેદા કરેલું ધન ખાતા હોય તો તે ભાઈઓએ પણ આદ્ય અને પાર્વણ આદ્ય જીકું જીકું કરવું. વળી સ્મૃતિ સમુચ્ચ નામે ગ્રંથમાં કહ્યું છે કે ભાઈઓ જીદા જીદા દેશમાં રહ્યા હોય તો વૈશ્વદેવ, સંવત્સરી આદ્ય, મહાલય આદ્ય અને દર્શઆદ્ય જીદાં જીદાં કરવાં, કેટલાક કહે છે કે એ વચનો એક વખત જીદા થઈને ફરી ભેગા થયેલા દેશાંતરમાં રહેનારા ભાઈઓ વિષે છે. ખરેખર જોતાં એ વચનો નિરાધાર છે. અથવા દેશકાળ અને કર્તા એકજ હોય તો સાધારણ ન્યાયથી, એકજ કર્મ કરવું એમ પ્રાપ્ત થાય છે; પણ કર્તા જીદા જીદા હોય તો એકજ કર્મ કરવું એમ પ્રત્યક્ષ વચનથી સિદ્ધ થાય છે; કર્તા જીદા જીદા દેશમાં રહેતા હોય તો વચન અથવા ન્યાય બેમાંથી એકે અનુકૂળ ન હોવાથી આદ્યવિકે કર્મ જીદાં જીદાં થવાનાં એ પ્રમાણે એ વચનો કોઈએ જીકિતથી નવીન રચેલાં હોવાં જોઈએ. એ પ્રમાણે દિગ્દર્શન કરાવીને આ વિષય પૂરો કરીએ છીએ.

વિભાગ થયા સંબંધી બીજાં લક્ષણો.

અન્યાન્યપિવિભાગલિંગાન્યાહનારદઃ સાક્ષિત્વપ્રાતિભાવ્યંતુદાનંગ્રહ
ળમેવચ વિભક્તાભ્રાતરઃ કુર્યુર્નાવિક્તાઃપરસ્પરમ્દાનગ્રહંળપશ્વન્ન
ગૃહક્ષેત્રપ્રતિગ્રહાઃ વિભક્તાનાંપૃથક્જ્ઞેયાદાનધર્માગમવ્યયાઃ યેષામે
તાઃક્રિયાલોકેપ્રવર્તંતેસ્વારિક્થિષુ વિભક્તાનવગચ્છેયુર્લેખ્યમપ્યંત
રેળતાનિતિ દાનગ્રહણેઋણવિષયે તેએવદાનગ્રહણેદ્વિતીયશ્લોકેનૂ
દ્યેતેસ્પષ્ટતાર્થં પશ્વાદિપ્રતિગ્રહાવિભક્તાનાંપૃથક્પૃથગનુષ્ઠિતાએવસ્વત્વો
ત્પાદકાઃ અવિભક્તાનાંત્વેકેનકૃતાઃપરસ્યાપિસ્વત્વમુત્પાદયંતીત્યર્થઃ
દાનધર્મોલેખ્યાદિઃ આગમોમૂલકલાપ્રવેશાદિઃ બૃહસ્પતિઃ પૃથ
ગાયવ્યયધનંકુસીદંચપરસ્પરમ્ વણિકપથંચયેકુર્યુર્વિભક્તાસ્તેનસં
શયઃ વણિકપથંવાણિજ્યમ્ યાજ્ઞવલ્ક્યઃ ભ્રાતૃણામથદંપત્યોઃપિતુઃપુ
ત્રસ્યચૈવાહિ પ્રાતિભાવ્યમૃણંસાક્ષ્યમવિભક્તેનતુસ્મૃતમ્

વેદ્યેયુ થયા સંબંધી બીજાં પણ લક્ષણો નારદ કહેછે કે, વિભક્ત થયેલા ભાઈઓ ખરેખર સાક્ષી અને જામીન થઈ શકેછે, તેમ આપવું, લેવું, પણ કરી શકેછે; પરંતુ વિભક્ત નહિ થયેલા ભાઈઓ કરી શકતા નથી. ફરજ આપવું, ફરજ લેવું. પશુ, અન્ન, ધર, ખેતર, પ્રતિગ્રહ, લેખપત્ર, ઉપજ, ખરચ, એ સર્વે જીદા થયેલા ભાઈઓ જીદાં જીદાં સમજવાં. જે હિસ્સેદારોમાં એ પ્રમાણે ક્રિયાઓ ચાલેછે, તેમના જીદા થયા સંબંધી લેખ ન હોય તથાપિ તેમને જીદાજ સમજવા, સ્મૃતિમાં દાન અને ગ્રહણ શબ્દો છે,

એનો અર્થ કરજ સંબંધી લેવું, દેવું, એવો થાય છે. તેજ દાનગ્રહણ શબ્દો બીજા શ્લોકમાં સ્પષ્ટતને અર્થે ફરી લખેલા છે. એ ઉપરથી એમ થાય છે કે જીદા થયેલાઓએ પણ આદિક પ્રતિગ્રહ જીદો જીદો કર્યા હોય, તોજ તે પ્રતિગ્રહ ઉપર પ્રતિગ્રહ કરનારનું જીદું જીદું સ્વામિત્વ ઉત્પન્ન થાય છે; પણ અવિભક્તમાંથી એકાદે તે દાનનો સ્વીકાર કર્યો હોય તો તે વસ્તુ ઉપર સર્વની સાધારણ માનકી ઉત્પન્ન થાય છે. દાનધર્મ એટલે લેખપત્ર વગેરે. આગમ: એટલે બ્યાજ મુદલ સુદાં રકમ લેવી તે. બૃહસ્પતિ કહે છે કે,—જે બાઇઓનું ઉત્પન્ન, ખરચ, તથા બ્યાજવટંતર જીદું હોય તથા જેમનો વેપાર પણ જીદો હોય તેઓ જીદાજ થયેલા સમજવા, એમાં સંદેહ નથી. વણિકપથમ્ એટલે વેપાર રોજગાર, યાત્રવલ્ક્ય કહે છે કે, વિભાગ થયા પહેલાં બાઇઓમાં, સ્ત્રીપુરુષમાં, અને બાપદીકરામાં, ભામિની, લાણું દેણું, અને સાક્ષી થઈ શકે નહિ એમ કહેલું છે.

વિભાગ થયા સંબંધી વાંધો પડે તો દિવ્ય કરવું,

एतल्लिंगाभावेतुदिव्यम् एषामन्यतमाभावेदिव्यान्यतममुच्यतइति
तेनैवोक्तत्वात् यत्तुवृद्धयाज्ञवल्क्यःविभागधर्मसंदेहेबंधुसाक्ष्यभिले
खितैः विभागभावनाकार्यानभवेहैविकीक्रियेति तल्लिंगांतरसद्भा
वपरम् कथांचिदविभक्ताविभक्तसंदेहानपगमेपुनर्विभागमाहमनुः
विभागेयत्रसंदेहोदायादानांपरस्परम् पुनर्विभागःकर्तव्यः पृथक्स्था
नस्थितैरपि

એ લક્ષણ જ્યાં માલમ પડે નહીં ત્યાં દિવ્યજ કરવું જોઈએ. કેમકે તેજ સ્મૃતિકારે કહેલું છે કે,—એમાંનાં કોઈપણ લક્ષણ હોય નહિ તો દિવ્યજ કરવું એમ કહેલું છે. પરંતુ “વિભાગ થયા સંબંધી તકરાર પડે તો જ્ઞાતિજન, સાક્ષીઓ, અને લેખ પુરાવાથી તેની સાબિતી કરવી; ત્યાં દિવ્ય કરવું નહિ.” એમ જે વૃદ્ધ યાત્રવલ્ક્ય કહે છે, તે જ્યાં બીજાં પ્રમાણો મળી શકતાં હોય તે વિષે છે એમ સમજવું. વિભાગ થયો કે નથી થયો એ બાબતની તકરાર કોઈ પ્રકારે પડે એમ ન હોય તો ત્યાં ફરીને વિભાગ કરવા, એ વિષે મનુ કહે છે કે,—હિસેદારોની વચ્ચે પરસ્પર વિભાગ થયા સંબંધી જ્યાં સંશય પડે ત્યાં, યદ્યપિ તે હિસેદારો જીદા જીદા સ્થળમાં રહેતા હોય તથાપિ, ફરી વિભાગ કરવો.

વિભક્ત થયેલાનાં કૃત.

विभक्तकृत्यमाहनारदः यद्येकजातावहवःपृथक्धर्माःपृथक्क्रियाः
पृथक्कर्मगुणोपेतानचेत्कार्येषुसंमताः स्वभावाद्यदिदद्युस्तेविक्रीणी
• युरयापिवा कुर्युर्थेष्टंतत्सर्वमीशास्तेस्वधनस्यवाइति धर्माःवैद्याः

પંચમહાયજ્ઞાદ્યાઃ ક્રિયાઃવાણિજ્યાદ્યાઃલૌકિક્યઃ કર્મગુણાઃકર્મ
 સાધનાનિગૃહોપસ્કરાદીનિ એતેષાંપાર્થક્યનવિભાગોલક્ષ્યતે તેવિભ
 ક્તાઃ પરસ્પરાનુમતિંવિનાપિદાનવિક્રયાદિકુર્યુરિત્યર્થઃ યત્તુવૃહસ્પ
 તિઃ અવિભક્તાવિભક્તાવાદાયાદાઃસ્થાવરેસમાઃ એકોહ્યનોશઃસર્વ
 ત્રદાનાધમનવિક્રયદ્વાતિ તદ્વ્યાંશેવિભક્તાનામપ્યવિભક્તક્ષેત્રાદ્યુત્પ
 ન્નસસ્યાદિદાનાદાવનુમતિંવિનાધિકારપ્રતિષેધાર્થમિતિમદનઃ વિભ
 ક્તાવિભક્તસંદેહનિરાસાર્થવિભક્તાનુજ્ઞાયાવ્યવહારસૌકર્યાર્થમિતિવિ
 જ્ઞાનેશ્વરાદયઃ સ્વેચ્છયાવિભક્તંપુનશ્ચવિવદમાનંપ્રત્યાહસએવ સ્યે
 ચ્છાકૃતવિભાગોયઃપુનરે વવિસંવદેત્ સરાજ્ઞાંશેસ્વકેસ્થાપ્તઃશાસ
 નીયોનુવંધકૃત્ અનુવંધોનિવંધઃ અથસપ્રતિવંધદાયહરણક્રમઃ

વિભક્ત થયેલા પુરૂષોનાં કૃત્ય વિષે નારદ કહેછે કે,—એક માણસથી ઉત્તમ થએલા
 અનેક પુરૂષો જુદાં જુદાં ધર્મ કૃત્ય કરેછે, જુદા જુદા કામધંધા કરાવેછે. કર્મ કરવાના
 સાધનો જુદાં જુદાં રાખેછે, અને પરસ્પરના કામમાં સલાહ મસજહત લેતા નથી. તેઓ,
 જે પોતાની મરજીથી પોતાની માલ મિલકતનું દાન કરે, અથવા વેચે, તો તેમ કરવાનો
 તેમને અધિકાર છે; કેમકે, તેઓ પોતાની મિલકતના ધણી છે. માટે તે સંબંધી તેઓ
 મરજીમાં આપે તેમ કરે. ધર્મ—એટલે પંચ મહા યજ્ઞાદિક સરખાં શાસ્ત્રોક્ત વિધી પ્રમાણે
 કરવાનાં કૃત્ય. ક્રિયાઃ—વેહેપાર વગેરે લૌકિક કૃત્ય. કર્મગુણાઃ—ધરમાંનાં પાત્ર વગેરે કામ-
 નાં સાધનો. એ જાનાં, તેની પાસે જુદાં જુદાં હોય. તો તે ઉપરથી તેઓ વિભક્ત છે,
 એમ સમજાયછે. એનો અર્થ એટલોજ કે, એમ જુદા થઇને રહેલા, ભાઇઓ વગેરે એક
 બીજાની સંમતિ લીધા વિના પણ દાન, વેચાણ, વગેરે કરી શકેછે. પણ બૃહસ્પતિ કહેછે
 કે,—વારસાનાહિસ્સેદાર એકઠા હો કે જુદા થયા હો, તોપણ, સ્થાવર મિલકત સંબંધી
 તેમનો સરખોજ હકછે. તે મિલકત ધર્મીદા આપવાને, ધરણે મૂકવાને, કે વેચવાને, તેમાં
 નો એક ભાગદાર સમર્થ નથી. એનો અર્થ મદન એમ કરેછે કે—જંગમ મિલકતનો વિ-
 ભાગ થયો હોય તથાપિ વિભાગ કરતી વખતે વહેંચવાની બાકી રહેલી સ્થાવર મિલકતનું
 ઉત્પન્ન અથવા, ખેતર વગેરેનું ઉત્પન્ન હોય તે બીજા ભાગીદારોની સંમતિ સિવાય કોઈ
 ભાગીઆએ બીજાને ન આપવું એવા નિશ્ચય જણાવવાને વાસ્તે આ વચન કહેલું છે.
 વિતાનેશ્વર ને બીજાઓનો મત એવો છે કે, વિભાગ થયા હતા કે નહોતા થયા. એ સંબંધી
 પાછળથી શંકા રહેજ નહિ; અને વિભક્ત થએલા સર્વ ભાગીઆઓની સંમતિથી સ્થાવરનો
 વિભાગ રૂડી રીતે થાય. માટે વિભક્ત થયેલાઓની અનુમતી લેવાનું કહેલું છે. પોતાની

ધૃષ્ટાથી વિભક્ત થયા પછી વિભાગ થયા નથી અથવા તો તે યોગ્ય રીતે થયા નથી એવી તકરાર કોઈ કરે તો તે સંબંધી તેજ સમૂત્તિકાર કહેછે કે.—પોતાની ધૃષ્ટાથી પ્રથમ વિભક્ત થઈને પછીથી જ માણસ વિભાગ સંબંધી તકરાર કરે તો રાજ્યએ, પહેલાં કરેલા વિભાગ તેની પાસે કબૂલ કરાવવો, અને એવી તકરારનો આગ્રહ કરે તો તેને શિક્ષા કરવી. અનુબંધ—આગ્રહ.

અથ સપ્રતિબંધ દાયહરણક્રમઃ

સપ્રતિબંધ દાય લેવાનો ક્રમ.

મરી ગયેલાનો વારસો કોને મળે ?

તત્રવિભક્તસ્યાસંસૃષ્ટિનોધનગ્રહણેક્રમગ્રાહયાજ્ઞવલ્ક્યઃ પત્નીદુહિત
રશ્વૈવપિતરૌભ્રાતરસ્તથા તત્સુતાગોત્રજાવંધુશિશ્યસત્રહ્યચારિણઃ
एषामभावेपूर्वस्यधनभागुत्तरोत्तरः स्वर्यातस्यह्यपुत्रस्यसर्ववर्णेष्व
यंविधिरिति पत्नीपतिव्रताधनहारिणी नव्यभिचारिणी पत्नीभर्तुर्ध
नहरायास्यादव्यभिचारिणीतिकात्यायनोक्तेः विधवायौवनस्थाचे
न्नारीभवतिकर्कशा आयुषःक्षपणार्थनुदातव्यंजीवनंतदेतिहारीतां
क्तेः प्रजापतिःपूर्वमृतात्वाग्निहोत्रंमृतेभर्तोरितदुनम् लभेत्पतिव्रताना
रीधर्मएषःसनातनःअग्निहोत्रमग्नन् सएव जंगमंस्थावरंसर्वकु
प्यंहेमरसांबरम् आदायदापयेच्छ्राद्धमासषाण्मासिकाब्दिकम् पि
तृव्यगुरुदौहित्रान्भर्तुःस्वस्त्रीयमातुलान् पूजयेत्कव्यपूर्वाभ्यांवृद्धां
श्वाप्यतिथींस्त्रियइति कुप्यंत्रपुसीसादि

વિભક્ત થઈને ફરીને એકઠો ન થએલો કોઈ પુરુષ મરી જાય તેના મિત્રકત ઉપર વારસો મળવાના ક્રમ વિશે યાજ્ઞવલ્ક્ય કહેછે કે.—સ્ત્રી, દિકરીઓ, બાપ, મા, ભાઈ ભવિજ, ગોત્રી, બાંધવ, શિષ્ય, અથવા એકજ ગુરૂની પાસે ભણનારો સોગવતિ એઓમાંથી પહેલો ન હોય તો બીજો એ પ્રમાણે, અપુત્ર પુરુષ મરે તેના ધનના અધિકારી ઉત્તરોત્તર થાય છે. આ નિયમ સર્વે વર્ણને સરખો લાગુ પડેછે. સમૂત્તિમાં પત્ની કહેલી છે, તે પતિવ્રતા હોય તો તેને વારસો મળે પણ બલિચારણી હોય તો ન મળે. કેમકે કાલ્યાણ કહેછે કે.—જો સ્ત્રી પતિવ્રતા હોય તેનેજ શ્યામીના ધનનો વારસો મળેછે, હરીતે પણ કહ્યુંછે કે, જો યુવાન સ્ત્રી વિધવા હોઈને તેના પાતિવ્રત્ય વિશે શંકા ઉત્પન્ન થાય તો તેને દિવસ

નિર્ગમન કરવાને વાસ્તે અનવચ્ચં આપવાં પ્રજાપતિ હેછે કે,—સ્વામીના પહેલાં પતિવ્રતા સ્ત્રી મરે તો તેનો અગ્નિહોત્ર લઈ જાયછે; અને સ્વામી પહેલો મરે તો તે તેનું ધન પાત્રે છે એવો પ્રાચીનકાળથી ચાલતો આવેલો ધર્મ છે. આગ્નિહોત્ર—ત્રણે અગ્નિઓ. તેજ સમૃતિકાર કહેછે કે,—હલકી ધાતુ (કલઈ, સીસુ વગેરે) સોનું પ્રવાહિ પદાર્થો, અને વસ્ત્ર વગેરે, સર્વે જંગમ અને સ્થાયર મિલકત સ્ત્રીએ લઈને પોતા સ્વામીનું માસિક, છમાસિક, અને વાર્ષિક, આઘ પણ તેણે કરવાં તથા તર્પણ કરીને અથવા ભક્તિપૂર્વક દાન આપીને પોતાના ધણીના કાકા, ગુરુ, દિકરીના દિકરા, બહેનના દિકરા, અને તેના મામા, એ-મને સંતુષ્ટ કરવા; તેમજ વૃદ્ધ, અતિથી, અને સ્ત્રીઓ, એમને પણ સંતુષ્ટ કરવી. કુર્ચ—કલઈ, સીસુ વગેરે.

સ્ત્રીને વારસો મળવા વિશે નિયમ.

યત્તુવૃહસ્પતિઃ યદ્વિભક્તેધનંકિંચિદાધ્યાદિવિવિધંસ્મૃતમ્ તજ્ઞાયા સ્થાવરંમુત્તકાલભેત્તન્મૃતભર્તૃકા વૃત્તસ્થાપિતેતેષ્યંશેનસ્ત્રીસ્થાવરમર્હતીતિ તદુહિતૃરહિતપત્નીપરમ્દુહિતૃમતીતુસ્થાવરમપિભત્નેદ્વિતિસ્મૃતિચંદ્રિકાયામ્ દાયાદાનુમતિંવિનાસ્થાવરવિક્રયાદિનિષેધપરમિતિ માધવઃ યત્તુકાસ્યાયનઃ મૃતેભર્તરિભર્ત્રેશંભેતકુલપાલિકા યાવજ્જીવંનહિસ્વામ્યંદાનાધમનવિક્રયેદ્વિતિ તત્ત્વંદિચારણાદ્યર્થદાનાદિનિષેધપરમ્ અદૃષ્ટાર્થદાનતદુપયોગ્યાધમનાદિતુભવત્યેવ સ્થાવરંજંગમં ચેત્યાદિપૂર્વોક્તવાક્યાત્ વ્રંતોપવાસનિરતાબ્રહ્મચર્યેવ્યવસ્થિતા દમદાનરતાનિત્યમપુત્રાપિદિવંત્રજોદેતિકાતીયાશ્ચ યદપિસેવ અદા યિકંરાજગામિયોષિદૃત્યૌર્ધ્વદેહિકમ્ અપાસ્યશ્રોત્રિયદ્રવ્યંશ્રોત્રિયેભ્યસ્તદર્પયેદિતિ યદપિનારદઃ અન્યત્રબ્રાહ્મણાત્કિંચિદ્રાજાધર્મપરાયણઃ તત્સ્ત્રીણાંજીવનંદદ્યાદેષદાયવિધિઃ સ્મૃતદ્વિતિ તદવસ્તુસ્ત્રીપરં પત્નીપદાશ્રવણાત્ યત્તુનારદઃ ભ્રાતૃણામપ્રજાઃપ્રેયાત્કાશ્ચિત્તેત્રવ્રજેતવા વિભજેરન્ધનંતસ્યશેષાસ્તેસ્ત્રીધનાંવિના ભરણંચાસ્યકુર્વીરન્સ્ત્રીણામાજીવનક્ષયાત્ રક્ષંતિશય્યાંભર્તુશ્વેદાચ્છિંદ્યૃરિતરાસૂતુ ઇતિ તુતદવિભક્તસંસૃષ્ટમૃતસ્ત્રીપરમ્ તત્પ્રક્રમેપાઠાદિતિમદનઃ કાત્યા

યનઃ સ્વર્યાતેસ્વામિનિસ્ત્રીતુગ્રાસાચ્છાદનભાગિની અવિભક્તેધનાંશં
 તુગ્રાગ્રોત્યામરણાંતિકમ્ અવિભક્તપદંસંસૃષ્ટસ્યાપ્યુપલક્ષણમ્ તુશ
 બ્દોવાશબ્દાર્થે તેનપક્ષદ્વયમ્ તત્રાત્યઃપત્નીપરઃ આદ્યોવરુદ્ધાપરદ્
 તિમદનઃ એતદ્વચવસ્થામૂલંચિંત્યમ્ તાત્વિકીંતુવ્યવસ્થામાહસૈવ
 મોક્તુમર્હતિકૃત્તાંશંગુરુશુશ્રૂષણેરતા નકુર્યાદ્યદિશુશ્રૂષાંચૈલંપિંડાંનિ
 યોજયેદિતિ ગુરુઃશ્વશૂરાદિઃતદિચ્છાયામંશમાત્કમ્ અન્યથાગ્રા
 સાચ્છાદનમાત્રમિત્યર્થઃ સૈવ અપકારક્રિયાયુક્તાનિર્લજ્જાચાર્ય
 નાશિની વ્યભિચારરતાયાચસ્ત્રીધનંનચસાર્હતિ યત્તુ એતમેવવિધિં
 કુર્યાદ્યોષિત્સુપતિતાસ્વપિ વચ્ચાન્નમાસાંદેયંતુવસેયુશ્વગૃહાંતિકદ્વિતિ
 તદ્વર્તપરમિતિગ્રંથકૃતઃ એતમેવવિધિંપતિતત્યાગરૂપમ્ શંકિતવ્યાભિ
 ચારાયાઅપિભરણમાત્રમેવચ વિધવાયૌવનસ્થાચેન્નારીભવતિકર્કશા
 આયુષઃક્ષપણાર્થંતુદાતવ્યંજીવનંતદેતિહારીતોક્તેઃ કર્કશાશંકિત
 વ્યભિચારેતિમિતાક્ષરાયમ્ તત્સિદ્ધંસંયતાપત્નીધનગ્રાહિણીતિ અને
 કાસ્તુવિભજ્યગૃહ્ણીયુઃ

પરંતુ “સ્વામી વિભક્ત યથા પછી તેની ધરાણે મૂકેલી અને બીજી પણ અનેક
 પ્રકારની જે મિલકત હોય તે તેના મરી ગયા પછી તેની વિધવા સ્ત્રીને મળે ફક્ત સ્થાવર
 મિલકત મળે નહીં. સ્ત્રી સદાયરણી હોય તોપણ તેને સ્થાવર મિલકત લેવાનો હક નથી”
 એવું જે બ્રહ્મસ્પતિનું વચન છે તે જે સ્ત્રીને દિકરી ન હોય તેને લાગુ પડે છે; કેમકે જેને
 દિકરી છે તેને સ્થાવર મિલકત પણ મળે છે એમ સ્મૃતિ ચંદ્રિકા નામે ગ્રંથમાં કહેલું છે.
 માધવ કહે છે કે,—વારસોની અનુમતિ વગર સ્થાવર મિલકત વેચવાનો સ્ત્રીને હક નથી
 એવા એ વચનનો અર્થ છે. વળી જે કાસાયન કહે છે કે,—સ્વામી મરી ગયા પછી પોતાના
 કુળનું પાળણ કરનાર વિધવા સ્ત્રીને તેના સ્વામીની મિલકતનો હિસ્સો જીવતા લગી મળે
 પણ તેને કંઈપણ આપવાનો, ધરણે મૂકવાનો કે વેચવાનો તેને હક નથી એ વચન
 સ્તુતિપાઠક બાટ, ચારણ વગેરેને પૈસો આપી દેવાનો નિષેધ બતાવનાર માત્ર છે. કારણ
 કે, પરબ્રહ્મનું સાધન કરવા માટે દાન કરવાનો તથા તેમને અર્થ મિલકત ધરણે મૂકવાનો
 તો તેને અધિકાર છેજ કારણ કે બ્રહ્માવર અને જંગમ ઇલાદિ પૂર્વે પ્રજાપતિ સ્મૃતિમાં
 કહેલું છે વળી કાસાયને પણ કહ્યું છે કે વ્રત અને ઉપવાસ કરવામાં આસક્ત બ્રહ્મ-

અર્થ પાળનારી, ઇંદ્રિયોનું દમન કરનારી અને દાન કરવામાં હમેશાં પ્રીતિવાળી સ્ત્રી અમુક છતાં પણ સ્વર્ગ પામે છે. પરંતુ તેજ સ્મૃતિકાર કહે છે કે,—મરી ગએલાની ઉત્તરક્રિયા કરવાને જે ખરચ લાગે તે તથા સ્ત્રીનાં ગુજરાનને અર્થે જે જોઈએ તે બાદ કરીને બાકીની નવારસી મિલકત રાજ્યમાં લેવી; પણ મોત્રિય બ્રાહ્મણનું દ્રવ્ય બીજા મોત્રિય બ્રાહ્મણને આપવું. તથા જે નારદ કહે છે કે,—સ્વધર્મનું આચરણ કરનારા રાજ્યમાં બ્રાહ્મણો શિવાય બીજાઓની વિધવા સ્ત્રીઓને તેમના ગુજરાનને માટે કાંઈક આપવું, એવા વારસાનો વિભાગ કરવાનો નિયમ છે પણ એ બંને વચ્ચેના રાખેલી સ્ત્રીઓ સંબંધી છે; કેમકે તેમાં પત્ની (પરણેલી સ્ત્રી) શબ્દ જોવામાં આવતો નથી. નારદ કહે છે કે,—બાહ્યોમાંથી કોઈ બાઈ સંતાન વગરનો હોઈને મરી જાય અથવા સત્યાસી થાય તો તેની સ્ત્રીનું સ્ત્રીધન બાદ કરીને બાકીનું ધન બાહ્યોમાં અંદર અંદર વહેંચી લે અને સ્ત્રી જે સ્વામીની શર્યાનું રક્ષણ કરનારી હોય (પતિવ્રતાપણે ચાલનારી હોય) તો જીવતા સૂધી તેમનું ભરણ પોષણ તે બાહ્યોએ કરવું; પણ પતિવ્રતાપણે ચાલનારી નહોતી તો તેનાં અન્નવસ્ત્ર બંધ કરવાં પણ આ વચન, આ પ્રકરણમાં અવિભક્ત અને સંમુદ સંબંધી નિયમ હોવાથી, અવિભક્ત અથવા ફરીને એકઠા થએલા પુરૂષની વિધવા સ્ત્રીઓ વિશે છે એમ મદનનું કહેવું છે. કાત્યાયન કહે છે કે,—સ્ત્રીનો સ્વામી મરી જાય તો તેની વિધવાને અન્નવસ્ત્ર આપવાં પણ વિભક્ત થયા વિના મરી ગયો હોય તો મરનારનો દિસ્સો તેની વિધવાના હયાતી સૂધી મળે. અવિભક્ત એવા શબ્દ સમૃતિમાં છે તે સંમુદનું ઉપલક્ષણ છે. તુ શબ્દ છે એનો અર્થ વા (અથવા) એટલે (વકુળ) સમજવો; આથી એ પક્ષ ઉપજાયા છે તેમાં બીજો પક્ષ પણ (પરણેલી સ્ત્રી)ના સંબંધનો અને પહેલો પક્ષ રાખેલી સ્ત્રીના સંબંધનો એમ મદનનો મત છે પણ એવી વ્યવસ્થા કરવાને આધાર નથી. કારણ કે તેજ સમૃતિકાર (કાત્યાયન) એ સંબંધી યથાર્થ વ્યવસ્થા કહે છે કે,—ધરમાંના વડીલ માણસોની સેવા અંતઃકર્ણ પૂર્વક કરવામાં જે સ્ત્રી તત્પર હોય તેને પોતાના યોગ્ય વિભાગનો ભાગ કરવાનો અધિકાર છે પણ જો સેવા કરે નહિ તો તેને અન્નવસ્ત્ર માત્ર આપવાં સમૃતિમાં ગુરુ શબ્દ છે તેનો અર્થ સસરા વગેરે તેમની (વડીલોની) ઇચ્છા હોય તો તેને વિભાગ મળે નહિતો અન્નવસ્ત્ર માત્ર મળે. તેજ સમૃતિકાર (કાત્યાયન) કહે છે કે,—અપકારક કર્મ કરનારી નિર્લજ્જ દ્રવ્યનો નાશ કરનારી અને બલિચાર કરવામાં પ્રીતિવાળી સ્ત્રીને ધન લેવાનો અધિકાર નથી “પતિત સ્ત્રીઓને આજ નિયમ લાગુ કરવો; તેમને અન્નવસ્ત્ર આપવું અને તેમણે ધરની નજીકમાં રહેવું.” એવું એક વચન છે તે સ્વામી જીવતો છતાં તેમને લાગું પડે છે એવું કેટલાક ગ્રંથકારોનો મત છે ઉપલા બીજા વચનમાં ઇતિમેવિધિ (આજ નિયમ) એવું છે એનો અર્થ પતિત ત્યાગ ૩૫ એટલે બલિચારણી સ્ત્રીને જે નિયમ લાગુ છે તેજ નિયમ સમજવો બલિચાર કરવા વિશે જેનાપર શંકા આવે તે સ્ત્રીનું પણ ભરણપોષણ કરવું એ વિશે હારીત સમૃતિમાં કહ્યું છે કે,—સ્ત્રી પોતાની જીવાન વ્યવસ્થામાં ક્ષિયા હોઈને બલિચારણી થવાની તેના ઉપર શંકા આવે તો તેના દિવસ નિર્ગમન પુરતી જીવિકા તેને આપવી. કર્કશા—જેના ઉપર બલિચારની શંકા આવેલી હોય તે એમ મિતાક્ષરામાં કહેવું છે એ ઉપરથી એમ સિદ્ધ થાય છે કે પત્નીને

કદ્રિઓ કબજે રાખીને રહે તો તેને ધણીનો વારસો લેવાનો અધિકાર છે. અનેક પત્નીયો હોય તો તેમણે તે દ્રવ્ય વહેંચી લેવું.

દીકરીને વારસો મળવાના નિયમ.

तस्याअभावेदुहिता अतएवमनुः यथैवात्मातथापुत्रःपुत्रेणदुहिता
समा तस्यामात्मनितिष्ठत्यांकथमन्योधनंहरेत् दुहितरोऽनेकाश्चे
द्विभज्यगृहीयुःतत्रापिकाचिदुढाकाचिदनूढैव पत्नीभर्तुर्धनहरीया
स्यादव्यभिचारिणी तदभावेतुदुहितायद्यनूढाभवेत्तदेतिकातीयात्
ऊढासुकाचित्सधनापरानिर्दुनाचेत्सैवलभेत स्त्रीधनंदुहितृणामप्र
त्तानामप्रतिष्ठितानांचेतिगौतमोक्तेः अप्रतिष्ठितानिर्धनाः स्त्रीपदं
पितुरप्युपलक्षकमितिसांप्रदायिकाः

પત્ની ન હોય તો દીકરીને વારસો મળે છે; તે વિશે મનુ કહે છે કે,—“જેવા પોતે તેવાજ પુત્ર; અને તેવીજ પુત્રી પણ જાણવી. આત્મરૂપ (પોતાના જેવી) કન્યા હયાત છતાં બીજી કોઈ વારસો કેમ લેઈ શકે?” એક કરતાં વધારે કન્યાઓ હોય તો તેમણે તે દ્રવ્યના સરખા વિભાગ કરીને વહેંચી લેવું, તેમાં પણ ફેટલીક પરણેલી અને ફેટલીક પરણ્યા વિનાની હોય તો પરણ્યા વિનાની જે કન્યા હોય તેને વારસો મળે. એ વિશે કા-ત્યાયન કહે છે કે,—જે સ્ત્રી પતિવ્રતા હોય તે પત્ની સ્થામિના ધનનો વારસો લેઈ શકે; તેવી સ્ત્રી ન હોય તો જગન કર્મા વિનાની પુત્રી હોય, તેણે વારસો લેવો. પરણાવેલી પુત્રી-ઓમાંથી કોઈ ધનવાળી અને નિર્ધન હોય તો, તેમાંથી જે નિર્ધન હોય તેનેજ વારસો મળે. એ વિશે ગૌતમ કહે છે કે “માતાનું સ્ત્રીધન અપિવાહિત અને અપ્રતિષ્ઠિત કન્યાને મળે” અપ્રતિષ્ઠિતા: એટલે નિર્ધન પરંપરા સંપ્રદાય પ્રમાણે ચાલનારાઓને મતે સ્ત્રી શબ્દ પતાનો પણ ઉપલક્ષક છે, એટલે સ્ત્રી શબ્દવડે પિતાપણ સમજાવો.

દીકરીના દીકરાને વારસો ક્યારે મળે ?

दुहित्रभावेदौहित्रः अपुत्रपौत्रसंतानेदौहित्राधनमाप्नुयुः पूर्वेषांतुस्व
धाकारेपौत्रादौहित्रकामताइतिविष्णूक्तेः दौहित्राभावेपिता तद
भावेमाता

કન્યા ન હોય તો દીકરીના દીકરાને વારસો મળે. એ વિશે વિષ્ણુ સ્મૃતિમાં કહ્યું છે કે,—પુત્ર અથવા પૌત્ર સંતતિ પાછળ રહી ન હોય તો તેનો વારસો દીકરીના દીકરા લેઈ શકે; પૂર્વજોનું આદ્યાદિક કર્મ કરવામાં દૌહિત્રો (દીકરીના દીકરાઓ) ને પૌત્રોની સમાન માનેલા છે. દૌહિત્ર ન હોય તો ધનનો વારસો બાપને અને બાપ ન હોય તો માતાને મળેછે.

. માપાપને વારસો ક્યારે મળે ?

તથાચક્રાત્યાયનઃ અપુત્રસ્યાસ્યકુલજાપત્નીદુહિતરોઽપિવા તદ્ભા
વેપિતામાતાશ્રાતાપુત્રાઃ પ્રકીર્તિતાઃ વિષ્ણુશ્ચ અપુત્રધનંપત્ન્યભિગા
મિતદભાવેદુહિતૃગામિ તદભાવેદૌહિત્રગામિ તદભાવેપિતૃગામિ તદ
ભાવેમાતૃગામિ તદભાવેશ્રાતૃગામિ તદભાવેશ્રાતૃપુત્રગામિ તદભાવેસ
કુલ્યગામીતિ યત્તુવિજ્ઞાનેશ્વરઃ દ્વંદ્વાપવાદકેપિતરાવિત્યેકશેષેક્ર
માપ્રતીતાવપિતદર્થબોધકેવિગ્રહવાક્યેમાતૃશબ્દસ્યપૂર્વાનિપાતાત્ અ
પવાદ્યદ્વંદ્વક્રમાનુસારાત્પિતુઃ પુત્રાંતરસાધારણ્યાન્માતૃસ્ત્વસાધાર
ણ્યાદ્વાદૌમાતૃસ્તદભાવેપિતુર્ધનગ્રહણમૂલે તદેતદ્વચોવિરોધાદપાસ્તમ્
વિગ્રહવાક્યેમાતૃશબ્દપૂર્વાનિપાતેએકશેષસ્યદ્વંદ્વૈકલ્પિકત્વેનતદપ
વાદત્વેસાધારણ્યાસાધારણ્યયોઃ ક્રમનિયામકત્વેમાનાભાવાદ્વા

એ વિષે ક્રાત્યાયન કહેછે કે,—પુત્ર સંતાન વિનાના પુરૂષનો વારસો કુળવાન સ્ત્રી લે,
અને તે ન હોય તો પિતા, મા, ભાઈ, અથવા ભત્રિજા, વારસો લે. તેજ પ્રમાણે વિષ્ણુ
સ્મૃતિમાં કહેલુંછે કે,—અપુત્ર પુરૂષનું ધન સ્ત્રીને મળે, સ્ત્રી ન હોય તો દીકરીને મળે,
તે ન હોય તો આપને મળે તે ન હોય તો માને, તે ન હોય તો ભાઈને, તે ન હોય તો
ભત્રિજાને, અને તે ન હોય તો કુળમાંના સગોત્ર પુરૂષને વારસો મળે. પણ વિજ્ઞાનેશ્વર
એમ કહેછે કે,—પાછળ પિતરો એવા શબ્દછે તે બાકરણમાંનું એકશેષ સંસ્કૃત વૃત્તિરૂપ
થયેલું છે. એમાં મૂળનો ક્રમ માલમ પડતો નથી તોપણ તેનો અર્થ જણાવનારો વિગ્રહ
એવા થાયછે કે માતાચ્ચપિતાચ એમાં માતૃ શબ્દનો ઉચ્ચાર શિષ્ લોક પ્રથમ કરેછે, એથી
કરીને પ્રથમ માતા અને પછી પિતા એવા અનુક્રમ સિદ્ધ થાયછે. એનું બીજું કારણ કે
જે દ્વંદ્વનો બાધક એક શેષ છે એ દ્વંદ્વ સમાસમાં માતા પિતરો એવાજ ક્રમ છે. ત્રીજું
કારણ કે અનેક પત્નીઓ થકી થયેલા સર્વે પુત્રોને પિતા સાધારણ છે. પણ માતો જો
હાકરો હોય તેનીજ માટે પિતા સંબંધ કરતાં માતાનો સંબંધ વિશેષ પાસેછે; માટે પેહેલો
માતાને ભાગ આપવો; અને માતા ન હોય તો પિતાને ભાગ આપવો. પણ એ કહેવું
ઉપર કહેલા વિષયના વચન સાથે વિરોધ વાળું છે માટે તેથી ત્યાગ કરવો જોઈએ વિજ્ઞા
નેશ્વરનું કહેવું યોગ્ય નથી એનું બીજું કારણ આ પ્રમાણે છે. માતાચ્ચપિતાચ આ વિગ્રહ
વાક્યમાં માતા શબ્દ પેહેલે હોવો જોઈએ એ વિષે પ્રમાણ નથી તેમજ દ્વંદ્વનો બાધક
એક શેષ એમ વિજ્ઞાનેશ્વર કહેછે,—પરંતુ દ્વંદ્વ સમાસ નિત્ય નથી; વૈકલ્પિક છે. તેથી
કરીને તે એ વૃત્તિઓમાં પરસ્પર બાધ્ય બાધક બાધ હોવાનું પ્રમાણ નથી. ત્રીજું કારણ

અનેક પુત્રોને પિતા સાધારણ અને માતા અસાધારણ એમ કહેછે. પણ તે ઉપરથી માતા પ્રથમ કે પિતા પ્રથમ એ અનુક્રમ નક્કી કરવાનું પ્રમાણ નથી.

ભાઈ ભત્રિજાઓને વારસો મળવા વિષે.

માતુરભાવેભ્રાતાસોદરઃ તદભવેતત્પુત્રઃ પત્તુવિજ્ઞાનેશ્વરાદયઃસોદ
રાભાવેભિન્નોદરાસ્તદભાવેસોદરમુતાદિત્યાહુઃ તન્ન ભ્રાતૃપદસ્યસોદ
રેશક્ત્યાભિન્નોદરેચગૌણ્યાવૃત્તિદ્વયવિરોધાત્ કેચિત્તુભ્રાતરિત્યત્ર
ભ્રાતૃપુત્રૌસ્વસૃદુહિતૃભ્યામિત્યનુશાસનાત્ ભ્રાતરશ્ચસ્વસારશ્ચભ્રાતર
इतिविरूपैकशेषेणभ्रात्रभावेभगिन्यइत्याहुः तन्न विरूपैकशेषेमा
नाभावात् भ्रातृपुत्राअपिपितृव्यमरणकालेजीवत्पितृकतयासंजातध
नसंबंधाश्चेदनेकपितृकाणांतुपितृतोभागकल्पनेतिन्यायेनपित्र्यमंशं
पितृव्यांतरैः सहविभज्यगृह्णीयुः

માતા ન હોય તો સોદર (એટલે એકજ માતાના પુત્ર) ભાઈને અને તે ન હોય તો તેના છોકરાઓ (ભત્રીજાઓ) ને વારસો મળે; પણ વિજ્ઞાનેશ્વર વગેરે જે એમ કહેછે કે સોદર પુત્ર ન હોય તો બીજી માતાઓના પુત્રને વારસો મળે અને તે ન હોય તો સોદર પુત્રના છોકરાઓને વારસો મળે તે વાજબી નથી; કેમકે વચનમાં ભ્રાતરઃ એવા શબ્દ છે. તેનો મુખ્ય અર્થ સોદર પક્ષે અને ગૌણ અર્થ અસોદર પક્ષે લેવો પડશે અને તેથી કરીને વૃત્તિદ્વય દોષ (એકજ શબ્દના એકજ વખતે શક્તિએ કરીને તથા લક્ષણાએ કરીને એ અર્થ કરવા એ દોષ) આવેછે. કેટલાક કહેછે કે, ભ્રાતરઃ એવા શબ્દ સ્મૃતિમાં છે, ત્યારે 'ભ્રાતૃપુત્રૌસ્વસૃદુહિતૃભ્યામ્' એ પાણિનીય સૂત્રના આધારથી ભ્રાતરશ્ચસ્વસારશ્ચ (ભાઈઓ અને એહેનો) આ એ પદનો વિરૂપૈક શેષ નામની વૃત્તિ કરવાથી 'ભ્રાતરઃ' એવું રૂપ થાય છે; માટે ભ્રાતરઃ એ શબ્દવડે 'ભાઈ અને એહેન' એમ સમજીને 'માતા ન હોય તો ભાઈઓને વારસો મળે' એમ વિચાર્યું સ્મૃતિમાં કહેલું છે, તે ઉપરથી માતા ન હોય તો ભાઈને, અને ભાઈ ન હોય તો એહેનને વારસો મળેછે. પણ તેમ નથી. કારણ કે ભ્રાતરઃ એ શબ્દ વિરૂપૈક શેષ વૃત્તિરૂપ છે, એવી કલ્પના કરવાને કાંઈ આધાર નથી. કાંઈ મરી જાય તે વખતે આપ જીવતો હોય તો પુત્રને કાકાનું ધન લેવાનો અધિકાર પ્રાપ્ત થયેલો ન હતાં પણ જીવતા જીવતા આપના પુત્રોને આપની સંખ્યા પ્રમાણે ભાગ મળવો જોઈએ, એ ન્યાયથી બીજા કાકાઓ સાથે આપનો હિસ્સો સમાન વેહેઓને આપને હિસ્સે જે વારસો આવે તે, તેના છોકરાઓએ વેહેઓ લેવો.

ગોત્રજને વારસાનો હક.

ભ્રાતૃપુત્રાભાવેગોત્રજાઃસર્પિંડાઃ તન્નાપ્યાદૌપિતામહી માતર્યપિચત્

ત્તાયાંપિતુર્માતાહરેદુનમિતિમનૂક્તેઃ યદ્યપીયંમાતુરનંતરંશ્રુતાતથાપિ
 બદ્ધક્રમશ્રાતૃપુત્રાંતેષુમધ્યેનિવેશાયોગાદાગંતૂનામંતેનિવેશઈતિવત્
 શ્રાતૃપુત્રાંતેનિવેશ્યા

ભત્રિજ ન હોય તો સંપિંડ ગોત્રજ વારસ થાયછે. તેમાં પણ પ્રથમ આપની માને વારસો મળે છે; કેમકે માતા મરી જાય તો આપની મા વારસો લે એવું મનુષ્ય વચન છે. આ વચનમાં માની પછી તરતજ આપની મા કહેલી છે તોપણ ભત્રિજ સુધી વારસાનો એકુંદર ક્રમ જે પછવાડે બતાવેલો છે તેમાં આપની માનુ નામ વચમાં મૂકી શકાય નહિ, માટે આગંતુએ છેવટ બેસવું એ વ્યાયથી ભત્રિજ પછી આપની મા સમજવી.

બેહેનનો હક.

તદભાવેભાગિની અનંતરઃ સંપિંડાદ્યાસ્તસ્યતસ્યધનંભવેદિતિમનૂક્તેઃ
 બહવોજ્ઞાતયોયત્રસકુલ્યાબાંધવાસ્તથા યસ્ત્વાસન્નતરસ્તેષાંસૌનપત્ય
 ધનંહરેદિતિબૃહસ્પત્યુક્તેઃ તસ્યાઅપિશ્રાતૃગોત્રઉત્પન્નત્વેનગોત્રત્વા
 વિશેષાશ્ચ સગોત્રતાપરંનાસ્તિ નચસાત્રધનગ્રહણપ્રયોજનત્વેનોક્ત્તા

આપની મા ન હોય તો બેહેનને વારસો મળે; કારણ કે મરી ગયેલાનું ધન સંપિંડ-માંથી જે પાસેના સંબંધનો હોય તેને મળેછે. એવું મનુષ્ય વચન છે. એ વિશે બૃહસ્પતિ કહેછે કે,—સંતાન વગર મરી ગયેલાનું ધન તેના ગોત્રના અને બાંધવામાંથી જે સૌથી નજીકના સંબંધવાળો હોય, તેને મળે. બેહેન એ ભાઈઓના ગોત્રમાં ઉત્પન્ન થયેલી હોવાથી તેને ગોત્રમાં ઉત્પન્ન થયેલી જાણવી. તે માત્ર સગોત્ર કહેવાય નહિ પણ ધન લેવાનો અધિકાર મળવા માટે સગોત્રતા હોવી જોઈએ એમ આ જગોએ કહ્યું નથી.

પિતામહ અને સાવકાભાઈઓ.

તદભાવેપિતામહસપત્નશ્રાતૃરૌવિભજ્યગૃહ્ણતઃસ્વજનકજનકત્વેનસ્વ
 જનકજન્યત્વેનચસમાનપ્રત્યાસત્તેઃ પ્રત્યાસંત્તિસામ્યેપાઠક્રમાદ્યણુ
 વિશેષાંતરાભાવેચાન્યત્રાપ્યેવમેવ તેનતયોરભાવેપ્રપિતામહપિતૃવ્ય
 મિત્રોદરશ્રાતૃપુત્રાઃવિભજ્યગૃહ્ણીયુઃ

બેહેન ન હોય તો આપનોઆપ અને સાવકા ભાઈઓ મિલકત સરખી વહેચી લે; કારણ કે પિતામહ પોતાના આપનો જનક હોવાથી, અને સાવકા ભાઈઓ પોતાનોઆપથી ઉત્પન્ન થયેલા હોવાથી, મરીગયેલાની સાથે બંનેનો સંબંધ સરખોજ છે. જે ઠેકાણે સંબંધ સરખો હોય તે ઠેકાણે જો વારસાના ડરાવેલા ક્રમ વગેરેમાં કાંઈ ઓછા વત્તા હક

ખતાઆ ન હોય તો ત્યાં પણ આજ નિયમ સમજવો. તેથી પિતામહ અને સાવકાભાઈઓ નહોતે તો પ્રપિતામહ, કાકા, અને સાવકાભાઈઓના પુત્ર તેમણે વારસો સરખે ભાગે વહેંચી લેવો.

સંપિડાદિકનો વારસામાં અધિકાર.

सर्वसंपिंडाःसमानोदकाश्चप्रत्यासत्तिक्रमेण तानाहमनुः संपिंडता
तुपुरुषेसप्तमेविनिवर्तते समानोदकभावस्तुजन्मनाम्नोरवेदनेद्वाति स
प्तमेऽतीतेइत्यर्थः सोदकाभावेबांधवाः तेचस्मृत्यंतरे आत्मपितृ
ष्वसुःपुत्राआत्ममातृष्वसुताः आत्ममातुलपुत्राश्चविज्ञेयाआत्मबां
धवाः पितुःपितृष्वसुःपुत्राःपितुर्मातृष्वंसुःसुताः पितुर्मातुलपुत्राश्च
विज्ञेयाःपितृबांधवाः मातुःपितृष्वसुःपुत्रामातुर्मातृष्वसुःसुताः मातु
र्मातुलपुत्राश्चविज्ञेयामातृबांधवाः अत्रक्रमः पाठिकएव

સર્વે સંપિંડ અને સમાનોદક એ નિકટ સંબંધના જાણવા અને તે ધન લેવામાં અનુક્રમે અધિકારી છે તે વિશે મનુ કહે છે કે,—સંપિંડ સંબંધ સાતમી પેઢી પછી તૂટે છે. અને સમાનોદક ભાવ, જન્મ, અને નામ, બ્યારે અબર નથી હોતાં ત્યારે તૂટે છે. સ્વત્ત્વમેવ એવા શબ્દ સ્મૃતિમાં છે તેનો અર્થ સાતમા પુરુષ પછી સોદક પુરુષ ન હોય તો બાંધવો વારસો લે એ વિશે કોઈક સ્મૃતિમાં કહ્યું છે કે,—પોતાના બાપની બહેનના પુત્ર, પોતાની માસીના છોકરા, પોતાના મામાના છોકરા, તે પોતાના બાંધવ જાણવા. બાપની ફાઈના છોકરા, બાપની માસીના છોકરા, બાપના મામાના છોકરા, એ બાપના બાંધવો જાણવા. માની ફાઈના છોકરા, માની માસીના છોકરા, અને માના મામાના છોકરા, એ માતા તરફના બાંધવો જાણવા. એમાં વારસાનો અનુક્રમ વચનમાં કહ્યા પ્રમાણે જ જાણવો.

શંકા અને સમાધાન.

ननुपत्न्यादीनांसर्वेषामृतनिरूपितानामेवधनभाक्तम् बांधवानामपि
तथैवास्तु अतःकथंपितुर्मातुश्चबांधवानांधनसंबंधः पितुःपितृष्वसुः
पुत्रादित्यादितुसंज्ञासंज्ञिसंबंधमात्रार्थं नधनसंबंधार्थमितिचेत् उ
च्यते विनाप्येतद्वचनंपितृमातुलपितृपितृव्यादिष्विवमातृपितृबांधवेष्व
पियोगेनैवतच्छब्दप्रवृत्तिसंभवेसंज्ञासंज्ञिसंबंधबोधनानर्थक्यापत्तिः
तैनबंधुनद्विश्यधनसंबंधविधौपितृमातृबंधुप्रापणेनैववचोर्थवत्ता बंधु
हेतुनाशौचादिविधावप्येवमेवेतिदिक्

આ જગોએ કોઈ એવી શંકા લે કે, પત્ની, કન્યા વગેરેને મરી ગયેલાનું ધન લેવાની અધિકાર કહેલો છે, તે જગોએ મરી ગયેલાની પત્ની અને કન્યા, એમજ સમજાય છે; ત્યારે બાંધવો પણ ફક્ત મરી ગયેલાનાજ કેમ નહિ સમજવા? અને બાપના બાંધવો તથા માના બાંધવોને વારસો લેવાનો અધિકાર શી રીતે મળે? ઉપર બૌદ્ધાયન સ્મૃતિમાં પોતાના બાપની ખેતના છોકરા વગેરે જે કહેલા છે તે ઉપરથી પોતાના બાંધવ, બાપના બાંધવ, અને માના બાંધવ, એવા સંજ્ઞાસંસ્તી સંબંધ માત્ર સમજાવવાનો હેતુ છે. પણ કાંઈ તેમને દ્રવ્ય લેવાની અધિકાર છે એમ કહેવાનો હેતુ નથી. એથી શંકાનો ઉત્તર આ પ્રમાણે છે કે,—બાપનો માપો, બાપનો કાકો, વગેરે શબ્દોનો અર્થ બાધ જેવી રીતે થાય છે તેવીજ રીતે બાપનાં બાંધવ, માના બાંધવ વગેરે શબ્દોનો અર્થબાધ પણ તે શબ્દોની અવયવ શક્તિવડે સ્મૃતિવચન વિના પણ સેહેજ થાય તેમ છે. અને એમ થવાથી કેવળ સંજ્ઞા અને તે સંજ્ઞાવડે સમજવાના પુરૂષ માત્ર કહેવાનો એ સ્મૃતિ વચનનો હેતુ છે એમ કહેવાથી તે વચન બ્યર્થ થાય છે. પણ ધન લેવાનો અધિકારી બંધુવર્ગમાં પિતૃબંધુ અને માતૃબંધુ છે, એમ અર્થ કરવાથીજ તે વચન સાર્યક થાય છે. બંધુઓના સંબંધમાં આશૈય આદિક જે નિયમ કહેલા છે, ત્યાં પણ એજ ન્યાય લાગુ પડે છે એમ જાણવું.

આચાર્ય વગેરે વારસ થઈ શકે.

बंधुनामभावआचार्यस्तदभावेशिशिष्यः पुत्राभावेप्रत्यासन्नःसपिंडस्त
दभावआचार्यस्तदभावेतेवासीत्यापस्तंबोक्तेः शिष्याभावेसहाध्या
यीतदभावेश्रोत्रियः श्रोत्रियाब्राह्मणस्यानपत्यस्यारिकथंभजेरन्निति
गौतमोक्तेः तदभावेऽन्योब्राह्मणः सर्वेषामप्यभावेतुब्राह्मणारिकथ
भागिनः त्रैविद्याःशूचयोदांतास्तथाधर्मौनहीयतंइतिकार्तीयात् ना
रदश्च सर्वत्रादायिकंराजाहरेब्रह्मस्ववर्जितम् अदायिकंतुब्रह्मस्व
श्रोत्रियेभ्यःप्रदापयेत् बृहस्पतिः येऽपुत्राःक्षत्रविट्शूद्राःपत्नीभ्रातृ
विवर्जिताः तेषांधनहरोराजासर्वस्यापिपतिर्हिसः

બાંધવ ન હોય તો આચાર્ય અને આચાર્ય ન હોય તો શિષ્ય વારસ થઈ શકે છે એ વિષે આપસ્તંબ સ્મૃતિમાં કહે છે કે,—“પુત્ર ન હોય તો છેક નજીકનો સપિંડજ, તે ન હોય તો આચાર્ય અને આચાર્ય ન હોય તો શિષ્ય વારસ થાય.” શિષ્ય ન હોય તો સાહાધ્યાયી અને સહાધ્યાયી ન હોય તો શ્રોત્રિય વારસ થઈ શકે તે વિષે ગૌતમ કહે છે કે, “સંતતિ વિનાના બ્રાહ્મણોનું ધન, શ્રોત્રિય બ્રાહ્મણોએ લેવું. શ્રોત્રિય ન હોય તો બીજી. ગમે તે બ્રાહ્મણ વારસ થઈ શકે એ વિષે કાત્યાયન કહે છે કે,—કોઈ પણ વારસ ન હોય તો ત્રણવેદનું અધ્યયન કરનારો પવિત્ર અને જેણે ઇન્દ્રિય નિગ્રહ કરેલો છે એવા બ્રાહ્મણને વારસો આપવો જોઈએ. એમ કરવાથી ધર્મનો નાશ થતો નથી. નારદ પણ એમજ કહે

છે કે,—બ્રાહ્મણની મિલકત શિવાય બાકીની તમામ ન વારસા મિલકત રાજાએ લેવી; બ્રાહ્મણની નવારસા મિલકત ઓત્રિય બ્રાહ્મણોને આપવી. બૃહસ્પતિ કહેછે કે,—પુત્ર સંત-
તિ જેની પાછળ હોય નહિ તથા જેને સ્ત્રી અને બાઈ પણ હોય નહિ, એવા જે ક્ષત્રિય,
વૈશ્ય કે શુદ્ર મરી જાય, તેમની મિલકતનો ધણી રાજા છે; કેમકે રાજા સર્વનો સ્વામી છે.

સંન્યાસી વગેરેના વારસા વિષે.

यत्यादिरिक्थेविशेषमाहयाज्ञवल्क्यः वानप्रस्थयतिब्रह्मचारिणां
रिक्थभागिनः क्रमेणाचार्यसच्छिष्यधर्मभ्रात्रेकतीर्थिनः ब्रह्मचा-
रीनैष्ठिकः उपकुर्वाणस्यतुपित्रादयएव धर्मभ्राताप्रतिपन्नोभ्राता ए
कतीर्थीएकाश्रमी धर्मभ्राताचासावेकतीर्थीचेतिकर्मधारयः आ-
चार्यादीनांप्रातिलोम्येनक्रमइतिविज्ञानेश्वरःवनस्थस्यधनमाचार्यो
गृहीयाच्छिष्योवेतिविष्णूक्तेरानुलोम्येनेतिमदनः मृतस्यरिक्थग्रा-
हिणायेनकेनापिराजपर्यंतैनौर्ध्वदोहिकंदशाहांतंकार्यम् तथाचवि-
ष्णुः यश्चार्थहरः सपिंडदायीस्मृतंइतिनिरूपितंचेदंश्राद्धमयूखेधि-
कारिनिर्णयेमया

સંન્યાસી વગેરેના વારસાના સંબંધમાં કાંઈ વિશેષ નિયમ યાત્રવલ્ક્ય કહેછે કે,—
વાનપ્રસ્થ, સંન્યાસી અને બ્રાહ્મચારીની મિલકત અનુક્રમે આચાર્ય, સારો શિ-
ષ્ય, અને એકજ આશ્રમનો ધર્મ બંધુ, એમને મળે. આ સ્મૃતિમાંના બ્રાહ્મચા-
રીનો અર્થ નૈઠિક બ્રાહ્મચારી એટલે જન્મસુધા બ્રહ્મચર્ય વ્રતથી રહેનારો કારણ કે
'ઉપકુર્વાણુ' એટલે અમુક કાળસુધા જે બ્રહ્મચર્ય રાખીને રહે છે તે. ઉપકુર્વાણુના વારસ
તેના પિતા વગેરે થાય છે ધર્મભ્રાતા એટલે માનેલો બાઈ એકતીર્થઃ એક આશ્રમમાંના
ધર્મભ્રાત્રેકતીર્થી એકજ ધારે સમાસ છે. અને તેના અર્થ ધર્મ બંધુ એવા જે
એક તીર્થી ઉપર યાત્રવલ્ક્ય સ્મૃતિમાં વારસો લેનારનો જે ક્રમ કહ્યો છે; તેનાથી ઉ-
લટો ક્રમ સમજવો એમ વિદ્વાનેશ્વર કહે છે,—એટલે વાનપ્રસ્થ, યતિ, અને બ્રાહ્મચારી;
એમના વારસ અનુક્રમે એકાશ્રમ બાઈ, સારો શિષ્ય, અને આચાર્ય જાણવા. પણ મદ-
નને મતે વિષ્ણુ સ્મૃતિમાં કહેવા પ્રમાણે વારસાનો અનુક્રમ મુલગોળ સમજવો. એટલે
વિષ્ણુ સ્મૃતિમાં કહે છે કે,—મરી ગયેલા વાનપ્રસ્થનું ધન આચાર્ય અથવા શિષ્યે લેવું.
દસદિવસ પર્વત મરી ગયેલા મનુષ્યનું ઔર્ધ્વદોહિક કૃત્ય જેણે દ્રવ્ય લીધું હોય તેણે જ ક-
રવું; પછી તે ગમે તે હો, જો રાજાએ લીધું હોય તો રાજાએ કરવું. એ વિશે વિષ્ણુ સમ-
તિમાં કહે છે કે,—જે દ્રવ્ય એટલે વારસો લેનારો હોય તેજ પીંડ આપનારો પણ હોય.
શ્રાદ્ધ મયુષ્ય ગ્રંથમાં અધિકારી નિર્ણય પ્રકરણમાં એ વિશે સવિસ્તર વર્ણન અમે કરેલું છે.

अथ संसृष्टिनिर्णयः

विभक्तं यथा पृथी इरीनि ऋक्त्र यथा विशे निर्णयः.

अथसंसृष्टिनिर्णयः तत्रसंसर्गमाहबृहस्पतिः विभक्तोयः सुतः पित्रा
भ्रात्राचैकत्रसंस्थितः पितृव्येणाथवाप्रीत्यासतत्संसृष्टउच्यते अत्र
पितृभ्रातृपितृव्यैरेवसहसंसृष्टतानान्येन वचनेनुपादानात्इतिमिता
क्षरादिषु विभागकर्तृसामानाधिकरण्येनैवसोतियुक्तम् पित्रादिपदा
नितुविभागकर्तृमात्रोपलक्षकाणि अर्द्धमंतवेदिमिनोत्यर्द्धबहिर्वेदी
तिवत् अन्यथावाक्यभेदात् तेनपत्नीपितामहभ्रातृपौत्रपितृव्यपुत्रा
दिभिरपिसहसंसृष्टताभवति विभक्तोयएकत्रस्थितःसंसृष्टइतिसामा
नाधिकरण्याद्विभक्तेभ्रात्रोःपुत्रादीनांसंसर्गः विद्यमानंभाविवाधन
मावयोःपुनर्विभागावधिसाधारणमित्याकारिकाबुद्धिरिच्छावासंसर्ग
तत्रसंसृष्टिनांपुनर्विभागोविशेषमाहमनुः संसृष्टाःसहजीवंतोविभजे
रन्पुनर्यादि समस्तत्रविभागःस्याड्जैष्ठ्यंतत्रनविद्यते अतः समस्त
त्रविभागःस्यादित्यनेनैववैषम्येनिरस्तेपुनड्यैष्ठ्यप्रतिषेधोड्यैष्ठ्यरुत
मेववैषम्यंनास्तिसंसर्गकालीनद्रव्यमेवन्यूनाधिक्यरुतंतुविभागेवैष
म्यमस्त्यैवेतिज्ञापनार्थमिति कोचित् ड्यैष्ठ्यमित्यादेरर्थवादमात्रत्वात्
द्रव्यन्यूनाधिक्यपिसमएवभागः आचारोप्येवम् तेनाचारमूलक
त्वेऽस्यवचसःसंभवातितद्विरुद्धश्रुतिकल्पनमन्याय्यम् व्यवहारशा
स्त्रस्यव्याकरणवत्प्रायेणाचारमूलकत्वाच्चोतितुपरे बृहस्पतिः संसृ
ष्टिनांतुयःकश्चिद्विद्याशौर्यादिभिर्धनम् प्राप्नोतितस्यदातव्योद्वयंशः
शेषाःसमांशिनःअर्जकस्यद्वौभागावित्यनेनैवभागद्वयासिद्धावसंसृष्ट
विभागेपितृद्रव्याविरोधेनैवार्जनेभागद्वयंसंसृष्टिभागेतुसंसृष्टधनविरो

ધેનાપ્યર્જનેભાગદ્વયમિત્યર્થવદેતદ્વચનામિતિમદનઃ

સંસર્ગ એટલે શું તે વિશે બૃહસ્પતિ કહે છે કે,—જે છોકરો પ્રથમ જૂદો થઇને પછી બાપ, બાઈ, અથવા કાકા, તેના સાથે પ્રીતિએ કરીને એકઠા રહે તેને સંસૃષ્ટ કહે છે. મિતાક્ષરા વગેરે ગ્રંથકારના મત પ્રમાણે ઉપલા બૃહસ્પતિના વચનમાં “બીજાનું” નામ નથી; માટે બાપ, બાઈ, કે કાકાના સાથેજ એકત્ર થઈ શકાય છે; બીજા સાથે નહિ. પણ ખરું જોઈએ તો જેટલા થકી વિભક્ત થઈ શકાય છે, તેટલાના સાથે ફરીને એકઠા પણ થઈ શકાય. વચનમાં પિતા વગેરે જે પદ છે તે, યજ્ઞમાં યજ્ઞસ્થંભ રોપવાની જગા વિશે કહેતાં જેમ કહ્યું છે કે,—અરવો ભાગ વેદિના માંહે અરવો ભાગ બાહરે એ વાક્યમાં આગળ તૈયાર થવાની વેદીનો બાધક વેદી શબ્દ જેમ ઉપલક્ષક છે, તેમ બાપ, બાઈ, વગેરે શબ્દ પણ વિભાગ લેનારા તમામ અધિકારીનો ઉપલક્ષક છે. એમ અર્થ ન કરીએ તો વાક્ય ભેદ કરવાનો હોય આવશ્ય તેથી. પત્ની, પિતામહ, ભત્રિજાનો છોકરો, કાકાના છોકરો, એમની સાથે પણ પુત્રઃ એકત્ર થઈ શકાય છે. “જે એક વખત વિભક્ત થઇને ફરીને એકત્ર થાય છે, તે સંસૃષ્ટ.” એ પ્રમાણે સામાનાધિકરણ એટલે એકાર્થતા છે; માટે એ બાઈ વિભક્ત થઇને મરી જાય તો તેના છોકરા એકત્ર થઈ શકે નહિ. જે ધન હાલ છે તે અથવા હવે પછી જે ધન મળે તે ફરીને વિભાગ થતા સુધી આપણે ખેનું સાધારણ છે એવી રીતની બુદ્ધિ અથવા ઇચ્છા સંસર્ગ કહે છે. તેમાં ફરી એકત્ર થએલાની મિલકતની ફરીને વહેંચણ કરવા વિશે વિશેષ નિયમ મનુ કહે છે, કે ફરીને એકત્ર થઇને એકઠા રહેનારા જે ફરીને વિભાગ કરે તો તેમના વિભાગ સમાનજ થાય. મોટાને વધારે વિભાગ આપવો, એ નિયમ ત્યાં લાગુ પડતો નથી” એટલા માટે કેટલાક કહે છે કે,—“સર્વને સરખો ભાગ મળે” એવું વચનમાં લખ્યું છે; માટે વિશમ પાણું દૂર થયા છતાં પણ ફરીને જે એમ કહ્યું છે કે વડીલને જાસ્તી મળે નહિ તે વડીલપણાથી ઉત્પન્ન થએલી વિશ્વમતાનોજ માત્ર નિષેધ કરવાને અર્થ છે; પણ ફરીને એકત્ર થતી વખતે દ્રવ્ય જે વતુ ઓછું હોય તો વિભાગ કરતી વખતે પણ ઓછું વતુ મળી શકે. પણ તેમ નથી. જ્યેષ્ઠત્વ ઇત્યાદિક વાક્ય કેવળ અર્થવાદ છે; માટે ફરીને એકત્ર થતી વખતે વતુ ઓછું દ્રવ્ય લઇને એકઠા થયા હોય, તો પણ વિભાગ કરતી વખતે સમાન વિભાગજ થાય. ચાલુ વહિવટ પણ તેવાજ છે. માટે ચાલુ વહિવટને લીધે આ વચનનો પ્રથમ કરેલો અર્થ સંભવે છે; તેમ છતાં તેથી વિરુદ્ધ કલ્પના કરવી એ અયોગ્ય છે. બીજા કેટલાક એમ કહે છે કે બ્યવહાર શાસ્ત્ર પણ બાકરણની પેઠે બહુધા લોકાચાર ઉપર આધાર રાખે છે. બૃહસ્પતિ કહે છે કે, ફરીને એકત્ર થએલામાંથી જે કોઈ વિદ્વાને શૌર્ય વગેરેથી વધારે ધન પ્રાપ્ત કરે તો તેને એ ભાગ આપવા, અને બાકીનાને સરખા ભાગ આપવા, એ વિશે મદનનું એવું મત છે કે, પ્રાપ્ત કરનારને એ ભાગ આપવા એ પૂર્વે કંઈકા વચન ઉપરથી સિદ્ધ છતાં પણ અહીં આ ફરીને પણ તેમજ કહ્યું છે. તે ઉપરથી અસંસૃષ્ટ ધનનો વિભાગ કરતી વખતે વડીલપારજિત ધનનો અર્થ કરીને વિદ્યાધન ને શૌર્યધન મેળવેલું નહિ હોય તોજ મેળવનારને એ ભાગ; પરંતુ સંસૃષ્ટ ધનનો વિભાગ કરવામાં વિદ્યાધન, અથવા શૌર્ય ધન, સંસૃષ્ટ ધનનો ખરેખર ફરીને મેળવેલું હોય તો પણ મેળવનારને એ ભાગ આ-

પવા. આવા અર્થ કરવાથી તે વચન સાર્યક થાય છે.

સંસૃષ્ટિ ધનના અધિકારી-

સંસૃષ્ટિધનહરણાધિકારિણમાહ્યાજ્ઞવલ્ક્યઃ સંસૃષ્ટિનસ્તુસંસૃષ્ટીસો
દરસ્યતુસોદરઃ પત્નીદુહિતરદૃત્યાદેરપવાદોયમ્ તેનાયમર્થઃ સંસૃષ્ટ
ધનહરણાધિકારિતાવચ્છેદકંનપત્નીત્વાદિ કિંતુસંસૃષ્ટિત્વમિતિ ય
ત્તુવિજ્ઞાનેશ્વરમદનાદયોપવાદસ્યોત્સર્ગસમાનવિષયત્વનિયમાત્પૂર્વોક્ત
સ્વર્યાતસ્યાપુત્રસ્યેત્યેતત્પદાનુષંગાદૈતદાપિપુત્રપૌત્રપૌત્રહીનવિષયમ્
અતસ્તાદશમૃતસંસૃષ્ટિધનંમસંસૃષ્ટિસન્નિહિતપત્ન્યાદિસદ્ભાવેષ્યન્યઃ
સંસૃષ્ટ્યેવગૃહ્ણીયાદિતિ તાદૃશ્યમ્ તેનાવિનાપિગતૌસંભવત્યામનુષંગે
માનાભાવાત્ સમાનવિષયત્વંતુનર્વાશોઽપેક્ષિતમ્ કિંતુયથાકથંચિ
ત્ મૃતસપિંડવિષયતયા અપુત્રસ્યેતિપદસ્યાનુષંગાભાવે સ્વર્યાતસ્યે
ત્યસ્યાભાવેનમૃતસ્યેતિનલભ્યેતેતિચેન્ન હીયેતાંશપ્રદાનતઃ મ્રિયેતા
ન્યતરોવાપીતિવક્ષ્યમાણમનૂક્ત્યાતલ્લાભાત્ અનુષંગેતુપિત્રાસહસંસૃ
ષ્ટાસંસૃષ્ટિનોઃપુત્રયોઃપુત્રપૌત્રયોર્વાતુલ્યાંશાપત્તિઃ સપુત્રંપ્રત્યેતદ્વચના
પ્રવૃત્તેઃ તત્રવ્યવહારશાસ્ત્રપ્રામાણ્યનિદાનવ્યવહારવિરોધઃ નન્વનુષં
ગાભાવેસપુત્રંપ્રત્યેતદ્વચનપ્રવૃત્તેરસંસૃષ્ટિપુત્રસંસૃષ્ટિભ્રાત્રાદીનાંસમવાયે
ભ્રાત્રાદિરેવલભેતનનુપુત્રાદિરિતિચેન્ન ઉત્તરાર્દ્ધવ્યાખ્યાયાંપરિહારિ
ષ્યમાણત્વાત્

સંસૃષ્ટિનું ધન લેવાનાં અધિકાર વિષે યાતવલ્ક્ય કહેછે કે, સંસૃષ્ટિએ અને સોદરનું
ધન સોદરભાઈએ લેવું. પત્ની અને કન્યા એ પૂર્વના વચનને આ વચન બાધક છે, માટે
તેનો અર્થ એમ કરવો કે પત્નીત્વાદિ ધર્મ સંસૃષ્ટ ધન લેવાને પ્રયોજકી ભૂત નથી પણ
સંસૃષ્ટ સંબંધજ પ્રયોજક છે વિસ્તાતિષર અને મદનઆદિ ગ્રંથકાર એમનું મત એવું છે
કે, સામાન્ય નિયમની બાધીમાં અપવાદની બાધીનો પણ સમાવેશ થાય છે. તેથી “અપુત્ર
મરી ગએલાનું” એ પદોના અનુષંગી “સંસૃષ્ટિએ ધન લેવું” વગેરે પદ પણ છે તેથી
પુત્ર, પૌત્ર અને પ્રપૌત્ર જોને હોય નહિ એવા મરી ગએલા સંસૃષ્ટિ વિષે આ વચન છે
એમ સમજવું. તેથી કરીને પુત્ર, પૌત્ર અને પ્રપૌત્ર જોને ન હોય, એવા સંસૃષ્ટિ મરી જાય,

ત્યારે તેનું ધન સ્ત્રી આદિક નજીકનાં સંબંધી છતાં પણ તે સંસૃષ્ટ થયેલાં ન હોય તો ખીન્ને જે સંસૃષ્ટ હોય તેજ લે. પણ આ કહેવું બરોબર નથી; કેમકે સ્વર્ગાત્મપુત્રસ્ય એ વચનની પછીના વચનમાં અનુવૃત્તિ કર્યા શિવાય પણ ચાલી શકે તેમ છે, (એટલે સંસૃષ્ટિ-નું ધન સંસૃષ્ટિએ લેવું એવા અર્થ થઈ શકેછે; એમછતા પણ અનુવૃત્તિ કરવાનું કાંઈ પ્રમાણ નથી. સામાન્ય નિયમ અને અપવાદની બામિનું સરખાપણું સર્વાંશે હોવું જોઈએ એમ કાંઈ જરૂર નથી. મરી ગયેલા સંપિંડ સંબંધીના સંબંધવડે જેટલું સરખાપણું હોય તેટલુંજ બસ છે. અપુત્રસ્ય એ પદનો અનુપંગ છોડવાથી અર્થાત્ ‘સ્વર્ગાત્મસ્ય’ એ પદનો પણ સંબંધ તૂટવાથી, ‘મૃતસ્ય’ એ અર્થની પછીની સ્મૃતિમાં પ્રાપ્તિ થનાર નથી, એમ કોઈ કહે તો તેમ નથી. “હૃદયતાંશપ્રદાનતઃશ્રિયેતાન્યનરોવાપિ” ઇત્યાદિ આગળ આવનારા મનુના વચનવડે તે અર્થની પ્રાપ્તિ થાય છે. પરંતુ ‘અપુત્રસ્ય’ એ પદની અનુવૃત્તિ કરીએ તો સપુત્ર મરનારાના સંબંધમાં આ વચન લાગુ થનાર નથી તેથી કરીને બાપની સાથે સંસૃષ્ટ થયેલા એક પુત્ર અને એક અસંસૃષ્ટ તથા સંસૃષ્ટ થયેલા એક પુત્ર અને અસંસૃષ્ટ એક પૌત્ર એ સર્વે તે સરખાજ વિભાગ મળે તેમ થાય, ત્યારે બ્યવહાર શાસ્ત્રના આધારભૂત લોકાચારથી એ વાત વિરુદ્ધ થશે. વળી કોઈ એમ કહેશે કે ‘અપુત્રસ્ય’ એ શબ્દની અનુવૃત્તિ ન કરવાથી એ વચન સપુત્રને પણ લાગુ પડશે તે કારણથી મરી ગયેલા સંસૃષ્ટિનો અસંસૃષ્ટ પુત્રછતાં પણ સંસૃષ્ટ ભાઈ વગેરેને વારસો મળે, પુત્રોને મળે નહિ. એમ થાય. પણ તેવી શંકા કરવી નહિ; ઉત્તરાર્દની બાખ્યામાં આ પૂર્વપક્ષનું સમાધાન અન્ને આપીયું.

ઉપરની શંકાનું સમાધાન.

અમુપ્રથમપાદાર્થમપવદતિ સોદરસ્યેતિસંસૃષ્ટિનઃસંસૃષ્ટીત્યનુષઙ્ગ્યતે
મૃતસંસૃષ્ટિનોધનસંસૃષ્ટિનોઃસોદરાસોદરયોઃ સમવાયેસોદરેવસંસૃ
ષ્ટીગૃહ્ણીયાદિત્યર્થઃઉત્તરાર્દદદ્યાચ્છાપહરેચ્છાંશંજાતસ્યચમૃતસ્યચેતિ
મૃતસંસૃષ્ટિનોદ્રવ્યવિભાગકાલેતત્પત્ન્યામસ્પષ્ટગર્ભીયાંપશ્ચાદુત્પન્નસ્ય
પુત્રસ્યાંશં તસ્મૈસંસૃષ્ટઃ પિતૃવ્યાદિદદ્યાત્તદસત્વતુસ્વયમેવાંશંહરોદિ
ત્યર્થઃ અત્રપુત્રત્વમાત્રંપિત્રંશયગ્રહણાધિકારિતાવચ્છેદકમ્ નવિભા
ગોત્તરોત્પન્નત્વમપ્રયોજકત્વાદૌરવાદેશાંતરેવિભાગાત્પ્રાગુત્પન્નેઽજ્ઞા
તેચાંજ્ઞાનધિકારિતાપત્તેઃ અતઃપૂર્વોત્પન્નાયાસંસૃષ્ટિનેપિપુત્રાયસંસૃષ્ટય
પિપિતૃવ્યાદિસ્તદંશંદદ્યાદેવ

હવે આ પ્રથમ ચરણનો અપવાદ કહેછે. ‘સોદરસ્ય’ ઇત્યાદિ વાક્યમાં સંસૃષ્ટિનઃસંસૃષ્ટી
એ પદ જોડાયછે. એટલે એવા અર્થ થાયછે કે મરી ગયેલા સંસૃષ્ટીનું ધન સોદર અને
અસોદર બે સંસૃષ્ટી હોય તો તેમાંથી સોદર સંસૃષ્ટીએ લેવું. હવે ઉત્તરાર્દ;—“દદ્યાચ્છાપહરે

જાણેજાતસ્વચમૃતસ્વચ' (એટલે મરી ગયેલા સંસૃષ્ટીનું ધન તેના આરસ પુત્રને સંસૃષ્ટીએ આપવું અને તે ન હોય તો પેતે લેવું). મરીગયેલા સંસૃષ્ટીના ધનનો વિભાગ કરતી વખતે તેની સ્ત્રી અરુપષ્ટ ગર્ભવાળી હોય અને પાછળથી તેને પુત્ર ઉત્પન્ન થાય તો કાકો વગેરે ને સંસૃષ્ટ હોય તેણે તેને તેનો અંશ આપવો; પણ પુત્ર ન હોય તો પેતેજ લેવો. આ જગોએ આપનો અંશ લેવાનો અધિકાર હોવામાં પુત્રત્વજ માત્ર પ્રયોજક છે; વિભાગથયા પછી જન્મ થયો, એ કાંઈ પ્રયોજક નથી. કેમકે પુત્રત્વ જોવું પ્રયોજક છે તેવું એ પ્રયોજક નથી; વળી તેને પ્રયોજક માનવાથી જોરેવ દોષ ઉપજેછે; તેમ સંસૃષ્ટ પુરુષને વિભાગ પે-હેલાં દેશાંતરમાં પુત્ર થયો હોય તથા તે કારણથી તે વાત જાણવામાં ન આવી હોય તો પિતાનો વિભાગ મળવાનો અધિકાર તેનો નાથ પાત્ર, એમ થાય. માટે વિભાગ થતા પહેલાં દેખેલા અસંસૃષ્ટી પુત્રને પણ સંસૃષ્ટી છતાં પણ કાકા વગેરેએ તેનો વિભાગ આપવોજ.

ભિગા નહિ થયેલા સોદર તથા ભિગા થયેલા અસોદરની વચ્ચે વહેચણ.

અસંસૃષ્ટિસોદરસંસૃષ્ટિભિન્નોદરયોર્વિભજ્યધનગ્રહણમાહસૈવ અન્યો દર્યસ્ત્વસંસૃષ્ટીનાન્યોદર્યોધનંહરેત્ અસંસૃષ્ટયપિવાદદ્યાત્સંસૃષ્ટોનાન્ય માતૃજઙ્ઘિતિઅત્રાન્યોદર્યાન્યમાતૃજાદિપદૈર્નસપત્નોભ્રોતેવોચ્યતે કિં તુપિતૃવ્યાદિરપિ યોગાવિશેષાત્અન્યથાપિતૃવ્યાદિભિઃસંસર્ગપ્રતિપા દનસ્યાનર્થકયાપત્તિઃસંસૃષ્ટિપ્રયુક્તકાર્યાંતરામાવાત્ અસંસૃષ્ટય પીતિદેહલીલીપવત્પૂર્વોત્તરપદાભ્યામન્વેતિસંસૃષ્ટપદંચાવૃત્યાદ્રવ્યસંસર્ગવત્તદુદરસંસર્ગવતશ્ચસોદરસ્યબોધકમ્ આદ્યેર્થેપિશબ્દોપિતદનં તરંબોધ્યઃ શ્લોકાંતેવકારોધ્યાહાર્યઃ તદેતેવાક્યાર્થાઃ અન્યોદર્યોભિન્નોદરઃ પત્નીપિતૃપિતામહસપત્નભ્રાતૃપિતૃવ્યાદિઃસંસૃષ્ટીચેદ્ધનં હરેત્ અસંસૃષ્ટયપ્યન્યોદર્યોનેતિ તેનાન્યોદરસ્યાન્વયવ્યતિરેકાભ્યાંસંસર્ગોધનંગ્રહણેકારણમુક્તમ્ અસંસૃષ્ટયપિસંસૃષ્ટયાખ્યઃસોદરોગૃહીયાત્ અનેનસોદરત્વમાત્રમેવકારણત્વમુક્તંસંસૃષ્ટોદ્રવ્યસંસર્ગવાન્અન્યમાતૃજૈવકેવલંનગૃહીયાત્ તેનૈકઃસંસૃષ્ટત્વેનપરઃ સોદરત્વેનેતિદ્વાવપિવિભજ્યગૃહીયાતામિતિનિર્ગર્વઃ અસંસૃષ્ટિસોદરસ્પુત્રેસંસૃષ્ટસોદરપુત્રેચાયમેવપંથાઃએતમેવાર્થસંસૃષ્ટયધિકારેસ્પષ્ટયતિમ્નુઃ

યેષાંઙ્યેષ્ટઃકનિષ્ઠોવાહીયેતાંશપ્રદાનતઃ મ્રિયેતાન્યતરોવાપિતસ્યમા
ગોનલુપ્યતે સોદર્યાવિભજેયુસ્તેસમેત્યસહિતાઃસમમ્ ભ્રાતરોયેચ
સંસૃષ્ટાભગિન્યશ્વસનાભયદ્વિતિ હીયેતાત્રમાંતરગતિપાતિત્યાદિના
સોદર્યાભ્રાતરદ્વિત્યન્વઃ યેચસંસૃષ્ટાઃ પત્નીપિતૃપિતામહસાપત્નભ્રાતૃ
પિતૃવ્યાદયઃ

અસંસૃષ્ટી સોદર તથા સંસૃષ્ટી અસોદરની વચ્ચે વારસો વહેતી લેવા વિશે તેજ
(વાસવધ્ય કહે છે કે,—જુદી જનતાઓથી થયેલા ભાઈઓ સંસૃષ્ટ હોય તો તેમણે દ્રવ્ય
લેવું, પણ જુદી જનતાઓથી થયેલા હોઈને તેઓ સંસૃષ્ટ પણ ન હોય તો તેમને દ્રવ્ય લે-
વાનો હક નથી; સોદર ભાઈ સંસૃષ્ટ ન હોય તો પણ તે દ્રવ્ય સહી શકે, અને જુદી
માતાઓથી થયેલા સંસૃષ્ટ હોય તો પણ તેણે એકત્રાએજ દ્રવ્ય લેવું નહિ. આ વચનમાં
અન્યોદર્યઃ (બીજી જનતાથી ઉત્પન્ન થયેલા) અને અન્વમાતૃજઃ (બીજી માતાથી ઉપજેલા)
આ શબ્દોથી કેવળ સાવકા ભાઈજ સમજવા નહિ; તે શબ્દવડે કાકા વગેરે પણ સમજવા.
કારણ કે બીજા ઉદરથી ઉત્પન્ન થયેલા એમાં કાકા વગેરેનો સમાવેશ થઈ શકે છે, એમ
અર્થ ન કરીએ તો કાકા વગેરેની સાથે સંસૃષ્ટપણું પ્રતિપાદન કયું છે તે બ્યર્થ થાય. કેમકે
સંસૃષ્ટી સંબંધથી જે કાર્ય થાય તે શિવાય બીજી કાંઈ કાર્ય છે નહિ અસંસૃષ્ટવિષયે શબ્દનો
ઉપરના ઉપરના દીવાની પેઠે પહેલાંના અને પછીના પદની સાથે અન્વય થાય છે. સંસૃષ્ટ
શબ્દની આવૃત્તિમાંથી એક દ્રવ્ય સંસર્ગવાળા અને બીજી શબ્દ ઉદર સંસર્ગવાળા વાયકનો
બાધ કરે છે. અર્થે શબ્દ પણ દ્રવ્ય સંસર્ગવાળા વાયકનો બાધ કરનાર સંસૃષ્ટ શબ્દની
પછી જોડેલા એવ એ શબ્દનો વચનની અંતે અધ્યાહાર કરવા એ પ્રમાણે કરવાથી ઉપલ્બ્ધ
વચનના જુદા જુદા વાક્યાર્થ થાય છે. ૧ જો અન્યોદર્ય એટલે જુદી જુદી જનતાથી
ઉત્પન્ન થયેલા જેમ સ્ત્રી, પિતા, પિતામહ, સાવકાભાઈ, કાકા વગેરે જે તે સંસૃષ્ટ હોયતો
તેમણે ધન લેવું. ૨ જો—અન્યોદર્ય સંસૃષ્ટ ન હોય તો તેણે દ્રવ્ય લેવું નહિ.તેથી ૧અન્વય
બતિરેકવડે ધન લેવા વિશે સંસર્ગ એજ કારણ છે, એમ માલમ પડેછે. ૩ જો—સોદરભાઈ
દ્રવ્યદ્વારા સંસૃષ્ટ ન હોય તો પણ સોદરપણાવડેજ તેણે દ્રવ્ય લેવું એથી કરીને સોદરપણું
એજ માત્ર દ્રવ્ય લેવાનું કારણ કહેવાયું. ૪ થી—જે કેવળ દ્રવ્ય સંબંધવડેજ માત્ર સંસૃષ્ટ
હોઈને બીજી માથી ઉત્પન્ન થયેલો હોય તો તે એકજાનિજ સર્વ દ્રવ્ય મળવું ન જોઈએ.
આ પરથી એવું સિદ્ધ થાય છે કે દ્રવ્ય એકત્ર કરીને સંસૃષ્ટ થયેલામાંથી એક વારસ હોય
અને બીજી સોદર હોય ત્યારે તે બંનેએ દ્રવ્ય સમાન ભાગે વહેંચાને લેવું. સંસૃષ્ટી પ્રક-
રણમાં આવેલા અર્થ મનુષ્યે સ્પષ્ટ કરીને બતાવેલો છે. “સર્વથી મોટો ભાઈ અથવા
કનિષ્ઠ ભાઈ પોતાનો વિભાગ જોડીદે અથવા કોઈ ભાઈ મરી જાય તો તેનો વિભાગ નાથ

૧ કારણ હોય ત્યાંજ કાર્ય થઈ શકે તે અન્વય અને કારણ ન હોય ત્યાં કાર્ય થઈ
શકે નહિ તેને બતિરેક કહે છે.

પામતો નથી; પણ તેનો સોદર ભાઈ અને બેન અને વિભાગ થયા પછી જે એકત્ર થયા હોય તે સર્વે એકઠા મળીને તે વિભાગ સમભાગે વહેચી લેવો.” સ્મૃતિમાં હોયેત એવો શબ્દ છે એનો અર્થ આશ્રમ બદલવાથી અથવા પાતક કર્મથી પતીત થવા વગેરે કારણથી સોદર્યાં એનો અત્યય આતરઃ એ શબ્દ સાથે કરવો. ચેત્સંસૃષ્ટાઃ એટલે સ્ત્રી, બાપ, દાદો, સાવકો ભાઈ, કાકો વગેરે જે ફરીને એકત્ર થયા હોય તે.

એ વિષે વિશેષ નિયમો.

અત્રવિશેષમાહપ્રજાપતિઃ અંતર્દનંતુયત્કિંચિત્સંસૃષ્ટાનાંતુતદ્વત્
ભૂમિંગૃહંત્વસંસૃષ્ટાઃ પ્રગૃહીયુર્યથાંશતઃ અંતર્દનંભૂનિક્ષેપાદિનાગોપિ
તુંશક્યંસુવર્ણરૂપ્યાદિ સંસૃષ્ટોભિન્નોદરોગૃહીયાત્ ભુવંતુસોદરભ્રાતરઃ
ગવાશ્વાદિતુસોદરાસોદરૈત્યર્થઃ ભિન્નોદરઃસંસૃષ્ટ્યેવગવાશ્વાદ્યપી
તિમદનઃ તદેતદ્વચનાનારૂઢંઅંતર્ધનભૂમિગવાદ્યન્યતરમાત્રસત્ત્વેત્વ
સંસૃષ્ટોપિસોદરએવેતિ સ્મૃતિચંદ્રિકાયામ્ તત્રમાનંચિંત્યમ્ સોદરે
ષ્વપિકેચિત્સંસૃષ્ટિનઃપરેતુન તત્રાપિસંસૃષ્ટિનૈવગૃહીયુઃ સોદરત્વ
સંસૃષ્ટિત્વકારણદ્વયસદ્ભાવાત્ અતએવગૌતમઃ સંસૃષ્ટિનિપ્રેતેસંસૃષ્ટો
રિકથભાગિત્વૃહસ્પતિઃ સંસૃષ્ટૈયૌપુનઃપ્રીત્યાતૌપરસ્પરભાગિનાવિતિ
અત્રાયંનિર્ગલિતોર્થઃ પુત્રઃપિત્રાસંસૃષ્ટોઽસંસૃષ્ટોંવાઋત્સંનિષિઞ્યમંશંગૃ
હીયાત્ પુત્રસ્યૈવાંશગ્રહણાધિકારિતાવચ્છેદકત્વાત્ પુત્રેષ્વપ્યેકઃ
સંસૃષ્ટોપરોનચેત્સંસૃષ્ટૈવસંસૃષ્ટિનસ્તુસંસૃષ્ટીત્યુક્તેઃ સંસૃષ્ટપુત્રાપુત્રસ
મવાયેપુત્રૈવ દદ્યાચ્છાપહરેચ્છાંશમિત્યત્ત્યાખ્યાતત્વાત્ પુત્રભિન્ન
સંસૃષ્ટપિતૃભ્રાતૃપિતૃવ્યાદીનાંસમવાયેપિપિતરાવેવ તત્રાપ્યાદૌમાતાત
તઃપિતૈતિમદનઃભ્રાતૃપિતૃવ્યાદયસ્તુવિમજ્યૈવગૃહીયુઃ સર્વેષુસંસૃષ્ટત્વ
રુપગ્રહણાધિકારિતાવચ્છેદકસદ્ભાવાત્ અસંસૃષ્ટભ્રાતુઃસંસૃષ્ટપિતૃ
વ્યસાપત્ન્યભ્રાત્રાદીનાંચસમવાયેપિવિમજ્યૈવ અસંસૃષ્ટયપિવાદદ્યાત્સં
સૃષ્ટોનાન્યમાતૃજઙ્ઙત્યુક્તેઃકેવલાયાઃપત્ન્યાએવસંસૃષ્ટત્વેસૈવગૃહીયાત્

સંસૃષ્ટિનસ્તુસંસૃષ્ટીત્યુક્તેઃ સંસૃષ્ટયાઽપિતયાસહાન્યેષાંસંસૃષ્ટિનાંચસ
મવાયેતएवनસા તથાચસંસૃષ્ટિપ્રક્રમેશંચનારદૌ ભ્રાતૃણામપ્રજાઃ
પ્રેયાત્કશ્ચિચ્છેત્પ્રવ્રજેતવા વિભજેરન્ધનંતસ્યશેષાસ્તેસ્ત્રીધનંવિના ભ
રણંચાસ્યકુર્વીરન્ સ્ત્રીણામાજીવનક્ષયાત્ રક્ષંતિશય્યાંભર્તુશ્ચેદા
ઞ્ચિંચુરિતરાસુતુ યાતસ્યહિતાતસ્યાઃ પિત્રંશાદૂરણંમતમ્ આસં
સ્કારાદૂરેદ્દાગંપરતોવિભૃયાત્પતિઃ અત્રયથાયસ્યહવિર્નિરુપ્તપુરસ્તા
ચંદ્રમાભ્યુદિયાત્સલ્લેધાતંડુલાન્વિભજેદિત્યલહવિરભિન્નઽદિયાદિત્ય
નેનૈવહવિઃ પ્રવૃત્યવગમાન્નિર્વાપાવિવક્ષા તથાપ્રક્રમાદેવમરણપ્રવ્રજ્યા
વિભાગાદિષુસંસૃષ્ટિનાંકર્તૃત્વાવગમાત ભ્રાતૃણામિત્યવિવક્ષિતમ્ યન્તુ
સંસૃષ્ટિપ્રક્રમેશંચઃ સ્વર્યાતસ્યહ્યપુત્રસ્યભ્રાતૃગામિદ્રવ્યંતદભાવેપિત
રૌહરેયાતાંબ્યેષ્ટાવાપત્નીતિ તદ્યેનપિતૃવ્યભ્રાતૃપુત્રસપત્નભ્રાત્રાસહસંસ
ર્ગસ્તન્મરણોત્તરંસંસૃષ્ટિમરણેતદીયાસંસૃષ્ટિધાત્રાદીનાંક્રમનિયમાર્થ
મિતિમદનઃ તત્રાપ્યાદૌમાતાતતઃ પિતૈત્યપિસएવ બ્યેષ્ટાસંયતા પત્ય
ભાવેભગિની તથાંચબૃહસ્પતિઃ યાતસ્યભગિનીસાતુતતોશંલબ્ધુમર્હતિ
અનપત્યસ્યધર્મોયમભાર્યાપિતૃકસ્યચ કોચિન્તુ યાતસ્યદુહિતેતિપેઠુઃ
દુહિતૃભગિન્યોરભાવેનંતરઃ સર્પિઙઃ

એ વિષે પ્રભુપતિ વિશેષ કહેછે કે ગુપ્ત રાખવા યોગ્ય દ્રવ્ય સંસૃષ્ટિ બાગીદારોની
મિલકત જાણવી, પણ જમીન અને ઘર તે ફરીને એકત્ર ન થયેલાઓએ પોતે પોતાના
વિભાગ પ્રમાણે વહેંચી લેવા. અર્થાત્ અંતર્ધાન એટલે સોનુ રૂપું વગેરે જે પૃથ્વીમાં ડાટીને
સંતાડી શકાય એવું હોય તે સંસૃષ્ટી અને બીજા ઉદરથી ઉત્પન્ન થયેલાએ લેવું. પૃથ્વી સો-
દર બાઇઓએ લેવી ગાય ઘોડા વગેરે સોદર અને અસોદર બાઇઓએ લેવા. મદન એમ
કહેછે કે બિબોદર સંસૃષ્ટ થયેલા હોય તેણે માત્ર ઘર ઘોડાં વગેરે લેવાં. પરંતુ આ કહેવાને
ઉપલ્લા વચનથી આધાર મળતો નથી. સ્મૃતિચંદ્રિકામાં કહ્યુંછે કે ગુપ્ત રાખવા જેવું દ્રવ્ય
અને જમીન ગાય વગેરે આ એ જાતિમાંથી એકજ, જાતિના મિલકત હોય તો તે સોદર
બુધ્ધિ સંસૃષ્ટ થયેલા ન હોય તથાપિ તેમણેજ લેવી. પણ એ વચનને શુભ્રમાણુ છે તે
વિચારવા જેવું છે. અર્થાત્ પ્રમાણુ નથી. સોદર બાઇઓમાં કેટલાક સંસૃષ્ટી અને કેટલા-

એક અસંસૃષ્ટી હોય તેમાં પણ સંસૃષ્ટી હોય તેજ લે. કારણ કે તેનામાં સોદરપણું અને સંસૃષ્ટીપણું એ બંને કારણો રહેલાં છે. એટલા માટેજ ગૌતમ કહેછે કે સંસૃષ્ટી મરે તો બીજી સંસૃષ્ટી તેના વારસાનો હકદાર થાયછે. બૃહસ્પતિ કહેછે કે પ્રીતથી ફરીને એકત્ર થયેલા પરસ્પર દ્રવ્યના વિભાગી થાયછે. ત્યારે ઉપરના વચનમાંથી તાત્પર્ય એવો નીકળે છે કે બાપની સાથે દિકરો સંસૃષ્ટ હોય કે અસંસૃષ્ટ હોય તો પણ બાપનો આખો ભાગ તે લે. કારણ કે બાપનો વિભાગ લેવામાં અધિકાર હોવાનું પ્રયોજક પુત્રત્વજ છે. છોકરાઓમાં પણ એક સંસૃષ્ટ હોય અને એક બીજી અસંસૃષ્ટ હોય તો સંસૃષ્ટ હોય તેજ વિભાગ લે. કેમકે સંસૃષ્ટીનું ધન સંસૃષ્ટીએ લેવું એવું પાછળ કહ્યું છે. સંસૃષ્ટ થયેલામાંથી એક પુત્ર હોય અને બીજા અન્ય સંબંધવાળા હોય તો પુત્રજ બાપનો વિભાગ લે. કેમકે દશાવ્વાપરે જ્ઞાન એ પ્રમાણે પાછળ બાપ્યાન કરેલું છે. પુત્ર વિના માબાપ બાઈ કાકા વગેરે બીજા સંબંધી સંસૃષ્ટ થયેલાં હોય તો માબાપેજ તે દ્રવ્ય લેવું. માબાપમાં પ્રથમ મા અને પછી બાપ એમ મદન કહેછે. સંસૃષ્ટમાં બાઈ કાકો વગેરે હોય તો તેમણે તે ધન સમાન વેહેચી લેવું. કેમકે જે સંસૃષ્ટીપણાએ કરીને તેમને ધન લેવાનો અધિકાર પ્રાપ્ત થાયછે તે સંસૃષ્ટીપણું જૈન સરખું છે. તેમજ બાઈ અસંસૃષ્ટ હોય અને કાકો સાવકા બાઈ વગેરે સંસૃષ્ટ હોય તોપણ તે સર્વ સમાન ભાગે વેહેચી લેવું. કેમકે અસંસૃષ્ટી છતાં પણ સોદરે ધન લેવું અને બીજા મતાઓથી થયેલા અસંસૃષ્ટ પુરુષોએ ન લેવું એવું પાછળ કહેલું છે. એકલી સ્ત્રી સંસૃષ્ટ થયેલી હોય તો તેણેજ લેવું. કેમકે સંસૃષ્ટીનું ધન સંસૃષ્ટીએ લેવું એવું પાછળ કહેલું છે. સ્ત્રી સંસૃષ્ટ છતાં તેની સાથે બીજા પણ સંસૃષ્ટ હોય તો બીજા સંસૃષ્ટોએ ધન લેવું. સ્ત્રીએ લેવું નહીં. સંસૃષ્ટી પ્રકરણમાં શંખ અને નારદ પણ એજ નિયમ કહેલો છે. બાઈઓમાંથી જો કોઈ સંતતિ વગરનો મરી જાય અથવા કોઈ સંન્યાસી થઈ જાય તો બાકીના બીજા બાઈઓ સ્ત્રી ધન વિના તેનું બીજું ધન સમાન ભાગે વેહેચી લે. અને તેની સ્ત્રીઓનું, જો તે સ્ત્રીઓ પતિવ્રતા હોય તો જીવતા લગી ભરણપોષણ કરે પણ પતિવ્રતા ન હોય તો તેમને જીવિકા આપવી બંધ કરે તેને કન્યા હોય તો તેના બાપના હિરસામાંથી તેને અન્યથા આપવાં તેનું લગ્ન થાય ત્યાં સુધી તેને વિભાગ મળે. લગ્ન થયા પછી તેનું પોષણ તેનો સ્વામી કરે આ જગોએ જેમ યજ્ઞદર્શિનિવૃત્તં ઈત્યાદિ (જેનું તંલકુ વગેરે દ્રવ્ય લેવાનું કહ્યું છે તેની પૂર્વે જો અંદ્રમા ઉગે તો ઓખાના પણ વિભાગ કરવા). વામ્નમાં હવિઃઅમ્બુદિયાત્ એ શબ્દ વડે કરીને પુરોડાસ આદિક હોમવાના દ્રવ્યના સંસ્કારનો નિશ્ચય થાયછે તેથી નિર્વાપ શબ્દ કહેવાની જરૂર રહેતી નથી. તેમજ આ જગોએ પણ પ્રકરણ ઉપરથીજ આતૃણામ્ એ પદ અવિવક્ષિત છે એટલે સંસૃષ્ટ બાઈઓનોજ સંમહ થાયછે એમ નથી પણ જેટલા સંસૃષ્ટ થઈ શકે તે સર્વનો સંગ્રહ થાયછે. સંસૃષ્ટી પ્રકરણમાં શંખ કહેછે કે અપુત્ર છતાં જે મરી જાય તેનું દ્રવ્ય બાઈઓ લે બાઈ ન હોય તો માતા પિતા લે અથવા જ્યેષ્ઠ પત્ની લે. તેનો અર્થ મદન એવો કહેછે કે કાકો ભત્રિજે અને સાવકો બાઈ એમની સાથે બીજી કોઈ સંસૃષ્ટ થયો હોય તો કાકા ભત્રિજે કે સાવકો બાઈ એ સર્વ મરી ગયા પછી તે મરે ત્યારે તેનો અસંસૃષ્ટ બાઈ અને અસંસૃષ્ટી સંબંધી એમની વચે વારસાનો ક્રમ સ્થાપન કરવા માટે ઉપરનું વચન છે. અને એવે પ્રસંગે પહેલો

વારસ મા અને બીજા વારસ પિતા એવું તેજ ગ્રંથકારનું મત છે. સ્મૃતિમાં જ્યેષ્ઠા એવું
પદ છે તેનો અર્થ નેણે ઇંદ્રિયો કબજે રાખી હોય એવી જ્યેષ્ઠ પત્ની પત્ની નહોતી તો બેન.
એ વિષે બૃહસ્પતિ કહેછે કે સ્ત્રી અથવા મા બાપ પાછળ ન રહેતાં ને અપુત્ર પુરુષ
સ્વર્ગમાં જાય તેનો વિભાગ લેવાનો તેના બેનને અધિકાર છે. કોઈ જગોએ કન્યાને બદલે
યાત્રયદાહિતા એવા પાઠ છે એટલે કન્યાને અધિકાર છે એમ કહેછે. કન્યાને બેન બને
ન હોય તો ને છેક નજીકનો સંપિડ હોય તેજ વારસ થાયછે.

સ્ત્રીધન.

॥ અથ સ્ત્રી ધનમ્ ॥

અથસ્ત્રીધનમ્ મનુઃ અધ્યાગ્ન્યધ્યાવહનિકંદત્તંચપ્રીતિકર્મણિ ભ્રાતૃ
માતૃપિતૃપ્રાપ્તંષડ્વિધંસ્ત્રીધનંસ્મૃતમ્ ષડિતિન્યૂનસંખ્યાવ્યવચ્છેદાર્ય
તેનપિતૃમાતૃપતિભ્રાતૃદત્તમધ્યાગ્ન્યુપાગતમ્ આધિવેદનિકાદ્યંચસ્ત્રી
ધનંપરિકીર્તિતમિતિયાજ્ઞવલ્કીયમાદેપદંસંગચ્છતે વિષ્ણુશ્વાઘિક
માહ પિતૃમાતૃસુતન્નાતૃદત્તમધ્યાગ્ન્યુપાગતમ્ આધિવેદનિકંબંધુદત્તં
શુલ્કાન્વધેયકમિતિ અધ્યાગ્ન્યાદીનાહકાત્યાયનઃ વિવાહકાલેય
સ્ત્રીભ્યોદીયતેત્વાગ્નિસન્નિધૌ તદધ્યાગ્નિકૃતંસદ્વિઃસ્ત્રીધનંપરિકી
ર્તિતમ્ યત્પુનર્લભતેનારીનીયમાનાપિતુર્ગૃહાત્ અધ્યાવહનિકંનામ
સ્ત્રીધનંતદુદાહૃતમ્ પ્રીત્યાદત્તંતુયત્કિંચિદ્ઋશ્વાવાશ્વશુરેણવા પા
દવંદનિકંચૈવપ્રીતિદત્તંતદુચ્યતે વિવાહાત્પરતોયત્તુલબ્ધંભર્તૃકુલા
સ્ત્રિયા અન્વાધેયંનુતત્પ્રોક્તંયલ્લબ્ધંસ્વકુલાત્તથા ગૃહોપસ્કરવાત્ક્યા
નાંદોત્ક્યાભરણકર્મણામ્ મૂલ્યંલબ્ધંતુયત્કિંચિદ્શુલ્કંતત્પરિકીર્તિતમ્
ગૃહોપસ્કરાદ્યલાભેતન્મૂલ્યંકન્યાદાનકાલેકન્યાયૈદત્તંતદ્શુલ્ક
મિત્યર્થઃ

મનુ—વિવાહનો હોમ થતી વખતે અગ્નિની સમક્ષમાં કન્યાને ને કાંઈ આપેલું તે
અધ્યાગ્નિ, સાસરે વળાવતી વખતે પેહેરામણી વગેરે કન્યાને આપેલું હોય તે અધ્યાહવ-
નિક, પ્રીતિને આપેલું, ભાઈએ આપેલું, માએ આપેલું અને બાપે આપેલું, એ ૭ પ્ર-
કારનું સ્ત્રી ધન કહેવાય છે. સ્મૃતિમાં ૪૪ (૭) શબ્દ છે, તે તથા એકી સંખ્યાના નિવા-

રણને અર્થે છે. એટલે છ કરતાં સ્ત્રી ધનના પ્રકાર કમી નથી. એવા અર્થ કરવાથી જોડેની યાત્રવલ્ક્ય સ્મૃતિમાં આધિવેદનિક પર્વેત સ્ત્રી ધનના છ પ્રકાર કહીને અધિક પ્રકારનું ગ્રહણ કરી લેવા માટે 'આદ્ય' શબ્દ લખ્યો છે તે સુસંગત થાય છે. યાત્રવલ્ક્યની એ સ્મૃતિ એવી છે કે,—પિતા, માતા, પતિ, ભાઈ, એમણે પ્રત્યેકે આપેલી, અધ્યગ્નિ (અગ્નિ સમીપ મળેલું), અને આધિવેદનિક (એટલે બીજી સ્ત્રી કરતી વખતે પેહેલીના મનનુ સમાધાન કરવાને આપેલું દ્રવ્ય, અને એવુંજ બીજી દ્રવ્ય તેને સ્ત્રીધન કહેછે. વિષય છ કરતાં વધારે પ્રકાર કહે છે કે,—બાપ, મા, પુત્ર અને ભાઈએ આપેલું, અધ્યગ્નિ (વિવાહ વખતે અગ્નિ સમીપ મળેલું), આધિવેદનિક (બીજી સ્ત્રી કરતી વખતે આપેલું, બંધુઓએ આપેલું, શુદ્ધ (અવેજતરિકે આપેલું), અન્વાધિક (વિવાહ પછી મળેલું), એને સ્ત્રીધન જાણવું. અધ્યગ્ન્યાદિકનું સ્વરૂપ કાત્યાયન કહે છે કે,—વિવાહ સમયે અગ્નિ સમીપ જે ધન સ્ત્રીને આપવામાં આવે છે, તે ધનને સત્પુરુષોએ અધ્યગ્નિ નામે સ્ત્રીધન કહેલું છે. બાપને ધેરથી સાસરે વળાવતી વખતે જે ધન સ્ત્રીને મળે છે તેને અધ્યાયહનનિક નામે સ્ત્રીધન કહેલું છે. બાપને ધેરથી સાસરે વળાવતી વખતે જે ધન સ્ત્રીને મળે છે તેને અધ્યાયહનનિક નામે સ્ત્રીધન કહેલું છે. સાસુ કે સસરાને વહુને જે પ્રીતિથી આપેલું હોય અથવા વડિલોને પગે લાગતી વખતે તેમણે જે આપેલું હોય તેને પ્રીતિદત્ત કહે છે. વિવાહ થયા પછી સ્ત્રીને શ્વામીના કુળ તરફથી કે પિતાના કુળ તરફથી જે મળે તેને અન્વાધિક કહે છે. ધરમાં વાપરવાનાં વાસણ, ખાંડો વેહેનારાં જનાવર, દૂઝણાં જનાવર, અને અલંકાર એ સહુની કીમત દાખલ જે જે કાંઈ આપવામાં આવે તે શુદ્ધ કહેવાય છે. અર્થાત્ ધરમાં વાપરવાનો સામાન વગેરે ન મળી શકવાથી તેની કીમત કન્યાદાન વખતે કન્યાને આપે છે તે શુદ્ધ કહેવાય છે.

અધિક વેદનિકનું પ્રમાણ.

આધિવેદનિકંવિવૃણોતિયાજ્ઞવલ્ક્યઃ આધિવિન્નસ્ત્રિયૈદદ્યાદાધિવેદનિકંસમમ્ નદત્તસ્ત્રીધનંયાસાંદત્તેત્વર્દ્વપ્રકલ્પયેત અર્દમિતિયાવતાધિવેદનિકદ્રવ્યસમંભવતિતાવદિત્યર્થઃ દેવલઃભર્તાપ્રતિશ્રુતંદેયમૃણવત્સ્ત્રીધનંસુતૈઃ પ્રતિશ્રુતંસ્ત્રિયૈ સ્ત્રીભ્યોધનેદાનવિશેષમાહ કાત્યાયનઃ પિતૃમાતૃપતિભ્રાતૃજ્ઞાતિભિસ્ત્રીધનંસ્ત્રિયૈ યથાશક્ત્યાદ્વિસાહસ્ત્રાઘાતવ્યંસ્થાવરાદતે સ્થાવરાતિરિક્તંસહસ્ત્રદ્વયપણાવધિદેયમિતિમદનઃ વ્યાસોપિ દ્વિસાહસ્ત્રઃપરોદાયઃસ્ત્રિયાદેયોધનસ્યચ દ્વદંચાદ્વિસહસ્ત્રાવધિકંદાનંપ્રતિવર્ષંઅનેકવર્ષેભિવિતોધિકમપિશક્તૌસ્થાવરમપિચ દેયમિત્યપિસેવ

અધિક વેદનિક સ્ત્રીધનનું વિવરણ યાતવલ્લ્ય કહે છે કે.—એક સ્ત્રી છતાં બીજી સ્ત્રી કરતી વખતે પહેલી સ્ત્રીનું મન મનાવવાને, જો તેને સ્ત્રીધન ન મળેલું હોય તો બીજી સ્ત્રી કરતાં જોડણી અરચ થાય તેટલું ધન તેને આપવું. અને સ્ત્રીધન મળેલું હોય તો અર્ધું માત્ર આપવું. સ્મૃતિમાં અર્ધું થયું છે, તેતો અર્ધું એવા કે બીજી સ્ત્રી કરતાં જોડણી અરચ થવાનું હોય, તેટલી રકમ કરવાને સ્ત્રીધનમાં જોડણી ઉમેરવું પડે તેટલું આપવું. દેવલ કહે છે કે,—સ્વામિએ પોતાની સ્ત્રીને આપવાનું કહેલું સ્ત્રીધન પુત્રોએ તરણની પેઠે સમજીને આપવુંજ. પ્રાતિશ્રુતં એટલે પોતાની સ્ત્રીને આપવા કહેલું સ્ત્રીઓને ધન આપવા સંબંધી કાંઈ વિશેષ નિયમ કાત્યાયન કહે છે કે,—પિતા, માતા, સ્વામિ, ભાઈ, અને જ્ઞાતિઓએ સ્ત્રીને શક્તિ પ્રમાણે સ્થાવર શિવાય બેહજારસુધી આપવું. મદનને મતે,—સ્થાવર શિવાય બેહજાર સુધી પણ નામે નાણું આપવું. બ્યાસ પણ કહે છે કે,—બેહજાર સુધી ધનમાંથી સ્ત્રીને અર્પણ આપવું. આ બેહજારસુધી જે અર્પણ આપવાનું કહ્યું તે પ્રતિ વર્ષે આપવાનું સમજવું. અનેક વર્ષ બદલ આપવું હોય તો એથી વધારે અને શક્તિ હોય તો સ્થાવર પણ આપવું. એમ તેજ સ્મૃતિકાર કહે છે.

કપટથી મળેલું વગેરે દ્રવ્ય સ્ત્રીધન ન જાણવું.

દાયાદાવંચનેનદત્તેદ્રવ્યેધારણમાત્તાર્થદત્તેચભૂષણાદૌસ્ત્રીસ્વત્વંચના સ્ત્રીત્યાહ કાત્યાયનઃ તત્સોપધિયદત્તંયચયોગવશેનવાપિત્વાભ્રા ત્વાથપત્યાવાનતસ્ત્રીધનમુચ્યતે શિલ્પપ્રાપ્તેપિત્વાભિન્નસખાદિપ્રાપ્તેપિ સ્ત્રીધનત્વંનાસ્ત્રીત્યાહસૈવ પ્રાપ્તંશિલ્પૈસ્તુયત્કિંચિત્પ્રીત્યાચૈવયદન્ય તઃ ભર્તુઃ સ્વામ્યંતદાતત્ત્વશેષંતુસ્ત્રીધનંસ્મૃતમ્ યત્તુ માર્યાપુત્રશ્વદાસ શ્વનિર્ધનાઃસર્વૈવતે યત્તેસમધિગચ્છંતિયસ્યૈતેતસ્યતદ્વનમ્ ભવેદિ તિતદપિશિલ્પાદ્યર્જિતધનપરમ્ આધિવેદાનિકાદિષ્વપ્યસ્વાતંત્ર્યપરમિ તિતુયુક્તમ્ અતૈવમનુઃનિર્હારંસ્ત્રિયઃકુર્યુઃકુટુંબાદ્દહમધ્યકાત સ્વ કાદપિચવિત્તાદ્દિસ્વસ્પભર્તુરનાજ્ઞયેતિ નિર્હારોચ્યયઃ

બીજા હિસસેદારોને છેતરીને જે ધન સ્ત્રીને આપ્યું હોય તથા માત્ર પહેરવા માટેજ જે અલંકાર સ્ત્રીને આપ્યા હોય, તેના ઉપર સ્ત્રીનો હક નથી. એ વિશે કાત્યાયન કહે છે કે,—કપટ કરવાના હેતુથી અથવા કાંઈ વિશેષ હેતુથી જે ધન પિતાએ, ભાઈએ કે પતિએ આપ્યું હોય તે સ્ત્રીધન કહેવાય નહિ. કળાકૌશલ્યથી મેળવેલું અથવા બાપ વગેરે સંબંધી વિના સ્ત્રીની વગેરેએ આપેલું જે ધન હોય તે ઉપર પણ સ્ત્રીનો હક નથી. એ વિશે એજ સ્મૃતિકાર કહે છે કે,—કળાકૌશલ્યથી જે કાંઈ મેળવ્યું હોય અથવા બીજા પાસેથી પ્રીતિના કારણથી મળેલું હોય, તે ઉપર સ્વામીનું ધણીપણું છે; એ શિવાય જે બીજું રહ્યું તે સ્ત્રી-

ધન સમજવું. વળી ને એમ કહું છે કે,—સ્ત્રી, પુત્ર, અને દાસ, એ સર્વે નિર્ધન સમજવાં; તેઓ ને ધન પ્રાપ્ત કરે તે, જેના સ્વાધીનમાં તેઓ છે, તેનું ધન સમજવું. એ વચનપણ શિષ્યાદિકથી મળવેલા ધન વિશેજ સમજવું. આધિવેદનિકાદિક ખીજા પ્રકારનાં સ્ત્રીધન ઉપર પણ આ વચનથી સ્ત્રીનું ધણીપણું રહેતું નથી એમ કહેવું યોગ્ય છે. માટેજ મનુ કહે છે કે,— અનેક મનુષ્યોના કુટુંબમાંથી અને પોતાના સ્ત્રીધનમાંથી પણ પોતાના સ્વામિની આત્મા શિવાય સ્ત્રીએ અરચ્ય કરવા નહિ. નિહારિઃ અરચ્ય.

ક્યા સ્ત્રીધન ઉપર સ્ત્રીની સંપૂર્ણ માલકી છે ?

કસ્મિંશ્ચિદ્ધનેસ્વાતંત્ર્યમાહકાત્યાયનઃ ઉદયાકન્યયાસાર્દ્ધપત્નુઃપિતૃ
ગૃહેથવાભ્રાતુઃસકાશાત્પિતૃર્વાર્લભ્યંસૌદાયિકંસ્મૃતમ્ સૌદાયિકંધ
નંપ્રાપ્યસ્ત્રીણાંસ્વાતંત્ર્યમિષ્યતે યસ્માત્તદાનૃશંસાર્થતૈર્દત્તમુપજીવનમ્
સૌદાયિકેસદાસ્ત્રીણાંસ્વાતંત્ર્યંપરિકીર્તિતમ્ વિક્રયેચૈવદાનેચયથેષ્ટં
સ્થાવરેષ્વપિ ભર્તૃદત્તેસ્થાવરેતુનસ્વાતંત્ર્યમ્ ભર્ત્વાપ્રીતેનયદત્તંસ્ત્રિયૈ
તસ્મિન્મૃતેપિતૃત સાયથાકામમ શ્રીયાદ્વાદ્વાસ્થાવરાદ્વત્ત્વતિ
નારદોક્તેઃ

કેટલાક ધન ઉપર સ્ત્રીઓને પૂર્ણ સ્વતંત્રતા છે. તે વિશે કાત્યાયન કહે છે કે, પર-
ણેલી કે વગર પરણેલી સ્ત્રીને પતિના ઘરમાંથી કે પિતાના ઘરમાંથી મળેલું તેમ ભાઈ પાસેથી
કે માઆપ પાસેથી મળેલું ને ધન તે સૌદાયિક કહેવાય છે. જેથી કરીને તેમણે પ્રીતિને
લીધે તેને તે જીવિકા આપેલી છે, તેથી સૌદાયિક દ્રવ્ય ઉપર સ્ત્રીની સર્વદા માલકીએ એમ
કહેલું છે, અને તેની મરજીમાં આવે ત્યારે તે સ્થાવર મિલકતનું વેચાણ કરવાનો અને
દાન કરવાનો તેને અધિકાર છે. પણ સ્વામિએ આપેલી સ્થાવર મિલકત ઉપર તેની સ્વ-
તંત્રતા નથી. કેમકે, સ્વામિએ પ્રસન્ન થઇને સ્ત્રીને ને આપ્યું હોય, તે ને સ્થાવર નહોય
તો, તે સ્વામિ મરી જાય તોપણ ધમ્મામાં આવે તેવી રીતે તેનો ઉપભોગ કરે અને દાન
પણ કરે.” એવું નારદનું વચન છે.

સ્ત્રીધન ઉપર સ્વામિ વગેરેના માલકી નથી.

ભર્ત્વાદીનાંસ્ત્રીધનેસ્વાતંત્ર્યાભાવમાહસૃવ નૈવભર્તાનૈવસુતોનપિતાભ્રા
તરોનચ આદાનેવાવિસર્ગેવાસ્ત્રીધનેપ્રભવિષ્ણવઃ યદિત્વેકતરોત્થે
ષાંસ્ત્રીધનંદક્ષયેદબ્લાત સર્વદિકંસદાપ્યઃસ્યાદ્હંડંચૈવસમાન્પુયાત્
તેદેવયદ્યનુજ્ઞાપ્યમક્ષયેત્પ્રીતિપૂર્વકમ્ મુલમેવસદાપ્યઃસ્યાદ્દાનર્ધન

વાન્મવેત મનુઃ જીવંતીનાંતુતાસાંયેતદુરેયુઃસ્વર્વાંધવાઃ તાન્શિષ્યા
 ચૌરદંડેનધાર્મિકઃપૃથિપતિઃપત્યૌર્જીવતિયઃસ્ત્રીભિરલંકારોધૃતોભવેત
 નતંભજેરન્દાયાદાભજમાનાઃપતંતિઙ્ગિતિ ધૃતોભાર્વાદિનાતસ્યૈદત્તઃસ
 તયાધૃતઙ્ગત્યર્થઃ દેવલઃ વૃત્તિરાભરણંશુલ્કંલાભશ્ચસ્ત્રીધનંભવેત્
 મોત્કીચસ્વયમેવેદંપતિર્નાહિત્યનાપાદિ વૃથામોક્ષેચભોગેચસ્ત્રિયૈદદ્યા
 ત્સવૃદ્ધિકમ્ પુત્રાર્તિહરણેવાપિસ્ત્રીધનંભોક્તુમર્હતિ વૃત્તિર્જીવનાર્થપિ
 ત્વાદિદત્તંધનમ્ લાભોવૃદ્ધિઃ મોક્ષસ્ત્યાંગોદાનમિતિયાવત્ પુત્રપદંકુ
 ટુંબોપલક્ષકમ્ યાજ્ઞવલ્ક્યઃ દુર્ભિક્ષેધર્મકાર્યેચવ્યાધૌસંપ્રતિરોધકે
 ગૃહીતંસ્ત્રીધનંભર્તાનાકામોદાતુમહતિ અત્તર્ભતૃગ્રહણાત્તદ્વિન્નેનદુર્ભિ
 ક્ષાદ્યાપદ્યપિસ્ત્રીધનંનગ્રાહ્યમિત્યુક્તમ્ ધર્મકાર્યેમાવશ્યકમ્ સંપ્રતિ
 રોધકેવંધને

સ્ત્રીધન ઉપર સ્વામીની અથવા બીજા કોઈની માલકી નથી તે વિશે તેજ સ્મૃતિકાર
 (એટલે નારદ) કહે છે કે સ્વામી, ઓકરો, બાપ, ભાઈએએ કોઈ સ્ત્રીધન લેવાને કે સ્ત્રીધન
 આપવાને અધિકારી નથી. જે એમાંનો કોઈ બળાત્કારે સ્ત્રીધન લેખને તેનો ઉપભોગ પોતે
 કરે તો રાજ્યએ બાજુ સુધાં તે પાછું આપવું અને તેને દંડ કરવો પણ જે કોઈ પુરુષ
 સ્ત્રીની પ્રસન્નતા સંપાદન કરાને તેની રજા લેખને તે સ્ત્રીધનનો ઉપયોગ કરે તો તેની પાસેથી
 જે તે ધનવાન ન હોય તો મુદ્દલ નેટલુંજ સ્ત્રીધન આપવું. મનુ કહે છે કે સ્ત્રીએ જીવતી
 છતાં તેમનું સ્ત્રીધન તેનાજ ખાંધવો લેઈ લે તેમને ધર્મિજ રાજ્યએ ચોરના જેવાં દંડ
 કરીને શિક્ષા કરવી. ધણી જીવતાં છતાં સ્ત્રીએએ જે અલંકાર ધારણ કર્યા હોય તે અ
 લંકાર વારસાની વેહેચણ વખતે વારસોએ વેહેચી લેવા નહિ, જે વેહેચી લે તો તેઓ જન
 નિશ્ચય થાય છે. સ્મૃતિમાં ધૃતઃ એવું પદ છે તેનો અર્થ એવો છે કે સ્વામી વગેરેએ તેને
 આપેલો અને તેણે પહેરેલો અલંકાર દેવળ કહેછે કે સ્ત્રીની જીવિકાને વાસ્તે જે અંદોષસ્ત
 કર્યો હોય તે અલંકાર તેને આપવાની વસ્તુને બદલે જે કુંઈ અવેજ આપ્યો હોય તે તેના
 ધનની બાજુ વગેરે પેદાશ એ સર્વે સ્ત્રીધન કહેવાય છે. એ સ્ત્રીધન ઉપયોગ તેણે એકઝી
 એજ કરવો પણ આપત્તી થિયાય તેના સ્વામીને તે લેવાનો હક નથી. પણ જે સ્ત્રીધનનો
 સ્વામીએ અમસ્તોજ ઉપયોગ કર્યો હોય અથવા અર્ચ કર્યો હોય તે બાજુ સુધાં તે સ્ત્રીને
 તે આપવું. પણ ઓકરાની આપત્તી ટાળવાને માટે સ્ત્રીધનનો ઉપયોગ સ્વામી કરેતો હરકત
 નથી. વૃત્તિઃ એટલે જીવિકાને અર્થે પિતા વગેરેએ આપેલું ધન લાભઃ એટલે બાજુ. મોક્ષ
 એટલે અર્ચ અથવા દાન પુત્રઃ એ શબ્દ વડે આપ્યું કુટુંબ સમજી લેવું. મતલબ કે કુટુંબ

ઉપરની સંકટ ટાળવાને માટે પણ સ્ત્રીધનની ઉપયોગ સ્વામી કરી શકે. યાતવધ્ય કહે છે કે દુકાળમાં લીધેલું, ધર્મ કાર્યમાં અર્ચવા વાસ્તે લીધેલું, વ્યાધિગ્રસ્ત હોવા છતાં લીધેલું, કેદ વગેરે બંધનમાં પડ્યાં છતાં લીધેલું એટલી જગોએ સ્વામીએ લીધેલું સ્ત્રીધન તેની (સ્વામીની) મરજી વિના પાધું અપાવવું નહિ. સ્મૃતિમાં સ્વામી શબ્દનું ગ્રહણ કરેલું છે માટે દુકાળ વગેરે કારણો છતાં પણ સ્વામી શિવાય બીજાને સ્ત્રીધન લેવાનો કે અર્ચવાનો અધિકાર નથી એમ સમજવું. ધર્મકાર્ય એટલે આવશ્યક ધર્મકાર્ય સંપત્તિરોષકે એટલે બંધનમાં. મરજી વિના પણ સ્ત્રીધન આપવું પડે.

क्वचिदकामोदद्यादित्याहदेवलः अथचेत्सद्विभार्यःस्यान्नचतांभज
तेपुनः प्रीत्यानिसृष्टमपिचपतिर्दाप्यश्चतद्वलात् ग्रासाच्छादनवा
सानामाच्छेदोयत्रयोषितः तत्रस्वमाददीतस्त्रीविभागंरिक्विधनस्तदा
रिक्विधनःसकाशादित्यर्थः इदंचसाध्वीपरम् दुष्टातुनविभागमर्हति
तथाचसएव अपकारक्रियायुक्तानिर्मर्यादार्थनाशिका व्यभिचार
रतायाचस्त्रीधनंचसाहति सएव यज्ञार्थद्रव्यमुत्पन्नंतस्मात्द्रव्यं
नियोजयेत् स्थानेषुधर्मयुक्तेषुनस्त्रीमूर्खविधर्मिषु

સ્ત્રીધન પાધું આપવાને સ્વામીની ઇચ્છા ન હોય તો પણ કેટલેક પ્રસંગે પાધું આપવું જોઈએ. એ વિશે દેવળ કહે છે કે જો કોઈ પુરૂષને એ સ્ત્રીઓ હોય અને તેમાંથી એકની સાથે જો તે યોગ્ય રીતે વર્તતો ન હોય તો તેવી સ્ત્રીએ પોતાની ખુશીથી સ્ત્રીધન આપેલું હોય તો પણ રાજાએ બળાતકારેપણ તેની પાસેથી તે સ્ત્રીધન પાધું અપાવવું. જ્યાં અને વચ્ચે અને રહેવાને જગો સ્ત્રીને ન આપવામાં આવતાં હોય તે જગોએ સ્ત્રીએ પોતાનું સ્ત્રીધન બળાતકારે લેવું. તથા વારસો પાસેથી પોતાનો વિભાગપણ લેવો રિક્વિધનઃ એટલે વારસાઓનો વિભાગ લેનારાઓ પાસેથી આ વચન પતિવ્રતા સ્ત્રીને લાગુ છે. કારણે દુષ્ટસ્ત્રીને વિભાગ લેવાનો હક નથી. તેજ સ્મૃતિકાર કહે છે કે જો સ્ત્રી અપકારક કામ કરે છે, મર્યાદારહિત વર્તે છે, મિલકતનો નાશ કરે છે અને બિભચાર કર્મમાં પ્રીતિવાળી છે; તેને સ્ત્રીધન લેવાનો હક નથી. વળી તેજ સ્મૃતિકાર કહે છે કે યતકર્મ કરવાને અર્થે દ્રવ્ય ઉત્પન્ન કરેલું છે માટે ધર્મવાળાં ઠેકાણામાં દ્રવ્યની યોજના કરવી પણ સ્ત્રી મૂર્ખ અને અધર્મિ પુરૂષ તેમને આપવું નહિ.

અનવાધિયની બવરથા.

स्त्रीमरणोत्तरमन्वाधेयाख्यतद्वनग्रहणे ऽधिकारिव्यवस्थामाहमनुः
अन्वाधेयंचयद्वत्तंपत्याप्रीतेनचैवयत्पत्यौजीवतिवृत्तायाःप्रजायास्त
द्वनंभवेत् प्रजांविशिनाष्टिसएव जनन्यांसंस्थितायांतुसमंसर्वेसहोद

રાઃ મજેરન્માતૃકારિક્યંભગિન્યશ્વસનાભયઃ યત્રદુહિત્રાદ્યભાવેનપુ
ત્રાણામેવસાહિત્યેનાધિકારઃપ્રાપ્તસ્તત્રતત્સાહિત્યંયત્રતુકન્યાનામેવા
ધિકારઃપ્રાપ્તસ્તત્રતત્સાહિત્યમનુદ્યતે નતુકન્યાપુત્રયોઃપરસ્પરપ્રાપ્તં
સાહિત્યંવિધીયત્ત્વમિતિમિતાક્ષરાશયઃ પરેતુ અન્વાધેયમર્તૃપ્રીતિદત્ત
વિષયેકન્યાપુત્રયોરપૂર્વસાહિત્યંવિધીયત્ત્વમિતિત્યાહુઃ

સ્ત્રીના મરી ગયા પછી અનવાધિય નામે સ્ત્રીધન લેવાનો કોનો હક છે તેની બ્યવસ્થા મનુ કહે છે કે સ્વામીએ ખુશીથી જ અનવાધિય સ્ત્રીધન પોતાની સ્ત્રીને આપ્યું હોય તે તેના મરી ગયા પછી તેના છોકરાને મળ્યું જોઈએ, છોકરાં એટલે શું તે વિશે તેજ સ્મૃતિ-કાર કહે છે કે માતા મરી ગયા પછી સર્વ સહોદર ભાઈઓ અને સહોદર બેનો માનું ધન સરખે ભાગે વહેંચી લે. આ વચન પર મિતાક્ષરા ગ્રંથમાં એમ કહેલું છે કે જો કન્યાદિક ન હોવાથી છોકરાઓનેજ એકત્ર થઈને સરખો વિભાગ લેવાનો અધિકાર મળે છે ત્યાં તે સર્વએ સરખા વિભાગ કરવા, જ્યાં છોકરીઓનેજ અધિકાર પ્રાપ્ત થાય છે ત્યાં સર્વ છોક-રાઓએજ સરખા વિભાગ લેવા. એવું જ ન્યાય સિદ્ધ છે તે વચનનોજ અનુવાદ આ મનુ વચને કરેલો છે. તે છોકરાઓએ એકત્ર મળીને લેવું એવું અપૂર્વ વિધાન અહીં કરેલું નથી. એવા મિતાક્ષરાનો અભિપ્રાય છે. બીજા કેટલાક ગ્રંથકારોનો એવો મત છે કે અ-નવાધિય અને સ્વામીએ ખુશીથી આપેલું એ બે પ્રકારના સ્ત્રીધન વિશે માત્ર દિકરીને દિકરો એમણે એકત્ર મળીને સમાન ભાગ લેવો એવો અપૂર્વ નિયમ આ વચને કરેલો છે.

સ્ત્રીધન લેવાનો બેન વગેરેને અધિકાર.

મગિનીષુવિશેષમાહમનુઃસ્ત્રીધનંસ્યાદપત્યાનાંદુહિતાચતદંશિની અ
પ્રત્તાચેત્સમૂઢાતુલભતેમાનમાત્રકમ્ તદંશિનીપુત્રસમાંશિની અપ્ર
ત્તાઅવિવાહિતા તસ્યાઃસત્વેઝઢામાનમાત્રંકિચિન્માત્રંલભતેદ્વિત્યર્થઃ
અપ્રત્તાભાવેસાધવાનાંભ્રાતૃસમોંશઃ મગિન્યોબાંધવૈઃસાર્દ્ધંવિમજેરન્
સમર્તૃકાદ્વિતિકાત્યાયનોક્તેઃદૌહિત્રીભ્યોપિકિંચિદ્દેયમ્ યાસ્તાસાંસ્યુ
ર્દુહિતરસ્તાસામપિયથાર્હતઃ માતામહ્યાધનાત્કિંચિત્પ્રદેયંપ્રીતિપૂર્વક
મિતિમનુક્તેઃ

બેનના સંબંધમાં કંઈ વિશેષ નિયમ મનુ કહે છે કે સ્ત્રીનું, ધન તેનાં છોકરાને મળે. કન્યાનું લગ્ન થયું ન હોય તો તેને પણ તે ધનનો વિભાગ મળે પણ લગ્ન થયું હોયતો તેના માનને અર્થે માત્ર તેને કંઈ આપવું. તદંશિની એટલે પુત્રની બરાબર ભાગ લેનારી અપ્રત્તા એટલે વિવાહ ન થયેલો એવી અર્થાત એક પરણ્યા વિનાની અને બીજી પરણેલી એવી બે

છોકરીઓ હોય તો પરણેલીને તેનું માન રાખવાને કુંધક આપવું. પરણ્યા વિનાની કન્યા ન હોય તો પરણેલી કન્યા અને ભાઈએ તે દ્રવ્ય સમ ભાગે વહેંચી લેવું. એ વિશે કાંતા-યન કહે છે કે પરણેલી બેનોએ ભાઈની બરાબર વિભાગ લેવો. દીકરીની દીકરીઓને પણ કુંધક આપવું. એ વિશે મનુ કહે છે કે છોકરીની છોકરીઓ હોય તેમનેપણ તેમની યોગતા પ્રમાણે તેમની માની માતા ધનમાંથી કુંધક પ્રીતિ પૂર્વક આપવું.

યૌતક વગેરે સ્ત્રીધનની વ્યવસ્થા.

યૌતકંત્વનૂઢાનામેવનપુત્રાણામ્ તથાચસૅવ માતુસ્તુયૌતકંયત્સ્યા
ત્કુમારીભાગૅવસઃ યૌતકંવિવાહાદિકાલેપત્યાસૅકાસનેપ્રાપ્તમ્
યુતયોયૌતકમિતિનિઘંટૂક્તેરિતિમદનઃ અન્વાધેયમતૃપ્રીતિદત્તભિન્ને
પૂર્વોક્તેપારિભાષિકેસ્ત્રીધનેતુવિશેષમાહગૌતમઃ સ્ત્રીધનંદુહિતૃણામ્
પ્રત્તાનામપ્રતિષ્ઠિતાનાંચેતિ અપ્રતિષ્ઠિતાનિર્ધનાઃ

પણ યૌતક ધન તો કુંવારી છોકરીનેજ આપવું. છોકરાઓને આપવું નહિ.

એ વિશે મનુ કહે છે કે માનું જે યૌતક નામ સ્ત્રીધન હોય તે ઉપર કુંવારી છોક-
રીનોજ ભાગ પહેંચે છે. યૌતક એટલે લગ્ન પ્રસંગે અથવા બીજા કોઈ ધર્મ કૃત્ય વખતે
પતિ સહવર્તમાન એક આસનપર સ્ત્રી બેઠેલી હોય તે વખતે તેને જે મળ્યું હોય તે યુત
એટલે એક આસનપર બેઠેલાં સ્ત્રીપુરૂષ તેના સંબંધનું તે યૌતક એમ નિઘંટુમાં કહ્યું છે;
એવું મદન કહે છે. અન્વાધેય અને રૂપામીએ ખુશીથી આપેલું એ જે શિવાય પૂર્વે કહેલાં
પરિભાષિક સ્ત્રીધનના સંબંધમાં વિશેષ નિયમ ગૌતમ કહે છે કે પરણ્યા વગરની તથા ગરીબ
કન્યાઓને સ્ત્રીધન મળે છે. અપ્રતિષ્ઠિતાઃ એટલે જેની પાસે દ્રવ્ય નથી એવી.

પ્રાહ્મણીનું સ્ત્રીધન.

બ્રાહ્મણીકન્યાતુસપત્નમાતુરપિધનંગૃહીયાદિતિમનુઃ સ્ત્રિયાસ્તુયદ્વે
દ્વિત્તાંપિત્રાદત્તંકથંચન બ્રાહ્મણીતદ્ગૃહેત્કન્યાતદપત્યસ્યવાભવેત વા
કારશ્વાર્થે તેનવિમજ્જેતિલભ્યતેબ્રાહ્મણીપદંસમોત્તમજાતિકન્યોપલ
ક્ષકમિતિકેચિત્ માનંતુતત્રચિત્યમ્

પ્રાહ્મણી સ્ત્રીઓની કન્યાઓએ તો પોતાની સાવકી માનું પણ ધન લેવું. એ વિશે મનુ
કહે છે કે પિતાએ ગમે તે પ્રકારે સ્ત્રીને આપેલું ધન તેની પ્રાહ્મણી કન્યાએ લેવું, અથવા
તે કન્યાનાં છોકરાંએ લેવું. સ્મૃતિમાં વા શબ્દ છે તેનો અર્થ અને એવો થાય છે તેથી
કરીને કન્યા અને તેનાં છોકરાં એમણે વિભાગ કરીને લેવું એમ સિદ્ધ થાય છે. કેટલાક
કહે છે કે સ્મૃતિમાં પ્રાહ્મણી એવો શબ્દ છે, તે સમાન જાતિ અથવા ઉત્તમ જાતિની
કન્યાના ઉપલક્ષ્ય છે; પણ એમ કહેવાને કાંઈ પ્રમાણ છે કે નહિ તે વિચારવા જેવું છે.

કન્યાની સંતતિને સ્ત્રીધન મળે.

દુહિતૃણામભાવેદુહિતૃસંતાતિઃ માતુર્દુહિતરોભાવેદુહિતૃણાંતદન્વય ઇ
તિનારદોક્તેઃ ભિન્નમાતૃકાણાંદુહિતૃણાંદૌહિત્રાણાંચ અનેકપિતૃકા
ણાંતુપિતૃતોભાગકલ્પનેતિન્યાયેનાંશકલ્પના યત્તુયાજ્ઞવલ્ક્યઃ માતુ
ર્દુહિતરઃશોષમૃણાત્તભ્યઋતેઽન્વયઇતિ તન્નાપ્યન્વયપદંકન્યાસંતાતિ
પરમિતિકેચિત્ પરેતુદુહિત્રભાવેપુત્રાણાંદુહિતૃણાંચ નારદીયે તદામાતુ
ર્વેવપરામર્શાદિત્યાહુઃ આચારસંવાદીચાચંપક્ષઃ શોષમૃણાદિતિઋણ
સમંતન્યૂનંવાપુત્રાણાંદુહિતૃણાંચ પુત્રાણાંદુહિતૃણાંચ પ્રદાયિકાઃ

દીકરી ન હોય તો દીકરીની પ્રજાને સ્ત્રીધન મળે. કેમકે “માતાનું દ્રવ્ય દીકરીએ લે
અને તે ન હોય તો તેની પ્રજા જે હોય તે લે.” એવું નારદનું વચન છે. જુદી જુદી
માતાઓની દીકરીઓના અને તેના પુત્રોના વિભાગ ‘અનેક પિતાઓના છોકરાના વિભાગ
પિતાની સંખ્યા પ્રમાણે કરવા’ એવા નિયમ પૂર્વે ગયેલો છે, તેને અનુસરીને કરવા. પણ
“માનું કરજ હોય તે આપતાં બાકી રહે તે દીકરીએ લેવું; દીકરીએ ન હોય તો તેની
જે સંતાતિ હોય તે સ્ત્રીધન લે.” એવું યાજ્ઞવલ્ક્યનું વચન છે તે વચનમાં ‘અન્વય.’ શબ્દ
કન્યાની સંતાતિને લાગુ પડે છે એમ કેટલાક કહે છે. બીજાઓનો મત એવો છે કે દીકરી
ન હોય તો છોકરાજ સ્ત્રીધન લે. નારદના વચનમાં તદન્વયઃ એમાંનો તત્ શબ્દ માતાનો
વાચક છે માટે તેનો એટલે માતાનો અન્વય (સંતાતિ), એમ ભાષ થાય છે. લોકાચાર
ઉપરથી આ પક્ષનો નિર્ણય કરવો. શોષક્રાન્ત એનો અર્થ સંપ્રદાય જાણનારા એમ કરે છે
કે માનું સ્ત્રીધન જો કરજની બરાબર અથવા કરજ કરતાં ઓછું હોયતો છોકરાએએજ લેવું.

પુત્ર પૌત્રોને સ્ત્રીધન મળે.

દુહિત્રાદીનામભાવેપુત્રપૌત્રાદ્યાગુહીયુઃ દુહિતૃણામભાવેતુરિકથંપુત્રેષુત
ત્વનમિતિકાત્યાયનોક્તેઃ અયંદુહિત્રાદીનાંમાતૃધનાધિકારઃ અધ્ય
ગ્ન્યધ્યાવહનિકમિત્યાદિપૂર્વોક્તપારિભાષિકસ્ત્રીધનંમાતૃસ્વામિ
કધનમાતૃપરત્વેપરિભાષાવૈયર્થતેન સ્ત્રીધનંસ્યાદૃપત્યાનાંસ્ત્રીધનંદુ
હિતૃણાંદિત્યાદીનિપૂર્વોક્તાનિસ્ત્રીધનંતિવ્રહ્મસ્પતિગૌતમાદેવચનાનિ
પારિભાષિકપરાણ્યેવ યાનિતુસ્ત્રીધનપદાભાવેપ્યેકાર્થકાનિ મજ્જેર
ન્માતૃકંરિકથમિત્યાદીનિતાન્યપ્યેતત્પરાણ્યેવ એકમૂલકલ્પનાલાઘ

વાત્ યત્તુ વિભજેરન્સુતાઃપિત્રોરુર્ધ્વરિકથમૃણંસમમિતિયાજ્ઞવલ્કયો
ક્તમ્ તત્પારિભાષિકાતિરિક્તવિભાગકર્તનાદિલબ્ધપરમ્ તેનપારિ
ભાષિકાતિરિક્તમાતૃધનંદુહિતૃસત્વેપુત્રાદયેવલભેરન્ ડભયવિધસં
તત્યભાવેતુપારિભાષિકસ્ત્રીધનં પ્રઠત્યવિશેષમાહયાજ્ઞવલ્કયઃ અતી
તાયામપ્રજાસિવાંધવાસ્તદવાન્પુયુઃ

દીકરીઓ વગેરે ન હોય તો પુત્રપૌત્ર વગેરેએ સ્ત્રીધન લેવું. કેમકે કાસાયનનું વચન છે કે દીકરીઓ ન હોય તો તે ધનનો વારસો પુત્રોનો છે. દીકરીઓ વગેરે માનું ધન લેવાનો જે આ અધિકાર છે તે અધ્યગ્નિ, અધ્યાવહનિક, ઇત્યાદિ પૂર્વે કહેલા પરિભાષિક સ્ત્રી-ધન વિશેષ સમજવો. કેમકે, નહિતો માતાનું ધન એ શબ્દોત્તરે માતાનું ગમે તે ધન સમ-જવાથી પાછળ કહેલી પરિભાષા બર્થ થશે. માટે ‘સ્ત્રીધન સંતતિને મળે’ ‘સ્ત્રીધન દીકરીઓને મળે’ ઇત્યાદિ સ્ત્રીધન સંબંધી બહુસ્પતિ, ગૌતમ વગેરેનાં વચનો પરિભાષાના સંબંધનાંજ છે એમ જાણવું. કોઈ જગોએ ‘સ્ત્રીધન’ શબ્દ ન મૂકનાં તેના સમાન અર્થના શબ્દો મૂકેલા હોય, જેમ ‘માતાનું દ્રવ્ય લેવું’ તે પણ પરિભાષાના સંબંધનાંજ જાણવાં. કેમકે એ સર્વે વચનોનું મૂળ (સ્ત્રીધન) એકજ છે એમ કલ્પના કરવામાં લાઘવ છે. “માઆપ મરી ગયા પછી તેમનું ધન તથા કરજ છોકરાઓએ સરખે ભાગે વહેચી લેવું” એવું જે યાત્ર-વક્ત્ર્યનું વચન છે, તેમાંનો ધન શબ્દ પરિભાષિક શિવાય વારસામાં મળેલા કે કારીગરીથી મળેલા દ્રવ્યનો બોધક છે એમ સમજવું. તેથી પારિભાષિક સ્ત્રીધન શિવાયનું બીજું મા-તાનું ધન તો છોકરીઓ છતાં પણ પુત્રો વગેરેનેજ મળે. બન્ને પ્રકારની સંતતિ ન હોય તો પારિભાષિક સ્ત્રીધન કોને મળે, તે વિશેષ નિયમ યાત્રવક્ત્ર્ય કહે છે કે,—“મરી ગયેલી સ્ત્રી સંતતિ વિનાની હોય તો તેનું સ્ત્રીધન તેના બાંધવાને મળે.”

બાંધવાને સ્ત્રીધન મળે.

વિવાહભેદેનબાંધવવ્યવસ્થામાહસૈવ અપ્રજસ્ત્રીધનંભર્તુર્બ્રાહ્માદિષુચ
તુર્ષ્વપિ દુહિતૃણાંપ્રસૂતાચ્છેષેષુપિતૃગામિત્ ભર્તુરભાવેતત્કુલેત
સ્યાઃપ્રત્યાસન્નોલભતેચ પિતૃકુલેતસ્યાઃપ્રત્યાસન્નઃ અનંતરંસર્પિંડા
દ્યસ્તસ્યતધનંભવેદિતિમનુના મૃતનિરૂપિતાયાૈવપ્રત્યાસત્તેર્ધનાધિ
કારિતાવચ્છેદકત્વેનાભિધાનાત્ યત્તુમિતાક્ષરાયામ્ ભર્ત્રભાવેતત્પ્ર
ત્યાસન્નાનાંસર્પિંડાનાંપિત્રભાવેચતત્પ્રત્યાસન્નાનાંસર્પિંડાનામિતિતત્રા
પિતેનાસ્યાઃપ્રત્યાસન્નાસ્તત્પ્રત્યાસન્નાસ્તદ્વારાતત્કુલેપ્રત્યાસન્નાદિતિયા

વદિત્યેવવ્યાખ્યેયમ્ બ્રાહ્માદિપુત્રતુર્વપીતિવિપ્રપરમ્ તેષામેવતંપ્રતિ
 ધર્મ્યત્વાન્ યસ્યતુક્ષત્રિયાદેર્ગાધર્વોપિધર્મ્યસ્તસ્યતદૂઢાધનમપિભર્તુરેવ
 તથાચમનુઃ બ્રાહ્મદૈવાર્ષગાંધર્વપ્રજાપત્યેષુયદ્વનમ્ અતીતાયામપ્રજ
 સિભર્તુરેવતદિષ્યતે યત્વસ્યૈસ્યાદ્વનંદત્તંવિવાહેષ્વાસુરાદિષુ અતીતા
 યામપ્રજસિમાતાપિત્રોસ્તાદિષ્યતે બ્રાહ્માદિવિવાહેષુભર્તુરભાવે આસૂ
 રાદિષુચપિત્રોરભાવેપારિભાષિકસ્ત્રીધને ઽધિકારિણ આહવૃહસ્પતિઃ
 માતૃષ્વસામાતુલાનીપિતૃવ્યસ્ત્રીપિતૃષ્વસા શ્વશ્રુઃપૂર્વજપત્નીચમાતૃતુ
 લ્યાઃપ્રકીર્તિતાઃ યદાસામૈરસોનસ્યાત્સુતોદૌહિત્રેવવા તત્સુતોવા
 ધનંતાસાંસ્વસ્ત્રીયાદ્યાઃસમાન્પુયુઃદુહિતૃદૌહિત્રયોરપ્યભાવોત્રબોધ્યઃ
 તદભાવૈવૈરસદૌહિત્રયોરધિકારાત્ આસુરાદિવિવાહેષુવંધુદત્તેનુ
 કાત્યાયનઃ વંધુદત્તંતુવંધુનામભાવેપુત્રગામિતત્

જુદી જુદી જાતના વિવાહોના બેદ પ્રમાણે બાંધવોને વારસો મળવાની બ્યવસ્થા
 વિશે પણ તેજ સ્મૃતિકાર (યાજ્ઞવલ્ક્ય) કહે છે કે,—“પ્રાહ્મચ્છાદિક ચારે પ્રકારના વિવાહ-
 માંથી કોઇ પણ પ્રકારનો વિવાહ થઇને જેનું જન થયું હોય એવી સ્ત્રીનું ધન, જે તે
 સ્ત્રીને સંતાન ન હોય તો, તેના સ્વામીને મળે છે; પણ બાકીના ચાર પ્રકારના વિવાહમાંથી
 ગમે તે વિવાહવિધિથી જન થયું હોય તો તેનું સ્ત્રીધન તેનાં માબાપને મળે. જે તેને કન્યા
 સંતતિ હોય તો તે ધન દીકરીએને મળે. સ્વામી ન હોય તો તેના કુળમાં જે તેનો નજીકનો
 સંબંધી હોય તેને તે ધન મળે; અને જેનું સ્ત્રીધન પિતાને મળે છે, તેનો પિતા ન હોય
 તો પિતાના કુળમાં જે તેનો નજીકનો સગો હોય તેને મળે. કેમકે મનુષ્યે કહેલું છે કે “મરી
 ગયેલાના સર્પીડમાંથી જે નજીકનો સર્પીડ હોય તેને તેનું ધન મળે.” એ પ્રમાણે મરી
 ગયેલાનું ધન મળવાનો અધિકાર પ્રાપ્ત થવાને મરી ગયેલાનો નજીકનો સંબંધ એજ કારણ
 છે, એમ મનુષ્યે કહેલું છે. મિતાક્ષરામાં જે કહેલું છે કે “સ્વામી ન હોય તો તેના નજી
 કના સર્પીડને, અને પિતા ન હોયતો તેના નજીકના સર્પીડને (ધન મળે).” પણ તે જગોએ
 “તેના નજીકના એટલે તે સ્ત્રીના નજીકના—એટલે તે સ્ત્રીદ્વારાએ તેના કુળમાં જે નજી-
 કનો સર્પીડ હોય તે.” એમ કહેલું જોઇએ. પ્રાહ્મચ્છાદિક ચાર વિવાહ સંબંધી જે નિયમ કહ્યા
 તે પ્રાહ્મણનેજ લાગુ પડે છે. કેમકે તે વિવાહ કરવા એ માત્ર પ્રાહ્મણોનોજ ધર્મ છે. ક્ષ-
 ત્રિયાદિક, જેમને ગાંધર્વ વિવાહ પણ સશસ્ત્ર છે તેમનામાં તો તે વિવાહથી પરણેલી સ્ત્રીનું
 ધન પણ સ્વામીને મળી શકે છે. તેમજ મનુષ્ય કહે છે કે,—પ્રાહ્મ, દૈવ, આર્ષ, ગાંધર્વ,
 અને પ્રાજપત્ય, એ વિવાહવિધિથી પરણેલી સ્ત્રી સંતાન વિનાની મરી જાય તો તેનું સ્ત્રીધન

સ્વામિનું જાણવું. આસુરાદિક વિવાહમાં તે સ્ત્રીને જ સ્ત્રીધન મળેલું હોય, તે સ્ત્રીને સંતાન વિનાની મરણ પામે તો, તે સ્ત્રીધન તેનાં માઆપને મળે. આસુરાદિક વિવાહવિધિથી પરણેલી સ્ત્રીનાં માઆપ ન હોય તો પારિભાષિક સ્ત્રીધનના અધિકારી કોણ થાય તે વિશે બૃહસ્પતિ કહે છે કે,—“માસી, મામી, કાકી, કાકી, સાસુ અને મોટા ભાઈની પત્ની, એ છ માતા ગૃહ્ય કહેલી છે. જે એમને ઐરસ પુત્ર ન હોય, છોકરીના છોકરો ન હોય, અથવા તેનો પણ છોકરો ન હોય તો બહેનના છોકરા બગેરેને એમનું દ્રવ્ય મળે. દીકરી અથવા દીકરીની દીકરી ન હોય તોજ સ્ત્રીનું સ્ત્રીધન ઐરસ પુત્ર અથવા દીકરાના પુત્રોને મળે. માટે આ વિષયમાં ‘દીકરી અથવા દીકરીની દીકરી ન હોય તો’ એમ સમજવું. આસુરાદિક વિવાહમાં બંધુઓએ આપેલા સ્ત્રીધન વિશે કાત્યાયન કહે છે કે બાંધવોએ આપેલું સ્ત્રીધન બાંધવોને મળે; અને તે ન હોય તો તેના પુત્રોને મળે.

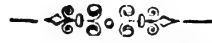
શુલ્કવિશે.

શુલ્કવિષયેતુગૌતમઃ મગિનીશુલ્કંસૌદર્યાણામુર્ધ્વમાતુરિતિ યત્તુ શંખઃ શૂલ્કંચસ્વયંવોદેતિતદ્વિવાહાત્પ્રાઙ્મુતાયાંબોધ્યમ્ અત્રવિશેષ માહયાજ્ઞવલ્ક્યઃ મૃતાયાંદત્તમાદદ્યાત્પરિશોધ્યોભયવ્યયમ્ પૂર્વશુલ્કંમૃતાયાંકન્યાયાંસ્વસ્યતસ્યાઃપિતુશ્ચવ્યયાદવાશિષ્ઠંભર્તાગૃહીયાદિત્યર્થઃ ક્વચિદ્વિશેષમાહવૌધાયનઃ રિક્થંમૃતાયાઃકન્યાયાગૃહીયુઃ સૌદરાઃસમમ્ તદભાવેનુતન્માતુસ્તદભાવેપિતુર્ભવોદિતિ ઇદંતુવિવાહાત્પ્રાઙ્મુતાયાંવાગ્દાનકાલીનમાતામહાદિદત્તાલંકારાદિવિષયમિતિસાં

પ્રદાયિકાઃ

શુલ્ક વિશે ગૌતમ કહે છે કે એનું શુલ્ક તેના સોદર ભાઈને મળે અને તે ન હોય તો તેના માને મળે. શંખ જે એમ કહે છે કે શુલ્ક સ્ત્રીનો સ્વામી જે તે લે તે વિવાહની પહેલાં સ્ત્રી મરી ગઈ હોય તે વિશે જાણવું. એ વિશે વિશેષ નિયમ યાજ્ઞવલ્ક્ય કહે છે કે જે સ્ત્રી વાગ્દાન થયા પછી મરે તો બંને પક્ષ તરફથી થયેલો ખર્ચ તેના શુલ્કમાંથી આપીને બાકી જે રહે તે ધણીએ લેવું. અને અર્થ એવો છે કે લગ્નની પહેલાં સ્ત્રી મરી જાય તો સ્વામીએ તે સ્ત્રીને શુલ્કના નામથી જે દ્રવ્ય આપ્યું હોય તેમાંથી તે સ્વામીને અને સ્ત્રીના આપને થયેલો ખર્ચ બાક કરીને બાકી રહે તે સ્વામીએ જોઈએ તો લેવું. બૌધાયન એ વિશે કોક સ્થલમાં વિશેષ કહે છે કે મરી ગયેલી કન્યાનું ધન તેના સોદર ભાઈએ સમાન ભાગે વહેચી લે, તે ન હોય તો તેની માત અને તે ન હોય તો તેનો પિતા લે. લોકાચાર જાણનારા વિદ્વાનો એમ કહે છે કે આ વચન વિવાહની પહેલાં મરી ગયેલી સ્ત્રીને વાગ્દાન

વખતે (એટલે વિવાહનો કરાર કરતી વખતે) માના બાપ વગેરે એ આપેલા અલંકારાદિક વિશે છે.

॥અથા નંશાઃ॥

વારસો જેને મળવાનો નહિ તે પુરૂષ વિષે.

અંગાદિ કે, આશ્રમે, કે ઉત્પત્તિએ હીનને વારસો ન મળે.

અથાનંશાઃ યાજ્ઞવલ્ક્યઃ ક્લીબોથપતિતસ્તજ્જઃપંગુસ્નમ્ત્તકોજહઃ
અંધોચિકિત્સ્યરોગશ્ચભર્તવ્યાઃસ્યુર્નિરંશકાઃ તજ્જઃપતિતોત્પન્નઃ
વિભાગોત્તરમૌષધાદિનાપુંસ્ત્વાદિયુક્તાસ્ત્વંશંલભંતેવ વિભક્તોત્પન્ન
વત મનુઃઅનંશૌક્લીબપતિતૌજાત્યંધવાધિરૌતથાઉન્મત્તજડમૂકાશ્ચયે
ચકેચિન્નિરિંદ્રિયાઃ નિરિંદ્રિયાઘાણાદિરહિતાઃ નારદઃ પિતૃદ્વિટ્પ
તિતઃપંઢોયશ્ચસ્યાદપયાત્રિતઃ ઔરસાઅપિનૈતેંશંલભેરન્ધેલજાઃકુ
તઃ દીર્ઘતીવ્રામયગ્રસ્તાયેજડોન્મત્તપંગવઃ ભર્તવ્યાઃસ્યુઃકુલસ્યૈતેત
ત્પુત્રાસ્ત્વંશભાગિનઃ અપયાત્રિતોરાજદ્રોહાદ્યપરાધેનત્રંધુભિર્ઘટસ્ફો
ટાદિનાબહિષ્કૃતૈતિમદનઃ વ્યવસાયાર્થનાવાદિનાસમુદ્રમધ્યેદ્વીપાં
તરગતૈતિતુયુક્તમ્ દ્વિજસ્યાઙ્ધૌતુનૌયાતુઃશોધિતસ્યાપ્યસંગ્રહૈતિ
તસ્યકલૌસંસર્ગનિષેધાત રાજદ્રોહાંદૌઘટસ્ફોટબહિષ્કારયોરવિ
ધાનાચ્ચ શંખલિખિતૌ અપયાત્રિતેરિકથપિંડોદકાનિવ્યાવર્તેતેતિ
વસિષ્ઠઃ અનંશાસ્ત્વાશ્રમાંતરગતાૈતિ નૌષ્ઠિકબ્રહ્મચારિવાનપ્રસ્થ
યતયૈત્યર્થઃ કાત્યાયનઃ અક્રમોઢાસુતશ્ચૈવસગોત્રાદ્યશ્ચજાયતે પ્ર
વ્રજ્યાવસિતશ્ચૈવનરિકથંતેષુકર્હિચિત સગોત્રાદિતિસગોત્રેણોઢાયાં
તસ્માડ્જાતૈત્યર્થઃ અક્રમોઢાસુતઃક્ષેલજકાનીનાદિરિતિકેચિત
જ્યેષ્ઠાયાંકન્યાયામપરિણીતાયાંકનિગ્રાહ્યતવિવાહાચેત્તદાતેદ્વેઅપિઅ
/ ક્રમોઢાશબ્દેનોચ્યેતેતિતુયુક્તં તસ્યપિતૃસવર્ણત્વેંશમાત્તકમાહસૈવ

અક્રમોઢાસુતસ્ત્વૃક્ષીસવર્ણશ્ચયથાપિતુઃ અસવર્ણપ્રસૂતશ્ચક્રમાઢો
યાંચયોભવેત્ પ્રતિલોમપ્રસુતાયાંભર્તાપ્યુત્પન્નઃપુત્રોનાંશમાક્ તથાચ
સएव પ્રતિલોમપ્રસૂતાયાતસ્યાઃપુત્રોનરિકથમાક્ ગ્રાસાચ્છાદનમત્યં
તંદેયંતદ્વંધુભિર્મતામિતિ

યાસવલ્કથ—નપુસક, જાતિબ્રહ્મ, અને તેનો છોકરો પાંગળો, ગાંડો, જડ, આંધળો, મટી થકે નહિ એવા જેને રોગ થયો હોય તે પુરૂષ તેમને વારસાનો વિભાગ મળે નહિ. તેમનું પોષણ માત્ર કરવું તજઃ એટલે પતીતથી ઉત્પન્ન થયેલો છોકરો. વિભાગ થયા પછી આંધળ વગેરેથી નપુસકાદિક મટીને પુરૂષપણુ વગેરે જેને પ્રાપ્ત થાય તેમને, વિભાગ થયા પછી ઉત્પન્ન થયેલા પુત્રને જેમ ભાગ મળેછે તેમ ભાગ મળે. મનુ—નપુસક અને પતીત એમને વિભાગ મળે નહિ; તેમજ જન્મથી આંધળા તથા બહેરાને તથા ગાંડા, જડ અને મુગાને તથા જેમની ઇંદ્રિયો પરિપૂર્ણ હોય નહિ તેમને વિભાગ મળે નહિ. સ્મૃતિમાં નિરિદ્રિયાઃ છે તેનો અર્થ ધ્રાણાદિ ઇંદ્રિયો રહિત નારદ—પિતાનો દ્વેષ કરનારો, પતીત, નપુસક હદપાર કરેલો એવા જે ઔરસ છોકરો હોય તો તેને પણ વિભાગ મળે નહિ. તો ક્ષેત્રજને તો ક્યાંથીજ મળે. વળી લાંબા અને તીવ્ર રોગ થકી જેઓ પીડાયલા હોય તથા જે જડ, ઉન્મત (ગાંડા) અને પાંગળા હોય તેમનું કુળમાંના પુરૂષોએ પોષણ કરવું. પણ તેમના છોકરાએને વિભાગ લેવાનો અધિકાર છે. અપવાત્રિત—રાજદ્રોહાદિક અપરાધના કારણથી આંધળાએ જેનો ઘટસ્ફોટ વગેરે કરીને ત્યાગ કરેલો હોય તે. એમ મદન કહે છે. પણ વહેપાર કરવા માટે સમુદ્રમાં થઇને વહાણમાં બેશીને દ્વીપાંતરમાં ગયેલો હોય તેને ‘અપમાત્રિક’ કહેવા યોગ્ય છે. કારણ કે વહાણમાં બેશીને સમુદ્રમાં જનારા બ્રાહ્મણને પ્રાયશ્ચિત આપીને શુદ્ધ કર્યા હોય તો પણ સ્વજાતિમાં લેવા નહિ. એ વચનવડે એવા પુરૂષની સાથે કલિયુગમાં સંસર્ગ કરવો વર્જ્ય છે. વળી રાજદ્રોહાદિક અપરાધ કરનારાનો ઘટસ્ફોટ કરવો અને તેને જાતિ બહાર ત્યાગવો એવું કોઈ જગોએ કહ્યું નથી. એ બે કારણથી દ્વીપાંતરમાં જનારાને ‘અપમાત્રિત’ કહેવો એ યોગ્ય છે. શંખનેલિખિત કહેછે કે ‘અપમાત્રિત’ પુરૂષને દાય વિભાગ પાંડ અને ઉદક મળે નહિ. વસિષ્ઠ કહે છે કે બીજા આશ્રમમાં જનારાને વિભાગ મળે નહિ. અર્થાત નૈશ્વિક બ્રહ્મચારી, વાનપ્રસ્થ કે સન્યાસી થવાથી વિભાગ મળે નહિ. કાત્યાયન—ક્રમે છોડીને પરણાવેલી છોકરીનો છોકરો, સ્ત્રીપુરૂષનું એકજ ગોત્ર હોઇને તેથી થયેલો પુત્ર, તથા સન્યાસ ધારણ કર્યા પછી પાછો સંસારી થયેલો, તેમને કોઈ દિવસ વારસો મળે નહિ. સગોત્રાત એટલે સગોત્ર કન્યા પરણીને તેનાથી ઉત્પન્ન થયેલો પુત્ર એવા અર્થ સમજવા. અક્રમોઢાસુત એ શબ્દનો અર્થ કેટલાક એવા કરે છે કે ક્ષેત્રજ, કાનીન, વગેરે પુત્રો, પણ, મોટી દીકરીનો વિવાહ કર્યા શિવાય નાની દીકરી પરણાવી હોય ત્યારે તે બંને છોકરીઓ ‘અક્રમોઢા’ શબ્દથી સમજાવી. એમ કહેવું યોગ્ય છે. અક્રમોઢા સ્ત્રીનો છોકરો બાપના વર્ણનો હોય તેને વિભાગ લેવાનો અધિકાર છે. એ વિશે તેજ સ્મૃતિકાર કહે છે કે,—“અક્રમોઢા સ્ત્રીનો છોકરો જે બાપના વર્ણનો હોય તો તેને વિભાગ

લેવાનો હક છે; તેમજ અસવર્ણ સ્ત્રી જો ક્રમોદ્ધા (ક્રમ પ્રમાણે લગ્ન થયેલું એવી) હોય તો તેના છોકરાને પણ વિભાગ મળે.” પ્રતિલોભ વર્ણની સ્ત્રીથી થયેલો પુત્ર જો સ્વામીથી થયેલો હોય, તો પણ તેને વિભાગ મળે નહિ. તે વિશે તેજ સ્મૃતિકાર કહે છે કે,—પ્રતિલોભ લગ્નથી પરણેલો (પોતાના કરતાં હીન વર્ણના સ્વામિ સાથે પરણેલી) સ્ત્રીને થયેલો છોકરો વિભાગ લેવાનો અધિકારી નથી; માત્ર તેને તેના બાંધવાએ જીવતાંસુધો અનવસ્થા આપવાં.

દુરાચારીને વિભાગ મળે નહિ.

गुणवत्पुत्रांतरसत्वेदुर्वृत्तस्यांशानर्हतामाहमनुः सर्वएवविकर्मस्था
नार्हतिभ्रातरोधनमिति बृहस्पतिः सवर्णजोप्यगुणवान्नाहःस्यात्तै
तृकोधने तत्पिंडदाःश्रोत्रियायेतेषांतर्तुविधीयते उत्तमर्णाधमर्णेभ्यः
पितरंत्रायतेसुतः अतस्तुविपरीतेनतेननास्तिप्रयोजनम्

ગુણવાન પુત્ર હોય તો દુરાચારી પુત્રને વિભાગ મળવાની યોગ્યતા નથી તે વિશે મનુ કહે છે કે,—“જેટલા ભાઈઓ દુષ્કર્મ કરનારા હોય તે સર્વને વિભાગ લેવાનો હક નથી.” બૃહસ્પતિ કહે છે કે—સવર્ણ સ્ત્રીથી ઉત્પન્ન થયેલો હોય તથાપિ દુર્ગુણી પુત્ર પિતાનું ધન લેવાને યોગ્ય નથી; પણ તે ધન, મરનારને પીંડ આપનારા શ્રોત્રિય (વિદ્વાન) હોય તેને આપવું. દેણદાર અને લેણદારથી પુત્ર પિતાનું રક્ષણ કરે છે, માટે તેથી વિપરીત આચરણવાળા પુત્રનું કાંઈ પ્રયોજન નથી.

વિભાગ ન આપ્યો હોય તો પોષણ કરવું.

एतेचानंशारिवंध्याहिभिर्यावज्जीवंपोषणीयाः सर्वेषामपितुन्यायंदा
तुंशक्यामनीषिभिः ग्रासाच्छादनमत्यंतंपतितोह्यददद्वेदितिमनूक्तेः
अत्यंतंयावज्जीवम् भर्तव्यास्तेनिरंशकाइति पूर्वोक्तयाज्ञवल्क्योक्ते
श्च आश्रमांतरगतपतिततत्पुत्रास्तुनभर्तव्याः तथाचवासिष्ठः अनं
शास्त्वाश्रमांतरगताःक्लीबोन्मत्तपतिताश्च भरणंक्लीबोन्मत्तानामिति
अत्रद्वयोर्भरणश्रवणंइतरयोःपरिसंख्यार्थम् देवलः मृतेपितारिक्ली
बकुष्ठ्युन्मत्तजडांधकाः पतितस्तदपसंचलिंगीदायांशभागिनः ते
षापतितवर्ज्येभ्योभक्तवस्त्रंप्रदीयते लिंगीनिषिद्धंलिंगधारी बौधा-
यनः अतीतव्यवहारान्ग्रासाच्छादनैर्बभूयुरंधजडक्लीबव्यसनिव्या

ધિતાંશ્વાકર્મિણઃ પતિતતલ્લવર્જમિતિ સન્યાસચ્યુતતત્પુત્રાવપિનમ રણીયાદ્વિતિમદનાદયઃ

જેમને વિભાગ ન આપતાં કાઢી મૂક્યા છે તેમનું જીવતાં લગી, વિભાગ લેનારા-
ઓએ પોષણ કરવું. એ વિશે મનુ કહે છે કે,—જેમને વારસો આપ્યો નથી તે સર્વેને
જીવતાં સુધી અન્નવસ્ત્ર આપવાં એ હુદ્દિમાન પુરૂષોને ઘટારત છે; કેમકે તેટલું ન આપ-
વાથી ન આપનાર પતિત થાય છે. અત્યંત જીવતાં સુધી પૂર્વે કહેલી યાત્રવલ્ક્યની પણ
સ્મૃતિ છે કે,—“જેમને વિભાગ ન મળ્યો હોય તેમનું પોષણ કરવું.” એક આશ્રમ છોડીને
બીજા આશ્રમમાં ગયેલા, પતિત, અને પતિતના છોકરા, એમનું ભરણપોષણ કરવાની
જરૂર નથી. તે વિશે વસિષ્ઠ કહે છે કે,—એક આશ્રમ તજીને બીજા આશ્રમમાં ગયેલા,
નપુસક, ઉન્મત્ત અને પતિતને વારસો મળે નહિ; પણ નપુસક અને ગાંડો એમનું ભરણ
પોષણ કરવું. આ વચનમાં બેનેજ અન્નવસ્ત્ર આપવાનું કહ્યું છે, માટે બીજા બેને
આપવું નહિ, એમ સમજવું. દેવલ પિતાનું મરણ થયા પછી નપુસક, કુષ્ઠ (કોઢ) રોગવાળો,
ગાંડો, જડ, આંધળો, પતિત, પતિતનાં છોકરાં, અને નિપિદ્ધ ચિદ્ધ ધારણ કરનારા, એ-
મને વારસાનો વિભાગ આપવો નહિ; તેમાં પતિત શિવાય બીજાઓને અન્નવસ્ત્ર આપવાં.
હિમી—નિપિદ્ધ ચિદ્ધ ધારણ કરનાર. ભોધાયન વ્યવહારની રીતિ તજીને વર્તનારા, આંધળા,
જડ, નપુસક, બસની, રોગી અને અકર્મ કરનારા એને અન્નવસ્ત્ર આપીને પાળવા;
પતિત તથા તેનાથી થયેલાં છોકરાંને અન્ન આપવાની જરૂર નથી. મદન વગેરે કહે છે કે,
સન્યાસ લેધને પછીથી ભ્રષ્ટ થયેલો તથા તેના છોકરાનું પોષણ ન કરવું.

નિર્દોષ પુત્રોને ભાગ મળે.

અનંશપુત્રાસ્તુનિર્દોષાભાગંભંતેવ તેષામેવૌરસાઃપુત્રાભાગહારિણો
નતુપતિતસ્યપતનીયેકર્મણિકૃતેનંતરોત્પન્નાઃ પ્રતિલોમાસુસ્ત્રીપૂત્વન્ના
શ્વાભાગિનસ્તત્પુત્રાઃ પૈતામહેપ્યર્થેદ્વિતિવિશ્લુક્તેઃ ઔરસાઃક્ષેત્રજાસ્તે
ષાંનિર્દોષાભાગહારિણિતિયાજ્ઞવલ્ક્યોક્તેશ્ચ તત્કન્યાસુપત્નીષુચવિ
શેષમાહસૈવ સુતાશ્ચૈષાંપ્રભર્તવ્યાયાવદ્વૈભર્તૃસાત્ક્રતાઃ અપુત્રાયોષિ
તશ્ચૈષાંભર્તવ્યાઃસાંધુવૃત્તયઃ નિર્વાસ્યાવ્યભિચારિણ્યઃપ્રતિકૂલાસ્તથૈ
વચ વ્યભિચારેબહિર્નિષ્કાસનમપોષણંચ પ્રાતિકૂલ્યેબહિર્નિષ્કાસન
મેવ ભરણંતુકાર્યમેવેતિમદનાદયઃ ઇતિશ્રીમીમાંસકમદૃશંકરાત્મજ
નીલકંઠેનકૃતેભાસ્કરેવ્યવહારમયૂરવેદાયભાગનિરૂપણંષષ્ઠમ્

જેમને વિભાગ મળવાનો અધિકાર નથી, તેમના પુત્રો ને નિર્દોષ હોય તો તેમને

વિભાગ મળે. એ વિશે વિશ્વરૂપમૃતિમાં કહ્યું છે કે,—“તેમના ઐરસ પુત્રોને વિભાગ મળે છે. પણ પતિત પુરૂષે પતિત થવા જોગ કર્મ કર્યા પછી ઉત્પન્ન થયા હોય તેમને વિભાગ મળે નહિ. પ્રતિલોભ સ્ત્રીને વિશે ઉત્પન્ન થયેલાને પણ ભાગ મળે નહિ તેના છોકરાઓને પોતાના પિતામહની મિલકત ઉપરપણ હક મળતો નથી.” વાસ્તવલ્લ્ય કહે છે કે,—“તેમના ઐરસ અને ક્ષેત્રજ પુત્રો જો નિર્દોષ હોય તો વિભાગ લેવાને યોગ્ય થાય છે.” તેજ રમૂ-તિકાર તેની દીકરીઓ અને પત્નીઓ વિશે વિશેષ નિયમ કહે છે કે,—વારસો લેવાને અધિકારી ઈચ્છેલા પુરૂષોની છોકરીઓને જ્યાં સુધી પરણાવીને સાસરે વળાવે, ત્યાં સુધી તેમનું પોષણ કરવું; તેમની અપુત્ર સ્ત્રીઓ સદાચરણી હોય તો તેમનું પણ પોષણ કરવું; જે બલિચારણી અને ઉલટી ચાલનારી તેમની સ્ત્રીઓ હોય તેમને તો કાઢી મૂકવી.” એમી અર્થ મદનાદિક એમ કરે છે કે બલિચાર કરનારી હોય તો તેને બાહાર કાઢી મૂકવી અને તેનું પોષણ કરવું નહિ; માત્ર ઉલટી ચાલનારી હોય તો બાહાર કાઢી મૂકવી, પણ પોષણ તો કરવું.

હાય ભાગ સમાપ્ત.

અથ ઋણાદાનમ્.

કરજ વસુલ કરવું.

બાજનો દર વગેરે.

તત્રધનિકસ્યપ્રયોગપ્રકારમાહવૃહસ્પતિઃ પરિપૂર્ણગૃહીત્વાધિવંધવા
સાધુલગ્નકમ્ લેખ્યારૂઢંસાક્ષિમદ્વાઋણંદદ્યાદુનીસદાયાવત્તાવક
મૃણંનશોધ્યતેતાવદેતદ્રૂક્ષેત્રાદેર્દાનવિક્રયાધીકરણાદ્યહંનકરિષ્યા
મીતિનિર્વંધોવંધઃલગ્નકઃપ્રતિભૂઃસપ્તકુત્સિતાત્સીદતશ્ચૈવનિર્વિશં
કૈઃ પ્રગૃહ્યતે ચતુર્ગુણંચાષ્ટગુણંકુસીદાલ્યમતઃસ્મૃતં કાત્યાયનઃ
ઋણિકેનતુયાવૃદ્ધિરધિકાસંપ્રકલ્પિતા આપત્કાલકૃતાનિસંદાત
વ્યાકારિતાતુસા પ્રતિકાલંદદાત્યેવશિશ્વાવૃદ્ધિંસ્તુસાસ્મૃતેતિ પ્રાતિ
કાલંપ્રાતિદિનં પ્રાતિમાસંપ્રાતિવર્ષચેત્યર્થઃ યાજ્ઞવલ્ક્યઃ અશીતિભા
ગોવૃદ્ધિઃસ્યાન્માસિમાસિસંબંધકે વર્ણક્રમાચ્છતંદ્વિત્રિચતુઃપંચકમ
ન્યથા અન્યથાઽવંધકે વ્યાસઃ સંબંધેભાગઆશીતઃષાષ્ઠોભાગઃસ
લગ્નકે નિરાધાનેદ્વિકશતંમાસલાભઉદાહતઃ યાજ્ઞવલ્ક્યઃ કાંતા

રગાસ્તુદશકંસામુદ્રાવિંશકંશતમ્ દદ્યુરિત્યુત્તરવાક્યસ્યાનુષંગઃ
 દદ્યુર્વાસ્વઠતાંવૃદ્ધિંસર્વેસર્વાસુજાતિષ્વિતિ વિષ્ણુઃ યોગૃહીત્વાઋણંસ
 વૈશ્વોદાસ્યામીતિસામકમ્ નદદ્યાલ્લોભતઃપશ્ચાદિનાદૃદ્ધિમવાપ્નુયાત્
 યાચિતેવૃદ્ધિમાહકાત્યાયનઃ યોયાચિતકમાદાયતમદત્વાદિશંબ્રજે
 ત્ ઊર્ધ્વસંવત્સરાત્તસ્મતદુનંવૃદ્ધિમાપ્નુયાત્ કૃત્વોદ્ધારમદત્વાયોયા
 ચિતસ્તુદિશંબ્રજેત્ ઊર્ધ્વમાસત્રયાત્તસ્યતદુનંવૃદ્ધિમાપ્નુયાત્ સ્વદેશે
 વસ્થિતોયસ્તુનદદ્યાદ્યાચિતઃક્વચિત્ તંતતોકારિતાંવૃદ્ધિમનિચ્છંતં
 ચદાપયેત્

કરજ ધીરનારે શી રીતે કરવું તે વિષે બૃહસ્પતિ કહેછે કે.—કરજ ધીરનારે યોગ્ય કીમતનો અવેજ રાખીને, યોગ્ય કબ્જલત કરી લેઇને, જમીન લેઇને, લેખ કરીને અને સાક્ષિઓ રાખીને હમેશાં કરજ ધીરવું. બંધ શબ્દ સ્મૃતિમાં છે તેનો અર્થ. ‘જ્યાં સુધી તારૂં કરજ હું આપીશ નહિ, ત્યાં સુધી આ એતર વગેરેનું દાન કે વેચાણ હું કરીશ નહિ તથા ધરેણે પણ મુકીશ નહિ એવી કબ્જલત કરવી તે. લગ્નકઃ—જમીન. તેજ સ્મૃતિકાર કહેછે કે,—જે કરજ બાજદ્વારા ચારગણું કે આઠગણું વધી ગયું હોય તેને ‘કુસીદ’ કહે છે; કેમકે કુત્સિત (હતભાગ્ય) અને સીદત્ એટલે વિપત્તિચરત, એવા પાસેથી નિઃશંક મનુષ્યો તે લેછે. કાત્યાયન કહેછે કે,—આપત્તિમાં હોવાથી કરજ લેનારે જે અધિક બાજનો દર કબ્જલ કર્યો હોય તેને ‘કારિતા’ કહેછે. તે તેણે નિરંતર આપવો જોઇએ. જે બાજ ડરાવેલ સમયે આપાયા કરેછે તેને ‘શિખાવૃદ્ધિ’ કહેછે. પ્રતિકાલ—દરમહિને, દર છ મહિને કે દરવર્ષે, અમુક રકમ આપવી, એવા કરારથી આપવું. યાત્રવલ્ક્ય—કરજ બદલ અવેજ કરજ ધીરનારને રવાધીન કર્યો હોય તો પ્રત્યેક મહિને કરજનો એથીમો ભાગ (એટલે સેકડે દર મહિને સવા ટકા) આપવો, અવેજ ન આપ્યો હોય તો વર્ણના અનુક્રમે બે, ત્રણ, ચાર, કે પાંચ ટકા દર સેકડે દર મહિને લેવા. સ્મૃતિમાં અન્યથા એવું પદ છે એનો અર્થ અવેજ ન આપ્યો હોય તો બાસ કહેછે કે,—અવેજ આપ્યો હોય તો કરજની રકમનો એથીમો ભાગ, જમીન આપ્યો હોય તો સાઠમો ભાગ, અને જમીન પણ ન આપ્યો હોય સેકડે બે ટકા, એ પ્રમાણે દર મહિને બાજનો દર લેવાનો કહ્યો છે. યાત્રવલ્ક્ય કહેછે કે—“જંગલમાં ફરનારાઓએ સેકડે દસ અને સમુદ્રમાં ફરનારાઓએ સેકડે વીસ ટકા બાજ આપવું.” આપવું એ પદનો સંબંધ આગળના વાક્ય સાથે છે. “તેમજ સર્વ જાતિઓમાં સર્વ કોઇએ પોતે જે દર આપવાનો ડરાવ્યો હોય તે પ્રમાણે બાજ આપવું. વિશ્ણુ કહેછે કે,—જે કાંઈ ઉછીની કરીને ત્રણની કોઈ રકમ લઈ જાય અને

તે સર્વે સવારમાં આપીશ એમ કહીને તેમાંથી કાંઈ નફો મેળવવાના લોભથી તે રકમ પાછી આપે નહિ તો જે દિવસથી તે રકમ લીધા હોય તે દિવસથી તેનું બાળ આપવું જોઈએ. માર્ગને લીધેલી રકમ ઉપર બાળ આપવાનું કાસાયન કહેછે કે, કોઈ મનુષ્ય યાચના કરીને ઉછીના પૈસા માર્ગને લેઈ જાય અને તે પાછા ન આપતાં પરદેશ (બીજા સ્થળમાં) તો એક વરસ પછી તે પૈસા ઉપર તેણે બાળ આપવું જોઈએ. કોઈ ઉધાર (બાળ શિવાય કરજ) લેખને આપે નહિ તથા માગવા ગયા એટલે ગમે ત્યાં જતો રહે તો તે રકમ ઉપર લીધાની મીતિથી ત્રણ મહિના પછી બાળ ચાલુ થાય. સ્વદેશમાં રહીને પણ જે દેણદાર માગ્યા છતાં કરજ પાછું આપે નહિ, તો તેની મરજી ન છતાં પણ ઠરાવેલી બાળની રકમ તેની પાસેથી આપાવવી.

બાળ લેવા ન લેવા જેવી આપતો.

નારદઃ નવૃદ્ધિપ્રીતિદત્તાનાંસ્યાદનાકારિતાક્ષિત્ અનાકારિતમ
પૂર્ધ્વવત્સરાદ્વાદ્વિવર્દ્ધતે કાત્યાયનઃપ્રીતિદત્તનવર્દ્ધેતયાવન્નપ્રતિયા
નિતમ યાચ્યમાનમદત્તંચેદ્વર્દ્ધતેપંચકંશતમ્ પળ્યંગૃહીત્વાયોમૂલ્ય
મદત્તૈવદિશંબ્રજેત ઋતુત્રયસ્યોપરિષ્ટાત્તદ્વનવૃદ્ધિમાપ્રુયાત્ નિક્ષિપ્તં
વૃદ્ધિશેષંચક્રયંવિક્રયમેવચ યાચ્યમાનમદત્તંચેદ્વર્દ્ધતેપંચકંશતમ
નારદઃ પળ્યમૂલ્યંભૃતિર્ન્યાસોદંડોયશ્ચપ્રકલ્પિતઃ વૃથાદાનાક્ષિકપ
ળાવર્દ્ધેતેનાવિવક્ષિતાઃ આક્ષિકોક્ષક્રીડાસંબંધી અવિવક્ષિતાઃઅપ
રિભાષિતાઃ યાજ્ઞવલ્ક્યઃ દીયમાનંનગૃહાતિપ્રયુક્તંયત્સ્વકંધનમ્
મધ્યસ્થથાપિતંતત્સ્યાદ્વર્દ્ધતેનતતઃપરમ્

સ્નેહને લીધે આપેલી રકમનું બાળ લેવાનો ઠરાવ ન કર્યો હોય તો બાળ આપવું નહિ; ઠરાવ ન કર્યો હોય તથાપિ છ મહિના પછી બાળ ચાલુ થાય. એવું નારદનું વચન છે. કાસાયન કહેછે કે, સ્નેહને લીધે જે આપેલું હોય તે જ્યાં સુધી પાછું મારે નહીં ત્યાં સુધી તેનું બાળ લેવાય નહિ; પણ પાછું માગ્યા પછી જો તે રકમ તેને પાછી આપી નહિ હોય તો સેંકડે પાંચ ટકા પ્રમાણે બાળ આપવું જોઈએ. કોઈ વસ્તુ વેચાતી લેખને તેની કીમત આપ્યા વિના જે ગમે ત્યાં જતો રહે તો છ મહિના પછી તેનું બાળ ચાલુ થાય. મૂકેલી થાપણ, બાળની બાકી, ખરીદ કરેલી વસ્તુના કીમત, વેચાણ કરેલા માલની કીમત, માગ્યા છતાં ન આપે તો તેના ઉપર સેંકડે પાંચ ટકા બાળ એકે. નારદ કહેછે,— વેચેલા માલની કીમત, મુસારો, થાપણ મૂકેલી રકમ, કોઈ માણસને ઠરાવેલો દંડ, અયોગ્ય દાન, જીગારમાં ઝીતેલા પૈસા એના ઉપર બાળ આપવાનો જીજ્ઞાસુ કરાર કરેલ ન હોય તો બાળ ચાલુ થાય નહીં. સ્મૃતિમાં આક્ષિક એવું પદ છે. પાસાની રમત સંબંધી અવિવક્ષિતાઃ

એટલે જીદા કરાર સિવાય, ધાસવધ્ય કહેછે, કે કરને લીધેલી રકમ પાછી આપતાં છતાં લેણુદારે પાછી ન લીધી તો તિરાહિત માણસને ઘેર તે રકમ અનામત મૂકી હોય તો, અનામત મૂકેલા દિવસથી તે રકમપર બ્યાજ ચઢે નહીં.

સોના વગેરે ઉપર બ્યાજ.

बृहस्पतिः हिरण्येद्विगुणावृद्धिस्त्रिगुणावस्त्रकुप्यके धान्येचतुर्गुणा
प्रोक्ताशदवाह्यत्वेषुच शदः पुष्पमूलफलादिः बाह्योवलीवर्दादिः
लवोमेषोर्णाचमरीकेशादिः यत्तुमनुः धान्येशदेत्वेषाह्येनातिक्राम
तिपंचतामिति तृष्ठाङ्गुण्यादिनिषेधपरम कात्यायनःमणिमुक्ताप्र
वालानांसुवर्णरजतस्यच तिष्ठतिद्विगुणावृद्धिःफलकैटाविकस्यच
कैटंकीटप्रभवंपट्टकुलतसरीवस्त्रादिः वसिष्ठः ताम्रायः कांस्यरी
तीनांत्रपुणःसीसकस्यचत्रिगुणातिष्ठतीवृद्धिःकालाच्चिरकृतस्यतुव्या
सः शाककार्पासव्रीजेषुषड्गुणापरिकीर्तिता कात्यायनःतैलानांचै
वसर्वेषांमद्यानामथसर्पिषाम् वृद्धिरष्टगुणाज्ञेयगुडस्यलवणस्यच वि
ष्णुःहिरण्यस्याद्विगुणावृद्धिस्त्रिगुणावस्त्रस्यधान्यस्यचतुर्गुणारसस्य-
ष्टगुणासंततिःस्त्रीपशुनामितिपुष्पमूलफलानिचतुल्लाधृतमष्टगुणमिति

બૃહસ્પતિ કહે છે, કે સોના ઉપર કરજની રકમ બ્યાજવડે બમણી થઈ શકે. વસ્ત્ર ને હલકી ધાતુ ઉપર ત્રણધણી, ધાન્ય ઉપર ચારધણી, તેજ પ્રમાણે શાકભાજી અને ફલફળાદિ ઉપર બોળે ઉઠાવનારા જનાવર ઉપર અને ઉન તથા વાળના વસ્ત્ર ઉપર પણ ચારધણી હોઈ શકે સદઃ ફુલ, મૂળ ફળ વગેરે વાહ્યઃ વાહન બળદ વગેરે લવઃ ઘેટાનું ઉન ચમરી વગેરે ગાયોના વાળ વગેરે મનુ કહે છે, કે ધાન્ય ઉપર, ફુલફળાદિયો ઉપર, ઘેટાદિકના ઉન વગેરે ઉપર બોળે વહેનારા જનાવર ઉપર, જે બ્યાજ આપવું તે મુદલથી પાંચધણું થાય તે કરતાં વધારે આપવું નહિ. એવું મનુનું વચન છે. તે છધણું અથવા તેથી વધારે બ્યાજ અપાવાય નહિ તે સંબંધી છે. કાત્યાયન કહે છે કે માણિક, મોતી, પરવાળાં, સોનું, રૂપ તેમજ ફળમાંથી, કોશાટામાંથી અથવા ઉનમાંથી થયેલાં વસ્ત્રો ઉપર મુદલથી બમણા થાય તે કરતાં વધારે બ્યાજ ચઢી શકે કેટમ એટલે કીડાથી થયેલું પટકુળ, તસરી વગેરે વસ્ત્રો વસિષ્ઠ—કે તાંબુ, લોટું, કાંસુ, પીતળ, કલઈ, સીસુ એ ધાતુ ઉપર બ્યાજ, જે ઘણાદિવસ થાય તો મુદલ રકમથી ત્રણધણુ થતાસુધી વધી શકે. બ્યાસ—કે શાક અને કપશીઆ ઉપર મુદલથી છધણી રકમ થતાસુધી બ્યાજ વધી શકે. કાત્યાયન—કે સર્વ પ્રકારનાં તેલ, સર્વ પ્રકારનાં મદ્ય, ઘી, ગોળ અને મીઠુ એના ઉપર મુદલ રકમથી આઠધણું થતાસુધી બ્યાજ

વધી શકે. વિષય—કે સોનાના સંબંધી મુદલ કરતાં બમણું, વસ્ત્રનું તમણું, ધાન્યનું ચાર-ધણું અને રસનું આઠધણું લેવાનો અધિકાર છે. અને સ્ત્રીઓ (દાસ વગેરે) અને પશુ એમની સંતતી બાજુ દાખલ લેવી. તેમ ડુલ મૂળ અને કૂળ જે તોલ ઉપર વેચાય છે, તેના ઉપર મુદલ કરતાં આઠધણી રકમ લેવી.

નારદઃ ઋણાનાંસાર્વભૌમોયંવૃદ્ધિર્વૃદ્ધિકરઃસ્મૃતઃ દેશાચારસ્થિતિ
સ્ત્વન્યાયથર્ણમવતિષ્ઠતે સાર્વભૌમઃ સાર્વત્રિકઃ इदंचद्वैगुण्यादिस
કૃત્પ્રયોગેવ કાલાંતરેણપુરુષાંતરેણતત્રૈવરેકસેકાદિનાવાપ્રયોગાં
તરેતુપરમવૃદ્ધેરપ્યાધિકાભવતિ તથાચમનુઃ कुसीद्वृद्धिर्द्वैगुण्यं नात्ये
તિસકદાહિતા एकप्रयोगमध्यंतरांतरागृह्यमाणोपिपरमवृद्धेरप्याधि
ક્યમિતિસાંપ્રદાયિકાવિજ્ઞાનેશ્વરાદયઃ

નારદ—કે કરજ ઉપર બાજુ લેવાના આ નિયમ સર્વ સાધારણ સમજવો પણ જે દેશમાં કરજ કાઢ્યું હોય તે દેશના દેશાચાર પ્રમાણે બાજુનો દર કદાચિત જુદો હોઈ શકે સ્મૃતિમાં સાર્વભૌમ શબ્દ છે તેનો અર્થ સર્વ સાધારણ એટલે સર્વ દેશમાં લાગુ એવા સાધારણ દર સોના વગેરે ઉપર મુદલથી બમણા થતાસુધી બાજુ ચડી શકે. તે એકજ બ્યવહારમાં સમજવું. બીજી વખતે નવું લેણદેણ બીજા માણસ સાથે કર્યું હોય અથવા પહેલાજ માણસની સાથે વતી એછી રકમનો ફરી વહેવાર કર્યો હોય; તે તે બ્યવહારમાં સાધારણપણે ધણામાં ધણી બાજુની જે રકમ લેવાનો અધિકાર છે; તેથી પણ વધારે બાજુ થાય તો હરકત નથી. મનુનું પણ કહેવું એવુંજ છે કે કરજ ઉપર બાજુ દર મહિને ન લેતાં એકજ વખત લીધું હોય તો મુદલ રકમ કરતાં બમણા ઉપરાંત કદી પણ લેવું નહિ. અર્થાત એકજ વખતે બાજુ અને મુદલ આપે તો મુદલની રકમ કરતાં બમણી બાજુ લેવું નહિ. પણ વિસ્તારે અને બીજા લોક રહી જાણનારાનો એવા મત છે કે એકજ લેણદેણ સંબંધનું બાજુ હોય તો યદ્યપિ જુદે જુદે વખતે વસુલ થયું હોય તોપણ ધણામાં ધણું જે બાજુ લેવાનો અધિકાર છે. તેના કરતાં પણ વિશેષ લેવાને હરકત નથી.

ધરણે મૂકવા સંબંધી.

અથાધિવિધિઃ વૃહસ્પતિઃ આધિર્વિધઃસમારઘ્યાતઃ સચપ્રોક્તશ્ચતુ
વિધઃજંગમઃસ્થાવરશ્ચૈવગોપ્યોભોગ્યસ્તથૈવચ નારદઃ અધિક્રિયત
દ્વિત્યાધિઃસવિજ્ઞયોદ્વિલક્ષણઃ कृतकालोपनेयश्चयावद्देयोद्यतस्तथा
હારીતઃબંધંયથાસ્થાપિતંસ્યાત્તથૈવપરિપાલयेत्. અન્યથાનશ્યતેલા
મોમૂલંનશ્યેદ્યતિક્રમાત્ વ્યાતિક્રમઆધિનાશઃ યાજ્ઞવલ્ક્યઃ ગોપ્યા

ધિભોગેનોવૃદ્ધિઃસોપકારેથહાપિતઙ્ગતિ હાપિતેઉપકારાક્ષમતાંનીતેઙ્ગ
ત્યર્થઃ કાત્યાયનઃ અકામમનનુજ્ઞાતમાધિયંઃકર્મકારયેત્ ભોક્તા
કર્મફલંદાપ્યોવૃદ્ધિવાનલભેતસઃ કર્મકારયેત્ઉપયુંજીત કર્મફલં
ભાટકમ્

હવે ધરેણે મૂકવા સંબંધી કહીએ છીએ. બૃહસ્પતિ કહે છે કે આધિ એટલે ધરેણે મૂકવું. તે ધરેણે મૂકવું ચાર પ્રકારનું છે. ભંગમ, સ્થાયર, ગોપ્ય અને ભાગ્ય. નારદ—કે આધિ એટલે જે બીજાને સ્વાધીન કરવામાં આવે છે તે. તેના બે ભેદ છે. એક ડરાવેલ વખતે પાછું લેવું અને બીજું પૈસા પાછા મળે ત્યાં સુધી રાખવું. હારીત—કે ધરેણે આપતી વખતે ધરેણે મૂકવાની રકમ (અંવેજ) જેવી હોય તેવીને તેવીજ રાખી મૂકવી નોંધએ. પણ તેમ ન રાખેતો શાહુકારને બાજ મળે નહિ. પણ અંવેજનો નાશ થવાથી તેની મુદલ રકમ પણ ભય. વ્યતિક્રમ એટલે તારણનો નાશ. વાસ્તવશ્ય—કે અંવેજ ફક્ત રાખી મૂકવા વાસ્તે આપ્યો હોય તેનો ઉપયોગ કરવાથી અથવા ઉપયોગ કરવાને વાસ્તે આપ્યો હોય તો તેની ખરાબી કરવાથી બાજ મળે નહિ. હવીત બગાડીને નિરૂપયોગી કરેલું. કાત્યાયન—કે ધરેણે મૂકનારની સંમતી શિવાય અને ધરેણે મૂકેલી વસ્તુના ધરણ શિવાય ધરેણે મૂકેલી વસ્તુને કોઈ કામે લગાડે તો તે કામનો નફો શાહુકાર પામેથી તે વસ્તુના માલિકને અપાવે. અથવા શાહુકારને બાજ આપવું નહિ. કર્મકારયેત એટલે ઉપયોગ કરે. કર્મફલમ્ એટલે વાસણ વગેરે.

અંવેજનો નાશ થવા સંબંધી.

યાજ્ઞવલ્ક્યઃ નષ્ટોદયોવિનષ્ટશ્વદૈવરાજકૃતાદતે નષ્ટોવિકૃતિંગતઃપૂર્વ
વત્કૃત્વાદેયઃ બૃહસ્પતિઃ મુક્તેત્વસારતાંપ્રાપ્તેમૂલહાનિઃપ્રજાયતેઆધે
ર્વિનાશેતન્મૂલ્યંદાતવ્યમિત્યાહવ્યાસઃગૃહીતૃદોષાન્નષ્ટશ્વદ્વંધોહેમાદિ
કોભવેત્ ઋણંસલામંસંશોધ્યતન્મૂલ્યંદાપયેદુની નારદઃ વિનષ્ટેમૂ
લનાશઃ સ્યાદૈવરાજકૃતાદતે મનુઃ મૂલ્યેનતોષયેષ્ઠૈનમાધિસ્તેનોન્ય
થાભવેત્ બૃહસ્પતિઃ દૈવરાજોપઘાતેનયત્રાધિર્નાશમાપ્નુયાત્તત્રાધિંદા
પયેદ્વદ્યાત્સોદયંવાધનંઋણી વ્યાસઃ દૈવરાજોપઘાતેનનદોષોધનિનઃ
ક્વચિદિતિકાત્યાયનઃ નચેદુનિકદોષેણનિપતેદ્વાધિયેતવા આધિમ
ન્યંસદાપ્યઃસ્યાદ્દાનાન્મુચ્યેતનર્ણિકઃ યાજ્ઞવલ્ક્યોપિ આધેઃસ્વીકૂર

નાત્સિદ્ધિરક્ષ્યમાણોપ્યસારતામ્ યાતશ્ચેદન્યઆધેયોધનભાગવાધની
 ભવેત્ નારદઃ આધિસ્તુદ્ધિવિધઃ પ્રોક્તોજંગમસ્થાવરસ્તથા સિદ્ધિર
 સ્યોભયસ્યાપિભોગોયદ્યસ્તિનાન્યથા વસિષ્ઠોપિ તુલ્યકાલેનિસૃષ્ટાનાં
 લેખ્યાનામાધિકર્મણિ યેનમુક્તંભવેત્પૂર્વતસ્યાધિર્બલવત્તરઃ સઽવ
 યદ્યેકદિવસેતૌતુમોક્તુકામાવુપસ્થિતૌ વિભજ્યાધિઃસમસ્તત્રમોક્ત
 વ્યઙ્ગિતિનિશ્ચયઃ કાત્યાયનઃ આધિમેકંદ્વયોર્યસ્તુકુર્યાત્તંપ્રાતિયદ્ભવેત્
 તયોઃપૂર્વકૃતંગ્રાહ્યંતત્કર્તાચોરદંડમારુ

યાતવલ્લ્ય કહે છે કે દેવકૃત અને રાજકૃત ઉપદ્રવ શિવાય અવેજનો નાશ થાય તો
 શાહુકારે તે બરી આપવું જોઈએ, નાશ એટલે ખરાબ કરવું; બગાડી નાખવું. તેમ થાયતો
 પૂર્વવત સાજું કરી આપવું. બૃહસ્પતિ કહે છે કે અવેજનો ઉપભોગ કરવાથી તે અવેજ
 નકામો થઈ જાય તો મુદલ રકમ નાશ પામે એમ સમજવું. બાસનું એવું કહેવું છે કે
 અવેજનો નાશ થાય તો તેનું મુલ આપવું. સ્મૃતિ;—સોનુ અથવા બીજી કોઈ પણ મુલ્ય-
 વાન વસ્તુ અવેજ તરીકે મૂકેલી હોય તે શાહુકારની કસુરથી નાશ પામે તો કરજદારે શાહુ-
 કારનું બાજ મુદલ આપવું અને; શાહુકારે તે અવેજની કીમત કરજદારને આપવી
 જોઈએ. નારદ—કે આસમાની સુલ્તાની ઉપદ્રવ વિના બીજા કારણથીજે અવેજનો નાશ
 થાય તો મુદલ રકમ છુડે. મનુ—કે ઘરેણે મૂકેલી વસ્તુની કીમત શાહુકારે દેણદારને આપ-
 વીજ જોઈએ. નહિ તો ઘરેણે રાખનારાએ ગીરવીમાલ ચોરી એમ કહેવાય. બૃહસ્પતિ—કે
 આસમાની સુલ્તાની આકૃતથી અવેજનો નાશ થાય તો દેણદાર પાસેથી બીજી અવેજ
 અથવા બાજ સુધાં મુદલ આપવું જોઈએ. બાસ—કે આસમાની સુલ્તાની આકૃતના
 કારણથી અવેજનો નાશ થાય તેમાં શાહુકારની કંઈ કસુર નથી. કાત્યાયન—કે શાહુકારની
 કસુર શિવાય બીજા કારણથી અવેજનો નાશ થાય તો દેણદાર પાસેથી બીજી અવેજ
 આપાવવા જોઈએ. કારણ કે તે કરજમાંથી મુક્ત થયેલો નથી. યાતવલ્લ્ય—કે ઘરેણે મૂકેલી
 વસ્તુનો કરાર પૂરો થવા માટે ઘરેણે મુકેલી રકમનો સ્વીકાર થવો જરૂર છે. આપેલો અ-
 વેજ રાખવા વાસ્તે યોગ્ય ઉપાય કર્યા છતાં પણ તેનો નાશ થાય તો તેને ઠેકાણે બીજી
 અવેજ આપવા જોઈએ. અથવા શાહુકારે ધોરેલું કરજ તેને પાંચું મળવું જોઈએ. નારદ—
 કે અવેજ બે પ્રકારના છે સ્થાવર અને જંગમ એ બંને અવેજ આપનારનો પ્રત્યક્ષ ભો-
 ગવટો હોય તો તે અવેજ કાયદેસર કહેવાય. પ્રત્યક્ષ ભોગવટો ન હોય તો બાજબી ગણાય
 નહિ. વસિષ્ઠનું પણ એવુંજ વચન છે. એક દિવસે એકજ અવેજ સંબંધી અનેક દસ્તાવેજ
 થયા હોય તો જેના તાબામાં તે અવેજ પ્રથમ આવે તેનો હક વિશેષ છે. તેજ સ્મૃતિકાર
 કહે છે કે ઘરેણે મુકવાની એકજ વસ્તુનો હવાલો લેવા વાસ્તે બંને શાહુકાર આવે તો તે
 વિશે એવા નિયમ છે કે તે ઘરેણે મુકવાની રકમના બે સરખા વિભાગ કરીને તે બંનેજણે

થધને ભાગવટો કરવો. કાત્યાયન—કે કોઈ માણસ એકજ ધરેણે મુકવાની મિલકત એ શા-
હુકારને આપે તો તેમાંથી જેને પહેલું આપ્યું હોય તેનો હક કાયમ સમજવો. અને એ
પ્રમાણે એકજ વસ્તુ બંને જણને ધરેણે આપનાર માણસને ચોરની પેઠે શિક્ષા કરવી.

અવેજ મ્યારે કુમેછે.

યાજ્ઞવલ્ક્યઃ આધિઃપ્રણયેદ્વિગુણેધનેયદિનમોચ્યતે કાલેકાલકૃ
તોનયેત્ફલભોગ્યોનનયતિ બૃહસ્પતિઃહિરણ્યેદ્વિગુણીભૂતેપૂર્ણકાલે
ધૃતાવધૌ બંધકસ્યધર્નાસ્વામીદ્વિસપ્તાહંપ્રતીક્ષ્યતુ વ્યાસઃ ગોપ્યાધિ
દ્વિગુણાદૂર્ધ્વકૃતકાલઃકૃતાવધેઃ આવેદયત્વાર્ણિકુલેભોક્તવ્યસ્તદનં
તરમ્ બૃહસ્પતિઃ હિરણ્યેદ્વિગુણીભૂતેમૃતેનષ્ટેધર્માર્ણિકે દ્રવ્યંતદીયંસં
ગૃહ્યવિક્રીણીતસસાક્ષિકમ્ યાજ્ઞવલ્ક્યઃ ચરિત્રબંધકકૃતંસવૃજ્યા
દાપયેદુનમ્ સત્યંકારકૃતંદ્રવ્યં દ્વિગુણંપ્રતિ દાપયેત્ ધનિ
કવિશ્વાસે નાત્પદ્રવ્યાર્થમતિ બહુમૂલ્યઃ સ્થાપિતશ્વેદાણિ ક
વિશ્વાસેનવા અત્યલ્પમૂલ્યો પિબહુદ્રવ્યાર્થસ્થાપિતશ્વેત્તચ્ચરિત્રબંધ
કં અથવાચરિત્રંગંગાસ્નાનાદિપુણ્યમાધીકૃતંચરિત્રબંધકં એતદુભ
એતદુભયવિધમપિચરિત્રબંધકંદ્વિગુણીભૂતેપિદ્રવ્યેનનયતિ દ્વિગુણી
ભૂતમપિદ્રવ્યમેવદેયંનાધિનાશઙ્ગતિ સત્યંકારકૃતંતદાપિદ્વિગુણીભૂતે
પિદ્રવ્યેનનયતીત્યર્થઃ સએવ ઉપસ્થિતસ્યમોક્તવ્યઞ્ચાધિસ્તેનોન્ય
થાભવેત્ પ્રયોજકેસતિધનંકુલેન્યસ્યાધિમાપ્રુયાત્ તત્કાલઠ્ઠતમૂ
લ્યોવાતત્રતિષ્ઠેદવૃદ્ધિકઃ ઉત્તમર્ણેસંનિહિતેતસ્યકુલેન્યસ્યહસ્તેસ
વૃદ્ધિકંધનંદત્વાધિર્ગ્રાહ્યઃ આધિવિક્રયેણતુદિત્સાયાંતત્કાલંમૂલ્યંકૃ
ત્વાવૃદ્ધિરહિતઃસ્થાપ્યિત્યર્થઃ બૃહસ્પતિઃ ક્ષેત્રાદિકંયદાભુક્તમુત્પન્ન
મધિકંતતઃ મૂલોદયંપ્રવિષ્ટંચેત્તદાધિપ્રાપ્તુયાદ્ગુણી યાજ્ઞવલ્ક્યઃ યદાતુ
દ્વિગુણીભૂતમૃણમાંધૌતદાખલુ મોચ્યઆધિસ્તદુત્પન્નેપ્રવિષ્ટેદ્વિગુણેધને

યાત્તવલ્ક્ય—કે મુદ્દલ રકમ બમણી થયા છતાં ધરેણે મૂકેલી રકમ જે છોડાવે નહીં

તો તે ફુલી જાય છે. છોડાવવાની મુદત ઠરાવી હોય તો તે મુદત પૂરી થયાથી જો છોડાવે નહીં તો પણ તે ફુલી જાય છે. પણ ઉત્પન્ન લેખને અવેજ જમનો તેમ રાખવા એવા કરાર હોય તો તે અવેજ કોઈ વખત નાશ થતો નથી. બૃહસ્પતિ—કે સોના ઉપર ધીરેલું કરજ બમણું થાય અને છોડાવવાની મુદત ઠરાવેલી હોય તો તે મુદત પૂરી થયા પછી શાહુકાર મૂકેલા અવેજનો માલિક થાય છે. મતલબ કે તે અવેજ ફુલે છે. વ્યાસ—કે મુદતની રકમ બમણી થયા પછી કરજદારના કુટુંબના માણસોને તે સંબંધી બબર આપવી અને તેટલામાં જો તે રકમ છોડાવી ન જાય તો તે રકમપર શાહુકારની માલકી થાય છે. બૃહસ્પતિ—કે સોના ઉપર આપેલી રકમ બમણી થાય અને કરજદાર મરી જાય કે નાશી જાય તો તે અવેજ શાહુકાર લેખને સાક્ષિઓ રાખી વેચા દેવો. યાસવલ્ક્ય—કે ચરિત્રરૂપ અવેજ (વિશ્વાસ ઉપર મૂકેલ અવેજ) ઉપર કાઠેલું કરજ બાજ સુધાં અપાયલું; અને જંગમ વસ્તુ સ્થાનમાં આપીને કાઢેલા કરજના બમણા પૈસા અપાવવા. સ્મૃતિમાં ચરિત્રબંધકકૃત્ત્વ એવા શબ્દ છે એનો અર્થ એવો છે કે શાહુકારના વિશ્વાસને લીધે થોડા દ્રવ્યને અર્થ ભારે મૂલની રકમ તેને અવેજમાં આપી હોય અથવા દેણદારના વિશ્વાસને લીધે ઘણા થોડા મુલની રકમ અવેજમાં રાખીને ઘણું દ્રવ્ય ધીરું હોય તો તેને ચરિત્રબંધક કહે છે. અથવા ગંગા સ્નાનાદિક પુણ્ય અવેજ તરીકે આપ્યું હોય તેને પણ ચરિત્રબંધક કહે છે. એ બંને પ્રકારનું ચરિત્રબંધક બમણું દ્રવ્ય થયા છતાં પણ નાશ પામતું નથી. મુદત રકમ બમણી થાય તો પણ દામજ અપાવવા પણ ગોરવી મૂકેલો માલ ફુલી જતો નથી એ મતલબ છે. સવ્યંકારકત્ત્વ એટલે અવેજ દાખલ કંઈ જંગમ વસ્તુ મૂકીને કરજ કાઢ્યું હોય તો પણ અવેજ ફુલી જતો નથી એવો અર્થ છે. તેજ સ્મૃતિકાર કહે છે કે કરજ પાછું આપવાને તૈયાર થઈને દેણદાર પોતાની ધરેણે મૂકેલી વસ્તુ જે વખતે માગે તે વખતે અવેજ પાછો આપવો જોઈએ પણ ધીરનાર અવેજ પાછો ન આપે તો તે ચોરની શિક્ષાને પાત્ર થાય છે. ધીરનાર ન હોય તો ધીરનારના કુળનું જે હોય તેને તેનું કરજ પાછું આપીને ધરેણે મૂકેલી વસ્તુ પાછી લેવી. અથવા તે વખતના બબર ભાવ પ્રમાણે તે અવેજની કીમત ઠરાવીને મરજી હોય તો ધીરનારની પાસે તે રકમ બાજ સિવાય રહેવા દેવી. અને અર્થ એવો છે કે કરજ ધીરનાર તે વેળાએ હાજર ન હોય તો ધીરનારના કુટુંબના માણસોને બાજ મુદત સુધાં ધન આપીને ધરેણે મૂકેલી રકમ લેવી પણ અવેજ વેચા નાખીને કરજમાંથી મુક્ત થવાની દેણદારની મરજી હોય તો તે અવેજની કીમત ઠરાવીને બાજ સિવાય તે રકમ ધીરનારની પાસે રહેવા દેવી. મતલબ કે કીમત કરાવે તે દિવસથી બાજ બંધ થાય. બૃહસ્પતિ—કે એતર વગેરે ધરેણે મૂકેલી મિત્રકતનું, ભાગવટો કરવાથી જે ઉત્પન્ન આવે તે ઉત્પન્ન મુદત રૂપૈયા કરતાં વધી જતું હોય તો દેણદારને તે એતર વગેરે ધરેણે મૂકેલી મિલકત પાછી મળવી જોઈએ. યાસવલ્ક્ય કહે છે કે અવેજ ઉપર આપેલું કરજ બાજના કારણથી મુજ રકમથી બમણું થયું હોય અને ધીરનારને ધરેણે મૂકેલી રકમના ઉત્પન્નમાંથી મુદત રકમથી બમણું ઉત્પન્ન મળ્યું હોય તો તે ધરેણે મૂકેલી રકમ દેણદારને પાછી આપવી જોઈએ.

જામીન વિષે.

પ્રકાર.

અથપ્રતિભૂઃ તત્ત્રવિધ્યમાહયાજ્ઞવલ્ક્યઃ દર્શનેપ્રત્યયેદાનેપ્રાતિભા
વ્યંવિધીયતે તત્પ્રત્યયઃસમીચીનોયમિત્યુત્કાવિશ્વાસોત્પાદનં બૃહ
સ્પતિસ્તુચાતુર્વિધ્યમાહબ્રાહ્મકોદર્શયામીતિસાધુરિત્યપરોબ્રવીત્ દા
તાહમેતદ્રવિષમર્પયામીતિચાપરઃઅર્પયામિદાપયિષ્યામીત્યર્થઃ કા
ત્યાયનઃ નષ્ટસ્યાન્વેષણર્થંતુદેયંપક્ષત્રયંપરમ્ યદ્યસૌદર્શયેત્તત્રમો
ક્તવ્યઃપ્રતિભૂર્ભવેત્ પક્ષત્રયમિત્યુપલક્ષણં યાવત્કાલોપેક્ષિતસ્તાવં
તંદદ્યાદિત્યર્થઃ

યાતવશ્ય—કે જમીન ત્રણ પ્રકારના છે. કોઈને હાજર કરવા વાસ્તે, ખાતરી આપવા માટે અથવા ચુકાદો કરવા વાસ્તે જમીન કરવાનું કહેલું છે. પ્રત્યઃ આ માણસ સારો છે. એમ કહીને વિશ્વાસ ઉત્પન્ન કરવો. બૃહસ્પતિ જમીનના ચાર પ્રકાર કહેછે તેમાંના પહેલા પ્રકારનો જમીન એમ કહેછે કે હું ફલાણાને ખતાવુંછું. બીજા પ્રકારનો એમ કહેછે કે એ માણસ સારો છે. ત્રીજો એમ કહેછે કે એના બદલાના પૈસા હું આપીશ. ચોથો એમ કહેછે કે હું અપાવીશ. સ્મૃતિમાં અર્પયामિ એમ લખેલું છે, તેનો અર્થ અપાવીશ. એવો કરવો. કાત્યાયન—કે નાશી ગયેલાની શોધને અર્થે જમીનને ત્રણ પખવાડીયાં જોટલી મુદત આપવી. એટલી મુદતમાં જો તે કરજદારને ખતાવે તો તે જમીનને છોડી મૂકવો. સ્મૃતિમાં ત્રણ પખવાડીયાં કહેલું છે એ માત્ર ઉપલક્ષણ છે. અર્થાત્ શોધી કાઢવાને જોટલી કાળ જોઈએ તેટલો વખત તેને આપવો.

હાજર કરવા વિષે.

કાત્યાયનઃ દર્શનપ્રતિભૂયસ્તંદેશોકાલેનદર્શયેત્ નિબંધમાવહેત્તત્ર
દૈવરાજકૃતાદતે નિબંધમાવહેદુનિકદ્રવ્યંદદ્યાત્ બૃહસ્પતિઃ આદ્યૌ
તુવિતથેદાપ્યૌત્કાલાવેદિતંધનમ્ ઉત્તરૌતુવિસંવાદેતૌવિનાતત્સુતૌ
તથા કાત્યાયનઃપ્રાતિભાવ્યાગતંપૌત્રૈર્દાતવ્યંનતુતત્કચિત્પુત્રેણાપિ
સમંદેયમૃણંસર્વત્રપૈતૃકં વ્યાસોપિ ઋણંપૈતામહંપૌત્રઃ પ્રાતિભાવ્યાગ
તંસુનઃ સમદદ્યાત્તત્સુતૌતુનદાપ્યાવિતિનિશ્ચયઃપૈતામહમૃણંપૌત્રોમૂલ્લ

માત્રંદદ્યાત્પ્રાતિભાવ્યાગતંસુતોપિમૂલમાત્રંદદ્યાત્ इदंतुद्रव्यमगृही
 त्वाप्रातिभाव्यांगीकारे द्रव्यग्रहणेप्रातिभाव्यांगीकारे'તુપુત્રપૈશ્ચ
 ભ્યામપિસવૃદ્ધિકંદેયમ્ તથાચકાત્યાયનઃ ગૃહીત્વાબંધકંયત્રદર્શને
 સ્યસ્થિતોભવેત્ વિનાપિત્ર્યધનાત્તસ્માદ્વાપ્યઃસ્યાત્તદ્દર્શનંસુતઃ

કાસ્યાયન—કે કરજદારને હાજર કરવા વાસ્તે થયેલા જામીન તેને અમુક વખતે અને અમુક જગોએ હાજર કરવાનો ડરાવ કર્યો હોય, ત્યાં આસમાની સુધતાની આકૃત સિવાય તેને હાજર ન કરે તો કરજદારની વતીનું કરજ તેની કને અપાવવું. સ્મૃતિમાં નિબંધમાવહેતું એવા શબ્દ છે તેનો અર્થ એવા કે લેણદારનું લેણું આપવું. બૃહસ્પતિ—કે પહેલા બે પ્રકારના જામીન પાસેથી ડરાવ પ્રમાણે સરત પૂરી ન પડે તો લીધેલું કરજ ડરાવેલે વખતે અપાવવું. બાકીના બે જામીન પાસેથી અથવા તે ન હોય તો તેના છોકરાઓએ તેમના ઉપર કૃરિયાદ થયાથી તેજ પ્રમાણે કરજ આપવું જોઈએ. કાસ્યાયન—કે જામીની સંબંધી કરજ દિકરાના દિકરાએ આપવાની જરૂર કોઈ સ્થળમાં નથી; અને છોકરાઓએ પણ આપના દેવામાંથી મુદલ જેટલુંજ કરજ આપવું જોઈએ. બાસ પણ કહેછે કે આપના આપનું કરેલું કરજ પૌત્રે અને જામીનીનું કરજ દિકરાએ મુદલ જેટલુંજ આપવું. પણ આપનું કરજ પૌત્રના છોકરા પાસે તથા જામીનીનું કરજ છોકરાના છોકરા પાસે અપાવવું નહીં એ નિશ્ચય છે. મતલબ કે દાદાનું કરજ પૌત્રે મુદલ જેટલુંજ આપવું. અને તે કરજ જામીનીનુંબદલ હોય તો છોકરાઓ પણ મુદલ માત્રજ આપવું. પણ આ નિયમ પૈસા ન લેખને જામીન થયો હોય ત્યાંજ માત્ર લાગુ પડેછે. પણ પૈસા લેખને જામીન થયો હોય તો પુત્ર અને પૌત્ર એમણે બાજ સુધાં કરજ આપવું જોઈએ. વળી કાસ્યાયન એમ કહેછે કે કરજદાર પાસેથી આવેજ લેખને તેને હાજર કરવા વાસ્તે કોઈ માણસ જામીન થયો હોય તો જામીની સંબંધી કરજ છોકરાઓને આપ પાસેથી મિલકત મળેલી ન હોય તોપણ તેમની પાસેથી અપાવવું.

જામીનીનું કરજ હિસ્સા પ્રમાણે આપવું.

याज्ञवल्क्यः बहवःस्युर्यदिस्वांशैर्दद्युःप्रातिभुवोधनम् एकच्छायाश्रि
 तेष्वेषुधनिकस्ययथारुचि अहमेवसर्वदास्यामीतिप्रत्येकंप्रतिज्ञाए
 कच्छायातामाश्रितेष्वापन्नेषुधनिकेच्छायायःकश्चिद्दद्यात् अंशैर्दा
 स्यामइतिप्रतिज्ञायांतुतथादेयमित्यर्थःकात्यायनः एकच्छायाप्रावि
 ष्टानांदाप्योयस्तत्रदृश्यतेप्रोषितेतत्सुतःसर्वपित्रंशात्तुमृतेसुतः पित्रं
 शात्पित्रंशानुसारेण

યાસવલ્ક્ય— એક કરતાં વધારે જમીન હોય તો જમીનીનું કરજ બધાએ પોતાને ભાગે પડવું આપવું. પણ પ્રત્યેક જમીન જુદો જુદો થયો હોય તો તેમાંથી જમીન પાસે ધીરનાર ભાગે તેણે આપવું. સ્મૃતિમાં એકચ્છાય શબ્દ છે તેનો અર્થ હું એકલો કરજ આપીશ એવી પ્રત્યેક જમીન જુદી જુદી કરેલી સરત. આ સરત પ્રમાણે કરાર કરનારાઓમાંથી ધીરનાર ભાગે તે પ્રમાણે ગમે તે એકે કરજ આપવું પણ અમે વિભાગ પ્રમાણે આપીશું એવો કરાર કર્યો હોય તો તે પ્રમાણે આપવું, એવો અર્થ છે. કાસાયન— આખું કરજ આપવાની સરત કરીને થયેલા અનેક જમીનમાંથી જે વખતે જે હાથ લાગે તેણે કરજ આપવું. જમીન પરદેશ ગયો હોય તો તેના છોકરાઓએ બધું કરજ આપવું. પણ બાપ મરી ગયો હોય તો હિસ્સા પ્રમાણે બાપને હિસ્સે જે કરજ આવે તે કરજ આપવું. વિવંશાત્ એટલે જમીનના કરજમાંથી બાપને હિસ્સે આવેલું કરજ.

જમીન આવેલું કરજ કરજદારે આપવું.

યાજ્ઞવલ્ક્યોપિ પ્રતિભૂર્દાપિતોયત્તુપ્રકાશંધનિનાંધનમ્ દ્વિગુણંપ્રતિ
દાતવ્યમૃણિકૈસ્તસ્યતદ્ભવેત્ વૃહસ્પતિઃ પ્રાતિભાવ્યંચયોદયાત્પીડિત
પ્રાતિભાવિતઃ ત્રિપક્ષાત્પરતઃ સૌર્ષદ્વિગુણંલઘુમહાતિ

યાસવલ્ક્ય— જમીન પાસેથી લેણદારનું કરજ પ્રસિદ્ધ રહેતે અપાવ્યું હોય તો જેટલું કરજ જમીન આપ્યું હોય તેથી બમણી રકમ કરજદાર પાસેથી જમીનને અપાવવી. વૃહસ્પતિ— લેણદારે જમીનને પીડા કર્યા ઉપરથી જમીનનું કરજ જમીન આપે તો તે પછી દોડમહિના પછી કરજદાર પાસેથી મુદતકરતાં બમણી રકમ લેવાનો જમીનને અધિકાર છે. કરજનું વસુલ.

અથોત્તમર્ણસ્યઋણગ્રહણપ્રકારઃ વૃહસ્પતિઃ પ્રતિપન્નમૃણંદાપ્યઃસા
માદિભિરુપક્રમૈઃ ધર્મોપધિવલાત્કારૈર્ગૃહસંરોધનેનચ પ્રતિપન્નમધમ
ર્ણેનાંગીકૃતમ્ ઉપક્રમૈરુપાયૈઃ તાન્વિવૃણોતિસેવ સુહૃત્સંબંધિસંદિ
ષ્ટૈઃસામોક્તયાનુગમેનચ પ્રાયેણવાઋણીદાપ્યોધર્મણુદાહૃતઃછદ્ધ
નાયાચિતંચાર્થમાનીયઋણિકાદ્ધની અન્વાહિતાદિસંગૃહ્યદાપ્યતેય
ત્રસોપધિઃ બધ્વાસ્વગૃહમાનીયતાડનાદૈરુપક્રમૈઃ ઋણિકોદાપ્યતેય
ત્રવલાત્કારઃસકીર્તિતઃપુત્રદારપશૂન્બધ્વાઋત્વાદારોપવેશનમ્ યત્ર
ર્ણિકોદાપ્યતેર્યતદાચરિતમુચ્યતે અનુગમોઅનુસરણપ્રાયઃપ્રાર્થના
અન્વાહિતમન્યસ્મૈદાનુંદત્તમલંકારાદિ ધર્માદ્યુપાયાનાંનિયમમાહકા

ત્યાયનઃ રાજાનંસ્વામિનંવિપ્રંસાંત્વેનૈવપ્રદાપયેત્ રિક્વિથનંસુહદંવાપિ
 છલેનૈવપ્રદાપયેત્ વાણિજઃકર્ષકાશ્ચૈવશિલ્પિનશ્ચાત્રવીદુગુઃ દેશાચા
 રેણદાપ્યાઃસ્યુર્દુષ્ટાન્સંપીઙ્યદાપયેત્ સૅવ ધાર્યૌવરુદ્ધસ્ત્વણિકઃપ્રકા
 શંજનસંસાદિ યાવદ્દેયંતદાદેયંદેશાચારસ્થિતિર્યથા અવરુદ્ધસ્યવિ
 ણ્મૂત્રશંકાયામવરોધનંનિષેધતિસૅવ વિણ્મૂત્રશંકાયત્રસ્યાદ્યાર્યમા
 ણસ્યદેહિનઃ પૃષ્ઠતશ્ચાનુગંતવ્યોનિબંધવાસમુત્ત્મજેત્ નિબંધંસ્વપ્રતિ
 નિધિભૂતંપુત્રાદિકં અવરુદ્ધોદર્શનપ્રતિભુવંગૃહીત્વાભોક્તુમોક્તવ્યઙ્
 સ્યાહસૅવ સકૃતપ્રતિભૂશ્ચૈવમોક્તવ્યઃ સ્યાદ્દિનેદિને આહારકાલે
 રાત્રૌવનિબંધેપ્રતિભૂઃસ્થિતઃ યોદર્શનપ્રતિભૂવંનાધિગચ્છેન્નચાશ્રયેત્
 સચારકેનિરોદ્ધવ્યઃસ્થાપ્યોવાવેદ્યરાક્ષિણઃ નચારકેનિરોદ્ધવ્યઆર્યઃ
 પ્રત્યાયિકઃસુચિઃ સોનિબંધઃપ્રમોક્તવ્યોનિવદ્ધઃશપથેનચાનચાશ્રયે
 ન્નદદ્યાત્ ચારકેકારાગારે રક્ષિણોરક્ષકાનાવેદ્યસ્થાપ્યઃ પ્રત્યાયિ
 કઃવિશ્વાસ્યઃ

હવે ધીરનારે કરજી શી રીતે વસુલ કરવું તેનો પ્રકાર. બૃહસ્પતિ—દેણુદારે કબુલ
 કરેલું કરજ વસુલ કરવાનો ઉપાય—સામાદિ ઉપાયથી એટલે ધર્મથી, પ્રપંચથી બળાત્કાર
 થી અને ધરમાં પૂરી રાખવાથી કરજ વસુલ કરી શકાય છે. પ્રતિપત્તિ—દેણુદારે કબુલ
 કરેલું. ઉપક્રમ—ઉપાયો વડે તે ઉપાયનું સ્પષ્ટિકરણ તેજ સ્મૃતિકાર કરી ખતાવે છે કે દેણુ-
 દારના સ્નેહીને સંમંધીની મારફતે તેને કહેવડાવવાથી, સમજાવવાથી, તેની પાછળ લાગવાથી
 વિશેષે કરીને કરજદાર પાસેથી કરજ આપાવવું. એ યથા ન્યાય રસ્તો છે. બ્યારે લેણુદાર
 કંઈ બાનું કાઢીને દેણુદાર પાસેની કોઈ વસ્તુ ઉછીની માગી આણીને અથવા બીજાને
 આપવા વાસ્તે દેણુદારે આપેલી એકાદી વસ્તુ લેણુદાર દબાવી એસીને પોતાનું લેણુ પતા-
 વવાની તેને ફરજ પાડે છે. ત્યારે તે ઉપાયને છળ અથવા પ્રપંચ કરીને કહે છે. દેણુદારને
 બ્યારે બાંધીને પોતાને ઘેર લાવી તાડનાદિ ઉપાયથી કરજ વસુલ કરવામાં આવે છે ત્યારે
 તે ઉપાયને બળાત્કાર કહે છે. બ્યારે દેણુદારની સ્ત્રી, છોકરાં અને દોરઢાંકને બાંધીને ધરના
 બારણામાં બેશીને લેણુદાર કરજનું વસુલ કરે ત્યારે આચરિત એટલે પ્રતિબંધ કરેલો સમ-
 જવો. અનુગમઃ પાછળ પડવું. પ્રાયઃ પ્રાર્થના અનવાહિ—બીજાને આપવાના અલંકાર વગેરે
 ધર્માદિક ઉપાયની યોજના કરવા વિશે કાત્યાયન વિશેષ નિયમ કહે છે કે રાજા, સ્વામી અને
 બ્રાહ્મણ તેમની પાસેથી સલાહ સમજણથી કરજ વસુલ કરવું. વારસ અને સ્નેહીઓ પાસેથી

કપટવડે વસુલ કરવું. વાણિયા, ખેડુત, કારીગર એમની પાસેથી દશાચ્ચાલ પ્રમાણે કરજ વસુલ કરવું; એમ ભૂયુએ કહેલું છે. દુષ્ટ પુરુષો પાસેથી બળાત્કાર કરવાવડે ધન વસુલ કરવું. તેજ સ્મૃતિકાર વળી એમ કહે છે કે એકઠા મળેલા લોકોની આગળ દણુદારને એસી આણીને તે જગોએ તેને કરજનો નીકાલ કરતાં સુધી દશાચ્ચાલ પ્રમાણે કેદમાં બેસાડવો કેદમાં બેસાડેલા દણુદારને પેશાબ કરવા કે દિશાએ જવાના સંબંધમાં અટકાવ કરવો નહિ. એ વિશે તેજ સ્મૃતિકાર કહે છે કે કેદમાં બેસાડેલા માણસને ઝાડો કે પેશાબ કરવા જવું હોય તો તેને જવા દેવો પણ તે નાશી ન જાય માટે તેની સાથે જવું. અથવા તેની પાસેથી હાજર જમીન લેવા સ્મૃતિમાં નિર્બંધ શબ્દ છે તેનો અર્થ પુત્ર વગેરે પોતાને બદલે જે જમીન થયો હોય તેને કેદમાં પુરેલા દણુદારને હાજર જમીન લેખને જમવાની રજા આપવી તે વિશે એજ સ્મૃતિકાર કહે છે કે કેદમાં પુરેલા દણુદારને હાજર જમીન આપ્યા ઉપરથી જમતી વખતે અને રાત્રે કેદમાંથી છોડવો. પણ તેટલી વખત તેના જમીનને કેદમાં રાખવો. હાજર જમીન જેનાથી આપી શકાતો નથી અથવા જે આપતો નથી તેને ખહેરેગીરીના તાબામાં સોંપવો. અથવા તુરંગખાનામાં મોકલવો. જે માણસ સજ્જન, પ્રમાણિક અને પવિત્ર હોય તેને જમીન લીધા વિના અથવા સોગનથી બાંધીને છોડવો સ્મૃતિમાં નિષ્ક્રયેત એવો શબ્દ છે તેનો અર્થ ન આપે. ચારકે એટલે કેદખાનામાં રક્ષિણઃ એટલે ખહેરેગીરીને નિવેદન કરીને બેસાડવો. પ્રત્યાયિકઃ એટલે વિશ્વાસ રાખવા જેવો.

દણુદાર અસમર્થ હોય તો.

बृहस्पतिः पूर्णावधौ शांतलाभमृणमुद्राहयेदुनीकारयेद्वा ऋणीलेख्यं
चक्रवृद्धिव्यवस्थया पूर्णावधौ द्वैगुण्यादिके जाते अतएव शांतलाभतो
पपद्यते धनी ऋणमुद्राहयेद्दृहीयात् वृद्धिमापिमूले प्रक्षिप्य तस्यापिवृ
द्धिकरणं चक्रवृद्धिः नारदः अथ शक्तिविहीनः स्यादृणी कालविपर्य
यात् शक्त्यपेक्षमृणं दाप्यः काले काले यथोदयम् मनुः कर्मणापि स
मंकुर्यादुनिकस्याधमर्णिकः समोपकृष्टजातिश्च दद्याच्छ्रेयांस्तु तच्छ
नैः यत्तु याज्ञवल्क्यः हीनजातिं परिक्षीणमृणार्थं कर्मकारयेत् ब्राह्मण
स्तु परिक्षीणः शनैर्दाप्यो यथोदयमिति तत्र ब्राह्मणपदमुत्कृष्टजाति
परम् सएव प्रपन्नं साधयन्नर्थं न वाच्यो नृपतेर्भवेत् साध्यमानो नृपंगच्छ
नृदंडं दाप्यश्च तद्धनं बृहस्पतिः प्रतिपन्नस्य धर्मोयं व्यपलापी तु संसदि
लेख्येन साक्षिभिर्वापि भावयित्वा प्रदाप्यते नरोदुव्यः क्रियावादी सं

દિગ્ધેર્યેકથંચન આસેધયંસ્ત્વનાસેધ્યંડંઙ્ગોભવતિધર્મતઃ આસેધો
 રાજાજ્ઞયાવરોધઃસર્વ પ્રદાતવ્યંયદુવતિન્યાયતસ્તદ્દામ્યહમ્ એવં
 યત્રર્ણિકોબ્રુતેક્રિયાવાદીસઙ્ગચ્યતે કાત્યાયનઃ પીડયેત્તુધર્નીયત્રઋ
 ણિકંન્યાયવાદિનમ્ તસ્માદર્થાત્સહીયેતતત્સમંચાપ્રયાદમમ્ બૃહ
 સ્પતિઃ અનિવેદ્યતુરાજ્ઞેયઃસંદિગ્ધેર્યેપ્રવર્તેતે સપ્રસહ્યાવિનેયઃસ્યાત્સ
 ચાપ્યર્થોનસિદ્ધ્યતિ યમઃ ઋણિકસધનોયસ્તુદૌરાત્મ્યાન્નપ્રયચ્છતિ
 રાજ્ઞાદાપયિતવ્યઃસ્યાદ્દહીત્વાદ્વિગુણંતતઃ યાજ્ઞવલ્ક્ય. રાજ્ઞાધર્મર્ણિ
 કોદાપ્યઃસાધિતાદશકંશતં પંચકંચશતંદાપ્યઃપ્રાપ્તાર્થોત્ત્વૃત્તમર્ણિ
 કઃ દશકંદશોત્તરંપંચકંપંચોત્તરંદશાંશદ્વિત્યર્થઃ તત્રૈતાવંશૌરા
 જ્ઞોન્યદુત્તમર્ણસ્યેત્યર્થઃ દશકગ્રહણંનિર્ધનિકર્ણિકપરમ્ સધનેતુ
 વિશેષમાહનારદઃ ઋણિકઃસધનોયસ્તુદૌરાત્મ્યાન્નપ્રયચ્છતિ રાજ્ઞા
 દાપયિતવ્યઃસ્યાદ્દહીત્વાંશંતુવિંશકમ્ શતંપ્રતિવિંશતિરિત્યર્થઃ

બૃહસ્પતિ—બાળ મળવાની મુદત યદિ ગયાને લીધે જે બાળ જન્મતી વધતું નથી
 એમ થાય ત્યારે બાળ મુદલ સુધાં કરજ લેણુદારે વસુલ કરવું. અથવા ચક્રવૃદ્ધિ બાળ
 મળવાનો બીજો દસ્તાવેજ કરી લેવા. પૂર્ણાવૈષ્ણો—મુદલ બમણું થયું હોય ત્યારે એમ થવાથી
 માત્ર બાળ આગળ ચાલુ રહેવાનો સંભવ રહેશે નહિ. સ્મૃતિમાં ધર્મીક્રમદમાહ્યેત—લે-
 ણુદારે લેણું લેવું. ચક્રવૃદ્ધિ—મુદલ બાળમાં મળવાની એકંદરે રકમનું બાળ કરવું તે.
 નારદ—વિપરીતકાળ આવવાને લીધે દેણુદારે કરજ આવવાને અસમર્થ હોય તો તેની
 શક્તિ પ્રમાણે, જેમ તેની હાલત સુધરતી જાય તેમ તેમ, હજીતા બાંધીને તેની પાસેથી
 કરજ અપાવવું. મનુ—દેણુદારે લેણુદારના વર્ગનો અથવા તેથી ઉતરતા વર્ગનો હોય તો
 તેની પાસેથી અંગ મેહેનત કરાવીને કરજ વસુલ કરી લેવું. પણ લેણુદાર કરતાં તે સદતા
 વર્ગનો હોય તો ધીમે ધીમે હજીતા બાંધીને તેની પાસેથી કરજ અપાવવું. પણ સામર્થ્ય
 વિનાના હીન વર્ણના દેણુદારને ધનવાનને ઘેર કરજને બદલે અંગ મેહેનત કરાવવી પરંતુ
 બ્રાહ્મણને કરજ અદા કરવાને માટે સામર્થ્ય ન હોય તો તેની શક્તિ પ્રમાણે તેની પાસેથી
 ધીમે ધીમે કરજ અપાવવું. એવું યાત્રવલ્ક્યનું વચન છે પણ એ વચનમાંનો બ્રાહ્મણ શબ્દ
 ઉત્તમ વર્ણનો વાચક છે. જે સ્મૃતિકાર કહે છે કે લેણુદારે કચુલ કરેલું કરજ તે વસુલ
 કરે તેમાં તેને રાજ તરફથી દોષ મળે નહિ. પણ દેણુદારે પોતે કરજ કચુલ કરેલું છતાં
 પણ જો તે રાજ પાસે ફિર્યાદ જાય તો તેની પાસેથી કરજ અપાવીને રાજએ તેનો દંડપણ

કરવો. બૃહસ્પતિ—કુલ્લ કરેલા કરજ સંબંધી આવો નિયમ છે;—કરજદાર પોતાની જવાબદારી ના કુલ્લ કરે તો સાક્ષી પુરાવા લેઇને તેની પાસેથી કરજ અપાવવું. પણ દાવો સંશયિત હોય તો તે આવતમાં વાદીને દાવો કરવાની ઇચ્છા હોય તો તેને દાવો કરવાને કદીપણ અટકાવ કરવો નહિ. પણ જોને અટકાવ કરવો ન જોઇએ તેને કોઇ અટકાવ કરે તો તે અટકાવ કરનારને કાયદા પ્રમાણે દંડ કરવો. સ્મૃતિમાં આસેધ શબ્દ છે તેમો અર્થ રાજના હુકમથી અટકાવ કરવો. તેજ સ્મૃતિકાર કહે છે કે ઇનસાફી જે આપવું યોગ્ય હશે તે હું આપવા તૈયાર છું એ પ્રમાણે જ્યાં કરજદાર કહે ત્યાં તેને ક્રિયાવાદી સમજવો. કાસાયન ઇનસાફીની રહે વાદ કરતાં કરજદારને લેણદાર જો પીડા કરે તો તેના લેણાની રકમ તેને મળે નહિ તથા તેટલીજ રકમના દંડને પાત્ર તે થાય. બૃહસ્પતિ—સંશયવાળા દાવામાં રાજને ખચર આપ્યા શિવાય જે પોતાની મરજીથી લેણું વસુલ કરવાને કામ અચાવે છે તેને રાજ્યે પકડીને શિક્ષા કરવી અને તેનો દાવો રદ કરવો. યમ કહેછે કે દેણદાર પાસે પૈસા છતાં પણ કુટુંબીય પોતાનું કરજ આપતો ન હોય તો તેની પાસેથી રાજ્યે કરજ અપાવવું; અને તે કરજની રકમ કરતાં બમણો દંડ લેવો. યાતવદ્ય—દેણદારનાપર જેટલી રકમનું હુકમનારું થાય તેમાંથી સૈકડે દશટકા અને લેણદાર પાસેથી પાંચટકા સરકારમાં અપાવવા. દશકં—દશ જેમાં અધિક છે તે. પચકં—પાંચ જેમાં અધિક છે તે. મતલબ કે દશમો અને વીશમો ભાગ એનો અર્થ એવા કે એ જ ભાગ રાજના અને બાકીના લેણદારના સૈકડે થયે એટલે ગરીબ દેણદારના સંબંધમાં સમજવો. દેણદાર ધનવાન હોય તો એ વિશે વિશેષ નિયમ નારદ—દેણદાર પૈસાવાળો હોઇને કુટુંબીય કરજ ન આપતો હોય તો તેની પાસેથી રાજ્યે કરજ અપાવવું અને સૈકડે વીશટકા પ્રમાણે દંડ લેવો. વિશકં—સૈકડે વીશ.

ધણા લેણદાર વિષે.

अनेकोत्तमर्णानांतुयुगपदुपस्थितौक्रममाहयाज्ञवल्क्यः गृहीतानुक्रम
माहाप्योर्धननामधमर्णिकः दत्वातुब्राह्मणायैवनृपतेस्तदनंतरम् वि
वादरत्नाकरेकात्यायनः नानर्णसमवायेतुयद्यत्पूर्वरुतंभवेत् तत्तदेवा
ग्रतोदेयंराज्ञःश्रोत्रियतानुच एकाहेलिखितंयत्रतत्रकुर्याद्वणंसम
ग्रहणंलक्षणंलाभमन्यथातुयथाक्रमम् यस्यद्रव्येणयत्पुण्यंसाधितं
योर्विभावयेत् तद्रव्यमृणिकेनैवदातव्यंतस्यनान्यथा याज्ञवल्क्यः
लेख्यस्यपृष्ठेभिलिखेदत्वादत्वरिणिकोधनम् धनीचोपगतंदद्यात्स्वह
स्तपरिचिन्हितम् नारदः लेख्यंदद्याद्विशुद्धेणैतदभावेप्रतिश्रवः
धनिकर्णिकयोरेवंविशुद्धिःस्यात्परस्परम् प्रतिश्रवःप्रतिदानश्रवणा

યશુદિપત્રમ્ ઋણાદાનેધમર્ણસ્યાનિષ્ટંફલમાહકાત્યાયનઃ ઉદારા
 ઠિકમાદાયસ્વામિનેનદદાતિયઃ સતસ્યદાસોભૃત્યસ્ત્રીપશુર્વાજાયતે
 ગૃહે ઉદારઋણં આદિનાયાચિતનિક્ષેપયોર્ગ્રહણમ્ દાસોગર્ભદાસઃ
 ભૃત્યોમૂલ્યોપાત્તઃ નારદઃ યાચ્યમાનંનદદ્યાદ્યદ્વળંવાપિપ્રતિગ્રહઃ તદ્
 વ્યંવર્દુતેતાવદ્યાવત્કોટિશતંભવેત્ તતઃકોટિશતેપૂર્ણેવેષ્ટિતસ્તેનક
 મર્મણા અશ્વઃચરોવૃષોદાસોભવેજ્જન્માનિજન્માનિ પ્રતિગ્રહંદાતુંપ્રતિ
 શ્રુતં વ્યાસોપિ તપસ્વીચાગ્નિહોત્રીચઋણવાન્મ્રિયતેયદિ તપશ્ચૈવા
 ગ્નિહોત્રંચર્ષતદ્દુનિનોભવેત્

ધણાક માગનારે કરજનો દાવો એકેજ વખતે કયો હોય તો તેનું કરજ આપવાનો
 અનુક્રમ યાતવધ્ય —પ્રાણાણનું કરજ પ્રથમ આપીને પછી ક્ષત્રિનું કરજ આપવું. બાકીના
 લેણદારનું કરજ, કરજ કાઢવાના વખતના અનુક્રમે આપવું. વિવાદ રત્નાકર ગ્રંથમાં
 કાત્યાયનનું એવું વચન છે કે એકેજ વખતે ધણા કરજદારોનું કરજ આપવું હોય તો રા-
 જાનું અને ઓત્રિય એટલે વેદ જાણનારા પ્રાણાણનું કરજ પ્રથમ આપીને પછી બાકીના
 લેણદારોમાંથી જેનું કરજ પહેલું લીધું હોય તેને પહેલું, એ અનુક્રમે આપવું. પણ એકજ
 દિવસે લખી આપેલા દસ્તાવેજ હોય તો તેનું કરજ વસુલ, બાકી અને બાજ એક સર-
 ખાં આપવાં. બીજી સર્વે જગોએ કરજ લેવાના સમયને અનુક્રમે કરજ ચુકવતા જવું.
 પોતાની પાસેથી કરજ કાઢીને તે પૈસા વડે કરજ લેનારે ફલાણું પુન્ય સિદ્ધ કર્યું એમ જે
 લેણદાર સાખીત કરે તેનું લેણું દેણદારે આપવું. પણ તેમ સાખીત કરે નહીં તો આપવું
 નહીં. યાતવધ્ય—જે જે વસુલ કરજદારે આપેલું હોય તે તે કરજદારે લેખની પછવાડે
 લખવું. અને લેણદારે પોતાના હાથદસ્કતની પાતળી તેને આપવી. નારદ—કરજનો ચુકા-
 દો થયો એટલે લેણદારે તે કરજ સંબંધી લેખ દેણદારને પાછો આપવો જોઈએ; અને
 તેમ ન કરે તો ફારગતી કરી આપવી જોઈએ. એ રીતે થવાથી લેણદાર અને દેણદાર
 વચ્ચે લેણા દેણાનો ચુકાદો થયોએ એમ જાણવું. પ્રતિગ્રહઃ—કરજ પૂરૂ મળ્યું છે એવી
 રીતની ફારગતીનો લેખ કરજ ન આપે તો દેણદારને જે અનિષ્ટ ફળ મળેછે તે વિષે કાત્યા-
 યન—જે માણસ કરજ વગેરે લેછે તે તેના ધણીને પાછું આપવો નથી તે તેને ઘેર દાસ,
 ચાકર, સ્ત્રી અથવા પશુ અવતરેછે. સ્મૃતિમાં ઉદ્ધારઃ શબ્દ છે તેનો અર્થ કરજ. આદિ
 શબ્દ વડે ઉછીનું લીધેલું કે અનામત મૂકેલું એમ સમજવું. દાસ—જન્મ થકી દાસ. મૃત્ય
 વેઆથી લીધેલો ચાકર. નારદ—કરજ અથવા આપવાને કબ્જલ. કરેલું દ્રવ્ય વગેરે, મામ્યા
 જતાં પણ દેણદારે આપ્યું ન હોય તો તે કરજ વગેરે વધતાં વધતાં સો કરોડ સુધી વધેછે.
 પછી સો કરોડ પૂર્ણ થયા એટલે તે કર્મથી વીંટાયલો તે દેણદાર ઘોડો, ગધેડો, બળદ અ-

થવા દાસ થઇને જન્મોજન્મ આવતરેછે. પ્રતિગ્રહ — આપવાને કપ્પલ કરેલું દ્રવ્ય વગેરે. એવા પ્રકારનું વ્યાસનું પણ વચન છે કે કોઈ તપસ્વી અથવા અગ્નિહોત્રી કોઇને આપવાનું કરજ છતાં તે આપ્યા સિવાય મળું પામી તો તેનો અગ્નિહોત્ર અને તપ તે સર્વે તે લેણદારનું થાયછે.

આપનું દેવું આપવું.

बृहस्पतिः ऋणमात्मीयवत्पित्र्यंपुत्रैर्देयंविभावितम् पैतामहंसमंदेयं
नदेयंतत्सुतस्यतु याज्ञवल्क्यः पितरिप्रोषितेप्रेतेव्यसनाभिक्षुतेपिवा
पुत्रपौत्रैर्ऋणंदेयंनिन्हवेसाक्षिभावितम् विंशतिवर्षवयसापुत्रादिना
ऋणंदेयमित्याहनारदः नार्वाक्संवत्सराद्विंशात्पितरिप्रोषितेसुतः
ऋणंदद्यात्पितृव्येचड्येष्टेभ्रातर्यथापिवा कात्यायनः विद्यमानेपिरो
गातैस्वदेशात्प्रोषितेतथा विंशात्संवत्सराद्देयमृणंपितृकृतंतथा प्रो
षितपदंमृतस्याप्युपलक्षकम् अतएवविष्णुः धनग्राहिणिप्रेतेप्रव्राजि
तेद्विदशाः समाः प्रोषितेवातत्पुत्रपौत्रैर्धनंदेयं नारदः पितुर्युपरते
पुत्राऋणंदद्युर्यथांशतः विभक्ताअविभक्तावायोवातामुद्वहेदुरम्
कात्यायनः पित्र्यणैर्विद्यमानेतुनचपुत्रोधनंहरेत् द्वेयंतद्वनिकेद्रव्य
मृतेपुत्रस्तुदाप्यते द्रव्यमृतेइतिसंबंधः द्रव्यंविनेत्यर्थः बृहस्पतिः पि
त्र्यमेवाग्रतोदेयंपश्चादात्मीयमेवच तयोःपैतामहंपूर्वदेयमेवऋणंसदा

બૃહસ્પતિ—સામીત કરેલું આપનું કરજ પોતે કરેલા કરજ પ્રમાણે છોકરાએ આપવું. દાદાનું કરજ પૌત્રે મુદલ માત્ર આપવું. પણ પૌત્રના છોકરાએ તે આપવાની જરૂર નથી. યાત્રવલ્ક્ય—આપ દેશાંતરમાં ગયેલો હોય અથવા મરી ગયેલો હોય અથવા મોટા સંકટમાં પડેલો હોય તો તેનું કરેલું કરજ જ્યાં તકરાર પડે ત્યાં સાક્ષીઓના પૂરાવાથી સામીત થયેલું હોય તો તેના પુત્ર અને પૌત્રોએ આપવું. નારદ—વીંશ વર્ષની ઉમરનાં છોકરા વગેરેએ દેવું આપવું. સ્મૃતિ—આપ, કાકો અથવા વડીલભાઈ દેશાંતરમાં ગયા હોય ત્યારે છોકરો વીંશ વર્ષનો થાય ત્યાં સુધી તેની પાસેથી કરજ અપાવવું નહીં. કાત્યાયન—આપ જીવતાં છતાં પણ રોગ થકી ખીડિત થયો હોય અથવા પરદેશ ગયેલો હોય તો આપે કરેલું કરજ છોકરાની ઉમર વીંશ વર્ષની થયા પછી અપાવવું. સ્મૃતિમાં પ્રોષિત (પરદેશ ગયેલો) પ્રોષિત થયેલ છે તે મરી ગયેલાનો પણ ઉપલક્ષક છે. અર્થાત્ મરી ગયો હોય તો પણ તેમ સ.

મળવું. એટલા માટે વિષય—કરજ લેનાર મરી ગયો હોય સંન્યાસી થયો હોય અથવા વીશ વર્ષ પરદેશમાં જઈ રહ્યો હોય; તો તેનું કરજ તેના પુત્ર અને પૌત્ર તેમણે આપવું. નારદ—આપના મર્ણુ પછી તેઓ વિભક્ત કે અવિભક્ત હોય તોપણ છોકરાઓએ પોતા પોતાને હિસ્સે આપેલું કરજ આપવું. અથવા જે કુટુંબનો કારભાર ચલાવતો હોય તેણે આપવું. કાત્યાયન—આપને માથે દેવું છતાં છોકરાઓએ તેનું ધન પહેચી લેવું નહીં. પણ તે દ્રવ્ય તેના માગનારને આપવું. આપનું દ્રવ્ય ન હોય તો છોકરાઓ પાસેથી તે દેવું આપવું. સ્મૃતિમાં દ્રવ્ય શબ્દ છે તેનો અન્વય કર્તે (શિવાય) શબ્દ સાથે કરવો. એટલે દ્રવ્ય સિવાય આપ મરે તારે. બૃહસ્પતિ—આપનું કરજ પહેલું આપવું જોઈએ પછી પોતા કરેલું હોય તે અને દાદાનું કરેલું કરજ તે પેચની પહેલાં આપવું જોઈએ.

કયું કરજ ન આપવું.

યાજ્ઞવલ્કયઃ સુરાકામદ્યૂતકૃતંદંડશુલ્કાવશિષ્ટકં વૃથાદાનંતથૈવેહપુ
ત્રોદયાન્નૈતૃકં વૃહસ્પતિઃ સૌરાક્ષિકંવૃથાદાનંકામક્રોધપ્રતિશ્રુતમ્
પ્રાતિભાવ્યંદંડશુલ્કંશેષંપુત્રંનદાપયેત્ ઉશનાઃ દંડંવાદંડશેષંવા
શુલ્કંતચ્છેષમેવવા નદાતવ્યંતુપુંત્રેણચ્છનવ્યાવહારિકમ્

યાજ્ઞવલ્ક્ય—મદ્યપાન, રંડીખાણ અથવા દ્યુતકર્મ એવા કામને માટે પિતાએ પોતાની જાત ઉપર કાઢેલું કરજ, દંડની અથવા જકાત વગેરેની બાકી રહી હોય તે, તથા કોઈને ફોકટ આપવું કબુલ કરેલું હોય તે, એ સંબંધી પિતાનું કરજ છોકરાએ આપવું નહીં. બૃહસ્પતિ—મદ્ય અને જીરુગાર સંબંધી દેવું, મિથ્યા દાન, કામ અને ક્રોધને વશ થઈને આપવાનું કબુલ કર્યું હોય તે, જામીની બદલનું દેવું અને દંડ તથા જકાત સંબંધી રહેલી બાકી પુત્ર પાસે અપાવવી નહીં. ઉશના—દંડ અથવા તે સંબંધી બાકી, જકાત અથવા તે સંબંધી બાકી, અથવા કોઈ પણ પ્રકારનું બ્યવહારથી અયોગ્ય આપનું કરજ છોકરે આપવું નહીં.

કરજ આપનારનો ક્રમ.

ઋણદાનાધિકારિણાંક્રમમાહયાજ્ઞવલ્કયઃ. રિક્થગ્રાહઋણંદાપ્યો
યોષિદ્ગ્રાહસ્તથૈવચપુત્રોનન્યાશ્રિતદ્રવ્યઃપુત્રહીનસ્યરિક્થનઃક્લૈવ્યા
દિદોષયુક્તેપુત્રેવિદ્યમાનોપિયોન્યાયેન દોષાભાવેપ્યન્યાયેનવાતત્પિતૃ
રિક્થંહરતેસરિક્થગ્રાહઃ એવમેવપરસ્ત્રીહર્તાયોષિદ્ગ્રાહઃ અન
ન્યાશ્રિતદ્રવ્યત્વંતૂભયથાપિ અન્યાશ્રિતત્વરૂપ વિશિષ્ટપ્રતિયોગિ

काभावाद्रव्यरूप विशेषण मात्रप्रति योगिका भावाच्च अत्रादौ रिक्थग्राहः तदभावे योषिद्ग्राहः तदभावेऽनन्याश्रितद्रव्यपुत्रः तदभावेपौत्रोमूलमात्रंतदभावेप्रपौत्रपत्नी कन्यादयोरिक्थिनोद्रव्यग्राहिणश्चेद्द्वयुरित्यर्थः रिक्थग्रहणाभावेप्रपौत्रेणपत्न्यादिभिश्चनदेयम् रिक्थंचाल्पमपिगृहीतंभूयसोपिऋणस्यापाकरणेप्रयोजकंननुतत्समंततोधिकमेववेतिनियमः पुत्रहिनस्योत्तमर्णस्य रिक्थिनोद्रव्यग्रहणाधिकारिणःपत्नीकन्यादयः पत्न्यादीनामधमर्णादणंगृहीयुरित्यन्योतिमपादार्थः विष्णुः सपुत्रस्यवाप्यपुत्रस्यरिक्थग्राहीऋणंदद्यादिति बृहस्पतिः स्त्रीहारीचतथैवस्यादभावेधनहारिणः कात्यायनः ऋणंतुदापयेत्पुत्रंयदिस्यान्निरूपद्रवः द्रविणाहंश्चधुर्यश्चनान्यथादापयेत्मुतम् पूर्वदद्यादुनग्राहःपुत्रस्तस्मादनंतरम् योषिद्ग्राहः सुताभावेपुत्रेवासंतनिर्धने नारदः यातुसप्रधनैवस्त्रीसापत्याचान्यमाश्रयेत् सोस्यादद्यादणंभर्तुस्त्वृजेद्वातथैवतां कात्यायनः निर्धनैरनपत्यैस्तुयत्कृतंशौडिकादिभिः तत्स्त्रीणामपि भोक्तातुदद्यात्तदणमेवाहि नारदः धनस्त्रीहारिपुत्राणामृणभाग्योधनं हरेत् पुत्रोसतोःस्त्रीधनिनोः स्त्रीहारीधनिपुत्रयोरिति सधनपुत्राभावेस्त्रीदारीऋणंदद्यादित्यंत्यपादार्थः पूर्वोक्तयाज्ञवल्क्यवाक्यात् कात्यायनः प्रोषितस्यामतेनापिकुटुंबार्धमृणंकृतम् दासस्त्रीमातृशिष्यैर्वादद्यात्पुत्रेणवाभृगुः याज्ञवल्क्यः नयोषित्पतिपुत्राभ्यांनपुत्रेण कृतंपिता दद्याद्वेत्कृटुंबायान्नपतिःस्त्रिकृतंतथा कात्यायनः देयंप्रतिशुतंत्यत्स्याद्यच्चस्यादनुमोदितम् नारदः कृतंयावदणंकृच्छ्रेदद्यात्पुत्रस्यतत्पिता याज्ञवल्क्यः गोपशौडिकशैलूषरजकव्याधयोषि.

ताम् ऋणंदद्यात्पतिस्तासांयस्मादृत्तिस्तदाश्रया सएव प्रतिपन्नं
स्त्रियादेयंपत्यावासहयत्कृतम् स्वयंकृतंवायदणंनान्यत्स्त्रीदातुमर्ह
ति अप्रतिपन्नमपिरिक्थग्राहिणीस्त्रीदद्यात् तथाचकात्यायनः म
तुं कामेनयाभर्त्राउक्तादेयमृणंत्वया अप्रपन्नापिसाढाप्याधनंदद्यात्स्थि
तंस्त्रिया नारदः पुत्रिणीतुसमुत्सृज्यपुत्रंस्त्रीयान्यमाश्रयेत् तस्या
ऋणंहरेत्सर्वनिःस्वायाःपुत्रएवतु इदंतुरिक्थग्राहपुत्रपरम् नारदः
पितृव्येणाविभक्तेनभ्रात्रावायदणंकृतम् मात्रावायत्कटुंबार्थंदद्युस्त
त्सर्वरिक्थिनः उत्तमर्णतत्पुत्राद्यभावेऋणदानेप्रकारमाहनारदः
ब्राह्मणस्यतुयद्वेयंसान्वयश्चनचास्ति सः निर्वपेत्तत्सकुल्येषुतदभावे
स्यबन्धुषु यदातुनसकुल्याःस्युर्नचसंबन्धिबान्धवाः तदादद्याद्विजेभ्य
स्तुतेष्वसत्स्वप्सुनिक्षिपेत् प्रजापतिरपि बन्धवभावेपिविप्रेभ्योदेयंक्षेप्यं
जलेपिवा जलेक्षिप्तं तथाग्नौच धनंस्यात्पारलौकिकम् यदातुजला
दौक्षिप्तेधन्यायातितदासौप्राप्तोत्येव इतिऋणादानप्रकरणंसमाप्तम्

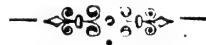
કરજ જેણે આપવુંજ જોઈએ તેમનો અનુક્રમ યાસવલ્ક્ય—મરી ગયેલાની માત્રમિલકત લેનાર પાસેથી કરજ અપાવવું. અથવા મરનારની સ્ત્રી લેનાર પાસેથી કરજ અપાવવું. એ એ ન હોય તો જે છોકરાએ આપનો વારસો લીધેલો નથી તેણે આપવું. છોકરો ન હોય તો તેનું કરજ તેનો વારસો લેવાનો જેમનો હક છે તેમની પાસે અપાવવું. પુત્ર જીવતાં છતાં પણ તે નપુંસક વગેરે હોવાથી બ્યાજબી રીતે અથવા પુત્ર નપુંસક વગેરે ન છતાં પણ ગેરબ્યાજબી રીતે તેના આપનું ધન જે હરણ કરે તેનો વારસો લેનાર (સ્મૃતિમાં કહેલો રિશ્યગ્રાહ) જાણુવો એજ પ્રમાણે છોકરો છતાં પણ મરનારની સ્ત્રીને જે કોઈ લે તે સ્મૃતિમાં કહેલો યૌષ્ઠિદગ્રાહ) સમજવો. અનન્યાશ્રિતદ્રવ્યત્વ (જેણે વારસો લીધેલો નથી એવા છોકરાની સ્થિતિ) એ વિશેષણ તો પૂર્વે કહેલા બંને પ્રકારમાં લગાડવાનું છે. કારણ કે અનન્યાશ્રિતદ્રવ્યઃ એ શબ્દમાં અન્ય સંબંધી દ્રવ્યનો અભાવ અથવા કોઈ પણ દ્રવ્ય માત્રનો અભાવ એ બંને અભાગ ગ્રાહ્ય છે. મતલબ કે જેણે મરનારનું કરજ આપવુંજ જોઈએ તેમાં પ્રથમ વારસો લેનારો આવે છે. તે ન હોય તો સ્ત્રી લેનારો, તે ન હોય તો જે છોકરાને વારસો મળ્યો નથી તે છોકરો, તે ન હોય તો મુદલ માત્ર આપનાર પૌત્ર, (છોકરાનો છોકરો) તે ન હોય તો પૌત્રનો છોકરો, પત્ની, કન્યા વગેરે જેઓ વારસો લઈ શકે છે તે. પણ

વારસો લીધો ન હોય તો પૌત્રનો છોકરો, પત્ની, કન્યા વગેરેએ કરજ આપવાની જરૂર નથી. વારસો ગમે તેટલો થોડો હોય તોપણ તે લેવાથી ગમે તેટલા ભારે કરજની જવાબદારી લાગુ થાય છે; વારસો કરજના જેટલો કે તેથી વધારે હોવા જોઈએ, એવા કાંઈ નિયમ નથી. કરજ ધારનાર પુત્રહીન હોય તો તેનો વારસો લેનાર તેની પત્ની, કન્યા વગેરે (અનુક્રમે) તેની ઉધરાણીનાં માલિક થાય છે. પત્ની વગેરે જે વારસો લેનારા હોય તેમાંથી અનુક્રમે દેણદાર પાસેથી કરજ વસુલ કરે એવા સ્મૃતિમાંના છેલ્લા પદનો અર્થ છે. વિષય કહે છે કે,—કરજદાર સપુત્ર હોય કે અપુત્ર હોય, પણ તેનો વારસો જે લે તે તેનું કરજ આપે. બહુરૂપિત—કહે છે કે મરનારની મિલકત લેનાર કોઈ ન હોય તો તેની સ્ત્રી લેનાર પાસેથી મરનારનું કરજ અપાવવું. કાત્યાયન કહે છે,—રોગાદિકથી પીડિત ન છતાં દ્રવ્યવાન અને યોગ્ય ઉમ્મરનો થયેલો હોય તો પિતાનું દેવું તેની પાસે અપાવવું; એમ ન હોય તો અપાવવું નહિ. મરનારનું દેવું પ્રથમ તેની મિલકત લેનારો આપે; તે ન હોય તો છોકરો આપે; છોકરો ન હોય તો અથવા હોઈને તે છોક નિર્ધન હોય તો તેની સ્ત્રી લઈ જનારો આપે; નારદ કહે છે કે,—જે સ્ત્રી કુટુંબમાંનું દ્રવ્ય તથા પોતાનાં છોકરાંછૈયાં સુધાં બીજા કોઈ પુરૂષને આશરે જઈને રહે, તો તે પુરૂષે તેના સ્વામીનું દેવું આપવું; અથવા તેને પોતાના આશ્રયમાંથી કાઢી મુકવી. કાત્યાયન કહે છે કે,—જે પુરૂષને સંતતિ નથી કે દ્રવ્ય નથી એવા મદ્યપી વગેરે પુરૂષોએ કરેલું કરજ તેના મરી ગયા પછી તેની સ્ત્રીને ભાગવનાર પુરૂષે આપવું. નારદ કહે છે કે,—મરનારનું ધન લેનાર, સ્ત્રી લેનાર અને પુત્ર એ ત્રણ-માંથી જે મરનારનું ધન લે છે, તેણે તેનું કરજ આપવું. સ્ત્રી લેનાર કે ધન લેનાર નહોય તો પુત્રે આપવું. ધન લેનાર કે પુત્ર એ બેમાંથી એકે ન હોય તો સ્ત્રી લેનારે આપવું. એ વચનના છેલ્લા અર્થનો અર્થ પાછળ કહેલી યાત્તવલ્ક્ય સ્મૃતિ પ્રમાણે એવા થાય છે કે,—દ્રવ્ય લેનારો પુત્ર હોય નહિ તો સ્ત્રી લેનારાએ કરજ આપવું. કાત્યાયન કહે છે કે,—ભૃગુ કહે છે કે, પરદેશમાં ગયેલા મનુષ્યના કુટુંબનું પોષણ કરવાને તેના દાસ, સ્ત્રી, માતા, શિષ્ય, કે પુત્ર તે માણસની સંમતિ શિવાય કાઢેલું કરજ પણ અપાવવું જોઈએ. યાત્તવલ્ક્ય કહે છે કે,—કુટુંબના પોષણને અર્થ કરેલું ન હોય તો પતિ અથવા પુત્રે કરેલું કરજ સ્ત્રી આપે નહિ, છોકરાએ કરેલું કરજ આપ આપે નહિ, અથવા સ્ત્રીએ કરેલું કરજ પતિપણ આપે નહિ. કાત્યાયન કહે છે કે,—જે કરજ આપવું કબુલ કરેલું હોય અથવા તે કરજ કાઢવાની સંમતિ આપેલી હોય તે આપવું જોઈએ. નારદ કહે છે કે,—સંકટ સમયે જેટલું કરજ પુત્રે કરેલું હોય તે પિતાએ આપવું. યાત્તવલ્ક્ય કહે છે કે,—ગોવાળ (રબારી, ભરવાડ વગેરે), કલાલ, નટ, લોખી, અને પારધીની સ્ત્રીઓએ કરેલું કરજ તેમના ઘણીએ આપવું; કેમકે તેમની જીવનવૃત્તિ ચલાવવામાં સ્ત્રીઓની પણ મદદ હોય છે. તેજ સ્મૃતિકાર કહે છે કે,—જે કરજ સ્ત્રીએ આપવું કબુલ કરેલું હોય તે, અથવા તેનો સ્વામી અને તે પોતે બન્નેએ મળીને જે કરજ કાઢેલું હોય તે, તેમજ જે દેવું સ્ત્રીએ એકલીએ કરેલું હોય તે તેણે આપવું; એ શિવાય બીજું કરજ સ્ત્રીએ આપવું નહિ. પરંતુ સ્ત્રી જો વારસો લેનારી હોય તો આપવા કબુલ ન કરેલું કરજપણ તેણે આપવું. તેમજ કાત્યાયન કહે છે કે—મરવાને તત્પર થયેલા (મરતી વખતે) સ્વામિએ સ્ત્રીને કહ્યું હોય કે તારે માફ કરજ આપવું

અને તેમ કરવાને તે કબુલ ન થયેલી હોય, તો પણ તેની પાસે તે અપાયવું. માત્ર સ્ત્રી પાસે ધન હોયું જોઈએ. નારદ કહે છે કે,—પુત્રવાળી પણ ધન વિનાની કોઈ સ્ત્રી પુત્રને તજીને બીજા કોઈની પાસે જઈને રહે, તો તેના પુત્રે તેનું સર્વ કરજ આપવું જોઈએ. આ વચન વારસો લેનાર પુત્રને લાગુ પડે છે. નારદ કહે છે કે,—પેહેચણુ થયા પેહેલાં કુટુંબને અર્થ કાકાએ, બાઈએ, કે માતાએ જે કરજ કાઢેલું હોય તે વારસો લેનારા સર્વેએ મળીને આપવું. કરજ ધીરનાર કે તેનો પુત્ર ન હોય તો કરજ કેવી રીતે આપવું તે વિશે નારદ કહે છે કે,—કરજ ધીરનાર બ્રાહ્મણ હોઈને તે તથા તેના વંશમાં કોઈ હોય નહિ ત્યારે તેને આપવાનું કરજ તેના કુળના જે માણસ રહેલા હોય તેમને આપવું. તે ન હોય તો તેના બાંધવોને આપવું. જો તેના કુળના કે તેના સંબંધી અને બાંધવો પણ ન હોય તો ગમે તે બ્રાહ્મણોને તે કરજનાં નાણાં આપી દેવાં, તેઓ ન હોય તો તે નાણાં જળમાં નાખવાં. પ્રભુપતિપણ કહે છે કે,—બાંધવો ન હોય તો બ્રાહ્મણોને આપવું અથવા પાણીમાં નાખવું. કેમકે જળમાં નાખેલું કે અગ્નિમાં નાખેલું દ્રવ્ય પરલોકમાં ઉપયોગી થાય છે. પણ પાણી વગેરેમાં નાખ્યા પછી જો કરજ ધીરનાર આવે તો તેને તેનું ધન મળવું જોઈએ.

ત્રણાદાન પ્રકરણ સમાપ્ત.

અથ નિક્ષેપ:

અનામત થાપણ.

નારદઃ સ્વદ્રવ્યંયત્રવિસ્તંભાન્નિક્ષિપત્યવિશંકિતઃ નિક્ષેપોનામતત્પ્રોક્તં
વ્યવહારપદંબુદ્ધૈઃ અસંખ્યાતમવિજ્ઞાતંસમુદ્રંયાન્નિધીયતે તંજાનીયાદુ
પનિધિનિક્ષેપંગણિતંવિદુઃ બૃહસ્પતિઃ દદતોયદ્વેત્પુણ્યંહેમકુપ્યાંબરા
દિકમ્ તત્સ્યાત્પાલયતોન્યાસંતથૈવશરણાગતંસ્થાપિતંયેનવિધિનાયે
નયચ્ચયથાવિધમ્ તથૈવતસ્યદાતવ્યંનદેયંપ્રત્યનંતરે ન્યાસોનિક્ષેપઃપ્ર
ત્યનંતરઃસ્થાપયિતુઃસન્નિહિતઃ મનુઃ યોન્નિક્ષેપંનાર્પયાતિયશ્ચાન્નિક્ષિ
પ્યયાચતે તાવુભૌચૌરવચ્છાસ્યૌદાપ્યૌવાતત્સમંદમમિતિ બૃહસ્પતિઃ
ભેદેનોપેક્ષયાન્યાસંગ્રહીતાયદિનાશયેત્ યાચ્યમાનોનદદ્યાદ્વાદાપ્યંત
ત્સોદયંભવેત્ ભેદઃસ્વદ્રવ્યતારતમ્યં તેનસ્વદ્રવ્યેણસહોપેક્ષયાનાશોન
દોષઃ યાજ્ઞવલ્ક્યઃ આજીવન્સ્વેચ્છયાદંઙ્યોદાપ્યસ્તદ્વાપિસોદયમ્

आजीवन्भोगवृद्धयर्थं प्रयोगादिनोपजीवन् उदयोवृद्धिः तस्यांविशेष
 माहकात्यायनः निक्षेपंवृद्धिशेषंचक्रयंविक्रयमेवच याच्यमानंनचेद्
 द्याद्वर्द्धतेपंचकंशतमिति मनुः निक्षेपस्यापहर्तारंतत्समंदापयेद्दमम
 तथोपनिधिहर्तारंविशेषेणैवपार्थिवःबृहस्पतिः दैवराजोपघातेनयादि
 तन्नाशमाप्नुयात् ग्रहीतृद्रव्यसहितंतत्रदोषोनविद्यते याज्ञवल्क्यः न
 दाप्योपहृतंतत्तुराजदैविकतस्करैः स्वयमेवतुयोदद्यान्मृतस्यप्रत्यनंत
 रे नसराज्ञाभियोक्तव्योननिक्षेपुश्चब्रंधुभिः प्रत्यनंतरःसन्निहितःप्र
 माणंविनाधिकविषयेनाभियोज्यइत्यर्थः सर्वमप्यमुनिक्षेपन्यायमन्य
 त्राप्यतिदिशति बृहस्पतिः अन्वाहितेयाचितके शिल्पिन्यासेसंब
 धके एषएवोदितोधर्मस्तथाचशरणागते अन्वाहितंअमुकेनमयि
 स्थापितंत्वयातस्मैदेयमितिपुरुषांतरहस्तेऽर्पितं याचितमुद्वाहादौभा
 र्याद्यर्थनीतंअलंकारादि शिल्पिन्यासोहेमकारादिषुकुंडलाद्यर्थनि
 क्षिप्तं नारदोपि एषएवविधिर्दृष्टोयाचितान्वाहितादिषु शिल्पिषुपनि
 धौन्यासेप्रतिन्यासेतथैवच प्रतिन्यासःस्वामिनभ्यत्रनिक्षिप्तंतेनाप्य
 न्यत्रनिक्षिप्तम् राजदैवादिनष्टस्यापिशिल्पिन्यस्तस्यक्वचित्प्रातिदान
 माहकात्यायनः यस्यसंस्क्रियतेन्यासोदिवसैः परिनिष्ठितैः तदुर्ध्वं
 स्थापयेच्छिल्पीदाप्योद्वेवाद्गतेऽर्पिते नारदः मुल्याष्टभागोहीयेतसवृ
 द्धौतस्यवाससः द्विःपादस्त्रिस्तृतीयांशश्चतुर्थैर्दुर्मेवच अर्धक्षया
 तुपरतःपादांशापचयःक्रमात् याज्ञवल्क्यः वसानस्त्रीन्पणान्दंष्ट्रो
 नेजकस्तुपरांशूकम् विक्रयावक्रयाधानयाचितेषुपणान्दशअवक्रयो
 भाटकंगृहीत्वान्यत्रार्पणं आधानमाधीकरणम् सुवर्णमिन्नधातावग्नौ
 ध्मायमानेहासानियममाह सएव अग्नौसुवर्णमक्षीणंरजतेद्विपलंशते

અષ્ટૌત્રપુણિસીસેચતાન્નેપંચદશાયસિ इतोधिकेरूप्यादेःक्षयेहेमका
 रादेर्दंडःक्वचिद्वस्त्राद्यर्थतंतुसमर्पणेवृद्धौविशेषमाह सएव शतेदश
 पैलौवृद्धिरौर्णकार्पाससौत्रिके मध्येपंचपलावृद्धिःसूक्ष्मेषुत्रિपलामता
 क्वचिक्षयमाहसएव कार्मिकेरोमबद्धेचत्रिंशद्भागःक्षयोमतः नक्ष
 योनचवृद्धिश्चकौशेयेवल्कलेषुचेतिकાર्मिकेसिद्धपटादौपट्टसूत्रादिना
 स्वस्तिकाद्याकारनिर्माणे नियतावधिकेशिल्पिन्यस्तेऽवधिमध्येया
 चित्तेदत्तेनष्टेपિचशिल्पिनोदोषाभावमांहसएव यदिनत्कार્યमुद्दिश्य
 कालंपरिनियम्यવા યાચિતોર્દ્ધઠ્ઠતેતસ્મિન્નપ્રાપ્તેનતુદાપ્યતે એતાદ્વિપર્ય
 યમાહસएव प्राप्तकालेऽकृतेकार्येनदद्याद्याचितोपि सन् तस्मिन्નष्टे
 तेषापिग्रहीतामूल्यमावहेत् सएव. યોયાચિતકમાદાયનદ્યાત્પ્રતિયા
 ચિતઃસનિગૃહ્યબલાદાપ્યોદંઙ્યશ્ચનદદાતિયઃ इतिनिक्षेपप्रकरणम्

નારદ કહે છે કે,—જ્યારે કોઈ માણસ પોતાનું દ્રવ્ય (કે બીજી હરકોઈ માલ)નિઃશંક
 થઈને વિશ્વાસથી બીજા પુરૂષને સ્વાધીન કરે ત્યારે વિદ્વાન પુરૂષો તેને નિક્ષેપ (થાપણ)
 નામે બ્યવહાર શાસ્ત્રનું સ્થાન કહે છે. જે દ્રવ્ય ગણ્યા શિવાય, શું છે તે જણાવ્યા શિવાય
 બંધ કરીને તે ઉપર શિક્કો કરીને આપે ત્યારે તે 'ઉપનિધિ' કહેવાય છે; અને તે ગણેલું
 હોય ત્યારે નિક્ષેપ કહેવાય છે. બૃહસ્પતિ કહે છે કે,—સોનારૂપા વગેરેનું તથા વસ્ત્રાદિકનું
 દાન કરવાથી જે પુણ્ય થાય તેમજ શરણાગતનું રક્ષણ કરવાથી જે પુણ્ય થાય તે પુણ્ય
 અનામત મૂકેલી થાપણ સામ્યવાથી થાય છે. જે માણસે જે પ્રકારની જે વસ્તુ જે રીતે
 અનામત મૂકેલી હોય, તેજ પ્રકારે તેને તે વસ્તુ આપવી; પણ અનામત થાપણ તેના
 નજીકના સંબંધીને પણ આપવી નહિ. સ્મૃતિમાં જ્વાલ શબ્દ છે તેનો અર્થ નિક્ષેપ થાય
 છે. પ્રત્યવતરઃ—થાપણ મૂકનારનો નાજકનો સગો. મનુ કહે છે કે,—જે નિક્ષેપ પાછો
 આપતો નથી, કે જે નિક્ષેપ મૂક્યા શિવાય માગે છે, તે બંને જણને ચોરની પેઠે શિક્ષા
 કરવી અથવા મુકેલી રકમ જેટલો દંડ પણ કરવો. બૃહસ્પતિ કહે છે કે,—જેની પાસે
 થાપણ મૂકવામાં આવેલી છે. તે ભેદબુદ્ધિથી અથવા બેદરકારીથી તે થાપણનો નાશ કરે
 અથવા પાછો માગે ત્યારે ન આપે તો તેની પાસે તે થાપણની કીમત બાજ સાથે અપા-
 વવી. ખેદ એટલે અમુક દ્રવ્ય પોતાનું માટે તેનું રક્ષણ કરવું અને અમુક દ્રવ્ય પારકું
 માટે તેની કાળજી ન રાખવી તે. એટલા માટે થાપણ રાખનારની બેકાળજીથી તેના
 પોતાના દ્રવ્ય મુદ્દાં થાપણનો નાશ થયો હોય તો તેનો દોષ ગણાય નહિ. યાત્રવલ્ક્ય કહે છે

કે,—થાપણુ રાખનાર અધિકાર શિવાય પોતાનીજ મુશ્કાલી તે થાપણુ ઉપર નિર્વાહ કરે તો તે શિક્ષાને પાત્ર થાય છે; તથા તેની પાસેથી તે રકમ બ્યાજ મુદ્દાં અપાવવી, સ્મૃતિમાં આજીવન ૫૬ છે, તેનો અર્થ થાપણુનો ઉપયોગ કરીને અથવા તે બ્યાજે આપીને નિર્વાહ કરનારો. ઉદય:—બ્યાજ, થાપણુ વિશેષ વિશેષ નિયમ કાત્યયન કહે છે કે,—થાપણુ, બ્યાજની બાકી, ખરીદ કરેલી જાણ્યની કીમત, અને વેચાણુ આપેલી જાણ્ય, માગ્યા છતાં આપે નહિ તો સેંકડે પાંચટકા પ્રમાણે બ્યાજ ચાલુ થાય. મનુ કહે છે કે,—જેની પાસે નિક્ષેપ (ગણેલી થાપણુ) મૂકેલી હોય તે માણસ જો પાછી આપવાને ના કષ્ટિલ થાય તો તે થાપણુ જોડેલો તેના દંડ કરવા; પણ જેની પાસે ઉપનિધિ (ગણ્યાવિનાની થાપણુ) હોય તે જો પાછી આપે નહિ તો રાજ્યએ તેને એથી પણ વિશેષ સજા કરવી જોઈએ. બૃહસ્પતિ કહે છે કે,—આસમાની કે મુલતાની આકૃતથી થાપણુ રાખનારનાં દ્રવ્ય મુદ્દાં તેની પાસે મૂકેલી થાપણુ નાશ પામે તો તેમાં કાંઈ તેનો હોય નથી. યાસ્વલ્ક્ય કહે છે કે,—મૂકેલી થાપણુ દેવકૃત ઉપદ્રવથી કે રાજકૃત ઉપદ્રવથી કે ચોરે ચોરી કરવા ઉપરથી નાશ થઈ હોય તો તે થાપણુ રાખનાર પાસેથી તે અપાવવી નહિ. જે માણસ મરી ગયેલાના છેક નજીકના સગાને પોતાની મેળેજ મરનારની થાપણુ આપે, તેને રાજ્યએ કે થાપણુ મૂકનારના બાંધવાએ દુઃખ દેવું નહિ. પ્રત્યનંતર—નજીકનો સગો, પૂર્વના વામ્યનો એવો અર્થ છે કે થાપણુ વિશેષ હતી એ સંબંધી જો પુરોવા ન હોય તો તેની પાસે વધારે માગીને તેને પીડા કરવી નહિ. થાપણુ સંબંધી આ બધો નિયમ બીજી જગોએ લાગુ પડે છે, એ વિષે બૃહસ્પતિ કહે છે કે,—અન્વાહિત, યામિત, શિલ્પીન્યાસ, ઘરેણે મૂકેલો અવેજ, અને શરણાગત, એ સર્વને ઉપર કહેલોજ નિયમ લાગુ પડે છે. અન્વાહિત એટલે એક પુરૂષે બીજા પુરૂષને આપવા માટે ત્રીજાના હાથમાં જે આપ્યું હોય તે, યાચિત એટલે લગ્ન વગેરે પ્રસ્તુતમાં સ્ત્રીઓ વગેરેને માટે માગી આણેલા અલંકાર વગેરે. શિલ્પિન્યાસ એટલે સોની વગેરેને કુંડલ આદિક ઘરેણું ઘડાવવા માટે આપેલું સોનું વગેરે. નારદ પણ કહે છે કે,—માગી આણેલું (અલંકારાદિક) અને અન્વાહિત વગેરેમાં તેમજ કારીગરને આપેલું સોનું વગેરે, થાપણુ અને પ્રતિન્યાસ (એક એકજ થાપણુ એક જગોએથી ઉપાડીને બીજી જગોએ મૂકેલી હોય તે), એ સર્વને એજ નિયમ લાગુ પડે છે. પ્રતિન્યાસ એટલે અમુક થાપણુના ઘણીએ જોને ત્યાં તે મૂકેલી હોય તે ઘણી વળી તે થાપણુ બીજાને ત્યાં મૂકે તે. રાજના તરફની કે દેવના તરફની આપત્તિથી નાશ થયેલી છતાં પણ કોઈ વિશેષ પ્રસંગે કારીગર પાસે મૂકેલી થાપણુ પાછી આપવી જોઈએ એ વિષે કાત્યયન કહે છે કે,—કારીગરે કોઈ વસ્તુ અમુક મુદત પહેલાં તૈયાર કરી આપવાની કહી હોય, અને તેટલી મુદતમાં તે તૈયાર કરી આપે નહિ, તથા દેવ્યયોગ્યથી તે થાપણુનો નાશ થાય, તો કારીગર પાસેથી તે વસ્તુ તેના ઘણીને પાછી અપાવવી જોઈએ. નારદ કહે છે કે,—એક વેળા જે વસ્ત્ર ઘોવાયું તો તેની કીંમત આઠમે હિરસે ઓછી થાય છે. બીજી વાર ઘોવાય તો તેની કીંમત એથે હિરસે રહે છે. ત્રીજી વાર ધુવે તો ત્રીજે ભાગે કીંમત રહે છે. ચાર વાર ધુવે તો અરધી કીંમત રહે છે. અરધી કીંમત થયા પછી અનુક્રમે દરેક

વખત ધોવાથી મોથે હિસે કીમત કમી થાયછે. યાતવલ્લ્ય કહેછે કે,—ધોખીએ ધોવાને વાસ્તે આણેલાં લોકનાં વસ્ત્ર વાપર્યાં હોય, તો તેને તણુ “પણુ” દંડ કરવો જોઈએ. પણ તે કપડાં વેચે, બાડે આપે, ધરેણે આપે, અથવા ઉછીના આપે (માગ્યાં આપે), તો તેને દશ “પણુ” દંડ કરવો. અવક્રય:—બાડે આપવું. આધાન—ધરેણે મૂકવું. સોના શિવાય બીજી ધાતુ અગ્નિમાં ધાલી હોય તો કયા પ્રમાણમાં કમી થાયછે તે વિશે તેજ સ્મૃતિકાર કહેછે કે,—દેવતામાં ધાલવાથી સોનાનું વજન કમી થતું નથી. રૂપું સેંકડે એ પ્રમાણે કમી થાયછે. કલઈ અને શીશુ સેંકડે આઠ પ્રમાણે ત્રાંચ સેંકડે પાંચ પ્રમાણે, અને લોદું સેંકડે દશ પ્રમાણે કમી થાયછે. રૂપું અથવા બીજી ધાતુનું વજન આ પ્રમાણ કરતાં વિશેષ કમી થવાથી સોની અથવા બીજી કારીગર શિક્ષાને પાત્ર થાયછે. સુતર લુગડાં વણવા વાસ્તે કારીગરને આપ્યું હોય, ત્યારે તેમાં વધારો થાયછે તે વિષે વિશેષ નિયમ તેજ સ્મૃતિકાર કહેછે કે,—ઉનતા અથવા કપાસના સુતરમાં સેંકડે દશ “પણુ” નો વધારો થાયછે. મધ્યમ જાતીના કપ્પડમાં સેંકડે પાંચ, અને ઝીણા કપ્પડમાં સેંકડે તણુ “પણુ”નો વધારો થાયછે. કેટલીક બાબતમાં કમી વજન પણ થાયછે તે વિષે તેજ સ્મૃતિકાર કહેછે કે,—જરિઆનના વસ્ત્રમાં અને વાળના વસ્ત્રમાં ત્રીસમે ભાગે ખોટ આપવામાં આવેછે, રેશમના કપ્પડમાં ખોટ કે વધારો આવતો નથી. સ્મૃતિમાં કાર્મિક શબ્દ છે, એનો અર્થ જે કપ્પડ ઉપર જુદી જુદી જાતના સુતર વડે સાથોઆ વગેરે આકાર કાઢેલા હોય. તે કોઈ વસ્તુ કરવા માટે કારીગરની પાસે મૂકેલી અનામત માલ મુદત થયા પહેલાં માગ્યા ઉપરથી તે પાછો ના આપે અથવા તે માલનો નાશ થાય તો મુદત પૂરી થતા સુધી કારીગર કુષિત થઈ શકતો નથી. એમ તેજ સ્મૃતિકાર કહેછે કે,—કોઈ એક વિશેષ કાર્ય વાસ્તે વખત ઠરાવીને કામ કરવા આપ્યું હોય, અને તે અરધું થયું, ત્યારે પાછું માગે અને તે કારીગર પાછું ન આપે તો મુદત પહેલાં આપવાની તેને ફરજ પાડવી નહિ. એજ સ્મૃતિકાર એથી ઉલટું કહેછે કે,—જે કામને વાસ્તે અમુક મુદત ઠરાવી હોય, તે કામ થયા પછી અને તે મુદત પૂરી થયા પછી માલધણી કારીગરની પાસે આવીને પોતાના માલની માગણી કરે, અને તે તેને ન મળે અથવા તે માલનો નાશ થયો હોય, અથવા તેને કોઈ લઈ ગયું હોય, તો તે માલ રાખનાર કારીગરે તેને કીમત આપવી જોઈએ. તેજ સ્મૃતિકાર કહે છે કે,—કોઈ વસ્તુ ઉછીની માગીને કોઈ લઈ જાય, અને તે પાછી માગ્યા છતાં તે ના આપે, તો તેને પકડીને બળાત્કારે તે વસ્તુ તેની પાસેથી અપાવવી. અને એમ છતાં પણ જે ન આપે તેનો દંડ કરવો.

નિક્ષેપ પ્રકરણ સમાપ્ત.

અથ સ્વામિવિક્રય:

માલકી ન છતાં વેચાણુ કરવા વિશે.

અરીદી શુદ્ધ ક્યારે જાણવી ?

અથાસ્વામિવિક્રય: વ્યાસ: યાચિતાન્વાહિતન્યાસંત્દત્વાચાન્યસ્યય

દુનમ્ વિક્રીયતેસ્વામ્યભાવેસજ્ઞેયોસ્વામિવિક્રયઃ કાત્યાયનઃઅસ્વા
 મિવિક્રયંદાનમાર્ધિવાવિનિવર્તયેત્ અસ્વામીતિપૃથક્પદંક્રિયાવિશેષ
 ણંચ નારદોપિ પ્રકાશતઃક્રયઃશુદ્ધઃક્રેતુસ્તેયંરહઃક્રયાત્નારદઃઅ
 સ્વામ્યનુમતાદ્વાસાદુસતશ્ચજનાદ્રહઃ હીનમૂલ્યમવેલાયાંક્રીણંસ્તદ્દોષ
 માગ્મવેત્ તદ્દોષશ્ચોરદોષઃ યાજ્ઞવલ્ક્યક્રયઃ આગમેનોપભોગેનનપ્રંભા
 વ્યમતોન્યથા પંચબંધોદમસ્તસ્યરાજ્ઞેતેનાભિભાવિતે પંચબંધોનષ્ટ્ર
 વ્યપંચમાંશઃ નાષ્ટ્રિકોપન્યસ્તસાક્ષિણાંવિરુદ્ધોક્તૌનષ્ટ્રવ્યાત્ત્વિગુણં
 દંડમાહવ્યાસઃ વાદીચેન્માર્ગિતંદ્રવ્યંસાક્ષિભિર્નવિભાવયેત્ દાપ્યઃ
 સ્યાદ્વિગુણંદંડંક્રેતાતદ્રવ્યમર્હતીતિ ક્રેતુઃકૃત્યમાહસર્વ મૂલેસમા
 ગતેક્રેતાનાભિયોજ્યઃકથંચન મુલેનસહવાદસ્તુનાષ્ટ્રિકસ્યાવિધીયતે
 બૃહસ્પતિઃ વિક્રેતાદર્શિતોયત્રહીયતેવ્યવહારતઃ ક્રેત્રેરાજ્ઞેમુલ્યદંડૌ
 પ્રદદ્યાત્સ્વામિનોધનમ્ કાત્યયનઃ મૂલાનયનકાલશ્ચતત્રદેયોધ્વસં
 સ્થયયા અસમાહાર્યમૂલસ્તુક્રયમેવવિશોધયેત્ વિશોધિતેક્રયેરાજ્ઞા
 વક્તવ્યઃ સનર્કિંચન અભિયોક્તાધનંકુર્યાત્પ્રથમંજ્ઞાતિભિઃ સ્વકં
 પશ્ચાદાત્મવિશુદ્ધર્થક્રયંક્રેતાસ્વબંધુભિઃ ક્રેતાક્રયેસાધિતેપિદ્રવ્યં
 નાષ્ટ્રિકાવલભતે

બ્યાસ કહે છે કે,— ઉપયોગને વારતે બીજા પાસેથી માગીને લીધેલું, બીજાની થા-
 પણ જાણીને રાખેલું, અથવા ચોરીને આણેલું, એવા પ્રકારનું બીજાનું દ્રવ્ય તેના ધણીને
 જાહેર ન કરતાં વેચ્યું હોય તો તે વેચાણનું માલકી ન છતાં કરેલું વેચાણ સમજવું. કા-
 ત્યાયન કહે છે કે,—વેચાણ દાન, અથવા ધરેણે મૂકવું, એટલાવાનાં માલકી વગર કર્યાં
 હોય તો તે રદ કરવાં. અશ્વામિ—એવા શબ્દ સ્મૃતિમાં છે, તે જુદો શબ્દ છતાં ક્રિયા વિ-
 શેષણ પણ જાણવું. નારદ કહે છે કે,—ઉઘાડી રીતે કરેલી ખરીદી શુદ્ધ સમજવી. પણ
 ગુપ્તપણે કરેલી ખરીદી ચોરી જાણવી. જે દાસને ધણીએ અધિકાર ના આપ્યો હોય, તેણે
 કરેલી, નાદારી ચાલના માણસ પાસેથી ગુપ્તપણે કરેલી બહુ ઓછી કીમત આપીને કરેલી
 તથા કવેળાએ કરેલી, ખરીદી કરનાર ચોરીનો ગુનેગાર થાય છે. તદોષ—ચોરીનો દોષઃ

યાસવદ્ય કહે છે કે,—ચોરીએ ગએલી કે નાશ થએલી વસ્તુની સામિતી તેના માલિકે આગમ બતાવીને તથા ભાગવટો બતાવીને કરવી જોઈએ, તેની પાસેથી તેવી સામિતી ન થાય, તો તે વસ્તુની કીમતના પાંચમા હિસ્સા જેટલો દંડ તેણે રાજને આપવો. પંચબંધઃ— નાશ પામેલા દ્રવ્યનો પાંચમો ભાગ નાશ થએલી વસ્તુના પુરાવાં દાખલ માલિકે આણેલા સાક્ષિઓ જો તેના હકની વિરુદ્ધ જીજ્ઞાસી આપે, તો નાશ પામેલા દ્રવ્યથી બમણો દંડ કરવા વિશે વ્યાસ કહે છે કે,—વાદી જો નાશ થએલી વસ્તુ મળ્યા પછી તે પોતાની છે એમ સાક્ષી પુરાવાથી સાબિત ન કરે તો તેના પાસેથી તે રકમ કરતાં બમણો દંડ લેવો. અને તે વસ્તુ (તકરારી વસ્તુ) ખરીદદારને આપાવવી. ખરીદદારે શી તજવીજ કરવી જોઈએ તે વિશે એજ સ્મૃતિકાર કહે છે કે,—જો ખરીદદાર તે વસ્તુના વેચનારને હાજર કરે તો તેના ઉપર દોષ મુકવાની કોઈ પ્રકારે જરૂર નથી; કેમકે વેચનાર તથા જેની વસ્તુ ગયેલી છે, તે બંની વચ્ચે કામ ચાલવાનું છે. બૃહસ્પતિ કહે છે કે,—ખરીદદારે હાજર કરેલો વેચનાર જો મુકદમામાં દોષી ઠરે તો ખરીદદારને તે વસ્તુની કીમત, રાજને દંડની રકમ અને મૂળ માલિકને તે વસ્તુ, તે આપે. કાત્યાયન કહે છે કે,— વેચનારને હાજર કરવા માટે, તે જેટલે દુર હોય તેના પ્રમાણમાં તેને મુદત આપવી. વેચનાર હાજર નથાય તો કરેલી ખરીદી કાયદેશર છે એમ સાબિત કરવાને ખરીદદારને કહેવું. ખરીદી કાયદેશર છે એમ સાબિત થવાથી ખરીદદારને રાજએ દુષિત કરવો નહિ. ફરીઆદીએ પ્રથમ પોતાના સંબંધીઓની સાક્ષી અને પુરાવાથી તે (તકરારી) વસ્તુ પોતાની છે એમ સાબિત કરવું. પછી ખરીદદારે પોતે કરેલી ખરીદી શુદ્ધ છે એમ પોતાના સંબંધીઓની સાક્ષીથી સાબિત કરવું. એ પ્રમાણે ખરીદદાર ખરીદી શુદ્ધ છે એમ સાબિત કરે તથાપિ મૂળ માલિકણીનેજ તે વસ્તુ મળે.

ખરીદી શુદ્ધ છતાં માલિકણીને માલ મળે.

તથાચમનુઃ અથમુલમનાહાર્યપ્રકાશક્રયશોધિતમ્ અદંઙ્યોમુચ્ય
તેરાજ્ઞાનાષ્ટિકોલભતેધનમ્ અનાહાર્યાપ્રદશ્યપ્રકાશનક્રયેણશોધિ
તદ્રવ્યમિત્યર્થઃ કાત્યાયન અનુપસ્થાપયન્મુલંક્રયંવાથવિશોધયેત્
યથાભિયોગંધનિનેધનંદાપ્યોદમંચસઃ વૃહસ્પતિઃ વણિગ્વીથીપરિગતં
વિજ્ઞાતંરાજપૂરુષૈઃ અવિજ્ઞાતાશ્રયાત્ક્રીતંવિક્રેતાયત્રવામૃતઃ સ્વામી
દત્વાર્દુમુલ્યંતુપ્રગૃહીતસ્વકંધનમ્ અર્દુદ્વયોરપિત્વતંતત્રસ્યાદ્વચવહાર
તઃ મરીચિઃ અવિજ્ઞાતનિવેશત્વાદ્યત્રમુલંનલભ્યતે હાનિસ્તત્રસમા
કલ્પ્યાક્રેતૃનાષ્ટિકયોર્દ્વયોઃનિવેશોવિક્રેતૃસ્થલંનારદઃ ઉદિષ્ટમેવમ્
ક્તવ્યંસ્ત્રીપશૂર્વસુધાપિવા અનર્પિતંતુયોમુંક્તેમુક્તમોગંપ્રદાપયેત્ ઉદિ

ઇમનુજ્ઞાતમ્ ભુક્તભોગંભોગાનુરૂપંભાટકમ્ યાજ્ઞવલ્ક્યઃ શૌક્લિકૈઃ
 સ્થાનપાલૈર્વાનષ્ઠાપહતમાહતમ્ અર્વાક્સંવત્સરાત્સ્વામીહરેતપરતોનૃપઃ
 યત્તુમનુઃ પ્રનષ્ટસ્વામિકંદ્રવ્યંરાજાઞ્યબ્દંનિધાપયેત્ અર્વાક્ઞ્યબ્દા
 દુરેત્સ્વામીપરતોનૃપતિર્હેરેદિતિ તચ્છ્રોત્રિયવિપ્રસ્વામિકદ્રવ્યવિષયમ્
 સૅવ આદદીતાથપદ્માગંપ્રનષ્ટાધિગતાનૃપઃ દશમંદ્વાદશંવાપિસતાંધ
 મંમનુસ્મરન્નિતિ તત્રપ્રથમેવર્ષેસર્વદદ્યાત્ દ્વિતીયેવર્ષેદ્વાદશંભાગંગૃહી
 ત્વાદદ્યાત્ તૃતીયેદશમં ચતુર્થાદૌષષ્ટમિતિહરેતપરતોનૃપૈત્યૈતત્સ્વા
 મિન્યનાગતેઞ્યબ્દાદૂર્ધ્વવ્યયીકરણાભ્યનુજ્ઞામાત્રપરમ્ આગતેતુસ્વા
 મિનિવ્યયીકૃતમપિદદ્યાદિતિમિતાક્ષરાયામ્ इदंચસ્વામિનોજ્ઞાને ય
 દાત્વમુકइदंદ્રવ્યંવિસ્મૃત્યગતइत्यવધારણંતદાત્રિવર્ષાદૂર્ધ્વમપિલભતે
 રાજ્ઞોપિનવ્યયાદ્યધિકારઃ ભાગંચકંચિદ્મૃહીયાદેવ

એ વિશે મનુ કહે છે કે,—વેચનારને હાજર ન કરી શકાય તો ખરીદદાર એમ સા-
 ખ્યિત કરે કે તકરારી વસ્તુ તેણે ઉઘાડી રીતે ખરીદ કરેલી છે, તો ખરીદ કરનારને શિક્ષા
 કરવી નહિ; અને તેના મૂળ માલિકને તે વસ્તુ પાછી આપવી. અનાહાર્ય—હાજર ન કરીને
 પ્રકાસ—ઉઘાડી રીતે ખરીદી કરેલી છે એમ સાખ્યિત કરવાથી ખરીદી વાળખી છે એમ
 ખતાવી નિર્દોષ થનારને એવો અર્થ છે. કાત્યાયન કહે છે કે,—પ્રતિવાદી વેચનારને હાજર
 ન કરે તો, અને કરેલી ખરીદી પ્રસિદ્ધ રીતે થયેલી છે એમ સાખ્યિત ન કરે તો, તેના
 યુનાહના પ્રમાણમાં મૂળ માલિકને તકરારી વસ્તુ અપાવવી અને સરકારે તેનો દંડપણ
 કરવો. બૃહસ્પતિ કહે છે કે,—રાજના અધિકારીઓની જાણમાં આવે એવી રીતે, વેપા-
 રીઓના બજારમાંથી ખરીદી કરેલો હોય, અથવા વેચનારનું ડેકાણું માહિત ન છતાં ખરીદી
 કરેલી હોય અથવા વેચનાર મરી ગયો હોય, તો તકરારી જાણના મૂળ માલિકે તેની અ-
 રધી કીમત આપીને ખરીદદાર પાસેથી તે જાણ લેવી. અને બ્યવહારને લીધે બંનેજણે
 અરધું અરધું નુકશાન વેઠવું. મરીચ કહે છે કે,—વેચાણ આપનારનું ડેકાણું માહિત
 નહિ હોવાથી વેચનારનો પત્તો લાગતો ન હોય, તો ખરીદદાર તથા મૂળ માલિક એ બંને
 એ સરખું નુકશાન અમરવું. નિવેસ—વેચનારનું ડેકાણું. નારદ કહે છે કે,—સ્ત્રી, પશુ, અને
 પૃથ્વી એ ત્રણનો જે પ્રકારનો ઉપભોગ કરવાને તેનો માલિક રજા આપે તે પ્રકારનો તેનો
 ઉપભોગ કરવો; પણ રજા લીધા વિના જે ઉપભોગ કરે તેણે પોતે કરેલા ઉપભોગથી ઉપ-
 જોડું ઉત્પન્ન કે બાકું તેના માલિકને આપવું. ડહિર્ષ્ટ—આસા આપેલું. ભુક્તભોગ—ઉપ-

ભોગના પ્રમાણમાં ભાડું. યાત્રવલ્ક્ય કહે છે કે,—જકાતના અધિકારી અથવા રખવાળદારે નાથ પામેલું કે ચોરીએ ગયેલું કાંઈ ધન આણ્યું હોયતો એક વરસની મુદતની અંદર તેના માલિકને તે મળી શકે; તે ઉપરાંત મુદત થાય તો તેની વ્યવસ્થા રાજ કરે. પરંતુ મનુ જે કહે છે કે,—“જેનો ધણી મળતો હોય નહિ, તેવું ધન રાજાએ ત્રણ વરસ પર્યંત રાખી મુકવું; ત્રણ વરસની પેહેલાં જો તેનો માલિક મળે તો તે તેના માલિકને આપવું અને તે મુદત પછી તે ધન રાજાનું થાય.” એ વચન ઔત્રિય બ્રાહ્મણની માલકીના દ્રવ્યને લાગુ પડે છે. તેજ સ્મૃતિકાર કહે છે કે,—નાથ પામેલી મિલકત કરીને પ્રાપ્ત થાય તો તેમાંથી છઠ્ઠો, દશમો, કે બારમો ભાગ, સત્પુરુષના ધર્મનું સ્મરણ કરીને રાજાએ લેવો. તેમાં પેહેલા વર્ષની અંદર માલિક મળે તો તેને પૂરેપૂરું ધન આપવું; બીજા વર્ષે મળે તો તેમાંથી બારમો ભાગ લેખને આપવું; ત્રીજા વર્ષે દશમો ભાગ લેખને અને ચોથા તે પછીના વરસોમાં છઠ્ઠો ભાગ લેવો. મિતાક્ષરા ગ્રંથ પ્રમાણે “તે પછી રાજાએ લેવી” એનો અર્થ, માલિક ન આવે તો ત્રણ વરસ પછી તેમાંથી અરચ કરવાની પરવાનગી માત્ર રાજાને છે; પણ માલિક હાજર થાય તો અરચેલી રકમ પણ આપવી. માલિક ક્યાં છે એ માહિત ન હોય તો આ નિયમ માત્ર લાગુ છે. પણ ગ્યારે અમુક માણસ આ દ્રવ્ય ભૂલીને કહીંક ગયોછે એમ નિશ્ચય હોય તો તે તેને ત્રણ વરસ પછી પણ મળે. તે અરચવાનો રાજાને પણ અધિકાર નથી. તે કાંઈક હિસ્સો માત્ર તેમાંથી લેવો.

માલકી વિનાનાં ઘરે વિષે.

પરસ્વામિકનષ્ટલઘ્વપશૂનામેકાદિનરક્ષણેભૃતિમાહયાજ્ઞવલ્ક્યઃ પ
નાનેકશ્ફેદ્યાચ્ચતુરઃપંચમાનુષે મહિષોષ્ટ્રગવાદૌદ્વૌપાદંપાદમજા
વિકે મક્ષિતંતુદેયમેવ

કોઈનાં ખોવાયેલાં જાતવર જડ્યાં હોય તેને એક દિવસ રાખનારને રોજ શ્રા આપવો તે વિષે યાત્રવલ્ક્ય કહે છે કે,—જનાવર એક ખરીનું હોય તો તેને બદલે ચાર પણ, મનુષ્ય હોય તો પાંચ પણ. ભેંસ, ઊંટ, બળદ, ગાય, પાડો, વગેરે હોય તો બે પણ, અને બકરાં, ઘેટાં, વગેરે હોય તો એક પણનો ચોથો હિસ્સો (પા પણ), એક દિવસ રક્ષણ કરનારને અપાવવો. અને તેની ખોરાકનો અરચ જુદો અપાવવો.

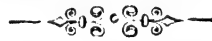
જમીનમાંથી જડેલું દ્રવ્ય.

નિધિપ્રાપ્તૌયાજ્ઞવલ્ક્યઃ રાજાલઘ્વાનિધિદદ્યાદ્વિજેભ્યોઽર્ધ્વદ્વિજપુનઃ
વિદ્વાનશેષમાદદ્યાત્સર્વસ્યપ્રભુર્યતઃ इतरैर्णानिधौલઘ્વેરાજાષ્ઠાંશ
માહરેત્ અનિવેદિતવિજ્ઞાતોદાપ્યસ્તંદંડમેવચોતિ યદાતુકશ્ચિન્હ
માનાદિનાસ્વકીયનિધિંભાવયતિ તદાધિગંત્રેદ્વાદશભાગંત્વાસ્વયંષ
ષ્ટંગૃહીત્વાતસ્મૈદદ્યાત્ યદાહમનુઃ મમાયમિતિયોબ્રૂયાનિધિંસત્યેનમા

નવઃ તસ્યાદદતીપદ્માંગરાજાદ્વાદશમેવચેતિ દ્વાદશસ્ત્વધિગંત્રે ચૌ
રહતંપ્રત્યાહ સપ્ત દાતવ્યંસર્વવર્ણેભ્યોરાજ્ઞાચૌરૈર્હતંધનમ્ રાજાત
દુપયુંજાનશ્ચૌરસ્યાપ્રોતિકિલ્બિષમ્ યદાત્વાહરણેશક્તસ્તદાહકૃષ્ણ
દ્વૈપાયનઃ પ્રત્યાહર્તુમશક્તસ્તુધનંચૌરૈર્હતંયદિ સ્વકોશાત્તદિદેયં
સ્યાદશક્તેનમહિભૃતેતિ ઇત્યસ્વામિવિક્રયનિરૂપણમ્

જમીનમાંથી જડેલા દ્રવ્યસંબંધી યાત્રવલ્લય કહેછે કે,—જમીનમાંથી રાજાને દ્રવ્ય જડે
તો તેમાંથી અરધું દ્રવ્ય તેણે બ્રાહ્મણને આપવું; અને વિદ્વાન બ્રાહ્મણને જડે તો તેણે
બધુંએ દ્રવ્ય લેવું; કેમકે તે સર્વનો પ્રભુ છે. વિદ્વાન બ્રાહ્મણ અને રાજા શિવાય બીજાને
દોટલું ધન જડે તો તેને છઠ્ઠો ભાગ આપીને બાકીનું ધન રાજાએ લેવું. જેને દ્રવ્ય જડે
તેણે તે વિષે રાજાને ખબર ન કરો હોય તો રાજાનો હિસ્સો કાઢી લેખને પછી તેનો દંડ
કરવો. જો કોઈ નિશાની, માપ, વગેરેથી જડેલું દ્રવ્ય પોતાનું છે એમ સાબિત કરે તો તે
દ્રવ્ય જેને જડ્યું હોય તેને તેમાંથી બારમો હિસ્સો આપીને તથા રાજાએ છઠ્ઠો હિસ્સો લે-
ખને બાકીનું ધન તેના માલિકને સ્વાધીન કરવું. એમ મનુ કહેછે. મનુ—જો કોઈ મનુષ્ય
આવીને પ્રતિષ્ઠા પૂર્વક કહે કે જડેલું દ્રવ્ય મારું છે ત્યારે રાજાએ તેમાંથી છઠ્ઠો ભાગ પોતે
લેવો અને બારમો ભાગ, જેને તે દ્રવ્ય જડ્યું હોય તેને આપવો. સ્મૃતિમાં દ્વાદશ એઠ-
લુંજ લખ્યું છે એનો અર્થ એમ કરવો કે બારમો ભાગ જેને દ્રવ્ય જડ્યું હોય તેને આ-
પવો. ચોરીએ ગયેલી મિલકત વિષે પણ તેજ સ્મૃતિકાર કહેછે કે,—ચોરીએ લુંટ કરીને
લેઈ લીધેલી મિલકત ચોરો પાસેથી આણીને રાજાએ સર્વ વર્ણને આપવી. તે ધનનો
જો રાજા ઉપયોગ કરે તો તેને ચૌર્યકર્મનું પાપ લાગેછે. ચોરો પાસેથી ધન પાછું આણવાનું
સામર્થ્ય ન હોય તો—કૃષ્ણ દ્વૈપાયન વ્યાસ કહેછે કે,—ચોરીએ હરણ કરેલું પાછું આણી
આપવાને રાજા જો અશક્ત હોય તો તેણે તે ધન પોતાના અજ્ઞાતામાંથી આપવું.

માલકી શિવાય વેચાણનું પ્રકરણ સમાપ્ત.

અથ સંભૂયસમુત્થાનમ્.

ભાગીદારો મળીને ઉદ્યોગ કરવો.

નારદઃ વણિકપ્રભૃતયોયત્રકર્મસંભૂયકુર્વતે તત્સંભૂયસમુત્થાનંવ્યવ
હારપદંસ્મૃતમ્ બૃહસ્પતિઃ બહૂનાંસંમતોયસ્તુદદ્યાદેકોધનંનરઃ કર
ણંકારયેદ્વાપિસર્વૈરેવકૃતંભવેત્ પરીક્ષકાઃસાક્ષિણશ્ચતણેવોક્તાઃપર
સ્પરમ્ સંદિગ્ધેર્થેવંચનાયાંનચોદ્વિદ્વેષસંયુતાઃ યઃકશ્ચિદ્વંચકસ્તેષાં

વિજ્ઞાતઃક્રયવિક્રયે શપથૈઃસોપિશોધ્યઃસ્યાત્સર્વવાદેષ્વયંવિધિઃ યા
 જ્ઞવલ્ક્યઃ જિહ્વાંત્યજેયુર્નિર્લાભમશક્તોઽન્યેનકારયેન્ પ્રતિષિદ્ધમના
 દિષ્ટંપ્રમાદાદ્યચ્ચનાશિતમ્ સતદ્વ્યાદિહ્રવાચ્છરક્ષિતાદશમાંશમાક્ર
 કાત્યાયનઃ શિષ્યકામિજ્ઞકુશલાઆચાર્યાશ્વેતિશિલ્પિનઃ એકદ્વિ
 ત્રિચતુર્ભાગાન્હરેયુસ્તેયથોત્તરમ્ શિષ્યકાઃશિષ્યાઃ અમિજ્ઞાજ્ઞાન
 વંતઃ કુશલાદક્ષાઃઆચાર્યાનૂતનમાર્ગપ્રવર્તકાઃ વૃહસ્પતિઃ હર્મ્યદેવ
 ગૃહંવાપિધાર્મિકોપસ્કરાણિચ સંભૂયકુર્વતાંતેષાંપ્રમુખોદ્વચંશમર્હતિ
 સએવ નર્તકાનામેવેવધર્મઃસદિરુદાહતઃતાલજ્ઞોલભતેધ્યર્દુંગાયના
 સ્તુસમાંશિનઃ કાત્યાયનઃ તેષાંચેત્પ્રસૂતાનાંચગ્રહણંસમવાપ્રુયાત
 તન્મોક્ષણાર્થયદ્વત્તંવહેયુસ્તે યથાંશતઃ વણિજ્ઞાંકર્ષકાણાંચચૌરા
 ણાંશિલ્પિનાંતથા અનિયમ્યાંશકર્તૃણાંસર્વેષામેવનિર્ણયઃ ઇતિસંભૂય
 સમુત્થાનમ્ અથદત્તાપ્રદાનિકં

નારદ કહેછે કે,—વેપારી વગેરે જ્યાં એકઠા મળીને રોજગાર કરેછે, તેને ‘સંભુયસ-
 મુત્થાન’ (અથવા પંત્યાળો રોજગાર) એ નામ અપાવવાનું સ્થાન કહેછે. બૃહસ્પતિ કહેછે
 કે,—જે મનુષ્ય ઘણા માણસોનો મત લેખને પેતે એકલોજ ધન આપીને કાંઈ કામ
 (વેપાર વગેરે) કરાવે તે તે સર્વેએ મળીને કંઈ એમ સમજવું. જે તેમનામાં પરસ્પર દ્વેષ
 બાવ ન હોય તો, એકાદી સંશયવાળી બાબતમાં અથવા કઠાઈની બાબતમાં તેઓ પરસ્પર
 સાક્ષી આપવાને તથા નિકાલ કરવાને યોગ્ય છે એમ ઠરાવેલું છે. તેમાંનો કોઈ ખરીદી કે
 વેચાણમાં કપટ કરેછે એમ જાણવામાં આવે તો તેને સોગંદ આપીને તેની તજવીજ
 કરવાનો તેમને આધિકાર છે. એજ રીત બધી તકરારોમાં સમજવી. યાત્રવલ્ક્ય કહેછે કે,—
 ભાગદારોમાંથી જે કોઈ વાંકો (કપટથી) ચાલતો હોય તો તેને નફો ન આપતાં પંત્યાળામાં-
 થી કાઢી મૂકવો; જેને ભાગે આવેલું કામ કરવાની શક્તિ ન હોય તેણે પોતાને બદલે
 બીજા નીમીને કામ કરાવવું; જે ભાગીદાર, બીજા ભાગીદારોએ મળીને જે કામ કરવાનું
 નિષેધ કર્યું હોય તેવું કામ, અથવા જે કરવાનો ઠરાવ થયો નથી એવું કામ કરે, અથવા
 પોતાની ગફલતથી કાંઈક વેપારમાં નુકશાન કરે, તો તે ભાગીદારે તે નુકશાન ભરી આપવું
 જોઈએ; જે ભાગીદાર કોઈ પણ પ્રકારના નાણાં વેપાર કરવાના માલ વગેરેનો બચાવ
 કરે તેને બચાવેલા માલ વગેરેનો દશમો હિસ્સો બક્ષીસ દાખલ આપવો. કાત્યાયન કહેછે
 કે, જે કોઈ શિષ્ય કામમાં નવા શિખાઉ, અનુભવી જ્ઞાનવાળા, કુશળ કારીગર, અને

વીણ શિક્ષક એ ચારે જાતના કારીગર કામે લગાડેલા હોય તો તેમને અનુક્રમે એક, બે, ત્રણ અને ચાર, એ પ્રમાણમાં પગાર અથવા નફો આપવો. સ્મૃતિમાં શિષ્યકાઃ છે. તેનો અર્થ નવા શિષ્યાઉ. અભિજ્ઞા—અનુભવિ જ્ઞાનવાળા, કુશલઃ—નિપુણ, આચાર્યાઃ—નવી તરેહ શોધી કાઢનારા. બૃહસ્પતિ—હવેલી, દેવાલય, વાય, ધર્મશાળા વગેરે ધર્મદા બાંધકામ, જો અનેક કારીગર એકઠા મળીને કરતા હોય તો તેમાં જે સર્વથી મુખ્ય (વડો મિસ્ત્રિ) હોય તેને બે ભાગ આપવા. તેજ સ્મૃતિકર્તા કહેછે કે,—નૃત્ય કરનારા (ગાનાર બજાવનાર તાલકા) એનો એજ નિયમ સત્પુરુષોએ કહેલો છે કે તાલ જાણનારાને દોઢ ભાગ આપવો અને ગાનારાઓને સર્વેને સમાન ભાગ આપવા. કાત્યાયન કહે છે કે,—કોઈપણ વેપાર રોજગાર કરતા માટે એકત્ર મળેલા પુરુષો જુદા જુદા દેશમાં પસરેલા હોય અને તેમાંના કોઈને કેદમાં નાખ્યો હોય, તો તેને છોડવાને અર્થે જે ખર્ચ થાય તે સર્વે ભાગીદારોએ પોત પોતાના હિસ્સા પ્રમાણે આપવો જોઈએ. વેપારી, ખેતીકરનારા, ચોર અથવા કારીગર, એ સર્વે જો પોત પોતાનો ધંધો ભાગીદારી થઈને કરતા હોય અને અમુક માણસે અમુક હિસ્સો લેવા એવા વિશેષ કરાવ તેમની અંદર થયેલો ન હોય તો ઉપર કહેલા નિયમ સર્વને લાગુ પડેછે એમ જાણવું.

ભાગીદારોએ મળીને વેપાર કરવાનું પ્રકરણ સમાપ્ત.

અથ દત્તાપ્રદાનિકમ્.

આપેલું પાછું લેવું.

દાનના પ્રકાર.

નારદઃદત્વાદ્રવ્યમસમ્યગ્યઃપુનરાદાનુમિચ્છતિ દત્તાપ્રદાનિકંનામ
વ્યવહારપદંહિતન્ અસમ્યગિતિક્રિયાવિશેષણંનિષિદ્ધમિત્યર્થઃ સ
એવ અથદેયમદેયંચદત્તંચાદત્તમેવચ વ્યવહારેસવિજ્ઞેયોદાનમાર્ગશ્ચ
તુર્વિધઃ અન્વાહિતંયાચિતકમાધિઃસાધારણંચયન્ નિક્ષેપંપુત્રદારાં
શ્ચસર્વસ્વંચાન્વયેસતિ અદેયાન્યાહુરાચાર્યાયજ્ઞાન્યસ્મૈપ્રતિશ્રુતમ્
અત્રપુત્રદારાંતેષુસ્વત્વાભાવાત્તદ્વિષયેનાંતરિક્ષેનદિવીતિવન્નિષેધાનુવા
દમાત્રં એતેનસ્વકુટુંબાવિરોધેનદેયંદારસુતાદત્તિયાજ્ઞવત્કીયઃપ
ર્યુદાસોપિવ્યાખ્યાતઃ પુત્રદારેષુસ્વત્વાભાવઃપૂર્વમુપપાદિતઃસ્વત્વવિવાદે

નારદ કહેછે કે,—અયોગ્ય રીતિએ જે કોઈ બીજાને કાંઈક આપીને પછી તે પાછું લેવાને ઇચ્છેછે, તારે તે કૃત્યને બપહાર શાસ્ત્રનું 'દત્તાપ્રદાનિક' (આપેલી વસ્તુ પાછી લેવાં) નામે પદ કહેછે. સ્મૃતિમાં અસમ્યક્ એવું પદ છે, તે ક્રિયા વિશેષણ છે; તેનો અર્થ

નિષિદ્ધરીતે. વળી તેજ સ્મૃતિકાર કહેછે કે,—વ્યવહાર શાસ્ત્રમાં દાનની રીતિ ચાર પ્રકારની છે;—(૧) દેય (કરવા યોગ્ય દાન), (૨) અદેય (ન કરવા યોગ્ય દાન), (૩) દત્ત (પરિપૂર્ણ દાન), (૪) અદત્ત (અપૂર્ણ દાન). બીજાને આપવા માટે અનામત મૂકેલું, કેવળ ઉપયોગને માટેજ માગી આણેલું, ધરેણે મૂકેલું, પંત્રાળી મિલકત, થાપણ, પુત્ર, સ્ત્રી, અને પુત્ર જીવતો હોય તો પોતાની સર્વ મિલકત, તેમજ જે કોઈને આપવું કષ્ટજ કરેલું છે તે, એ સર્વને આચાર્યો ‘અદેય’ કહેછે. આ જગોએ પુત્ર અને સ્ત્રી પર્યંત બતાવેલા પદાર્થો ઉપર પોતાની માલકી ન હોવાથી, ‘નત્રાંતરિક્ષેનાદિવિ’ (આકાશમાં કે સ્વર્ગમાં અગ્નિચયન કરવું નહિ) આ વૈદિક નિષેધની પેઠે સ્વતઃસિદ્ધ નિષેધનોજ અનુવાદ માત્ર છે. એથીકરીને “કુટુંબની મિલકતને નુકશાન કર્યા શિવાય સર્વસ્વ આપી શકાયછે; માત્ર પુત્ર અને પત્ની આપી શકાય નહિ” એવા યાત્નવલ્ક્યે કરેલા અપવાદનું પણ વ્યાખ્યાન તે બેશુ યર્ધ જાય છે. પુત્ર અને સ્ત્રી ઉપર સ્વત્વ (માલકી) નથી, એનો નિર્ણય તો પાછળ સ્વત્વવિવાદ પ્રકરણમાં કરેલો છે.

દાનના પ્રકારોનું નિરૂપણ.

एतद्दानेन केवलं व्यवहारासिद्धिः किंतु प्रायश्चित्तमपीत्याहैतानि प्रकृत्य दक्षः यो ददाति समूदात्मा प्रायश्चित्तीयतेन नरः मनुः अदेयं यश्च गृह्णाति यश्चादेयं प्रयच्छति तावुभौ चौरवच्छास्यौ दाप्यौ चोत्तमसाहसमिति देयमाह बृहस्पतिः कुटुंबभक्तवसनादेयं यदतिरिच्यते अवश्यदेयमाह कात्यायनः स्वेच्छया यः प्रतिशुस्य ब्राह्मणाय प्रतिग्रहं न दद्याद्वृणवद्वाप्यः प्राप्नुयात्पूर्वसाहसं गौतमः प्रतिश्रुत्याप्यधर्मसंहिताय न दद्यादिति वृत्तेर्दानविक्रयौ प्रतिषेधति व्यासः ये जाता येप्यजाताश्च ये च गर्भे व्यवस्थिताः वृत्तिं च ते भिक्षां क्षंति न दानं न च विक्रय इति दत्ता दत्तभेदानाह नारदः दत्तं सप्तविधं प्रोक्तं मदंतं षोडशात्मकं पण्यं मूल्यं भृतिस्तृष्ट्या स्नेहात्प्रत्युपकारतः स्त्रीशुल्कानुग्रहार्थादत्तं दानविदो विदुः अनुग्रहो धर्मः अदत्तं तु भयक्रोधशोकवेगरुगन्वितैः तथोत्कोचपरीहासव्यत्यासल्लयोगतः बालमूढास्वतंत्रार्तमत्तोन्मत्तापवर्जितं कर्ता ममेदं कर्मेति प्रातिलाभेच्छया च यत् अपात्रे पात्रमित्युक्ते कार्ये वा धर्मसंज्ञते यद्वत्तं स्यादविज्ञानाददत्ताभि

તિતત્સ્મૃતમ્ સ્વગુપતાપઃ મયાદિકૃતોપતાપાન્વિતૈરિત્યન્યવઃ તાડના
 દિમયાદ્યુપતમેદત્તમિત્યર્થઃ. એવંભ્રાત્રાદિક્રોધાદ્યયોભવાત્વિતિબુદ્ધ્યા
 દત્તં વ્યત્યાસોરુપ્યંદાતું પ્રવૃત્તેન ભ્રમાત્સુવર્ણદત્તમ્. છલયોગતઃ દેવ
 દત્તાયરાજ્ઞાગૌર્દેયોતિરાજ્ઞાગૃહીતદેવદત્તવેષાયાન્યસ્મૈપાત્રભૂતાયાપિદ
 ત્તા આતૈરોરોગેનાસ્થિરચિત્તઃ મત્તોમદનીયદ્રવ્યેણ ઉન્મત્તોવાત
 દિના અપવર્જિતંદત્તંમામકમયંકર્મકરિષ્યતીતિકર્માકુર્વાણાયદત્તં
 અધર્મવિનિયોત્ક્રેધર્મકરિષ્યતીતિબુદ્ધ્યાદત્તમ્. એતાનિપરાવર્તંતે કા
 ત્યાયનઃ કામક્રોધાસ્વતંત્રાર્તક્લીબોન્મત્તપ્રમોહિતૈઃ વ્યત્યાસપરિ
 હારાયયદત્તંતત્પુનર્હરેત્ કામાત્સ્ત્રીવંચનાર્થં ક્લીબોભીતઃ વ્યત્યાસ
 પરિહારાયયદત્તમુત્કોચદ્વિત્યર્થઃ. યસ્તુકાર્યસ્યસિદ્ધ્યર્થમુત્કોચઃ સ્યા
 ત્પ્રતિશ્રુતઃ તસ્મિન્નપિપ્રસિદ્ધેર્થેનદેયઃ સ્યાત્કથંચન અથપ્રાગેવદત્તઃ
 સ્યાત્પ્રતિદાપ્યસ્તતોબલાત્ દંડંચૈકાદશગુણમાહુર્ગાર્ગીયમાનવાઃ
 ઉત્કોચસ્વરૂપમાહસૈવ સ્તેયસાહસિકોદૃત્તપારદારિકશંસનાત્
 દર્શનાન્નષ્ટવિત્તસ્યતથાસત્યપ્રવર્તનાત્ પ્રાપ્તમેતૈસ્તુયત્કિચિદુત્કો
 ચાલ્યંતદુચ્યતે

પુત્ર અને સ્ત્રીનું દાન કર્યું હોય તો કેવળ તે કાચદેસર નથી એટલુંજ નહિ, પણ તે
 દાન કરનારને પ્રાપ્તિશક્તિ પણ લેવું પડેછે. પુત્રાદિ દાન વિષે આરંભ કરીને દક્ષ કહેછે કે,
 જે સ્ત્રી અને પુત્રનું દાન કરેછે તેને મૂઢ્યુદ્ધિવાળો પુરુષ જાણવો; તેને પ્રાપ્તિશક્તિ કરવું
 ઘટેછે. મનુ કહેછે કે,—આપવાને અયોગ્ય પદાર્થ જે કોઈ આપે અથવા લે તે બંનેને
 ચોરની પેઠે શિક્ષા કરવી તથા ‘ઉત્તમ સાહસ’ દંડ કરવો. આપવાને યોગ્ય શું છે તે વિષે
 બૃહસ્પતિએ કહ્યુંછે કે,—કુટુંબને આપતાં બંને તે અન્ન તથા વસ્ત્રમાંથી જે આપવું હોય
 તે આપવું. કાત્યાયન—અવશ્ય આપવા જેવી બાબતો વિષે કહેછે કે,—જે માણસ
 પોતાની મરજીથી બ્રાહ્મણને પ્રતિગ્રહ આપવાનો કહીને પાછળથી તે આપે તેની પાસેથી
 તે કરજની પેઠે અપાવવો અને વળી તેને ‘પૂર્વસાહસ’ દંડ પણ કરવો. ગૌતમ કહેછે
 કે,—આપવું કયુલ કર્યા પછી પણ અધર્માચરણીને આપવું નહિ. જીવિકાનું દાન અને
 વેચાણ કરવાનો વ્યાસ નિષેધ કરેછે કે,—જેઓ જન્મ પામ્યા છે, તથા જેઓ જન્મ

પામશે, તથા જ્યો ગર્ભમાં રહેલા છે, તે સવ જીવીકાની ઇચ્છા કરેછે; માટે જીવિકા વૃત્તિનું દાન કે વેચાણ કરવું નહિ. દત્ત અને અદત્તના બેદ નારદ કહેછે કે,—દત્ત સાત પ્રકારનું છે અને અદત્ત સોળ પ્રકારનું છે; દાન સંબંધી નિયમ જાણનારાઓ એમ કહેછે કે,—વેચાતા લીધેલા પદાર્થની કીમત, રોજ (મુસારો), કવિ અથવા ગાયક વગેરે ઉપર ખુશ થઇને આપેલી બક્ષીસ, સ્નેહથી આપેલી બક્ષીસ, ક્રોધએ કરેલા ઉપકારનો બદલો વાળવાને આપેલું હોય તે, લગ્ન વખતે કન્યાના ભાઇને આપવાનું હોય તે, અને ધર્મકાર્ય માટે આપેલું હોય તે, એ સાત પાછાં લેઈ શકાય નહિ. અનુમત્ત—ધર્મ. (હવે અદત્ત સોળ પ્રકારનાં ક્યાં તે ગણાવેછે). (૧) ભય, (૨) ક્રોધ, અને (૩) શોકના વેગની પીડાથી પુકત થઇને આપેલું, (૪) લાંચ, (૫) હાસી મસ્કરામાં આપેલું, (૬) ભૂલથી આપેલું, (૭) કપટથી અપાયેલું, (૮) ઉમરે ન પહેલેન્ના માણસે આપેલું, (૯) મૂઠ (સમજ વિનાના) માણસે આપેલું, (૧૦) કબજે સપડાયલા માણસે આપેલું, (૧૧) રોગાદિકથી પીડા પામતા મનુષ્યે આપેલું, (૧૨) કેફ વગેરેથી મત્ત થયેલા માણસે આપેલું, (૧૩) ગાંડા માણસે આપેલું, (૧૪) લેનારાએ કાંઈ કરવા માટે આપેલું છતાં તેણે તે કામ ન કર્યું હોય તો તે, (૧૫) પાત્ર ન છતાં તે પાત્ર છે એવી જુદી સમજથી આપેલું, (૧૬) ધર્મકૃત્ય છે એમ ભુલથી જાણીને અધર્મ કૃત્ય માટે આપેલું, એ સોળે પ્રકારનાં અર્પણ 'અદત્ત' એટલે આપ્યાં નથી એમ સમજવું. રુક—ઉપતાપ. બધાદિકથી થયેલા ઉપ-તાપવાળાએ એમ અન્વય કરેલા. અર્થાત તાડડન વગેરે બધથી ઉપતાપ પામે-લાએ આપેલું. એજ પ્રમાણે ભાઈ અથવા બીજા ઉપર ક્રોધ થવાથી 'બલે ખરચ થતો' એવી બુદ્ધિથી આપેલું તે ક્રોધથી આપેલું જાણવું. વ્યત્યાસ—રૂપ આપવા જતાં ભ્રાંતિથી સોનું અપાઈ જાય, એ વગેરે ભ્રમ. છલયોગતઃ એટલે કપટ કરીને. જેમ, દેવદત્ત નામે માણસને રાજા ગાય આપવાનો છે એમ સાંભળીને દેવદત્તનો વેશ લઇને આવેલા બીજા કોઈ માણસને રાજા ગાય આપે તે કળા દાન; પછી તે વેશધારી સત્પાત્ર હોય તો પણ. આર્તઃ—રોગવડે અસ્થર ચિત્તવાળો. મત્તઃ—મદ કરે એવા પદાર્થથી (માદક પદાર્થથી) મત્ત થયેલો. ઉન્મત્તઃ—વાયુ આદિકથી ગાંગો થયેલો. અપર્વાજંતં—આપેલું. માફે અમુક કામ આ કરશે એમ માનીને કામ ન કરનારને આપેલું. ધર્મકૃત્ય કરશે એવી બુદ્ધિથી અર્ધ કરનારને આપેલું. એટલાં અર્પણ આપ્યાં છતાં પણ પાછાં લેવાનો અધિકાર છે. કાસાયન કહેછે કે,—કામ અથવા ક્રોધને વશ થઇને આપેલું, જેને સ્વાતંત્ર્ય નથી એવાએ આપેલું, રોગગ્રસ્ત પુરુષે આપેલું, નપુસકે આપેલું, વાતાદિકથી ગાંડા થયે-લાએ આપેલું, મોહ પામેલાએ આપેલું, તથા થએલી ઝુક ફર કરવા માટે આપેલું, એ દાન પાછાં લેવાં. કામાત્—બીજાની સ્ત્રીને મોહિત કરવા માટે. ક્રોધઃ—ભયથી નામદ થઈ ગયેલો. વ્યત્યાસપરિહારાણ—એટલે ભુલથી થયેલું પરિણામ ટાળવાને અર્થ આપેલું. અર્થાત્ લાંચ આપેલી. કુંઈ કાર્ય ભાગ સાધવાને વાસ્તે જે લાંચ આપવાની કહી હોય તે કાર્ય સિદ્ધ થાય તોપણ તે કદી આપવી નહીં. કદાચિત્ તેવી લાંચ પહેલેથીજ આપેલી હોય તો બળાતકારે તે પાછી અપાવવી. અને લાંચ લેનારને લાંચથી અગિયાર ધણો દંડ પણ કરેલા. એવા ગર્ગના મનને અનુસરનારાઓનો મત છે. તેજ સ્મૃતિકાર લાંચનું સ્વરૂપ

કહેછે કે ચોર, સાહસ કરનારો, (હલકો ગુન્હેગાર) સ્વધર્મે પ્રમાણે ન ચાલનારો, બીજાની સ્ત્રી સાથે કુકર્મ કરનારો એ સંબંધી બીજર અથવા માહિતી છુપાવી રાખવા વાસ્તે ને કંઈ લીધું હોય તે, તેમજ કૃષ્ટ આચરણના મનુષ્યને છુપાવી રાખવા વાસ્તે અથવા ખોટી સાક્ષી આપીને, તને ખરાબ કરીશ એવા બધા કોઈને આપીને તેની પાસેથી ને લીધું હોય તે, એટલાને લાંચ કહેવી.

મનુઃ યોગાધમનવિક્રીતંયોગદાનપ્રતિગ્રહમ્ યસ્યવાપ્યુપધિપશ્યેત્ત
ત્સર્વેવિનિવર્તયેત્ યોગઉપાધિઃ યસ્યવાપ્યન્યસ્યકાર્યસ્ય તત્સર્વમુપ
ધ્યપગમેપરાવર્તતદ્વિત્યર્થઃ કાત્યાયનઃ સ્વસ્થેનાર્તેનવાદત્તંશ્રાવિતંધ
ર્મકારણાત્ અદત્વાતુમૃતેદાપ્યસ્તત્સુતોનાત્રસંશયઃ અત્રવિસ્તરોગુ
રુઠ્ઠતેદ્વૈતનિર્ણયેદ્રષ્ટવ્યઃ ઇતિદત્તાપ્રદાનિકનિર્ણયઃ

મનુ—ધરણે મૂકેલો અવેજ, વેચાણ, અર્પણ અથવા પ્રતિગ્રહ અથવા કોઈ પણ પ્રકારના કામમાં કપટ થયું છે એમ નજરે પડે તો તે સર્વ કૃત્ય રદ કરવાં. કોળ—કપટ એનો અર્થ એવા કે કોઈ પણ બીજા કામમાં કપટનું સ્વરૂપ દૃષ્ટિએ પડેતો તે સર્વ ફેરવવું. કાત્યાયન—પ્રકૃતિ સારી છતાં અથવા બગડેલી છતાં ધર્મ કૃત અર્થે કોઈ આપવાનું કબ્જલ કરેલું છતાં તે કબ્જલ કરનારો તે આપતાં પહેલાં મરી બધા તારે તેના છોકરા પાસેથી તે આપાવવું જોઈએ. એ વિશે કંઈ સંશય સમજાવો નહિ. આ વિશે સવિસ્તર વિચાર આ બાબત ઉપર અમારા પિતાશ્રીએ દ્વૈત નિર્ણય નામે ગ્રંથ રચ્યો છે, તેમાં માલમ પડશે.

દત્તા પ્રદાનિક પ્રકરણ સમાપ્ત.

અથા ન્યુપેત્યા નુશ્રુષા

નોકરીનો કરાર તોડવો.

નોકરના પ્રકાર.

નારદઃ અભ્યુપેત્યતુશુશ્રૂષાંયસ્તાંનપ્રતિપદ્યને અશુશ્રૂષાભ્યુપેત્યૈતાદ્વિ
વાદપદમુચ્યતે તત્રશુશ્રૂષકત્રૈવિધ્યમાહૃહસ્પતિઃઆયુધીતુત્તમઃપ્રો
ક્તોમધ્યમસ્તુઠ્ઠવીવલઃ ભારવાહોધમઃ પ્રોક્તંસ્તથાચગૃહકર્મકૃત્
નારદઃ સર્વેષ્વધિકૃતોયઃસ્યાત્કુંટુંબસ્યતથોપરિ સોધિકર્મઠ્ઠતોજ્ઞેયઃ

સચકૌટુંબિકઃસ્મૃતઃ

નારદ—નોકરી કરવા વાસ્તે કરાર કરીને જો કોઈ નોકરી કરે નહિ તો તે કામને બંધાર શાસ્ત્રનું, નોકરીનો કરાર તોડવા એ નામે સ્થાનકલું છે. નોકર ત્રણ પ્રકારના છે. એ

વિશે બૃહસ્પતિ—હયિયારવાજો એ સૌથી ઉત્તમ, બેડુત એ મધ્યમ અને બોળો ઉઠાવનાર તથા ધરનું કામ કરનાર તે અધમ પ્રતિનો નોકર માનેલો છે. નારદ—સર્વ પ્રકારના કામ કરવા માટે જેને ઇરાવેલો હોય અથવા ધર સંબંધી બધી વ્યવસ્થા ઉપર દેખરેખ રાખવાને જેને નામેલો હોય તેને નામેલો નોકર સમજવો અને તેનેજ કુટુંબમાંનો મુખ્ય નોકર સમજવો.

દાસ વિશે.

કાત્યાયનઃ સ્વતંત્રસ્યાત્મનોદાનાદ્વાસત્વંદારવદૃગુઃ ત્રિષુવર્ણેષુવિજ્ઞેયં
દાસ્યંવિપ્રસ્યનક્વચિત્ વર્ણનામાનુલોમ્યેનદાસ્યંનપ્રતિલોમતઃ રાજ
ન્યવૈશ્યશૂદ્રાણાંત્યજતાંહિસ્વતંત્રતઃ નારદઃ વર્ણનાંપ્રાતિલોમ્યેનદા
સત્વંનવિધીયતે કાત્યાયનઃ પ્રવ્રજ્યાવસિતાયત્રત્રયોવર્ણાદિજાનયઃ
નિર્વાસંકારયોદ્વિપ્રંદાસત્વંક્ષત્રિયેભૃગુઃ ક્ષત્રગ્રહણંવિટ્શૂદ્રયોરુપલક્ષ
ણમ્ વિપ્રનિર્વાસનપ્રકારમાહતુર્દક્ષનારદૌ પરિવ્રજ્યાંગૃહીત્વાતુયઃસ્વ
ધર્મનતિષ્ઠતિ શ્વપદેનાંકાયેત્વાતુરાજાશીઘ્રંપ્રવાસયેત્ કાત્યાયનઃસ
વર્ણેપિતુવિપ્રેતુદાસત્વંનૈવકારયેત્ શીલાધ્યયનસંપન્નેતદૂનંકર્મકામ
તઃ તત્રાપિનાશુભંકિંચિત્પ્રકુવીતદ્વિજોત્તમઃ મનુઃ ક્ષત્રિયંચૈવૈશ્યં
ચબ્રાહ્મણોવૃત્તિકર્ષિતઃત્રિભૃયાદાનૃશંસ્યેનસ્વામિકર્મતુકારયેત્ સ્વા
મિકર્મઉત્તમંતદ્યોગ્યમિત્યર્થઃ કાત્યાયનઃ આદદ્યાબ્રાહ્મણીયસ્તુવિ
ક્રીણીયાત્તથૈવચ રાજ્ઞાતદકૃતંકાર્યદંડ્યાઃ સ્યુઃસર્વેવત કામાત્તુ
સંપ્રિતાંયસ્તુકુર્યાદ્દાસીકુલસ્ત્રિયમ્ સંક્રામયેતવાન્યત્રદંડ્યસ્તચ્ચાકૃ
તંભવેત્ બાલધાત્રીમધાત્રીચદાસીમિવભુનક્તિયઃ પરિચારકપર્ત્વીચ
પ્રામુયાત્પૂર્વસાહસમ્ વિષ્ણુઃ યસ્તુત્તમંવર્ણદાસ્યેનિયોજયતિતસ્યોત્ત
મસાહસોદંડઃ કાત્યાયનઃ વિક્રોશમાનાંયોભક્તાંદાસીંવિક્રેતુમિ
ચ્છતિ અનાપદિસ્થઃશક્તઃસ્પ્રામુયાત્પૂર્વસાહસમ

કાત્યાયન—પોતે સ્વતંત્ર છતાં બીજા માણસને જે પોતાનું દળ કરે છે તે સ્ત્રીની પેઠે દાસ થાય છે એમ ભૃગુએ કહ્યું છે. ત્રણે વર્ણના લોકો દાસ હોઈ શકે પણ બ્રાહ્મણ કદી દાસ હોઈ શકે નહિ. સ્વતંત્રતા છોડનારા ક્ષત્રિય, વૈશ્ય ને શૂદ્ર એ વર્ણમાં અનુલોમપણે ક-

રીને દાસત્વ હોઈ શકે પણ પ્રતિલોભપણે કરીને હોઈ શકે નહિ. (એટલે ક્ષત્રિયનો દાસ વૈશ્ય અને વૈશ્યનો દાસ શૂદ્ર એમ વર્ણના અનુક્રમે દાસત્વ કરવું તે અનુલોભપણે કરીને દાસત્વ સમજવું. પણ શૂદ્રનો દાસ વૈશ્ય અને વૈશ્યનો દાસ ક્ષત્રિય એમ થાય તો તે પ્રતિલોભ અથવા ઉલટો ક્રમ જાણવો.) નારદ—વર્ણના પ્રતિલોભપણાથી (ઉલટા ક્રમથી) દાસત્વ હોઈ શકે નહિ. કાત્યાયન—બ્રાહ્મણાદિ ત્રણે વર્ણના લોકો પ્રથમ સન્યાસ ધારણ કરી પછી તેનો ત્યાગ કરે તો રાજાએ બ્રાહ્મણને દેશપાર કરવો અને ક્ષત્રિયને દાસત્વની શિક્ષા કરવી એમ બૃથ કહે છે. સ્મૃતિમાં ક્ષત્રિય શબ્દ છે તેથી વૈશ્યને શૂદ્ર પણ સમજી લેવા. બ્રાહ્મણને દેશપાર કરવાની રીતી દક્ષ અને નારદ—સન્યાસ ધારણ કરીને જે તે આશ્રમના ધર્મ પ્રમાણે ચાલવો નથી તેના શરીર ઉપર કુતરાના પગની નીશાની કરીને રાજાએ તત્કાળ તેને દેશપાર કરવો. કાત્યાયન—બ્રાહ્મણ બ્રાહ્મણને પણ દાસ રાખી શકે નહિ. સારા સ્વભાવના અને વિદ્યાસંપન્ન માણસે પોતાના કરતાં ઓછા ગુણવાળા માણસ પાસેથી મરજી પ્રમાણે કામ કરાવવું એમ છે તો પણ ઉત્તમ બ્રાહ્મણે કોઈ પ્રકારનું નીચું કામતો નજ કરવું. મનુ—ક્ષત્રિય અથવા વૈશ્યને પોતાની જીવિકા ચલાવવાનું સંકટ પડે તો તેમને બ્રાહ્મણે રાખીને સારા સ્વભાવવડે તેમના કર્મને યોગ્ય એવું કામ તેમની પાસે કરાવવું. સ્વામીકર્મ—ઉત્તમ કર્મ અર્થત્ તેમને લાયક કામ જે કોઈ માણસ બ્રાહ્મણીને વેચે અથવા જે કોઈ માણસ બ્રાહ્મણીને ખરીદ કરે તે બંનેનો રાજાએ દંડ કરવો તથા તેમનું કરેલું વેચાણ અને ખરીદી રદ કરવી. જે કોઈ માણસ પોતાની ઈચ્છાથી આશ્રયે આવી રહેલી કુળવાન સ્ત્રીને દાસી કરે અથવા બીજાની પાસે તેને મોકલે તેને શિક્ષા થવી જોઈએ; તથા તેનું સર્વ કૃત્ય રદ કરવું જોઈએ. નાનાં છોકરાને વાસ્તે રાજાની ધાવ અથવા ધાવન હેતુ એવી કોઈ બીજી સ્ત્રી અથવા પોતાના હજારી નોકરની સ્ત્રીને દાસીની પેઠે ગણીને જે કોઈ કામ લે તેને પૂર્વ સાહસ એટલે હલકો દંડ કરવો. વિષયુ—જે માણસ ઉત્તમ વર્ણના મનુષ્યને દાસકર્મમાં યોજે છે તેનો ઉત્તમ સાહસ એટલે ભારેભાંભારે દંડ કરવો. કાત્યાયન—જે પુરૂષ સંકટમાં ન પડેલો હોઈને તથા દાસીનું પોષણ કરવાને શક્તિમાન હોઈને પોતાને વેચે નહિ. માટે આદંદ કરતી અને સેવા કરનારી દાસીને જે વેચે તેનો હલકો દંડ કરવો.

દાસના પ્રકાર.

દાસભેદાનાહનારદઃ ગૃહજાતસ્તથાક્રીતોલઙ્ઘોદાયાદુપાગતઃ અ
નાકાલમૃતસ્તદ્વદાહિતઃ સ્વામિનાચયઃમોક્ષિતોમહતશ્વર્ણાદ્યુદ્ધેપ્રાપ્તઃ
પણેજિતઃ તવાહમિત્યુપગતઃપ્રવ્રજ્યાવસિતઃઋતઃ ભક્તદાસશ્ચવિજ્ઞેય
સ્તથૈવવડવાહતઃ વિક્રેતાચાત્મનઃશાસ્ત્રોદાસાઃપંચદશસ્મૃતાઃ તત્ર
પૂર્વશ્ચતુર્વર્ગોદાસત્વાન્નવિમુચ્યતેપ્રસાદાત્સ્વામિનોયત્રદાસ્યમેષાંક્રમા
ગતમ વિક્રીણીતેસ્વતંત્રઃ સન્યઆત્માનંનરાધમઃ સજઘન્યતમસ્તે .

षांसोपिदास्यान्नमुच्यते योवैषांस्वामिनंकश्चिन्मोचयेत्प्राणसंशयात्
 दासत्वात्सविमुच्येतपुत्रभोगलभेतच याज्ञवल्क्यः प्रव्रज्यावसितो
 राज्ञोदासभ्रामरणांतिकम् नारदः अनाकालभृतोदास्यान्मुच्यते
 गौयुगंददत् आहितोपिधनंदत्वास्वामीयद्येनमुद्धरेत् ऋणंतुसोदयं
 दत्वाऋणीदास्यात्प्रमुच्यते तवाहमित्युपगतोयुद्धेप्राप्तःपणेजितःप्रति
 शीर्षप्रदानेनमुच्येरन्नल्पकर्मणा कृतकालव्यपगमात्कृतोदासोविमु
 च्यते भक्तस्योपेक्षणात्सद्योभक्तदासःप्रमुच्यते निग्रहाद्वडवाद्यास्तुमु
 च्यंतेवडवाभृतइति प्रतिशीर्षःप्रतिनिधिः वडवादासी याज्ञवल्क्यः
 बलादासीकृतश्चौरैर्विक्रीतश्चापिमुच्यते नारदः तवाहमितिचात्मा
 नंयोस्वतंत्रःप्रयच्छति नसतंप्राप्नुयात्कामंपूर्वस्वामीलभेततम् अस्व
 तंत्रःपरदासःअस्मिन्प्रकरणेदासपदगतपुंस्त्वस्याविवक्षितत्वाद्दास्या
 मप्येषःसर्वोविधिर्ज्ञेयः तत्रदासीत्वविमोक्षकारणमाहकात्यायनःस्वां
 दासीयंस्तुसंगच्छेत्प्रसूनाचभवेत्ततः अवेक्ष्यबीजंकार्यास्याददासी
 सान्वयातुसा बीजमपत्यम् गुणवदवेक्ष्येत्यर्थः नारदः स्वंदासंकर्तुं
 मिच्छेद्यस्त्वदासंप्रीतमानसः स्कंधादादायतस्यासौभिंद्यात्कुंभंसहां
 भसा साक्षताभिःसगुण्याभिर्मूर्द्धन्याद्विरवाकिरेत् अदासइतिचोत्का
 त्रिः प्राउक्तखंतमथोत्सृजेत् ततःप्रभृतिवक्तव्यःस्वाम्यनुग्रहपालि
 तः भोज्यान्नोथप्रतिग्राह्योभवत्यभिमतःसताम् कात्यायनः दासेनो
 ढात्वदासीयासापिदासीत्वमाप्नुयात् यस्माद्वर्ताप्रभुस्तस्याः स्वाम्य
 धीनःप्रभुर्यतः दासस्यतुधनंयत्स्यात्स्वामीतस्यप्रभुःस्मृतइति इत्य
 भ्युपेत्याशुश्रूषा

दासना प्रकारे नारद—धरमां लभेलो, पेयाधी लीधेलो, कोष्ठमे अक्षीस आपेलो,
 परसाभां मणेलो, दुकागमां पोषेलो, पहेलेना स्वामीमे धरेले भूकेलो, आरे करलमांथी

મુક્ત કરેલો, લડાઈમાં પકડેલો, સરતમાં જીતેલો, હું તારો છું એમ કહીને પોતાની મજેજ આપેલો, સન્યાસ આશ્રમથી જાજી થવાને લીધે દાસ થયેલો, અમુક વેળાસુધી દાસ થયેલો, કેવળ ઉદર નિર્વાહ વાસ્તે થયેલો, ધરમાંના દાસી સાથે જુલોને તેની રસાથે લગ્ન કરવાથી થયેલો અને પોતાની મજે વેચાયેલો, એ પ્રમાણે બવહાર શાસ્ત્રમાં પંદર પ્રકારના દાસ કહ્યા છે. એમાંથી પહેલા ચાર પ્રકારના દાસને વંશપરંપરાથી દાસત્વ પ્રાપ્ત થવાના કારણથી તે ધણીની ઇચ્છાથીજ માત્ર દાસત્વમાંથી મુક્ત થઈ શકે છે. પોતે સ્વતંત્ર છતાં પણ જે અધમ પુરૂષ પોતાને વેચે છે તે સર્વ પ્રકારના દાસમાં નીચ સમજાવે. તે દાસત્વમાંથી છુટેજ નહિ. એમાંનો જે દાસ પોતાના ધણીને પ્રાણ સંકટમાંથી જોડાવે તે દાસપણાથી છુટો થાય અને છોકરાની પેઠે વારસાનો હિસ્સો તેને મળે યાત્તવલ્ક્ય—જે માણસ સન્યાસી થઈને પાછો તેમાંથી જાજી થાય તે મરતા સુધી રાત્રનો દાસ થાય. નારદ—દુકાળમાં પોષણ કરવાથી જે દાસ થયો હોય તે બળદની એક જોડ ધણીને આપવાથી દાસત્વમાંથી છુટે. ધરેણે મૂકેલા દાસને ન્યારે તેનો ધણી પોતાનું દેવું આપે ત્યારે જોડાવી જાય, કરજને લીધે જે દાસ થયેલો હોય તે ન્યારે બાજ સુધાં કરજ આપે ત્યારે તેમાંથી મુક્ત થાય. હું તારો છું એમ કહીને થયેલો દાસ લડાઈમાં પકડેલો અને સરતમાં જીતેલો એ ત્રણે પોતાને બદલે બીજા દાસ આપવાથી સહજ રીતે છુટી જાય છે. અમુક મુદત સુધી જે દાસ થઈને રહ્યો હોય તેને મુદત પરી થયે જોડી મૂકવો જોઈએ. કેવળ ઉદર નિર્વાહ માટે થયેલો દાસ પોતાના નિર્વાહ માટે ધણી પાસેથી લેવાનું બંધ કરે એટલે છુટી જાય. દાસીનો સંબંધ કરવાથી થયેલા દાસ તેની સાથેનો સંબંધ જોડી દેવાથી મુક્ત થાય છે. પ્રતિજ્ઞાર્થ—પ્રતિનિધિ ષડ્વા—દાસી યાત્તવલ્ક્ય—ચોર લોકોએ જબરદસ્તીથી કોઈને પકડીને દાસ કરીને વેચ્યો હોય તો પણ તે મુક્ત થાય છે. નારદ—કોઈ માણસ બીજાનો દાસ છતાં બીજાને આવીને કહે કે હું તારો છું અને એ પ્રમાણે પોતાને તેનો દાસ કરે તો તેની તે ઇચ્છા સંપૂર્ણ થાય નહિ. પણ તેના પહેલાના ધણીનેજ તે દાસ સોંપવો. સ્મૃતિમાં અસ્વતંત્ર પદ છે તેનો અર્થ પારકો દાસ આ પ્રકરણમાં દાસ શબ્દવચ્ચે કરીને પુરૂષ દાસજ કહેવાનો કંઈ હેતુ નથી માટે એ સર્વે નિયમો દાસીને પણ લાગુ પડે છે. દાસીપણામાંથી મુક્ત થવાનું કારણ કાત્યાયન—પોતાની દાસીની સાથે કોઈ પુરૂષ સમાગમ કરે અને તેથી તેને ગુણવાન સંતતિ ઉત્પન્ન થાય તો તે ગુણવાન સંતતિ જોઈને તેને તેની સંતતિ સહિત દાસીપણામાંથી મુક્ત કરવી. બીજું—સંતતિ અર્થાત ગુણવાન સંતતિ જોઈને નારદ—કોઈ પુરૂષ મનમાં ખુશી થઈને પોતાના દાસને દાસપણામાંથી મુક્ત કરવા ઇચ્છતો હોય તેણે તેના ખબા ઉપરથી પાણીનો ભરેલો ઘડો લેઈને ફેડી નાખવો. તથા અક્ષત અને પુરૂષ સાથે પાણી લેઈને તે દાસના માથાપર છાંટવું. તથા વું હવે દાસ નથી એ પ્રમાણે ત્રણ વખત ખાલીને પૂર્વ દિશાનું મોં કરીને તેને વિદાય કરવો. તે દિવસથી માંડીને તેને સ્વામીની મહેરબાનીથી પામેલો એવો સમજવો. તથા તેનું અન્ન જમવા લાયક અને તેનું આપેલું દાન લેવા લાયક થાય છે; તથા તે મોટા લોકોમાં માન્ય થાય છે. કાત્યાયન—દાસી ન હોય એવી કોઈ સ્ત્રીને દાસ પરણે તો તે ઉપરથી તે દાસી થાય છે. કેમકે તે સ્ત્રીનો સ્વામી તેનો ધણી છે; અને તેનો ધણી પોતાના ધણીના સ્વાધીનમાં છે. દાસનું જે ધન હોય તેનો માલિક તેનો ધણી થાય છે; એમ કહેલું છે. કરાર પ્રમાણે નોકરો ન કરવાનું પ્રકરણ સમાપ્ત.

અથ વેતનાદાનં.

આકરીનો પગાર ન આપવો.

આકરીનો ૬૨.

નારદઃ ભૂત્યાનાવેતનસ્યોક્તોદાનાદાનવિધિક્રમઃ વેતનસ્યાનપાકર્મ
તદ્વિવાદપદંસ્મૃતમ્ યાજ્ઞવલ્ક્યઃ દાપ્યસ્તુદશમંભાગંવાણિઙ્યપશુસ
સ્યતઃ અનિશ્ચિત્યભૂતિયસ્તુકારયેત્સમહીક્ષિતા એતદહ્યાયાસપરં
આયાસવ્રહુત્વેતુવૃહસ્પતિઃ ત્રિભાગંપંચભાગંવાગૃહીયાત્સીરવાહકઃ
મક્તાચ્છાદમૃતઃ સીરાદ્વાગંગૃહીતપંચમમ્ જાતસ્યસ્યાત્ત્રિભાગંતુપ્રગૃ
હીયાદથામૃતઃ મક્તાચ્છાદમૃતોઽન્નવસ્ત્રદાનેનપોષિતઃ નારદઃ કર્મા
કુર્વન્પ્રતિશ્રુત્યકાર્યોદ્વાભૂતિંચલાત્ મૃતિંગૃહીત્વાકુર્વાણોદ્વિગુણંમૃ
તિમાપ્રુયાત્ મનુઃ મૃતોનાર્તોનયઃકુર્યાદ્દર્પાત્કર્મયથોદિતમ્ સદંઙ્યઃ
ઠ્ઠણલ્લાનઘૃનદેયંચાસ્યવેતનં સએવ યથોક્તમાર્તઃસ્વસ્થોવાયસ્તત્ક
ર્મેનકારયેત્ નતસ્યવેતનંદેયમલ્પોનસ્યાપિકર્મણઃ આર્તંસ્તુકુર્યાત્સ્વ
સ્થઃસન્યથામાષિતમાદિતઃ સુદીર્ઘસ્યાપિકાલસ્યસલભેતૈવવેતનમ્
વિષ્ણુઃ મૃતકશ્વાપૂર્ણેકાલેત્યજન્સકલમેવમૂલ્યંજહ્યાદ્રાજ્ઞેચપણશ
તંદદ્યાદિતિ સએવ સ્વામીચેદૃતકમપૂર્ણેકાલેજહ્યાસ્યસર્વમેવમૂલ્યંદ
દ્યાત્પણશતંચરાજ્ઞેન્યત્રમૃતકદોષાત્ વૃદ્ધમનુઃ પ્રમાદાન્નાશિતંદાપ્યઃ
સમંદ્વિદ્રોહનાશિતમ્ નનુદાપ્યોદ્દતંચોરૈર્દગ્ધમૂઢંજલેનચ દ્રોહોદ્વેષઃ
ઝઠમપહતમ્ યાજ્ઞવલ્ક્યઃ પ્રસ્થાનવિગ્નરુચૈત્રપ્રદાપ્યોદ્વિગુણંમૃતિમ્
પ્રક્રાંતેસપ્તમંભાગંચતુર્થપથિસંત્યજન્ વૃદ્ધમનુઃ પથિવિક્રિયિતદ્વાંડં
વણિક્મૃત્યંત્યજેદ્યાદિ અથતસ્યાપિદેયસ્યાદૃતેરર્દુલભેતસઃ

નારદ—રાખિલા નોકરને પગાર આપવો કે ન આપવો એ સંબંધી નિયમોનો ક્રમ
અહીં કહેલો છે. એને વ્યવહાર શાસ્ત્રનું વેતના દાન નામે સ્થાન મળેલું છે. યાતવલ્ક્ય—
શી મજૂરી આપવી એનો ડરાવ કર્યા સિવાય જો કોઈ માણસ બીજા કોઈ તણુ બતિના

બાપારમાં પણ અથવા ધાન્ય એ સંબંધી ધંધામાં બીજા માણસને કામ લગાડે તો તે ધંધામાં તેના ધણીને જે નફો થાય તેનો દશમો ભાગ કામ લગાડેલા માણસને ધણી પાસેથી અપાવવો. થોડી મહેનતનું કામ હોય તો આ નિયમ સમજવો. ધણી મહેનતનું કામ હોય તો બૃહસ્પતિ—હજા હાંકતારાએ ત્રીજો અથવા પાંચમો હિસ્સો લેવો. તેને અન્નવસ્ત્ર આપ્યાં હોય તો પાંચમો ભાગ લેવો, અન્નવસ્ત્ર આપ્યાં ન હોય તો ઉત્પન્નનો ત્રીજો હિસ્સો લેવો. સ્મૃતિમાં મન્નાચ્યદમૃતઃ એવું પદ છે એનો અર્થ અન્નવસ્ત્ર આપીને પોષણ કરેલો એવો થાય છે. નારદ—કબ્જલ કરેલું કામ કોઈ માણસ કરે નહીં તો તેને ઠરાવેલી રોજ આપીને તે કામ તેની પાસેથી બળાત્કારે કરાવવું. રોજ લેખને પછી તે કામ ન કરે તો લીધેલા રોજથી બમણી રકમ પાછી અપાવવી. મનુ—અન્નવસ્ત્ર આપીને પાળેલો નોકર માંદો ન છતાં ઉદ્ધતપણથી કહેલું કામ કરે નહીં તો તેનો આઠ ‘પણુલ’ નામે દ્રવ્ય જેટલો દંડ કરવો. તથા તેનો રોજ તેને આપવો નહીં. તેજ સ્મૃતિકાર—કામ કરવાને કબ્જત કરનારો, તે માંદો હોય કે સાલો તોપણ, તે કામ તેણે પૂરું કરવું જોઈએ. પણ જો તે કામ પૂરું કરે નહીં અથવા તેનો થોડો ભાગ પણ બાકી રાખે તો તેમો રોજ તેને આપવો નહીં. પરંતુ તે માંદો હોય તો કબ્જલ કરેલું કામ તેની પ્રકૃતિ સારી થયા પછી તે કામ પ્રથમ કહ્યા પ્રમાણે તેણે કરવું; અને વચમાં ધણો વખત વીસો હોય તો પણ તેને તેનો રોજ મળવો જોઈએ. વિશ્વ—રોજ લેખને કામ કરનાર ઠરાવેલી મુદત પૂરી થયા પહેલાં પોતાનું કામ છોડી દે તો તેને તેની રોજ આપવી નહીં. અને તેણે સો ‘પણુ’ દંડ આપવો. તેજ સ્મૃતિકાર—સ્વામી જો રોજ લેખને કામ કરનારને મુદત પૂરી થયા પહેલાં કસુરે વિના કાઠી મૂકે તો ચાકરની આખી રોજ તેણે આપવી. તથા રાજાને સો ‘પણુ’ દંડ આપવો. વૃદ્ધમનુ—ચાકરની ગફલતથી જે કંઈ નુકશાની થઈ હોય તેની પુરી રકમ તેની પાસેથી ભરી અપાવવી. અને તેની દ્રોહ બુદ્ધિથી તે નુકશાની થઈ હોય તો બમણી રકમ ભરી અપાવવી. પણ ચોર લેઈ ગયા હોય, આગ લાગવાથી બળી ગયું હોય કે પાણીમાં તણાઈ ગયું હોય તો તેની પાસેથી તે રકમ અપાવવી નહીં. દ્રોહ—વેર. ઉઠે—તણાઈ ગયેલું. યાત્રવશ્ય—બાર નીકળવાને શુભ પ્રસંગે જે મોકર ધણીને હરકત કરે તેની પાસેથી ઠરાવેલી મજૂરીથી બમણો દંડ લેવો. નીકળવાનું ઠર્યા પછી રસ્તામાં જો અડચણ કરે તો મજૂરીનો સપ્તમાંસ દંડ લેવો. અને રસ્તામાં જો છોડીને જતો રહે તો ચતુર્થાંશ દંડ કરવો. વૃદ્ધમનુ કોઈ વહેપારી ઠરાવેલ ઠેકાણે જવાના ઠરાવથી મજૂર લેખને જાય; અને રસ્તામાં જ પોતાનો માલ વેચીને તે મજૂરને કાઠી મૂકે તો તેને તેની અરધી મજૂરી પણ મળવી જોઈએ.

ભાડા તોડા વિષે.

કાત્યાયનઃ યથાચપથિતદ્વાંડમાસિઙ્ઘેતાહ્રિયેતવા યાવાનધ્વાગત
સ્તેનપ્રામુયાત્તાવતોભૃતિમ્ ત્યજેત્પથ્યસહાયંયઃ શ્રાંતંરોગાર્તમેવવા
પ્રામુયાત્સાહસંપૂર્વગ્રામેઞ્યહમપાલયન્ આસિઙ્ઘેદ્રાજાજ્ઞયાવરુઙ્ઘેન્

બૃહસ્પતિઃ પ્રભુણાવિનિયુક્તઃ સન્મૃતકોવિદધાતિયઃ તદર્થમશુભંક
 મસ્વામીતત્રાપરાધ્નુયાત્ કૃતેકર્મણિયઃ સ્વામીનદયાદ્વેતનંમૃતેઃ રાજા
 દાપયિતવ્યઃ સ્યાદ્વતનચોનુરૂપતદ્વિતિ નારદઃ અનયન્ભાટયિત્વાતુભાં
 ડંચયાનવાહને દાપ્યોમૃતિચતુર્ભાગં સર્વામર્દુપથેત્યજન્ યાનંરથાદિ
 વાહનંસાક્ષાદશ્વાદિ કાત્યાયનઃ હસ્ત્યશ્વગોસ્વરોષ્ટ્રા દીનગૃહીત્વા
 ભાટકેનયઃ નાર્પયેત્કૃતકૃત્યઃ સન્તાવદ્દાપ્યઃ સભાટકં નારદઃ પરભૂમૌ
 ગૃહંકૃત્વાસ્તોમંદત્વાવસેત્તુયઃ સતદ્રૂહીત્વાનિર્ગચ્છેત્તૃણકાષ્ટેષ્ટકાદિ
 કમ્ સ્તોમાદ્વિનાવસિત્વાતુપરભૂભાવનિશ્ચિતઃ યાન્યેવતૃણકાષ્ટાનિ
 ત્વિષ્ટકાવિનિવેશિતાઃ વિનિર્ગચ્છંસ્તુતત્સર્વભૂમિસ્વામિનિવેદયેત્ સ્તો
 મોભાટકમ્ ઇતિવેતનાદાનમ્

કાત્યાયન—જો રસ્તા ઉપરજ વેપારીનો માત્ર કોઈ અટકાવે અથવા ચોર લેઈ જાય
 તો મગ્ગુર જેટલું ચાલ્યો હોય તે માર્ગના પ્રમાણમાં તેને મગ્ગુરી આપવી જોઈએ, થાકેલા
 અથવા માંદા થયેલા ચાકરની ઘટિત ખરદાશ કોઈ ગામમાં જણુ દિવસ રહીને કર્યા સિવાય
 તે ચાકરને છોડીને જો ધણી જાય તો તેનો હુલકી પ્રતિનો દંડ કરવો. અસિદ્ધેત્ ૨૦
 જાના હુકમથી અટકાવવામાં આવે. બૃહસ્પતિ—ધણીએ મોકલેલો જે મગ્ગુર તેને અર્ધ
 કુંઈ અથોગ્ય કૃત્સ કરે તો તે અપરાધ ધણીનો સમજવો. કામ કર્યા છતાં પણ જે ધણી
 ચાકરને તેની રોજી આપે નહીં તો રાત્રીએ તે રોજી તેને ધટિત રીતે અપાવવી. નારદ—
 માલધણીએ ગાડાં અથવા જનાવર ભાડે કરીને પછી તે લેઈ જાય નહીં તો અતુર્યાંશ ભાડું
 તેને અપાવવું. પણ અડધે સુધી લેઈ જઈને જો માલધણી તેને પડ્યાં મૂકે તો પૂરે ભાડું
 અપાવવું. યાન—૨૫ વગેરે. વાહન—ઘોડો વગેરે જેના ઉપર પ્રતક્ષ રવારી કરવામાં આવે
 છે તે. કાત્યાયન—જે માણસ હાથી, ઘોડો, બળદ, ગરૂડો, ઊંટ વગેરે જનાવરોને ભાડે
 લેઈ જઈને પોતાનું કામ કર્યા પછી તેને ભાડું આપે નહીં તો ગ્યાં સુધી તે જનાવર તેણે
 તેના માલિકને પાછાં સોંપ્યાં ન હોય ત્યાં સુધીનું તમામ ભાડું તેની પાસેથી અપાવવું.
 નારદ—બીજાની જગ્યા ભાડે લેઈને તે ઉપર ધર બાંધીને તેમાં રહેનારા માણસે ધર છો-
 ડીને જતી વેળાએ તેણે છાજ, લાકડાં, (કાઠ) ઇંચ્યો વગેરે લઈ જવું. પણ ભાડું આપ્યા
 સિવાય અથવા કરાર કર્યા સિવાય કોઈ બીજાની જમીન ઉપર ધર બાંધીને રહેલો માણસ
 તે ધર છોડીને જાય તે વેળાએ તેણે છાજ, કાઠ અને ઇંચ્યો વગેરે ધરનો જે સામાન હોય
 તે સર્વે તે જમીનના માલિકને આપવો. સ્તોમઃ—ભાડું.

વેતના દાન પ્રકરણ સમાપ્ત.

અથ સંવિદ્યાતિક્રમઃ

લૌકીક ડરાવનું ઉદ્ધંધન.

નારદઃ પાઃખંડિનૈગમાદીનાંસ્થિતિઃસમયઽચ્યતે સમયસ્યાનપાક
મેતદ્વિવાદપદંસ્મૃતમ્ પાઃખંડિનઃવેદમાર્ગવિરોધિનોવાણિજ્યાદિકરાઃ!
નૈગમાસ્તદવિરોધિનઃ આદિપદેનૈવૈવિદ્યાગૃહ્યંતે તત્રરાજકૃત્યમાહ
બૃહસ્પતિઃ વેદવિદ્યાવિદોવિપ્રાન્શ્રોત્રિયાનગ્નિહોત્રિણઃ આહત્યસ્થા
યેત્તત્રતેષાંવૃત્તિપ્રકલ્પયેત્ અનાચ્છેદ્યકરાસ્તેભ્યઃપ્રદદ્યાદૃહભૂમયઃ
મુક્તભાવ્યાશ્વનૃપતિલૈસ્વયિત્વાસ્વશાસને અનાચ્છેદ્યોઽગ્રાહ્યઃકરો
યાભ્યસ્તાઅનાચ્છેદ્યકરાઃ મુક્તભાવ્યામુક્તમુત્સૃષ્ટંભાવ્યંભૂમ્યાદિષુ
ભાવિસસ્યાદિફલંયાસાંતાદૃત્યર્થઃ તેષાંચશ્રોત્રિયાદીનાંધર્માનાહ
યાજ્ઞવલ્ક્યઃ નિજધર્માવિરોધેનયસ્તુસામયિકોભવેત્ સોપિયત્નેનસં
રક્ષ્યોધર્મોરાજકૃતસ્તુયઃ નારદં પાંખંડિનૈગમશ્રેણીપૂગત્રાતગણા
દિષુ સંરક્ષેત્સમયંરાજાદુર્ગેજનપદેષુચ નાનાજાતીયાનામેકજાતીયં
કર્મકુર્વતાંસંઘાતાઃશ્રેણયઃ તેષામેવાભિન્નજાતીયંકર્મકુર્વતાંસંઘાઃપૂ
ગાઃ ત્રાતાઃ જ્ઞાતિસંબંધિબંધૂનાંસંઘાઃ અતએવકુલાનીત્યુચ્યંતે પા
ઃખંડિનોનૈગમાશ્વવ્યાખ્યાતાઃ એતેષાંપાઃખંડ્યાદિનાંત્રાતાંતાનાંસંઘા
ગણાઃ એતેષાંસમયભેદદંડમાહયાજ્ઞવલ્ક્યઃ ગણદ્રવ્યંહરેદ્યસ્તુસંવિ
દંલંઘયેચ્છસઃ સર્વસ્વહરણંકૃત્વાતંરાષ્ટ્રાદિપ્રવાસયેત્ ઇતિસંવિદ્ય
તિક્રમઃ

નારદ—પાખંડીલોકમાં (વેદમાર્ગ છોડીને ચાલનારા લોકમાં) અને વેદમાં અનુસરીને ચાલનારા લોકમાં ને રીવાજ ચાલુ છે તેને સમય કહેછે. તે સમયનું ઉદ્ધંધન ન કરવું તે બ્યવહાર શાસ્ત્રનું એક સ્થાન છે. પાંખંડિનઃ—વેદ માર્ગથી વિરુદ્ધ વર્તનારા વેદેપાર ધંધો વગેરે કરનારા લોક. નૈગમઃ—વેદ ધર્મને અનુસરીને ચાલનારા લોક. આદિ શબ્દ વડે કરીને ત્રણ વેદના જાણનારા સમજવા. એ બાબતમાં રાજાનું કર્તવ્ય શું છે તે વિષે બૃહસ્પતિ—વેદ જાણનારા બ્રાહ્મણોને, શ્રોત્રિય બ્રાહ્મણોને અને અનગિહોત્રિયોને બાલાવી લાવીને

પોતાના રાજ્યમાં રાજ્યએ વસાવવા તથા તેમની જીવિકાને માટે વર્ષાશન કરી આપવાં તથા તેમને ધર ને જમીનો આપવી, તથા તે સંબંધી લેખ પોતાની આજ્ઞાથી કરાવીને તેમને આપવા. તે ધર અથવા જમીન ઉપર કર લેવા નહીં. અને તેમનાં દાણ વગેરે માફ કરવાં. અનાચ્છેદ્યઃ એ ઉપર કર લેવાય નહીં તે. મુક્તમાત્ર્યાઃ ભૂમિમાં ઉપજેલું ધાન્ય વગેરે જેનું ત્યાગ કર્યું છે (છોડી દીધું છે) એવી જમીનો. યાત્રવલ્ક્ય તે ઓત્રિયોના ધર્મ કહે છે. ઓત્રિય બ્રાહ્મણે પોતાના ધર્મની સાથે વિરોધ ન આવે એવી રીતે સામાયિક ધર્મ (વંશપરંપરાથી ચાલતી આવેલી રીતભાત આચાર વહીવટ વગેરે) તથા રાજ્યએ કરેલા કાયદાનું ચલતે કરીને સંરક્ષણ કરવું. નારદ—પાખંડી લોકનો સમુદાય નૈગમ લોક, એણીસંસ્ક લોક, પૂર્ણસંસ્ક અને વ્રાતસંસ્ક લોક એમનામાં પરંપરાથી ચાલતા આવેલા આચાર અને નિયમ તેમજ કીલ્લામાંના (રાજ્યધાનીના) અને દેશમાંના ચાલુ નિયમો રાજ્યએ કાયમ રાખવા. શ્રેણ્યઃ—જુદી જુદી જાતના છતાં એક જાતનો વહેપાર ધંધો કરનારા લોકનો સમુદાય. પૂર્ણઃ—એવાજ પ્રકારના જુદી જુદી જાતના અને જુદા જુદા વહેપાર ચલાવનારા લોકના સમુદાય. વ્રાતાઃ જ્ઞાતિ, સંબંધી અને બાંધવોના સમુદાય. એટલા માટેજ તેમને કુળ કહે છે. પાખંડી અને નૈગમ શબ્દોનો અર્થ પાછળ કહેલો છે. ગણઃ—પાખંડીથી આરંભીને વ્રાત સુધી કહેલા લોકોના સમુદાય. એ સર્વ, સમય, રૂપ, ધર્મ તોડે તો તેમણે કરવાની શિક્ષા યાત્રવલ્ક્ય—ગણ (નામે એ જનસમુદાય પાછળ કહ્યો તે) ની મીલકત એ અન્યાયથી લઈ લે અને તેમના સર્વિદ્ (પરંપરાથી સ્થાપિત થયેલા) નિયમ એ તોડે તેની સઘળી માલ મતા જપ્ત કરીને રાજ્યએ તેને દેશપાર કરવા. કાયમ ઠરાવનું ઉલ્લંઘન એ પ્રકરણ સમાપ્ત.

—ૐૐૐ—

અથ ક્રીતાનુશયઃ

અરીદીનો પશ્ચાત્તાપ.

નારદઃ ક્રીત્વાંમૂલ્યેનયત્પણ્યંક્રેતાનબ્રહ્મન્યતે ક્રીતાનુશયદ્વિત્યેત
દ્વિવાદપદમુચ્યતે પણ્યપરીક્ષાવધિમાહ સર્વઃ વ્યહાદ્વોહ્યંપરીક્ષેતપં
ચાહાદ્વાહ્યમેવતુમુક્તાવન્નપ્રવાલાનાંસપ્તાહંસ્યાત્પરીક્ષણંદ્વિપદામર્ધમા
સંતુપુંસાંતદ્વિગુણંસ્ત્રિયાઃ દશાહંસર્વંબીજાનામેકાહંલોહવાસસામ્
કાત્યાયનઃ ભૂમેર્દશાહેનુશયઃક્રેતુર્વિક્રેતુરે વવા બૃહસ્પતિઃ અતોર્વા
વપણ્યદોષસ્તુયદિસંજાયતેકચિત્વિક્રેતુઃ પ્રતિદેયંતત્ક્રેતામુલ્યમવા
પ્રુગ્યાત્ કાત્યાયનઃ અવિજ્ઞાતંતુયત્ક્રીતંદુષ્ટંશ્વાદિભાવિતં ક્રીતંત
ત્સ્વામિનેદેયંપણ્યંકાલેન્યધાનતુ સ્વપરીક્ષયાગૃહીતેતુનારદઃ ક્રીત્વા

મૂલ્યેનયઃપણ્યંદુક્રીતંમન્યતેક્રયી વિક્રેતુઃપ્રતિદેયંતત્તાસ્મિન્નેવાન્હિ
વીક્ષિતમ્ દ્વિતીયેન્હિદદત્ક્રેતામુલ્યાત્રિશાંશમાવહેત્ દ્વિગુણંતત્તૃતી
યેઽન્હિપરતઃક્રેતુરેવતત્ નારદઃ પરિમુક્તંતુયદ્વાસઃકૃષ્ણરૂપંમલીમ
સંસદોષમપિતત્ક્રીતંવિક્રેતુર્નભવેત્પુનઃ ઇતિક્રીતાનુશયઃ

નારદ—કુંઠ માલ અથવા વસ્તુ ખરીદ કર્યા પછી ખરીદ કરનારને તે વસ્તુ પસંદ ન પડે તો તેને ક્રીતાનુશય—(ખરીદીના પશ્ચાત્તાપ) નામે વ્યવહારનું રથાન કહેછે. વેચાથી લીધેલી વસ્તુની પરીક્ષા કરવા માટે વખતનો અવધિ નારદ—કુધ દેનારાં જનાવરની પરીક્ષા ત્રણ દિવસમાં કરવી જોઈએ. બોળે વહેનારાં જનાવરની પરીક્ષા પાંચ દિવસમાં કરવી જોઈએ. મોતી, હીરો, પરવાળાં એની પરીક્ષા સાત દહાડામાં કરવી જોઈએ. એ પગનાં અને પુરૂષ જાતિના દાસોની પરીક્ષા પંદર દિવસમાં, સ્ત્રીઓની એક મહિનામાં, સર્વે જાતિના બીજની દશ દિવસમાં અને લોઢાની અને વસ્ત્રની એક દિવસમાં પરીક્ષા કરવી જોઈએ. કાત્યાયન—જમીન ખરીદ કરનારાએ અથવા આપનારાએ જમીનનું વેચાણુ રદ કરવું હોય તો દશ દિવસની અંદર કરવું જોઈએ. બૃહસ્પતિ—ખરીદ કરેલા માલમાં કુંઠ દોષ જો તે મુદતની અંદર માલમ પડે તો તે માલ વેચનારને પાછો આપવો; અને વેચાણુ લેનારને તેણે આપેલી કીમત પાછી આપવી. કાત્યાયન—પરંતુ વેચાણુ લીધેલો માલ અથવા વસ્તુ પરીક્ષા ન કરતાં ખરીદ કરી હોય અને પછી તેમાં દોષ માલમ પડે તો ઠરાવેલી મુદતમાં વેચનારને પાછો આપવી. પણ તેમ ન કર્યું હોય તો એટલે પરીક્ષા કરીને તે વસ્તુ લીધેલી હોય તો પાછો આપવી નહીં. લેનારાએ પોતાની મેળે પરીક્ષા કરીને લીધેલી વસ્તુ વિષે નારદ—કીમત આપીને જો ખરીદી કર્યા પછી ખરીદ કરનારને એમ લાગે કે તે સોદો બરાબર થયો નથી, તો તેણે તેજ દિવસે તે વસ્તુ જોયા શિયાય વેચનારને પાછો આપવી અર્થાત્ જોવી લીધો તેવીજ પાછી આપવી. બીજે દિવસે પાછો આપે તો ખરીદદારે કીમતનો ત્રીસમો ભાગ વેચનારને કાપી આપવો. બીજે દિવસે તેથી બમણું કાપી આપવું અને પછીથી તો ખરીદ કરનારનુંજ જાણવું. નારદ કહેછે કે,—જો લુગડું વાપરેલું, કાળું થઈ ગયેલું અને મેલું થયેલું તથા દોષવાળું છતાં પણ તેને ખરીદ કર્યું તો તે વેચનારને પાછું આપાય નહીં. ખરીદીના પશ્ચાત્તાપનું પ્રકરણ સમાપ્ત.

અથ વિક્રીયા સંપ્રદાનં.

વેચાને તાત્કાલાં ન સોંપવા વિષે.

નાસ્દઃ વિક્રીયપણ્યંમૂલ્યેનક્રેતુર્યત્તન્નદીયતે વિક્રીયાસંપ્રદાનંતાદ્ધિ
વાદપદમુચ્યતે યાજ્ઞવલ્કયઃ ગૃહીતમૂલ્યંયઃપણ્યંક્રેતુર્નૈવપ્રયચ્છતિ

સોદયંતસ્યદાપ્યોસૌદિગ્લામંચદિગાગતે સોદયંસલામં દિદ્વેશાંતરમ્
તલ્લામોદેશાંતરીયપણ્યલામઃ સઽવ રાજદૈવોપઘાતેનપણ્યદોષપાગ
તે હાનિર્વિક્રેતુરેવાસૌયાતિતસ્યાપ્રયચ્છતઃ સઽવ હાનિશ્વેત્ક્રેતૃદો
ષેણક્રેતુરેવાહિસાભવેત્ નારદઃ દીયમાનંનગૃહ્યાતિક્રીત્વાપણ્યંચયઃ
ક્રયી વિક્રીણાનસ્તદન્યત્રવિક્રેતાનાપરાધ્નયાત્ યાજ્ઞવલ્ક્યઃ મત્તો
ન્મત્તેનવિક્રીતંહીનમૂલ્યેનયેનવા અસ્વતંત્રેણમૂઢેનત્યાઙ્યંતસ્યપુનર્ભ
વેત્ અયંચસર્વોવિધિર્મૂલ્યેદત્તેતુભ્યમેવદેયંનાન્યસ્યેતિક્રેત્રાસમયેકૃ
તેબોધ્યઃદત્તમૂલ્યસ્યપણ્યસ્યવિધિરેષઃપ્રકીર્તિતઃ અદત્તેન્યત્રસમયા
ત્રવિક્રેતુરતિક્રમઈતિનારદોક્તેઃ સદોપણ્યવિક્રયેયાજ્ઞવલ્ક્યઃ જ્ઞા
ત્વાસદોષંયઃપણ્યંવિક્રીણીતાવિચક્ષણઃ તદેવાદ્વિગુણંદાપ્યંતત્સમંવિ
નયંતથા ઇતિવિક્રીણાસંપ્રદાનં

નારદ—વેચવા લાયક વસ્તુ કીમત લેખને વેચ્યા છતાં ખરીદ કરનારના હવાલામાં તે
ન આપી હોય તો તે કૃત્તને વેચીને હવાલામાં ન આપવું એ નામે વ્યવહારનું સ્થાન કહે
છે. યાત્રવલ્ક્ય—કીમત લેખને આપેલી વસ્તુ ખરીદ કરનારના હવાલામાં જે આપતો નથી
તેની પાસેથી બાજી સુધાં જે જાણુસ તેને અપાવવી; અને ખરીદદાર માણસ પરદેશમાંથી
આવેલો હોય તો પરદેશમાં તેને તે વસ્તુ ઉપર જે લાભ થાય તે સુધાં અપાવો. સોદયં—
લાભ સહિત. દિક—દેશાંતર અર્થાત્ દિગ્લાભ એટલે દેશાંતરમાં જે લાભ થાય તે. તેજ
સ્મૃતિકાર કહે છે કે,—વેચનાર ખરીદ કરનારને તેનો માલ ન સોંપે તો આસમાની સુધતાની
ઉપદ્રવથી વેચેલી વસ્તુને હાની પહોંચે તો તે હાની વેચનારનેજ માથે પડે છે. તેજ સ્મૃતિ-
કાર—ખરીદ કરનારના દોષથી જે નુકશાન થયું હોય તો તે નુકશાન ખરીદદારેજ ભોગવવું.
નારદ—જે ખરીદ કરનારો માલ ખરીદ કરીને વેચનારે તેને આપ્યા છતાં લેતો નથી તો
વેચનારો તે માલ બીજાને વેચાથી આપે તેમાં વેચનારનો અપરાધ નથી. યાત્રવલ્ક્ય—
ગાંડા થયેલાએ, કેટ્ટી મદ્યુક્ત થયેલાએ, અસ્વતંત્ર પુરૂષે, મોહ પામેલાએ એાછી કીમતે
જે વસ્તુ હોય તે તેને પાણું આપવું પડે. આ સર્વે નિયમો કીમત આપીશ તો તનેજ એ
માલ આપીશ બીજાને નહિ આપું એ પ્રમાણે ખરીદદારની સાથે કરાય કર્યો હોય તોજ
લાયુ પડે છે કેમકે નારદે—જે માલની કીમત આપેલી છે તેનેજ પણ એજ નિયમ લાયુ
પડે છે. મૂલ આપ્યું ન હોય અને બાંધણી કરી ન હોય તો વેચનાર બીજા જગોએ વેચે
તેમાં તેનો દોષ નથી. ખરાબ થયેલો માલ વેચના વિશે યાત્રવલ્ક્ય—જે મૂર્ખ માણસ પો-

તાના માલને ખરાબ થયેલો જાણીને પણ વચ્ચે તો તેણે તેથી બચાવી કીમત ખરીદદારને આપવી. અને તેટલોજ દંડ સરકારમાં આપવો. વચીને તાબામાં ન સોંપવા વિશેનું પ્રકરણ સમાપ્ત.

— ❧ ❧ ❧ —

અથ સ્વામિપાલ વિવાદઃ

ધણી તથા રખવાળની તકરાર વિશે.

પાલદોષેણપશ્વાદિનાશોયાજ્ઞવલ્ક્યઃ પાલદોષવિનાશેતુપાલેદંડોવિ
ધીયતે અર્ધત્રયોદશપણાઃસ્વામિનેદ્રવ્યમેવચ દ્રવ્યંગવાદિ પશ્વાદિ
મરણનિશ્ચાયકમાહ મનુઃ કર્ણૌચર્મચવાલાંશ્વન્નસ્તિસ્નાયૂચરોચ
નમ્ પશુસ્વામિષુદદ્યાત્તુમૃતેષ્વંકીભિદર્શને અંકઃ શૃંગાદીતિમદનઃ
ગવાદિપ્રચારાર્થભૂભાગમાહયાજ્ઞવલ્ક્યઃ ધનુઃશતંપરીણાહોગ્રામાદ્ઘ્રા
માંતરંભવેત્ દ્વેશતેઽર્ધવટસ્યસ્યાન્નંગરસ્યચતુઃશતમ્ પરીણાહોગવાદિ
પ્રચારાર્થભૂઃ અયમેવપરીહારઃ ધનુઃશતંપરીહારોગ્રામસ્યસ્યાત્સમં
તત્તદ્વિતિમનુક્તેઃ અનેકકારુકૃષીવલ્યુક્તોગ્રામઃઽર્ધવટઃ બહુકંટક
સંતાનદ્વિતિકોચિત્ પરસસ્યાદિભક્ષણેપશુસ્વામિનોદંડમાહયાજ્ઞવ
લ્ક્યઃ માષાનઞ્ચૈતુમહિષીસસ્યઘાતસ્યકારિણી દંડનીયાતદર્ધૈતુગૌ
સ્તદર્ધમજાવિકમ્ ભક્ષાયત્વોપવિષ્ટાનાંયથોક્તાદિગુણોદમઃસમમે
ષાંવિનીતેપિશ્વરોષ્ટ્રમહિષીસમમ્ યાવત્સસ્યંવિનશ્યેત્તુતાવત્સ્યાત્ક્ષોત્રિ
ણઃ ફલમ્ ગોપસ્તાઽયસ્તુગોસ્વામીપૂર્વોક્તંદંડમર્હતિ વિનીતંતૃણકા
ષ્ટાદિસંચયસ્થલમ્ એતદપવદત્યુશનાઃ અદંડ્યાશ્ચોત્સવેગાવઃશ્રા
દુકાલેતથૈવચ વ્યાસઃ આક્રમ્યચાદિજૈર્ભુક્તંપરિક્ષીણૈશ્વન્નંધૈઃગો
ભિશ્વનરશાદૂર્લવાજપેયાદ્વિશિષ્યતે ડશનાઃ ગોભિર્વિનાશિતંધાન્યં
યોનરઃ પ્રતિયાચતે પિતરસ્તસ્યનાશ્રંતિનાશ્રંતિત્રિદિવૌકસઃ દ્વિતિ

સ્વામિપાલવિવાદ :

રખવાળની કસુરથી પશુ આદિકનો નાશ થાય તે વિશે યાત્રવલ્ક્ય કહે છે કે,—રખવાળની કસુરથી જો પશુનો નાશ થાય તો રખવાળને સાડાતેર ‘પણુ’ દંડ કરવો અને તેના ધણીને તે પશુની કીમત આપવી. સ્મૃતિમાં દ્રવ્ય શબ્દ છે, તેનો અર્થ ગાય વગેરે જનાવર જાણવું. પશુ આદિકનું મરણ થયું છે એનો નિશ્ચય કેમ કરવો તે વિશે મનુ કહે છે કે,—પશુ મરી જાય ત્યારે તે જનાવરના કાન, આમડું, વાળ, નાભિની નીચેના ભાગની આમડી, સ્નાયુ અને માથામાંનો ‘રોચન’ નામે પદાર્થ લાવીને તેના ધણીને આપવાં, તથા મરી ગયેલા પશુની નિશાનીઓ ખતાવવી. સ્મૃતિમાં અંકઃ (નિશાની) શબ્દ છે તેનો અર્થ મદન ‘સીંગડાં વગેરે’ કરે છે. ગાય વગેરેને ચરવા માટે જમીનના ભાગ વિશે યાત્રવલ્ક્ય કહે છે કે,—નાનાં ગામડાંની આસપાસ સો ધનુષ્ય જેટલું ગોચર રાખીને પછી ખેતર હોવાં જોઈએ. તેથી મોટા ગામની આસપાસ બસે ધનુષ્ય જેટલું ગોચર રાખવું. નગરની આસપાસ ચારસે ધનુષ્ય જેટલું ગોચર રાખવું. સ્મૃતિમાં પરિણાહ શબ્દ છે, તેનો અર્થ ગાય વગેરેને ચરવાને અર્થ રાખેલી જમીન, એવો થાય છે, એનેજ ‘પરિહાર’ કરીને કહેછે; કેમકે “નાનાં ગામડાંની આસપાસ સો ધનુષ્ય જેટલો પરિહાર રાખવો,” એમ મનુએ કહેલું છે. અનેક કારીગર અને ખેડૂત લોક રહેતા હોય તેને સ્વર્ગ જાણવું. કેટલાકને મતે જ્યાં ધણી કાંઠાવાળાં ઝાડ હોય તેને ‘અર્ધટ’ જાણવું. બીજાના ધાન્યના છોડ વગેરે પશુ ખાઈ જાય તો તેના ધણીનો દંડ કરવા વિશે યાત્રવલ્ક્ય કહે છે કે,—જો ભેંસે અનાજના છોડનું નુકશાન કર્યું હોય તો આઠ ‘માપ’ દંડ કરવો; ગાયથી બિગાડ થયો હોય તો તેનું અરધ, એટલે ચાર ‘માપ’; અને બકરૂં, ઘેરૂં, વગેરે હોય તો બે ‘માપ’ દંડ કરવો. જાનવર કર્ણણ ખાઈને ખેતરમાં બેઠાં હોય તો પૂર્વે કહ્યા છે તેથી બમણો દંડ કરવો. જ્યાં ઘાસકે લાકડાંનો સંચય કર્યો હોય ત્યાં તે જાનુવરો બિગાડ કરે તો પણ બમણો દંડ જાણવો. ગધેડા તથા ઊંટના બિગાડનો દંડ પણ ભેંસની બરોબર કરવો. વળી જેટલા ધાન્યનું નુકશાન થયું હોય તેટલું ધાન્ય ખેતરના ધણીને આપવું જોઈએ. ગોવાળને ફટકા મારવા અને પશુના માલિકનો પાછળ કહેલો દંડ કરવો. સ્મૃતિમાં વિનીતં પદ છે, એનો અર્થ ઘાસ કે લાકડાંનો સંચય કરવાનું ઠેકાણું. ઉશના એનો અપવાદ કહે છે કે,—ઉત્સવને સમયે કે આદ્યને સમયે ગાય બીજાના ખેતરમાં જાય તો તેનો દંડ કરવો નહિ. બાસ કહે છે કે,—હા પુરૂષમાં બાધ જેવા પરાક્રમી! બ્રાહ્મણોએ, ગરીબ અવસ્થામાં આવી પડેલા બાંધવોએ, અને ગાયોએ જાન-રદસ્તીથી જેના મિલકતનો ઉપભોગ કર્યો હોય, તેને વાજપેય યજ્ઞ કરવા કરતાં પણ વધારે કૃણ મળે છે. અર્થાત્ એવા કામમાં મિલકત ખરચાઈ તે વાજપેય યજ્ઞ કરતાં પણ ઉત્તમ રીતે ખરચાઈ એમ સમજવું. ઉશના કહે છે કે,—ગાયે બગાડેલા ધાન્યનો જે બદલો ભરી આપવાનું કહે છે, તેનું આદ્ય પિતૃઓ લેતા નથી અને તેનો યજ્ઞ દેવતાઓ પણ માન્ય કરતા નથી. એ પ્રકારે ધણી અને રખવાળની તકરાર વિશે પ્રકરણ સંપૂર્ણ થયું.

अथ सीमाविवादः

सीमाज्ञा संबंधी तर्कः.

सीमाज्ञानोपायानाह बृहस्पतिः करीषास्थितुषांगारशर्कराशुमक
पालिकाः सिकतेष्टकगोवालकार्पासास्थीनिभस्मच प्रक्षिप्यकुंभेष्वे
तानि सीमांतेषु निधापयेत् अत्र साक्षिणां विशेषमाह याज्ञवल्क्यः सा
मंतावासमग्रामाश्चत्वारोऽष्टौ दशापिवारस्तस्मै गवसनाः सीमानयेयुः क्षि
तिधारिणः नारदः नैकः समुन्नयेत्सीमानरः प्रत्ययवानपि गुरुत्वाद्
स्य कार्यस्य क्रियैषा बहुषु स्थिता बृहस्पतिः ज्ञानचिन्हैर्विना साधुरे
कोभ्युदयसंमतः रक्तमाल्यांबरधरो मृदमादाय मूर्धनिस्य त्रतः सोपवा
सः सीमानंदं दर्शयेन्नरः कात्यायनः सीमाचंक्रमणे कोशोपादस्पर्शैतथैव
च त्रिपक्षपक्षसप्ताहं दैवराजिकमिष्यते मनुः यथोक्तेन नयंतस्ते पूयं
ते सत्यसाक्षिणः विपरीतं नयंतस्तु दाप्यास्तु द्विशतं दमम् नारदः
अथ चेद नृनं ब्रुयुः सामंताः सीमनिर्णये सर्वे पृथक् पृथक् दंड्या
राज्ञामध्यमसाहसम् कात्यायनः बहूनांतु गृहीतानां सर्वे निर्ण
यं यदि कुर्युर्भयाद्वा लोभाद्वा दाप्यास्तुत्तमसाहसम् याज्ञवल्क्यः
अभावे ज्ञातृचिन्हानां राजासीमन्ः प्रवर्तिता मनुः सीमायाम्
विषह्यायां स्वयं राजा च धर्मवित् प्रादिशेदू मिमेकेषामुपकारादि
तिस्थितिः स एव निवेशकालादारभ्य गृहद्वारापणादिकम् ये
नयावद्यथा भुक्तं स्य तन्न विचालयेत् कात्यायनोपि मेखलाभ्रमनि
ष्कासगवाक्षान्नोपरोधयेत् प्राणालीं गृहवास्तुं च पीडयन् दंडभागभवेत्
मेखलाभित्तिमूलबंधः भ्रमोजलनिर्गमः निष्कासो हर्म्यादिविनिर्गत
काष्ठादिनिर्मितमस्पष्टभूमिकमुपवेशनस्थलमिति मदनः धूमनिष्कास

इतिक्वचित्पाठः धूमनिर्गमार्थगवाक्षादीतितदर्थः आदिपदेनपरामि
 त्यादि सएव निवेशसमयादूर्ध्वनैतेयोड्याःकदाचन दृष्टिपातंप्रणा
 लींचनकुर्यात्परवेष्टमसु बृहस्पतिः वर्चःस्थानंवन्हिचयंगतौच्छिष्टां
 बुसेचनम् अत्यारात्परकुड्यस्यनकर्तव्यंकथंचन वर्चःस्थानं शौ
 चस्थलम् अत्यारादतिसभीषे कात्यायनः विष्मूत्रोदकसेकंचवन्हि
 श्वभ्रनिवेशनम् अरत्निद्वयमुत्सृज्यपरकुड्यान्निवेशयेत् बृहस्पतिः
 यांत्यायांतिजनायेनपशवश्चानिवाप्तिताः तदुच्यतेसंसरणंनरोद्धव्यं
 तुकेनचित् नारदः अवस्करस्थलश्वभ्रभ्रमस्यंदिनिकादिभिः चतु
 ष्पथसुरस्थानराजमार्गान्नरोधयेत् कात्यायनः सर्वेजनाः सदायेन
 प्रयांतिसचतुष्पथःअनिषिद्धायथाकालंराजमार्गःसउच्यते बृहस्पतिः
 यस्तत्रसंकरंश्वभ्रंवृक्षारोपणमेववा कामात्पुरीषंकुर्याच्चतस्यदंडस्तु
 माषकः मनुः समुत्सृजेद्राजमार्गेयस्त्वमेध्यमनापादि सद्दौकार्षापणौ
 दद्यादमेध्यंचाशुशोधयेत् कात्यायनः तडागोद्यानतीर्थानियोमेध्ये
 नविनाशयेत् अमेध्यंशोधयित्वातुदंडयेत्पूर्वसाहसम् याज्ञवल्क्यःम
 र्यादायाः प्रभेदेतुसीमातिक्रमणेतथा क्षेत्रस्यहरणेदंडाअधमोत्तम
 मध्यमाःमनुः गृहंतडागमारामंक्षेत्रंवाभीषयाहरन्शतानिपंचदंड्यः
 स्यादज्ञानाद्विशतोदमः कात्यायनः सीमामध्येतुजातानांवृक्षाणांक्षे
 त्रयोर्द्वयोः फलंपुष्पंचसामान्यंक्षेत्रस्वामिषुनिर्दिशेत् सएव अन्य
 क्षेत्रेतुजातानांशाखायत्रान्यसंस्थिताः स्वामिनंतंविजानीयाद्यस्यक्षे
 त्रेषुसंस्थिताः याज्ञवल्क्यः स्वामिनोयोनिवेदैवक्षेत्रेसेतुंप्रवर्तयेत् उ
 त्पन्नेस्वामिनेभोगस्तदभावेमहीपतेः सएव ननिषेध्योल्पबाधस्तुसेतुः
 कल्याणकारकः परभूमिंहरन्कूपःस्वल्पक्षेत्रेत्रहुदकः ननिषेध्यइ

ત્યનુષંગઃ નારદોપિ પરક્ષેત્રસ્યમધ્યેતુષેતુર્નપ્રતિષિદ્ધચતે મહાગુણો
 લ્પદોષશ્ચેહાદ્ધિરિષ્ટાક્ષયેસતિ નારદઃ પૂર્વપ્રવૃત્તમુત્સન્નમપૃષ્ઠ્વાસ્વામિ
 નંતુયઃ સેતુંપ્રવર્તયેદ્યસ્તુનસતત્ફલભાગ્ભવેત્ વ્યાસઃ ક્ષેત્રંગૃહીત્વાયઃ
 કશ્ચિન્નકુર્યાન્નવકારયેત્ સ્વામિનેસશદંદાપ્યોરાજ્ઞેદંડંચતત્સમમ્
 શદંક્ષેત્રોત્પત્યર્હફલં ઇતિ સીમાવાદ.

બૃહસ્પતિ—સીમાડો જાણવાના ઉપાય કહે છે કે,—ગાયના કાણનાં આડાયાં, હાડકાં, ડાંગર વગેરેનાં છાત્રાં, કોયલા, પથરના કાંકરાં, ઠીકરાં, રેતી, ઇંટો, ગાયનાવાળ, કપાસનાં બીજ (કપાસીઆ), રાખોડી, એટલાંવાનાં ઘડામાં ભરીને સીમાડાના છેડા ઉપર દાટવો. એ સંબંધી સાક્ષીઓ વિશે યાત્રવધ્ય કાંઈ વિશેષ નિયમ કહે છે કે,—પાસેના ગામના લોક અથવા જે ગામની હદમાં તકરારી જમીન હોય તે ગામના લોક, ચાર, આઠ, કે દશજણ, રાતાં લૂગડાં પહેરીને રાતાં ધુલના હાર ધાલીને તથા પોતાના માથા ઉપર થોડીક માટી મૂકીને, તકરારી જગોએ આવી ખરેખરી સીમા હોય તે તેમણે બતાવવી. નારદ કહે છે કે,—પોતાને ખરોખર ખબર હોય તોપણ એક માણસે સીમાડો બતાવવો નહિ; કેમકે આ કાર્યના મહત્વને લીધે એ કામ ઘણા માણસોએ મળીને કરવા જેવું છે. બૃહસ્પતિ કહે છે કે,—સીમાડો જેમને ખબર હોય તેણે માણસ ન મળવાથી તથા પૂર્વે કહી તેવી સીમાડાની નિશાનીનું સાધન ન હોય ત્યારે એકજ સત્તવાદી અને સદાચરણી પુરૂષ, જેને બંને પક્ષના લોકો પ્રમાણ કરે, તેણે પ્રથમ ઉપવાસ કરીને રાતાં વસ્ત્ર અને રાતા ધુલના હાર પહેરીને અને માથે મટોડા લેધને સીમાડો બતાવવો. કાત્યાયન કહે છે કે,—સીમાડો ઠરાવવા સંબંધી કોઈ કરીને જે દિવ્ય કહ્યું છે તે કરવાથી અથવા તેમજ પવિત્ર પાટુકા ઉપર હાથ મુકીને સોગન આધારી, (જે તે દિવ્ય કે સોગન અસત્ય રીતે કરતાંમાં આવ્યાં હોય તો) આસમાની કે સુશ્તાની આકૃત આવવાની હોય તો ત્રણ પખવાડીઆમાં, એક પખવાડીઆમાં, કે સાત દહાડામાં આવે. મનુ કહે છે કે,—પૂર્વે કહ્યા પ્રમાણે જે સત્તવાદી સાક્ષીઓ ખરી સીમા બતાવે છે તે પોતાના પાપથી મુક્ત થાય છે; પણ જે ખોટી સીમા બતાવે તો તે પ્રત્યેકને બસો બસો પણનો દંડ કરવો. નારદ કહે છે કે,—જે નજીકના ગામવાળાઓ સીમા બતાવવામાં અસત્ય બોલે તો રાજાએ તે સર્વમાંથી પ્રત્યેકને મધ્યમ સાહસનો દંડ કરવો. કાત્યાયન કહે છે કે,—ખોજાવી આવેલા અનેક સાક્ષીઓમાંથી સર્વે, જે બયથી કે લોભથી ખરેખરી સીમા બતાવીને નિર્ણય કરે નહિ તો તેમને ‘ઉત્તમ સાહસ’ દંડ કરવો. યાત્રવધ્ય કહે છે કે,—સીમાડાનો જાણનાર ન મળે કે તેની નિશાનીઓ પણ ન હોય ત્યારે રાજાએ સીમાડો ઠરાવવો. મનુ કહે છે કે,—બીજા કોઈ પણ ઉપાયથી સીમાડો મુકરર કરી શકાય એમ ન હોય ત્યારે ધર્મને જાણનાર રાજાએ પોતે જ પક્ષમાંથી જે પક્ષને તે ભૂમિ વધારે ઉપયોગી હોય તેને આપવાની આજ્ઞા કરવી, એવો ઠરાવ છે. તેજ સ્મૃતિકાર કહે છે કે,—પ્રથમ કબજે લીધો હોય તે દિવસથીજ ઘર, ચારણ, (નિકાલ), કે કુકાન

વગેરે જે માણસ જે રીતે ભોગવતો હોય તે રીતે તેને ભોગવવા દેવું; તેમાં તેને હરકત કરવી નહિ. કાત્યાયન પણ કહે છે કે,—ભીંતનો પાયો, પાણીનો નિકાલ, છત્તું, જાળિયાં, પાણીના નૂનજ, અને વસીયાણુ ધર, એમને હરકત કરનાર દંડને પાત્ર થાય છે. મેક્ષલા—ભીંતનો પાયો. શ્રમઃ—પાણી જવાનો મારગ. નિષ્કાસઃ—ધરનો કોઈ પણ ભાગ એવી રીતે આગળ વધાર્યો હોય કે તેમાં જમીનનો આધાર માલમ ન પડે, એવી લાકડાની કોરલી બેઠકને ‘નિષ્ઠાસ’ કહે છે એમ મદનનું મત છે. કોઈ જગ્યાએ ‘ધુમનિષ્કાસ’ એવા પાઠ છે. તેનો અર્થ એવા કરવો કે ધુમાડો નીકળવાને માટે જાળિયાં વગેરે. આદિ શબ્દવડે કરીને બીજા લોકોની ભીંતો વગેરે તેજ રમૂતિકાર કહે છે કે,—ધરનો પ્રથમ કમળે બીધા પછી નજ, છત્તું વગેરે ન હોય ત્યાં નવાં કદાપિ મૂકવા દેવાં નહિ; તેમ બીજાના ધરમાં જોવાય એવી બારી કે તેના ધરમાં થઈને જાય એવી પાણીની ગટર પણ કદાપિ કરવી નહિ. બૃહસ્પતિ કહે છે કે,—સંઘાસના આળકુવા, દેવના સળગાવવાની ચૂલ અને એવું પાણી રેડવાના ખાડા, બીજાની ભીંતની નજિકમાં કદાપિ કરવા નહિ. વર્ચસ્થાનં—ઝાડે ફરવાનું ઠેકાણું. અત્યારાત—અતિ નજિકમાં કાત્યાયન કહે છે કે,—ઝાડો અને પિશાબ કરવાની જગા, દેવતા રાખવાની ચૂલ કે ખાડો કરવાની જગા, એ પારકી ભીંતથી બે હાથ જમીન પડી મૂકીને કરવાં. બૃહસ્પતિ કહે છે કે,—જે મારગે થઈને માણસો અને પશુઓ જાય છે અને આવે છે તથા તેમને કોઈ રોકતું નથી. તેને ‘સંસરણ’ (રાજમાર્ગ) કહે છે. તે રસ્તાને કોઈએ બંધ કરવો નહિ. નારદ કહે છે કે,—ચાર મારગના ચકલા, દેવસ્થાનની જગો, અને રાજમાર્ગ, એમનો, કોઈ માણસે મળ તાપ્તવાની જગો કરીને, ખાડો કરીને, પાણી જવાની ગટર કરીને, કે તે ઉપર ધરની પાંખ આણીને રોધ કરવો નહિ. કાત્યાયન કહે છે કે,—જે માર્ગે થઈને સર્વ માણસો સર્વકાળે આવ જ કરે છે તેને ચતુષ્પથ કહે છે. અને જે રસ્તો જનારને વખતો વખત રોકાણ થતું નથી તેને રાજમાર્ગ કહે છે. બૃહસ્પતિ કહે છે કે,—જે માણસ તે રસ્તામાં કચરોપૂંજી નાખે, ખાડો ખોદે, ઝાડ રોપે કે જાણી જોઈને ઝાડે ફેરવા બેસે, તેને એક ‘માપ’ દંડ કરવો. મનુ કહે છે કે,—જે માણસ કોઈ ગલીય વસ્તુ સંકટવિના રાજમાર્ગમાં નાખે, તેના બે ‘કાર્ષાપણ’ દંડ કરવો અને ના-એકી ગંદકી તેની પાસે તત્કાળ દુર કરાવવો. કાત્યાયન કહે છે કે,—તળાવ, વાડી, કે તીર્થની જગોમાં જે ગલીય પદાર્થો નાખીને તેની ખરાબી કરે, તેની પાસે તે ખરાબી દુર કરાવવી અને તેનો પૂર્વ સાહસ (કનીઝ પ્રતીતિ) દંડ કરવો. યાત્રવલ્ક્ય કહે છે કે,—સીમાડાની નિ-શાનીઓનો જે નાશ કરે, સીમાડો મૂકીને તેની પેલીપારની હદ દબાવે, અને પારકું એતર લેઈ લે, તેને અનુક્રમે અધમ, ઉત્તમ અને મધ્યમ દંડ કરવો. મનુ કહે છે કે,—ધર, તલાવ, બાગ, અથવા એતર, બીજાની માલકીનાં છતાં તેને બીહીક બતાવીને જે પુરૂષ લેઈ લે, તેને પાંચસો પણનો દંડ કરવો; પણ જો તેમ અજ્ઞાનથી બન્યું હોય તો બસો પણનો દંડ કરવો. કાત્યાયન કહે છે કે,—જો એતરની હદની વચ્ચેવચ્ચ ઉગેલાં ઝાડનાં કુલકુળ બંને એતરવાળા સરખે ભાગે વેહેચી લે, એવી આજ્ઞા કરવી. તેજ રમૂતિકાર કહે છે કે,—બીજાના એતરમાં ઉગેલાં ઝાડનાં ડાળાં તેના પાડોથી એતરવાળાના એતરમાં ગ-ચેલાં હોય તો જેના એતરમાં તે ઉગેલાં હોય તેને તેનો માલિક સમજવો. યાત્રવલ્ક્ય કહે છે

કે,—ખેતરના માલિકને અખર કર્યા શિવાય તેના ખેતરમાં કોઈ પાણી લેઈ જવાની બાંધ નાખે, તો તેના ઉત્પન્ન ઉપર તે ખેતરના માલિકનો હક છે અને માલિક ન હોયતો રાજનો હક છે. તેજ સ્મૃતિકાર કહે છે કે,—જે ખેતરના માલિકને વિશેષ અડચણ ન થતી હોય તો બીજાનું જોઈ બહુ થાય એવા બાંધને પોતાના ખેતરમાં થઈને લેઈ જતાં કોઈ અઠ-કાવવો નહિ. તેમજ થોડી જગો રોકાય તેમ છતાં પુષ્કળ પાણી બીજાઓને મળતું હોય તો પોતાની જમીનમાં બીજાને ફૂલો કરવા દેવાને પણ ખેતરના ધણીએ ના પાડવી નહિ. 'ધનિષેઘ' એ શબ્દના પૂર્વાર્ધમાંથી ઉત્તરાર્ધમાં અનુવૃત્તિ કરવી. નારદપણ કહે છે કે,—બીજાના ખેતરમાં થઈને પાણીના સેતુ લેઈ જવાથી જે ફાયદો ધણો હોય અને નુકશાન થોડું તો તે ખેતરના ધણીએ હરકત કરવી નહિ; કેમકે થોડું નુકશાન થવાથી ધણો ફાયદો થતો હોય તો તે પસંદ કરવા જોગ છે. વળી નારદ કહે છે કે,—જે ખેતરમાં પેદેલાં તેવો સેતુ કરેલો હોય પણ પછી તે નાશ થઈ જઈને બંધ પડેલો હોય, તો તે ખેતરના ધણીને પૂછ્યા શિવાય જે તેમાં થઈને સેતુ (બાંધ) લેઈ જાય, તેને તે સેતુથી થયેલું ઉત્પન્ન મળે નહિ. બ્યાસ કહે છે કે,—કોઈ માણસ ખેતર બાગે રાખીને તેમાં કાંઈ વાવેતર કરે નહિ કે બીજાની પાસે વાવેતર કરાવે પણ નહિ, તો તે ખેતરમાં જોડું ઉત્પન્ન થઈ શકતું હોય તેટલું તેની પાસે ખેતરના માલિકને અપાવવું અને તેટલાજ દંડ રાજને આપવો. શ્લોક—
ખેતરમાં ઉત્પન્ન થઈ શકે તેટલું ફળ. એ પ્રમણે સીમાડા બાબતના ઇંટાનું પ્રકરણસમાપ્ત.

—ૐૐૐૐ—

અથ વાકપારુષ્યમ્.

ગાળાગાળી વિષે.

વૃહસ્પતિઃ દેશયામકુલાદીનાંક્ષેપઃપાપેનિયોજનમ્ દ્રવ્યવિનાતુપ્રથ
મંવાકપારુષ્યંતદુચ્યતે ભગિનીમાતૃસંબંધઉપપાતકશંસનમ્ પારુષ્યં
મધ્યમંપ્રોક્તવાચિકંશાસ્ત્રવેદિભિઃ અમદ્યાપેયકથનંમહાપાતકદૂ
ષણમ્ પારુષ્યમુત્તમંપ્રોક્તતીવ્રમર્માભિષદ્વનમિતિ દ્રવ્યંવિનાદ્રવ્યવૈ
શિષ્ટ્યંવિનાકેવલંવાક્તૃતમેવેત્યર્થઃ અભિષદ્વનમુદ્ઘાટનમ્ વિષ્ણુઃ સ
મવર્ણાક્રોશનેદ્વાદશપણાન્દંઙ્યઃ સ્મૃત્યંતરે પારુષ્યદોષાવૃતયોર્યુગ
પત્સંપ્રવૃત્તયોઃ વિશેષશ્ચેન્નદૃશ્યેતવિનયઃ સ્યાત્સમસ્તયોઃ નારદઃ
પૂર્વમાક્ષારયેયસ્તુનિયતંસ્યાત્સદોષમાક્ પશ્ચાદ્યઃસોપ્યસત્કારીપૂર્વે
તુવિનયોગુરુઃ મનુઃ શતંબ્રાહ્મણમાક્રુશ્યક્ષાત્રિયોદંડમર્હતિ વૈશ્યો

અર્ધશતંદ્વેવાશૂદ્રસ્તુવધમર્હતિવૃહસ્પતિઃ વિપ્રેશતાર્દ્ધંદંડસ્તુક્ષાત્રિય
 સ્યાભિશંસને વિશસ્તથાર્દ્ધપંચાશ્ચ્છૂદ્રસ્યસ્યાત્રયોદશ શૂદ્રવિષ
 યેસૅવ ધર્મોપદેશકર્તાચવેદોદાહરણાન્વિતઃ આક્રોશકસ્તુવિપ્ર
 ણાંજિઘ્રાચ્છેદેનદંડ્યતેમનુઃમાતરંપિતરંજાયાંભ્રાતરંશ્વશુરંગુરુમ્આ
 ક્ષારયનશતંદાપ્યઃ પંથાનંચાદદદુરોઃ ભ્રાતાઙ્યેષ્ટઃપિત્રાદિસાહચ
 યાંત્ માત્રાદીનાંસાપરાધત્વેજાયાયાશ્ચનિરપરાધત્વેદંડશીતિમિતાક્ષ
 રાદિષુ યાજ્ઞવલ્કયઃ બાહુગ્રીવાનેત્રસંકિથવિનાશેવાચિકેદમઃ શસ્ય
 સ્તદાર્દ્ધિકઃ પાદનાસાકર્ણકરાદિષુ અશક્તસ્તુવદન્નેવંદંડનીયઃપણા
 ન્દશ યથાશક્તઃપ્રતિભુવંદાપ્યઃક્ષેમાયતસ્યતુ સૅવ અભિગંતાસ્મિ
 મગિર્નીમાતરંવાતવેતિચ શપંતંદાપયેદ્વાજાપંચવિંશતિકંદમંત્રૈ વિશ્ય
 નૃપદેવાનાંદંડઉત્તમસાહસમ્ નારદઃ પતિતંપતિતેત્યુત્તકાચૌરંચૌ
 રેતિવાપુનઃ વચનાત્તુલ્યદોષઃસ્યાન્મિથ્યાદ્વિદોષતાંવ્રજેત્ યાજ્ઞવલ્કયઃ
 સસ્યાસત્યાન્યથાસ્તૌત્રૈન્યૂનાંગૈર્દ્રિયરોગિણામ્ ક્ષેપંકરોતિચેદંડ્યઃપ
 ણાનર્દુત્રયોદશ ઉશના મોહાત્પ્રમાદાત્સંવર્ષાત્પ્રીત્યાચોક્તમયેતિયઃ
 નાહમેવંપુનર્વક્ષ્યેદંડાર્ધતસ્યકલ્પયેત્ ઇતિવાક્પારુણ્યમ્

- બૃહસ્પતિ કહેછે કે,—પ્રત્યક્ષ વ્યક્તિનું નામ લીધા શિવાય કોઈ માણસના દેશને,
 • ગામને અથવા કુળ વગેરેને ધારીને નિંદાયુક્ત શબ્દ બોલવા અથવા તે કોઈ નકારે કર્મ
 કરનારો છે એમ કહેવું તે પેહેલા પ્રકારનું વાક્યાર્થ્ય (ગાળાગાળી) બોલવું. બહેન કે માતા
 સંબંધમાં કોઈ ઉપપાતક ભરેલું કર્મ વાણીવડે કહેવું, તેને શાસ્ત્રવેત્તાઓ મધ્યમ પ્રકારનું
 વાક્યાર્થ્ય કહેછે. અભક્ષ્ય ખાધું, અથવા અપેય પીધું એમ કહેવું અથવા કોઈ મહા
 પાતક કર્યાનો દોષારોપ કરવો, અથવા મર્મભેદ થવા ભોગ બાધણ કરવું (એટલે પુરુષમાં
 ને મોટો દુર્ગુણ હોય તે બહિર કાઢવો) તેને ઉત્તમ (મોટામાં મોટું) વાક્યાર્થ્ય કહેછે.
 દ્રવ્યવિના—કોઈ અમુક વસ્તુને ઉદ્દેશ્યા શિવાય માત્ર વાણીથીજ બોલવું તે. આંબષદનમ્—
 એટલે ગુણ વાત પ્રકાશ કરવી. વિભ્રુ કહેછે કે,—પાતાના વર્ણના માણસને ગાળ દેના-
 રને બાર ‘પણ’ દંડ કરવો. બ્યારે પરસ્પર ગાળો દેવા સંબંધી બન્ને પક્ષકાર ઉપર

આરોપ આવેલો હોય અને તેઓ એક બીજાને સાથેજ ગાળો દેવા લાગેલા હોય, તથા બેમાંથી વિશેષ અપરાધ કોનો છે એ સમજી શકાતું ન હોય ત્યારે તે સર્વેને સરખીજ શિક્ષા કરવી. નારદ કહેછે કે,—જે પ્રથમ ગાળો દેવાના આરંભ કરેછે તે તો નિશ્ચય અપરાધીજ છે; પણ જે પાછળથી ગાળ દેછે, તેને પણ અયોગ્ય કર્મ કરનારો જાણવો. પેહલી ગાળ દેનારને વિશેષ શિક્ષા કરવી. મનુ કહેછે કે,—બ્રાહ્મણને ક્ષત્રિય ગાળ દે તો તેનો સો ‘પણુ’ દંડ કરવો, વૈશ્ય ગાળ દીધી હોય તો દોઢસો કે બસો ‘પણુ’ દંડ કરવો; શુદ્ર ગાળ દીધી હોય તો તેનો વધ કરવો જોઈએ. બૃહસ્પતિ કહેછે કે,—બ્રાહ્મણે ક્ષત્રિયને ગાળ દીધી હોય તો તેનો પચાસ ‘પણુ’ દંડ કરવો; વૈશ્યને ગાળ દીધી હોય તો પચાસ ‘પણુ’ અને શુદ્રને ગાળ દીધી હોય તો સાડાબાર પણ દંડ કરવો. શુદ્ર વિષે એજ સ્મૃતિ-કાર કહેછે કે,—વેદના ઉદાહરણ આપીને ધર્મનો ઉપદેશ કરનારો અને બ્રાહ્મણોની નિંદા કરનારા શુદ્રની જીભ કાપી નાખવી; એજ તેનો દંડ. મનુ કહેછે કે,—મા, બાપ, પત્ની, ભાઈ, સસરા અને ગુરુ, એમને ગાળ દેનારા તથા પોતાના ગુરુને માર્ગ નહિ આપનારા પુરુષનો સો ‘પણુ’ દંડ કરવો. ‘આત્તા’ એ શબ્દ પિતા વગેરેની સાથે લખ્યો છે, માટે તેની અર્થ મોટો ભાઈ એમ સમજવું. મિતાક્ષરા વગેરે ગ્રંથોમાં લખ્યું છે કે,—માતા વગેરેનો અપરાધ હોય તો પણ તેમને ગાળ દેવાથી દંડ ભોગવવો પડે, અને પત્નીને તો નિરપરાધી છતાં ગાળ દીધી હોય તોજ દંડ ભોગવવો પડે. યાજ્ઞવલ્ક્ય કહેછે કે,—બાહુ, ડોકું, આંખ, અથવા જંઘાનો નાશ કરવાનો બળ મોઢેથી દેખાડીને ગાળ દે તેનો સો ‘પણુ’ દંડ કરવો; પણ પગ, નાક, કાન, હાથ વગેરે નાશ કરવાનો બળ મોઢેથી દેખાડીને ગાળ દે તેનો તેથી અરધો દંડ કરવો. બાહ્યા પ્રમાણે કરવાને અશક્ય છે. એવા માણસે ઉપરનો બળ દેખાડી ગાળ દીધી હોય તો તેનો દસ ‘પણુ’ દંડ કરવો; પણ બળ દેખાડ્યા પ્રમાણે કરવાનું સામર્થ્ય હોય એવા પુરુષે બળ દેખાડી ગાળ દીધી હોય તો તેને પૂર્વે કહેલી શિક્ષા કરવા ઉપરાંત, જેને ગાળ દીધી હોય તેની સજામતી બદલ તે ધમકી આપનારના જામીન પણ લેવા. ‘હું તારી બેન સાથે કે તારી મા સાથે બબિચાર કરીશ’ એમ બોલીને જે બીજાને ગાળ દે તેનો રાજાએ પચાસ ‘પણુ’ દંડ કરવો. પણ વેદના જાણનારા બ્રાહ્મણ, રાજા, અને દેવ એમને જે ગાળ દે તેનો ઉત્તમ સાહસ જેટલો દંડ કરવો. નારદ કહેછે કે,—જે માણસ પતિતને પતિત કહે અને ચોરને ચોર કહે તે અપરાધી થાયછે. પણ પતિત ન હોય તેને પતિત કહે કે ચોર ન હોય તેને ચોર કહે તો તેનો અપરાધ બમણા થાયછે. યાજ્ઞવલ્ક્ય કહેછે કે,—જેનું એકાદ અંગ કે ઇન્દ્રિય ઓછું હોય અથવા જે રોગી હોય, તેને ઉપહાસ જે અરો, ખોટો, કે જાક્ષણિક બાષણથી કરે તેનો સાડાબાર પણ દંડ કરવો. ઉશના કહેછે કે,—જે માણસ એમ કહે કે ‘અમુક વચન હું અજાણપણાથી, ગફલતથી, અતિ પરિચયથી કે પ્રીતિથી બોલ્યો છું, અને હવેથી હું એ પ્રકારે કરીશ નહિ, તો સાધારણ દંડથી અરધો દંડ તેનો કરવો. ગાળાગાળીનું પ્રકરણ સમાપ્ત.

अथ दंडपारुष्यम्.

भारामारी.

नारदः परगान्नेष्वभिद्रोहोहस्तपादायुधादिभिः भस्मादिभिश्चोपघा-
तोदंडपारुष्यमुच्यते बृहस्पतिः आक्रुष्टस्तुसमाक्रोशंस्ताडितःप्र-
तिताडयन् हत्वापराधिनंचैवनापराधीभवेन्नरइति कात्यायनः क-
र्णघ्राणोरूपादाक्षिजिह्वाशिश्नकरस्यच छेदनेचोत्तमोदंडोभेदनेम-
ध्यमोभृगुः याज्ञवल्क्यः भस्मपंचूरजस्पर्शोदंडोदशपणःस्मृतः अ-
मेध्यपार्ष्णिनिष्ठयूतस्पर्शनोद्विगुणःस्मृतःसमेष्वेवंपरस्त्रीषुद्विगुणस्तूत-
मेषुचहीनेष्वर्धोदमोमोहान्मदादिभिरदंडनम्पार्ष्णिः पादपश्चाद्भागः
कात्यायनः छर्दिमूत्रपुरीषाद्यैरापाद्यःसचतुर्गुणःषड्गुणःकायमध्ये
स्यान्मूर्ध्निषष्टगुणःस्मृतः याज्ञवल्क्यः उद्रूर्णेहस्तपादेतुदशविंशति
कौदमौ परस्परंतुसर्वेषांशस्त्रेमध्यमसाहसः सएव पादकेशांशु-
ककरोल्लुंचनेपुष्पणान्दश पीडाकर्षाशुकावष्टपादाध्यासेशतंदमः
शोणितेनसमंदुःखंकुर्वन्काष्ठादिभिर्नरः द्वात्रिंशतंपणान्दंड्योद्विगु-
णोदर्शनेसृजःपीडेत्यादिअंशुकेनावेष्टयदृढमारुष्यपादेनाध्यासेशत-
मित्यर्थः सएव करपाददतोभंगेभेदनेकर्णनासयोः मध्योदंडोत्रणो-
द्वेदेमृतत्वहतेतथा विप्रपीडाकरंछेद्यमंगमब्राह्मणस्यच उद्रूर्णेप्रथ-
मोदंडः संस्पर्शेतुतदर्दिकःमनुः येनकेनाचिदंगेनहिंस्याच्छ्रेयांसमं-
त्यजः छेत्तव्यंतत्तदेवास्यतन्मनोरनुशासनम् पाणिमुद्यम्यदंडोवा-
पाणिच्छेदनमर्हति कात्यायनः वाक्पारुष्येयथैवोक्ताःप्रातिलोम्या-
नुलोमतः तथैवदंडपारुष्येपात्यादंडायथाक्रमं विष्णुः एकंबहूनांनि-
घ्नताप्रत्येकशउक्तोदंडोद्विगुणः कात्यायः देहोद्विगुणविनाशेतुयथादं

ડંપ્રકલ્પયેત્ તથાતુષ્ટિકરંદેયંસમુત્થાનંચપંડિતૈઃ તુષ્ટિકરંતાડિત
 સ્યતોષકરમ્ સમુત્થાનમૌષધાદિમૂલ્યંચપંડિતૈરભિજ્ઞૈઃકલ્પિતંદેય
 મિત્યર્થઃ પશુતાડનાદૌનુયાજ્ઞવલ્ક્યઃ દુઃસ્વેચશોણિતોત્પાદેશાસ્વાં
 ગચ્છેદનેતથા દંડઃક્ષુદ્રપશૂનાંતુદ્વિપણઃપ્રભૃતિક્રમાત્ લિંગસ્યચ્છેદ
 નેમૃત્યૌમધ્યમોમૂલ્યમેવચ મહાપશુષુચૈતેષુસ્થાનેષુદ્વિગુણોદમઃ વૃક્ષો
 પઘાતેમનુઃ વનસ્પતીનાંસર્વેષામુપભોગોયથાયથા તથાતથાદમઃકા
 યૌર્હિસાયામિતિધારણા ઇતિદંડપારુષ્યં

નારદ કહેછે કે,—હાથ, પગ, કે હથિઆર વગેરેથી, અથવા રાખ વગેરે પદાર્થો
 બીજાના શરીર ઉપર ફેંકીને, તે બીજાના શરીરને પીડા કરવી; તેને ‘દંડ પારુષ્ય’ મારા-
 મારી કહેછે. બૃહસ્પતિ કહેછે કે,—ગાળ દેનારને ગાળદેનારો, મારનારને મારનારો અને
 પોતાનો અપરાધ કરનારને તાડન કરનારો અપરાધી થતો નથી. કાસ્યાયન કહેછે કે,—
 કાન, નાક, જંઘા, પગ, આંખ, જીભ, શિક્ષ, અને હાથ, એમાંના કોઈ અવયવને કાપી
 નાખનારને ભારેમાં ભારે દંડ કરવો અને તેને ભાંગી કે કચરી નાખ્યો હોય તો મધ્યમ
 પ્રતીનો દંડ કરવો, એમ ભૃગુનું કહેવું છે. રાખ, કાદવ કે ધુળ બીજાના શરીર ઉપર ના-
 ખનારને દશ ‘પણુ’ દંડ કરવો; પણુ ગંદી વસ્તુ નાખનારનો, બીજાને પગની પાની અ-
 ડકારનારનો, તથા બીજાના ઉપર થુંકનારનો બમણો દંડ કરવો. પોતાના સમાન વર્ણના
 પુરુષ ઉપર એ પ્રકારે ક્રુરું હોય તો એવો દંડ જાણવો પણુ પારકી સ્ત્રી અને ઉત્તમ પુરુષ-
 ના ઉપર એ પ્રમાણે ક્રુરું હોય તો બમણો દંડ જાણવો. હીન વર્ણના પુરુષ ઉપર એ પ્રમાણે
 ક્રુરું હોય તો અડધો દંડ કરવો. અજાણતાં તથા કેફ વગેરેથી ભુલીને એમ થયું હોય તો
 દંડ કરવો નહીં. વાર્ણિણ—પગનો પાછલો ભાગ, (પાની) કાસ્યાયન—ઉલટી કરેલો પદાર્થ,
 આડો કે પેશાબ ધસાદિ વડે જે બીજાના પગ સુધીનો ભાગ બગાડે તેને ચારધણો દંડ
 કરવો. શરીરનો વચલ્યો ભાગ બગાડેછે તો છ ધણો અને માથુ બગાડે તો આઠધણો દંડ
 કરવાનો કહેલો છે. યાસ્તવક્ય—હાથ કે પગ ઉગામે તો અનુક્રમે દશ અને વીશ પણુ દંડ
 કરવા. પરસ્પરે હાથ પગ ઉગામ્યાં હોય તો તે બંને પક્ષવાળાને દંડ કરવો. અને પરસ્પરે
 હથિયાર ઉગામ્યા હોય તો મધ્યમ સાહસ જેટલો દંડ કરવો. તેજ સ્મૃતિકાર કહેછે કે,—
 પગ, વાળ, લુગડુ અથવા હાથ આડીને ધકેલી જાય તો તેને દશ ‘પણુ’ દંડ કરવો. કોઈ
 માણસને લુગડા વતે બાંધીને એમો જાય અથવા તેના ઉપર પગ મૂકે તો તેને સો ‘પણુ’
 દંડ કરવો. કોઈ માણસ બીજાને લાકડી વગેરેથી લોહી નાકળવા જેટલી પીડા ઉત્પન્ન કરે
 તો તેને બતરીશ ‘પણુ’ દંડ કરવો. પણુ જે લોહી નાકળે તો બમણો દંડ કરવો. પીંજા
 ધસાદિ ઉત્તરાઈનો અર્થ એવા છે કે લુગડા વતે બાંધીને જોરથી એમોને પગવતે દબાવે

તો સો 'પણ' દંડ કરવો. તેજ સ્મૃતિકાર—કોઈ માણસ બીજાનો હાથ પગ કે દાંત ભાગી નાખે, નાક કે કાન ધુંદી નાખે તથા શરીર ઉપર ઘણુ થયું હોય તેને ફેડી નાખે અથવા મરી જાય એવો મારે તો મધ્યમ સાહસનો દંડ કરવો. જો કોઈ બ્રાહ્મણ પિતા બીજા વ-ણનો માણસ બ્રાહ્મણને શરીર પીડા કરે તો તેનું જે અંગે કરીને પીડા કરી હોય તે અંગ કાપી નાખવું. હાથ પગ ઉગામ્યા હોય તો પ્રથમ સાહસ દંડ કરવો. સ્પર્શ માત્ર કર્યો હોય તો તેથી અડધો દંડ કરવો. મનુ કહેછે કે,—અંત્યજ જાતિનો પુરુષ પોતાના ગમે તે અંગવડે કરીને પોતાથી જીવ વર્ણના પુરુષને મારે તો તેનું તે અંગ કાપી નાખવું. એવી મનુની આજ્ઞા છે. જો કોઈ બીજાને મારવા વાસ્તે હાથ અથવા લાકડી ઉગામી તો તેનો હાથ કાપી નાખવો. કાત્યાયન—પ્રતિલોભ અને અનુલોભ જાતિએને ગાળાગાળીમાં જે રીતે દંડ કરવાના કહ્યા છે તેજ અનુક્રમથી મારામારીમાં પણ તેમને દંડ કરવા. વિષ્ણુ—એક માણસને ઘણાજણ મારતા હોય તો તે ગુન્હાને વાસ્તે કહેલો દંડ પ્રત્યેકને બમણો કરવો. કાત્યાયન—જે પ્રમાણે અંગ અને ઇન્દ્રિયો નાશ કરવાનો દંડ કરવાનો કહેલો છે. તેજ પ્રમાણે જોને અપરાધ કર્યો હોય તેના મનને સંતોષ પમાડવાને તથા ઔષધાદિક કરવાને માટે દ્રવ્ય વગેરે પંડિતોએ અપરાધી પાસેથી અપાવવું જોઈએ. તુષ્ટિકરમ્—જોને માર્યો હોય તેને સંતોષ આપનારું સમુત્થાનમ્—ઓષડ વગેરેની કીમત વંજિતૈઃ તે બાબતમાં જે જ્ઞાતા પુરુષ હોય તેમણે. અર્થાત્ તેમણે ઠરાવેલી કીમત અપરાધીએ આપવી એવા અર્થ છે. પશુને મારવા સંબંધી યાત્રવધ્ય—નાના પશુને ઇજા કરી હોય તો, તેનો રક્ત-આવ કર્યો હોય તો, તેની શાખા (શીંગડાં વગેરે) તોડી નાખી હોય તો તથા તેનો અવયવ કાપી નાખ્યો હોય તો અનુક્રમે બે, ચાર, છ અને આઠ 'પણ' દંડ કરવો જોઈએ. તે પશુનું લિંગ કાપી નાખવાથી તે મરી જાય તો કાપનાર પાસેથી મધ્યમ સાહસ જેટલો દંડ લેવો; અને તેની કીમત પણ અપાવવી. એવાજ પ્રકારનો અપકાર મોટાં પશુઓને કર્યો હોય તો તેથી બમણા દંડની શિક્ષા કરવી. વૃક્ષોને ઇજા કર્યા વિષે મનુ—વૃક્ષોનો નાશ કર્યો હોય તો તેનો ઉપયોગ અને તેની કીમતના પ્રમાણમાં તેનો દંડ કરવો જોઈએ, એવા નિયમ ઠરાવેલો છે. મારામારીનું પ્રકરણ સમાપ્ત.

અથ સ્તેયં.

ચોરી વિષે.

વસ્તુઓના પ્રકાર.

તદુપયોગિતયાત્રિવિધંદ્રવ્યમાહનારદઃ મૃદ્વાંડાસનસ્થિદારુચ
ર્મતૃણાદિયત્ શમીધાન્યંકતાન્નંચક્ષુદ્રદ્રવ્યમુદાહતમ્ વાસઃ કૌશી
યવર્ઙ્યચગોવર્ઙ્યપશવસ્તથા હિરણ્યવર્ઙ્યલોહંચમધ્યંત્રીહિયવાદિચ

હિરણ્યરત્નકૌશેયંસ્ત્રીપુંગોગજવાજિનઃ દેવબ્રાહ્મણરાજ્ઞાંચત્રિજ્ઞેયં

દ્રવ્યમુત્તમં

આ પ્રકરણને ઉપયોગી વસ્તુઓના ત્રણ પ્રકાર તારદ—માટીનાં વાસણ, આસન, ખીચાનાં ખડગ, હાડકાના, લાકડાના, ચામડાના અને ઘાસના ખતાવેલા પદાર્થો કઠોળ, રાંધેલું અંન એને હલદું દ્રવ્ય કહેલું છે. રેશમી વગર તમામ જાતનાં વસ્ત્ર, ગાય સિવાય ખીત્તં પશુઓ, સોના સિવાય તમામ ધાતુઓ અને યોખા તથા જવ સરખાં ધાત્યો એ સર્વ મધ્યમ પ્રકારની વસ્તુઓ કહેલી છે. સોનું, રત્ન, રેશમી વસ્ત્ર, સ્ત્રી, પુરુષ, ગાય, હાથી, ઘાડા અને દેવ, બ્રાહ્મણ અને રાજાનું દ્રવ્ય એમને ઉત્તમ વસ્તુઓ કહેછે.

ચોરના પ્રકાર.

તત્રપ્રકાશતસ્કરાંસ્તાવદાહ સર્વ નૈગમાવૈદ્યકિતવાઃસમ્યોક્તકો
ચકવંચકાઃ દેવોત્પાતકરાઃક્ષુદ્રાઃશિલ્પજ્ઞાઃપ્રતિરૂપકાઃ અક્રિયા
કારિણશ્ચૈવમધ્યસ્થાઃકૂટસાક્ષિણઃ પ્રકાશતસ્કરાહ્યેતેતથાકુહક
જીવિનઃ સ્મૃત્યંતરે પ્રકાશવંચકાસ્તત્રકૂટમાનતુલાશ્રિતાઃઉત્કો
ચકાઃસોપધિકાવંચકાઃપાપયોષિતઃ પ્રતિરૂપકરાશ્ચૈવમંગલાદેશ
વૃત્તયઃ इत्येवमादयोज्ञेयाઃ પ્રકાશાસ્તસ્કરાભુવિ

તેજ સ્મૃતિકાર પ્રસિદ્ધ ચોર વિશે કહે છે કે, નૈગમ, (વહેપારી) ટોંગી વૈદ્ય, લાંચીયા સભાસદ, ઠગ, ભવિષ્ય કહેનારા જોશી, વેશ્યા સ્ત્રીઓ, કારીગર ખોટા દસ્તાવેજ કરનાર, ખોટાં કામ કરનારા, મધ્યસ્થ, ખોટા સાક્ષી તથા કપટ વિદ્યાથી નિર્વાહ કરનારા એમને પ્રસિદ્ધ ચોર જાણ્યા. ખીજી કોઈ સ્મૃતિમાં કહ્યું છે કે ઉઘાડા ઠગ ખોટાં માપને તોજ રાખનારા, લાંચ ખાનારા, કપટ કરનારા, ઠગાઈ કરનારા, બળિચાર કરનારી સ્ત્રીઓ, ખોટા દસ્તાવેજ કરનારા, ભવિષ્ય કહેનારા જોશી અને એવીજ જાતના ખીજા લોક આ પૃથ્વી ઉપર પ્રસિદ્ધ ચોર છે એમ જાણવું.

∴ ઠગાઈ કરનારને દંડ.

बृहस्पतिः प्रच्छाद्यदोषंव्यामिश्रयपुनःसंस्कृत्याविक्रयी पण्यंतद्विगुणं
दाप्योवणिगदंडंचतत्समम् अज्ञातौषधिमंत्रस्तुयस्तुव्याधेरतत्त्ववित्
रोगिभ्योर्धसमादत्तेसदंडचश्चौरवद्विषक् कूटाक्षदेविनः क्षुद्राराज
भागहराश्चये गणकावंचकाश्चैवदंड्यास्तेकितवाःस्मृताः अन्याय

વાદિનઃસમ્યાસ્તયૈવોત્કોચજીવિનઃવિશ્વસ્તવચકાશ્ચૈવનિર્વાસ્યાઃસર્વ
 એવતેજ્યોતિર્જ્ઞાનંતથોત્પાતમવિદિત્વાતથાનૃણામ્શકુનાદિચયેબ્રુયુર્વિ
 નેયાસ્તેપ્રયત્નતઃ દંડાજિનાદિભિર્યુક્તમાત્માનંદશીયંતિયેર્હિંસંતશ્ચદ્વ
 નાનૃણાંવધ્યાસ્તેરાજપૂરુષૈઃ સ્વલ્પમૂલ્યંતુસંસ્કલ્પનયાંતિબહુમૂલ્યતામ્યે
 બાલકાન્વંચયંતિદંડયાસ્તેઽર્થાનુસારતઃ હૈમરત્નપ્રવાલાદ્યાન્કૃત્રિમા
 ન્કુર્વંતેતુયેક્રૈતુર્મૂલ્યંપ્રદાપ્યાસ્તેરાજ્ઞેચાદ્વિગુણંદમમ્મધ્યસ્થાવંચકાશ્ચુઃ
 ચેદ્રાગલોભાદિનાયદાસાક્ષિણસ્યાનિમથાન્ન્યુર્દાપ્યાસ્તેદ્વિગુણંદમવ્યાસઃ

સાધનાદ્યાન્વિતારાત્રૌયદિપ્રચ્છન્નચારિણઃઅવિજ્ઞાતનિવાસાશ્ચજ્ઞેયાઃ
 પ્રચ્છન્નતસ્કરાઃસએવ ઉત્ક્ષેપકઃસંધિભેત્તાપાંથમુદ્ગ્રંથિમોચકઃસ્ત્રી
 પુંગોશ્વપશુસ્તેયીચૌરોનવવિધઃસ્મૃતઃ સંધિઃ મિત્યાદેઃ યાજ્ઞવલ્ક્યઃ
 ઉત્ક્ષેપકગ્રંથિભેદૌકરસંદંશહીનકૌ કાર્યૌદ્વિતીયાપરાધેકરપાદવિ
 હીનકૌ સંદંશસ્તર્જન્યંગુષ્ઠૌ મનુઃ સંધિભિત્વાતુયેચૌર્યરાત્રૌકુર્વતિત
 સ્કરાઃ તેષાંછિત્વાનૃપોહસ્તૌતદ્વિગુણશૂલેનિવેશયેત્ બૃહસ્પતિઃતથાપાં
 થમુષોવૃક્ષેગલેબધ્વાવલંબયેત્ અંગુલીગ્રંથિભેદસ્યછેદયેત્પ્રથમેગ્રહે
 દ્વિતીયેહસ્તચરણૌતૃતીયેવધમર્હતિ અંગુલીતર્જન્યંગુષ્ઠૌ નારદઃપ્રથ
 મેગ્રંથિભેદાનામંગુલ્યંગુષ્ઠયોર્વધદાતિ દ્રવ્યંગૃહીત્વાચૌરપલાયનેવિશેષ
 માહનારદઃ ગોચરેયસ્યમુષ્યેતતેનચૌરઃ પ્રયત્નતઃ ગ્રાહ્યોદાપ્યોથવા
 દ્રવ્યંપદંયદિનનિર્ગતમ્ નિર્ગતેપુનરેતસ્માન્નન્નૈદન્યત્રપાતિતમ્ સામતા
 ન્માર્ગપાલાંશ્ચદિક્પાલાંશ્ચૈવદાપયેત્ યાજ્ઞવલ્ક્યોપિસ્વસીન્નિદદ્યાદ્ગ્રા
 મસ્તુપદંવાયત્રગચ્છતિપંચગ્રામીબાહિઃક્રોશાહશગ્રામ્યથવાપુનરિતિ

બૃહસ્પતિ—જે કોઈ વહેપારી કોઈ વસ્તુ દુષિત છતાં તેનો દોષ ઠાંકીને અથવા તેમાં
 કંઈ ભિળવીને અથવા તેને નવા જેવી કરીને વેચે તેની પાસેથી વેચેલી વસ્તુથી ખમણી
 માલ ખરીદદારને આપેલા અને તેટલોજ દંડ વેચનારનો કરવા, જે વેદ્ય વૈદક ક્રિયા ન

જાણતો હોય અથવા મંત્ર ન જાણતો હોય અથવા રોગનું ખરું સ્વરૂપ ન જાણતો હોય તેમ છતાં રોગી પાસેથી પૈસા લે તેને ચોરની શિક્ષા કરવી જોઈએ. દગાવાળા, પાસા ખેંચનારા, વેશ્યાઓ, રાજ્યદ્રવ્ય ખાઈ જનારો, ઠગજોશીઓ, ધુતારા એ લોકોને ઠગનારાં છે માટે તેમને શિક્ષા કરવી જોઈએ એમ કહેલું છે. જે સભાસદ સભામાં બેસીને ન્યાય આપવામાં મદત કરનારા છે, તેઓ જો જાણી જુજીને ખોયે ન્યાય બતાવે તો તેઓ, લાંચ લેખને નિર્વાહ કરનારા અને વિધાસે રહેનારને ઠગનારા એ સર્વને દેશપાર કરવા જોઈએ. જોતિષશાસ્ત્રનું જ્ઞાન તથા ઉત્પાત સંબંધી જ્ઞાન ન છતાં જે માણસોને શુકન વગેરે કહે છે, તેમને યત્ને કરીને શિક્ષા કરવી. દંડ અને મૃગચર્મ પહેરીને અમે યતિ છીએ એમ લોકોને જે બતાવે છે, તથા કપટવડે કરીને માણસોની હત્યા કરે છે, તેમનો રાજના અધિકારી પુરૂષોએ વધ કરવો જોઈએ. હલકી કીમતની વસ્તુને ઢોળ વગેરે કૃત્રિમ સંસ્કાર આપીને ભારે કીમતની દેખાય તેમ કરે અને તેમ કરીને મૂર્ખ માણસોને જે ઠગે છે, તેમને તે વસ્તુની કીમતના પ્રમાણમાં દંડ કરવો. સોનું, રત્ન, પરવાળાં વગેરે બનાવટી માલ જે તૈયાર કરીને વેચેછે તેમની પાસેથી ખરીદદારે આપેલી કીમત પાછી આપાવવી અને તે કરતાં બમણા દંડ રાજને આપવો. પ્રીતિ અથવા લોભ વગેરેના કારણથી મધ્યસ્થ થઈને ઠગાઈ કરે અથવા સાક્ષીઓ થઈને અન્યથી ખોલે તો તેમનો બમણો દંડ કરવો. બાસ—ચોરી કરવાના કામમાં ઉપયોગી હથિયાર વગેરે સામાન સાચે લેખને રાતને વખતે છુપાતો છુપાતો જતાં માત્રમ પડે અને તે ક્યાં રહેનારો છે તે સમજવું ન હોય, તો તેને છુપો ચોર એમ સમજવું. તેજ સ્મૃતિકાર—ઉપાડી જનારો, ઘર ફાડનારો, મુસાફરને લુંટનારો, ગંડીછોડો, સ્ત્રી, પુરૂષ, બળદ, ઘોડો અને બીજા પશુઓને ચોરી જનારો એ પ્રમાણે ચોર નવ પ્રકારના કલા છે. સંધિ—ભીત વગેરે યત્નવધ્વ્ય—કોઈ વસ્તુને ઉપાડીને નાશી જનારો તથા ગંડીછોડો એમને પહેલો અપરાધ હોય તો હાથની અપટ્ટી એટલે અંગુઠો અને તર્જની કાપી નાખવી. પણ તેજ અપરાધ બીજી વખત કરે તો તેમના હાથપગ કાપી નાખવા. સંદંશ—એટલે અંગુઠો અને તર્જની. મનુ—ભીંત ફાડીને જે ચોર રાતે ચોરી કરે છે તેમના બંને હાથ રાત્રીએ કાપી નાખીને તીક્ષ્ણ શૂળ ઉપર તેમને ચઢાવવા. બૃહસ્પતિ—તેમજ વટેમાર્ગને લુટનારા ચોરોને ગળામાં ફાંસો ધાલીને ઝાડ ઉપર લટકાવવા. ગંડીછોડાની, પહેલીવારનો ગુન્હે હોય તો જે આંગળીઓ કાપવી. બીજીવારનો ગુન્હે હોય તો હાથપગ કાપવા. અને ત્રીજો ગુન્હે હોય તો દેહાંત શિક્ષા કરવી. અંગુઠી—(જે આંગળીઓ) એનો અર્થ અંગુઠો અને તર્જની. નારદ—ગંડીછોડાનો પહેલો અપરાધ હોય તો અંગુઠો અને તર્જની કાપી નાખવી. દ્રવ્ય લેખને ચોર નાશી ગયો હોય તે વિશે નારદ વિશેષ વાત કહે છે કે જે અધિકારીની હદમાં ચોરે ચોરી કરી હોય તે અધિકારીએ પ્રયત્ન કરીને ચોર પકડવો જોઈએ. અથવા તેની પગલી પોતાની હદની બહાર કાઢી આપવી જોઈએ. તેમ ન થાય તો ચોરીની માત્ર તે અધિકારીએ ભરી આપવો જોઈએ. તે પગલી હદમાંથી બહાર નીકળી છતાં પણ બીજી હદમાં ગઈ છે એમ સાબીત ન થાય તો પડોશના ગામના લોક, રસ્તા ઉપરના રખા અને ગામના તાકાના રખા પાસેથી તે નુકશાન ભરી લેવું જોઈએ. યાત્રાવધ્વ્ય—જે ગામડાની હદમાં ચોરી થઈ હોય તે ગામના લોકોએ તે ભરી આપવી.

અથવા બ્યાં પગલી બધ તે ઠેકાણાના લોકોએ ચોરી ભરી આપવી નોંધાએ. ગામથી એક કોશ કરતાં વધારે અંતર ઉપર ચોરી થઈ હોય તો આસપાસના પાંચ ગામના અથવા દશ ગામના લોકોએ મળીને તે ચોરી ભરી આપવી નોંધાએ.

શ્રી ચોરી વગેરે.

સ્ત્રીહરણેવ્યાસઃ સ્ત્રીહર્તાલોહશયનેદમ્ભવ્યોવૈકટાગ્નિના નરહર્તા
હસ્તપાદૌઘ્નિત્વાસ્થાપ્યચતુષ્યથે વૃહસ્પતિઃ ગોહર્તુર્નાસિકાંછિત્વાવ
ધાંતમિતિવર્જયેત્ નારદઃ સર્વસ્વંહરતોનારીકન્યાંતુહરતોવધઃ વા
જિવારણલોહાનાંચાદદીતવૃહસ્પતિઃ સર્વસ્વમિત્યનુષંગઃ વ્યાસઃ
પશુહર્તુસ્ત્વદ્વેપાદંતીક્ષણશસ્ત્રેણકર્તનમ્ નારદઃ મહાપશુસ્તેનયતોદં
હુતત્તમસાહસમ્ મધ્યમંમધ્વમપશૂન્પૂર્વંધુદ્રપશૂન્હ્રતેઃ મનુઃ ધા
ન્યંદશભ્યઃકુંભેભ્યોહરતોપ્યાધિકેવધઃ શેષેષ્વેકાદશગુણંદાપ્યસ્ત
સ્યચતુદનમ્ કુંભોવિંશતિપ્રસ્થઃ સર્વે મુખ્યાનાંચૈવરત્નાનાંહરણેવ
ધમર્હતિ નારદઃ સુવર્ણરજતાદીનામુત્તમાનાંચવાસસામ રત્નાનાંચૈ
વસર્વેષાંસતાદભ્યધિકેવધઃ મનુઃ સુવર્ણરજતાદીનામુત્તમાનાંચવા
સસામ્ પંચાશતસ્ત્વભ્યધિકેહસ્તચ્છેદનામિષ્યતે શેષેષ્વેકાદશગુ
ણંમૂલ્યાદ્દંડંપ્રકંલ્પયેત્ યાજ્ઞવલ્ક્યઃ સચિન્દ્રંબ્રાહ્મણંઠ્ઠ્વાસ્વરાષ્ટ્રાદિ
પ્રવાસયેત્ મનુઃ પ્રાયચિત્તંચકુર્વાણાઃપૂર્વેવર્ણાયથોદિતમ્ નાંક્યારા
જ્ઞાલલાટેતદાપ્યાસ્તૂત્તમસાહસમ્ યાજ્ઞવલ્ક્યોપિ ચૌરંપ્રદાપ્યાપહ
તંઘાતયેદ્વિધૈર્વધૈઃ નારદઃ ભક્તાવકાશદાતારસ્તેનાનાંયેપ્રસર્પતાં
શક્તાશ્ચયેડપેક્ષંતેતેપિતદ્દોષભાગિનઃ તદ્દોષભાગિનસ્તદ્દંડભાગિનશ્ચ
હતિસ્તેયમ્

શ્રીનું હુરણુ કરવા વિષે વ્યાસ—શ્રીની ચોરી કરનારને લોકના બીજાનામાં સૂઝાડીને ચારે પાસે ધાસ લગાડીને બાળી નાખવો. બૃહસ્પતિ—ગાય ચોરી લઈ જનારનું નાક કાપી લેઈને તેજ તેનું મર્ણુ છે. એમ બધીની તેને છોડી દેવો. નારદ—વચમાં આવેલી શ્રીને

ચોરી લેઈ જનારાની સર્વે મિલકત જમ કરવી. કન્યાનું હરણ કરનાર માણસનો વધ કર-
વો. તેજ પ્રમાણે ઘોડો, હાથી તથા ધાતુઓ ચોરી જનારની તમામ મિલકત જમ કરવી.
એવી બૃહસ્પતિની આસા છે. સર્વસ્વે—(સર્વે મિલકત) એ શબ્દની બીજી શ્લોકના બીજી
અર્ધમાં અનુવૃત્તિ કરવી. વ્યાસ કહેછેકે સાધારણ જાતિનાં જનાવર ચોરી લઈ જનારના અડધા
પગ તીક્ષ્ણશસ્ત્ર વડે કાપી નખાવવા. નારદ—મોટા પશુને ચોરી જનારનો ઉત્તમ સાહસ દંડ
કરવો, મધ્યમ પશુને ચોરી જનારનો મધ્યમ સાહસ દંડ કરવો અને હલકાં પશુઓને ચોરી
જનારનો પૂરો સાહસ દંડ કરવો. મનુ—દશકુંભ—(એ નામનું માપ) ધાત્ય કરતાં જાસ્તી
ધાત્ય ચોરે તો તેને દેહાંત શિક્ષા કરવી જોઈએ તે કરતાં ઓછું ધાત્ય ચોરે તો ચોરેલા
ધાત્ય કરતાં અગિયાર ઘણો દંડ લેવો. અને ચોરેલી મિલકત માલિકને આપવી. કુંભ—
વીશ પ્રસ્થનું એક માપ. તેજ સ્મૃતિકાર—મુખ્ય મુખ્ય જાતિનાં રત્ન ચોરવાથી ચોર દેહાંત
શિક્ષાને પાત્ર થાયછે. નારદ—સોનું, રૂપ, ઉત્તમ વસ્ત્ર અને સર્વે પ્રકારનાં રત્ન, એનાં સો
કરતાં વધારે નંગ ચોરી હોય તો દેહાંત શિક્ષા કરવી. મનુ—સોનું, રૂપ અને ઉત્તમ વસ્ત્રોનાં
પચાશ કરતાં વધારે નંગ ચોરી હોય તો ચોરના હાથ કાપવા. એથી ઓછી ચોરી હોય તો
ચોરીના મિલકત કરતાં અગિયાર ઘણો દંડ લેવો. યાત્તવલ્ક્ય—બ્રાહ્મણે ચોરી કરી હોય તો
તેને નીશાની કરીને પોતાના દેશમાંથી કાઢી મૂકવો. મનુ—બ્રાહ્મણ ક્ષત્રિય અને વૈશ્ય,
એમણે જો ચોરી કરી હોય તો તેમના કપાળમાં રાજાએ ચિન્હ કરવું નહીં. પણ તેમની
ઉત્તમ સાહસ દંડ કરવો. યાત્તવલ્ક્ય—ચોરેલી મિલકત ચોર પાસેથી અપાવીને તેમને જુદા
જુદા પ્રકારની શિક્ષાઓ કરવી. નારદ—નાશી ગયેલા ચોરને બાજન તથા આશ્રય આપે
તે તથા નાશી જતા જાણીને તેમને પકડવાને સમર્થ છતાં તેમને પકડે નહીં તો તે પણ
તેમનાં અપરાધમાં સામેલ થાયછે. તદ્દોષમાગિનઃ એટલે ચોરને જે દંડ થાય તે દંડ તેમને
પણ થાય. ચોરીનું પ્રકરણ સમાપ્ત.

અથ સાહસ.

સાહસ વિષે.

સાહસનું લક્ષણ અને પ્રકાર.

તત્સ્વરૂપં નારદેનોક્તં સહસા ક્રિયતે કર્મયત્કિંચિદ્બલદર્પિતૈઃ ત
ત્સાહસમિતિપ્રોક્તં સહોવ્રલમિહોચ્યતેદાતિ વૃહસ્પતિઃ મનુષ્યમારણં
ચૌર્યપરદારાભિમર્શનમ્ પારુષ્યમુભયચાતસાહસંસ્યાદ્યતુર્વિધમ્ ઓ
મયંવાકપારુષ્યંદંડપારુષ્યંચ નારદઃ ફલમૂલોદકાદીનાંક્ષેત્રોપક
રણસ્યચ ભંગાક્ષેપોપમર્દાદ્યૈઃ પ્રથમંસાહસંસ્મૃતમ્ વાસપશ્વન્નપાના
નાંગૃહોપકરણસ્યચ એતેનૈવપ્રકારેણમધ્યમંસાહસંસ્મૃતમ્ ત્યાપાદોર્વિ

षशस्त्राद्यैः परदारामिभर्शनं प्राणोपरोधियच्चान्यदुक्तमुत्तमसाहसम्

તેનું સ્વરૂપ નારદે કહ્યું છે કે, બળવડે ગર્વિષ્ઠ થઇને જે કંઈ કામ કરવામાં આવે છે, તેને 'સાહસ' કરીને કહે છે. આ જગોએ 'સહઃ' એટલે બળ એમ સમજવું. બૃહસ્પતિ—મનુષ્યવધ, જબરાઈથી ચોરી, પર સ્ત્રીઓની સાથે અયોગ્ય સંબંધ રાખવો અને બંને પ્રકારનું પાશ્વ—(ગાળાગાળીને મારામારી) એવા સાહસના ચાર પ્રકાર છે. સ્મૃતિમાં ઉચ્ચ શબ્દ છે તેનો અર્થ ગાળાગાળી અને મારામારી એ બે જાતના પાશ્વજાણવાં. નારદ—ક્રૂણ, મૂળ અને પાણી વગેરેને અથવા ભેતીનાં હથિયારોને ભાગી નાખવાં, ફેંકી દેવાં કે કચરી નાખવાં ઇત્યાદિક કામોને પહેલા પ્રકારનું સાહસ કહે છે. લુગડાં, પશુ, ખાવાના ને પીવાના પદાર્થોનો અથવા ઘરમાં વાપરવાના સાહિત્યોનો નાશ કરવો, ફેંકી દેવું કે કચરી નાખવું એ વગેરેને મધ્યમ સાહસ કહે છે. ઝેર અને હથિયાર વગેરેથી બીજાનો નાશ કરવો. પારકાની સ્ત્રીઓની આબરૂ લેવી અને બીજું જે કંઈ પ્રાણને નુકશાન પહોંચાડે તેને ઉત્તમ એટલે મોટામાં મોટું સાહસ જાણવું.

સાહસની શિક્ષા.

યાજ્ઞવલ્ક્યઃ વંદિગ્રાહાંસ્તથાવાજિકુંજરાણાંવિહારિણઃ પ્રસહ્યઘાતિ
નશ્વૈવશૂલાનારોપયેન્ૃપઃ બૃહસ્પતિઃ પ્રકાશઘાતકાયેતુથાચોપાંશુ
ઘાતકાઃ જ્ઞાત્વાસમ્યગ્ધનંદ્વત્વાહંતવ્યાવિધૈર્વધૈરિતિ બૃહસ્પાતઃ
એકસ્યબહવોયત્રપ્રહરંતિરૂષાન્વિતાઃ મર્મપ્રહારકોયસ્તુઘાતકઃસડ
દાહતાઃ કાત્યાયનઃ આરંભઠ્ઠસહાયશ્વતથામાર્ગાનુદેશકઃ આશ્ર
યઃ શસ્ત્રદાતાચમક્તદાતાવિકાર્મિણાંયુદ્ધોપદેશકશ્ચૈવતાદ્વિનાશપ્ર
વર્તકઃ ઉપેક્ષ્યકાર્યયુક્તશ્વદોષવક્તાનુમોદકઃ અનિષેદ્દાક્ષમોયઃ
સ્યાત્સર્વેતેકાર્યકારિણઃ યથાશક્ત્યુપરૂપંતુદંડમેષાંપ્રકલ્પયેત્

યાજ્ઞવલ્ક્ય—બંદીગ્રાહ (દેવ અને ધર્મ સંબંધી મિલકતની ધર ફાડીને ચોરી કરનારા) તેમજ હાથી અને ઘોડાઓ ચોરનારા અને જબરાઈથી ચોરી કરનારા એ ગુન્હેગારોને રાજાએ શુળાએ ચઢાવવાં. બૃહસ્પતિ કહે છે કે,—પ્રસિદ્ધ ખુની કોણ કોણ તથા છાના ખુન કરનારા કોણ કોણ છે તેમની સારી રીતે તપાસ કરીને તેમની મિલકત સરકારમાં જપ્ત કરીને તેમને નાના પ્રકારની દહાંત શિક્ષાઓ કરવો. વળી ફરીને બૃહસ્પતિ—એક માણસના ઉપર ઘણાં માણસો ક્રોધ કરીને વુઠી પડે અને તેને માટે તેમાંથી જેણે મર્મ સ્થાનમાં પ્રહાર કર્યો હોય (જેના મારવાથી તેનું મહત્ત્વ થયું હોય) તેને ખુની સમજવો. કાત્યાયન—જે માણસ સાહસના અપરાધનો આરંભ કરે છે, જે તેને સહાય કરે છે, જે તેને

માર્ગ બતાવેછે, જે તેને આશ્રય આપેછે, જે તેને હથિયાર આપેછે, જે તેવા ડુષ્ટ કર્મ કરનારાઓને ભાજન આપેછે, તેજ પ્રમાણે જે તેને યુદ્ધ કરવાની સલાહ આપેછે, જે તેને વિનાશ કરવાના કામમાં પ્રવૃત્ત કરેછે, જે માણસ ખુન વગેરે થતું જોઇને તેની દર-કારે કર્યા વગર પોતાને કામે ચાલતો યાયછે, અથવા ઉભો ઉભો જોયા કરેછે, જે માણસ ખુન થયેલા માણસની નિંદા કરેછે, જે માણસ ખુન થયેલું જોઇને તેને પસંદ કરેછે અથવા જે માણસ ગુન્હે યતો અટકાવવાને સમર્થ હોઇને તેને અટકાવતો નથી એ સાહસના મદતગાર સમજવા. રાજ્યે તેવા પુરૂષોને તેમની શક્તિ પ્રમાણે અને તેમના ગુન્હાને અનુરૂપ દંડ કરવો.

પ્રાહ્મણ વગેરેનો દંડ.

વિપ્રસ્યદંડેવિશેષમાહનારદઃ અવિશેષેણસર્વેષામેષદંડવિધિસ્મૃતઃ
વધાદતેબ્રાહ્મણસ્યનવધંબ્રાહ્મણોર્હતિ શિરસોમુંડનંદંડસ્તસ્યાનિર્વાસ
નંપુરાત્ લલાટેચાભિશસ્તાંકઃપ્રયાણંગર્દભેનચોતિ આતતાય્યાપિવિ
પ્રોયવધ્યઃ નાતતાયિવધેદોષોઽન્યત્રગોબ્રાહ્મણાદિતિસુમંતુક્તેઃ કા
ત્યાયનઃ આતતાયિનિચોત્કૃષ્ટેતપઃસ્વાધ્યાયસંયુતે વધસ્તત્રતુનૈવસ્યા
ત્પાપેહીનેવધોભુગુઃ આતતાયિનઆહસૈવ ઉદ્યતાસિવિષાગ્નિશ્વશા
પોદ્યતકરસ્તથા આથર્વર્ણેનહંતાચાપિશુનશ્વાપિરાજાનિ માર્યાતિક્રમ
કારીચરંધ્રાન્વેષણતત્પરઃ એવમાદ્યાન્વિજાનીયાત્સર્વાનેવાતતાયિતઃ
વસિષ્ઠોપિ અગ્નિદોગરદશ્ચૈવશસ્ત્રપાણિર્ધનાપહઃ ક્ષેત્રદારહરશ્ચૈવષ
ડેતેઆતતાયિનઃ યત્તુમનુઃ ગુસ્ત્રવાલવૃદ્ધૌવાબ્રાહ્મણંવાબ્રહ્મયુતમ્
આતતાયિનમાયાંતંહન્યાદેવાવિચારયાન્નિતિ યચ્ચકાત્યાયનઃ આત
તાયિતમાયાંતમપિવેદાંતપારગમ્ જિઘાંસંતંજિઘાંસીયાન્નતેનબ્રહ્મહા
ભવેદિતિ તાદિદમપિશબ્દાદ્વાશબ્દાચ્ચબ્રાહ્મણમિત્રા તતાયિવધપરમ્
બ્રાહ્મણગ્રહણંતુકૈમુતિકન્યાયાર્થમ્ આતતાયીબ્રાહ્મણોઽપિવધ્યઃકિ
મુતાન્યદ્વિતિમિતાક્ષરાયાંઉદ્યમ્યશેષમાયાંતંધ્રુણમપ્યાતતાયિનમ્ નિ
હત્યધ્રુણહાનસ્યાદહત્વાધ્રુણહાભવેદિતિગાલવોક્તેઃ સ્વાધ્યાયિનંકુલે

જાતંયોહન્યાદાતતાયિનમ્ અહત્વાભુણહાસસ્યાન્નહત્વાભૂણહાભવેદિ
તિવૃહસ્પત્યુક્તેશ્ચ સ્વવધાર્થમાગમન્નાતતાયીબ્રાહ્મણોપિવધ્યેવ ક્ષેત્ર
દારાદિહરોબ્રાહ્મણોનવધ્યઃ ક્ષત્રિયાદિસ્તુતાદૃશોઽપિવધ્યેવ इति
ચંદ્રિકાદયઃયુક્તશ્ચાયમ્ મનુકાત્યાયનગાલવૃહસ્પતિવચસાંસ્વવધો
દ્યતાતતાયિવિશેષવિષયતયાસામાન્યવિષયયોઃ પૂર્વોક્તસમંતુકાત્રીય
વચસોર્વાધસ્યોચિતત્વાત્ યત્તુવૃહસ્પતિઃ આતતાયિનમુત્કષ્ટંવૃત્તસ્વા
ધ્યાયસંયુતમ્ યોનહન્યાદ્વધપ્રાપ્તંસોશ્વમેધફલંલભેદિતિતદપિ સ્વવ
ધોદ્યતભિન્નાતતાયિપરમ્કિંચ આતતાયિદ્વિજાગ્રયાણાંધર્મયુદ્ધેનહિં
સનમિતિકલૌવધોદ્યતસ્યાતતાયિનોવિપ્રસ્યહનનંનિષિદ્ધમ્ તસ્યવિ
ધિતોપ્રાપ્તત્વેનકલૌનિષેધોવ્યર્થઃસ્યાત્ સર્વેષામપિકલિનિષેધાનાંવિ
ધિપ્રાપ્તગોચરત્વસ્ય इमान्ધર્માન્કલિયુગેવર્જ્યાનાહુર્મેનીષિણइतिધર્મ
પદસ્વરસેનસર્વાનિબંધેષુવ્યવસ્થાપિતત્વાત્ અતઃકલૌસ્વવધોદ્યતોપ્યા
તતાયીવિપ્રોનવધ્યઃ યુગાંતરેતુવધ્યેવઅન્યસ્ત્વાતતાયીવિપ્રઃસર્વેષ્વ
પિયુગેષ્વવધ્યઃ ક્ષત્રિયાદિસ્ત્વાતતાયીસર્વોપિસર્વયુગેષુવધ્યइतिદિક્

આહ્વાણના દંડવિશે નારદ વિશેષ કહે છે કે ઉપર કહેલો દંડનો પ્રકાર સર્વને સાધા-
રણપણે લાગુ પડે છે. પણ દેહાંત શિક્ષા કરવાનો નિયમ માત્ર આહ્વાણને લાગુ પડતો નથી.
કેમકે આહ્વાણ વધ કરવાને યોગ્ય નથી. તેને તો માથુ મુડાની નાખીને કપાળમાં ડામ દેધને
ગધેડે બેસાડીને નગરમાંથી બહાર કાઢી મૂકવો એજ શિક્ષા છે. આહ્વાણ આતતાયી હોય
તોપણ તેનો વધ કરવો નહિ. કેમકે સુમંત્રનું વચન છે કે ગાયને આહ્વાણ શિયાય ખીજ
આતતાયીનો વધ કરવાનો દોષ નથી. કાસ્યાયન—બૃથુના કહેવા પ્રમાણે ઉત્તમ વર્ણનો
તપ કરનારો અને વેદાધ્યયન કરનારો પુરૂષ આતતાયી હોય તોપણ તેનો વધતો નજ કરવો.
નીચી વર્ણના અપરાધીઓનોજ વધ કરવાનો કહ્યો છે. તેજ રમૂતિકાર આતતાયીનું લક્ષણ
કહે છે કે હાથમાં તરવાર ઉગામીને મારવા તૈયાર થયેલો, ઝેર અને અગ્નિથી પ્રાણ લે-
નારો, શાપ દેવાને વાસ્તે હાથ ઉંચો કરનારો, અથર્વણવેદમાં કહેલા મંત્રોવડે જીવ હત્યા
કરનારો, રાજના આગળ જઇને આડિયાનું કામ કરનારો, ન્યાય છોડીને પોતાની સ્ત્રીને
દુઃખ દેનારો, પારકાં છિદ્ર જોવામાં તૈયાર એ વગેરે કર્મ કરનારા સર્વે પુરૂષોને આતતાયી
જાણવા. વસિષ્ઠ—લોકના ઘરમાં દેવતા મુકનારો, ઝેર આપનારો, હાથમાં હથિયાર લેધને

મારેવા આવનારો, ધન ચોરીજનારો, બીજાની જમીન અથવા સ્ત્રી લેઈ જનારો એ છયે જણને આતતાથી જાણવા. પરંતુ મનુ જે કહેછે કે ગુરુ અથવા બાળક અથવા વૃદ્ધ અથવા બહુમુત બ્રાહ્મણ જે આતતાથી હેાયતો તેને આવતો દેખીને તર્તજ મારેવા; વિચાર કરવા રહેયું નહિ. અને વળી જે કાસાયન કહે છે કે વેદાંતશાસ્ત્ર પરીપૂર્ણ બણેલો હેાયપણુ મારવાની ઈચ્છા-વાળો આતતાથી આવતો હેાય તો તેને મારેવા. તેને મારવાથી બ્રહ્મહત્યા લાગતી નથી. ઉપર કહેલા એ વચનોમાં અવિ શબ્દ અને વા શબ્દ કહેલા છે તેથી બ્રાહ્મણ જાતિ વિના બીજી જાતના આતતાથીનો વધ કરવાને એ નિયમ લાગુ છે. વચનમાં જે બ્રાહ્મણ શબ્દ કહ્યોછે તેનો અર્થ એમ સમજવા કે આતતાથી બ્રાહ્મણ હેાય તો પણ તેને મારેવા તો બીજાને તો મારેવા તેમાં શું કહેયું. એ પ્રમાણે ‘કૈમુતિક’ વ્યાયવડ બ્રાહ્મણ શબ્દનું ગ્રહણ કર્યું છે. પણ બ્રાહ્મણ વધ્યછે એવું વિધાન કરવાનો વચનનો હેતુ નથી. એ પ્રમાણે મિતાક્ષરામાં લખેલું છે. ગાલવનું પણ વચન છે કે હથિયાર ઉગામીને આવતો આતતાથી જે બ્રાહ્મણ હેાય તો પણ તેને મારવાથી બ્રહ્મહત્યા લાગતી નથી. પણ તેને ન મારવાથી બ્રહ્મહત્યા લાગે છે. વળી બૃહસ્પતિનું વચન છે કે દેશ્વાધ્યાયનું પઠન કરનાર અને સારાકુળમાં ઉત્પન્ન થયેલા આતતાથીને જે કોઈ મારે તો તેને મારવાથી બ્રહ્મહત્યા થતી નથી; પણ તેને નહિ મારનારો બ્રહ્મહત્યા કરનારો થાય છે. પણ પોતાને મારી નાખવાને આવતો આતતાથી જે બ્રાહ્મણ હેાય તો પણ તેનો વધ કરવો યોગ્ય છે; ક્ષેત્ર અને સ્ત્રીનું હરણ કરનાર બ્રાહ્મણ આતતાથી છતાં પણ વધ કરવા યોગ્ય નથી. ક્ષત્રિયાદિક તો તેવા એટલે આતતાથી છતાં પણ વધ કરવા યોગ્ય છેજ. એ પ્રમાણે ચંદ્રિકાનો આશય છે; અને તે યોગપણુ છે. કારણ કે મનુ, કાસાયન, ગાલવ અને બૃહસ્પતિનો ઉપર કહેલાં વચનો વધ કરવાને તત્પર થયેલા પુરૂષોને માત્ર લાગુ હેવાથી એ વચનો સુમંત્ર અને કાસાયને કહેલા સામાન્ય નિયમોના બાધક સમજવાં યોગ્ય છે. વળી જે બૃહસ્પતિ કહે છે કે,— ઉત્તમ જાતિના, સારા આચરણવાળા, વેદાભ્યાસ કરનારા આતતાથીનો વધ કરવાનો યોગ આઓ હેાય એમ છતાં જે તેને મારે નહિ તેને અશ્વમેધનું કુળ પ્રાપ્ત થાય. એ વચનપણુ પોતાનો વધ કરવાને તૈયાર થયેલા આતતાથી શિવાય બીજા આતતાથી વિશે છે. વળી આતતાથી એવા ઉત્તમ બ્રાહ્મણનો ધર્મ યુદ્ધમાંપણુ વધ કરવો નહિ, એ પ્રમાણે મારવાને તત્પર થયેલા આતતાથી બ્રાહ્મણનો વધ કરવાનો કલિયુગમાં નિષેધ કર્યો છે. એ વધવિધિ (પૂર્વે કહેલાં વચનોની આજ્ઞા)વડે પ્રાપ્ત થયેલો ન હેાય તો કલિયુગમાં નિષેધ કરેલો અર્થ થાય. વળી કળિયુગમાં જેટલા નિષેધ કર્યા છે, તે સર્વે પૂર્વે વિધિ થકી પ્રાપ્ત થયેલાનાજ નિષેધ છે. માટે “આ ધર્મને કલિયુગમાં જ્ઞાતા પુરૂષોએ ત્યાગ કરવાના કહ્યા છે” એ વચનમાંના ‘ધર્મ’ પદને મહત્ત્વ મળે છે તથા તેનું બધા ધર્મશાસ્ત્રના નિબંધોમાં સુખ્યત્વે કરીને ગ્રહણ કરેલું છે. એટલા માટે કલિયુગમાં પોતાનો વધ કરવા આવેલો છતાં પણ આતતાથી બ્રાહ્મણ વધ કરવાને યોગ્ય નથી; બીજા યુગોમાં વધ કરવા યોગ્ય હતો. બીજા પ્રકારનો આતતાથી બ્રાહ્મણ તો બધાય યુગમાં અવધ્ય છે. ક્ષત્રિયાદિક બાકીના વર્ણનો આતતાથી તો ગમે તે પ્રકારનો હેાય તથાપિ બધાય યુગમાં વધ કરવા યોગ્ય છે. એ પ્રમાણે આ વિષયનું દિગ્દર્શન કરાવ્યું છે.

ચોરી કરનારને દંડ.

હીનમધ્યોત્કૃષ્ટદ્રવ્યહરણેદંડમાહવૃહસ્પતિઃ ક્ષેત્રોપકરણંચૈવપુષ્પમૂ
લફલાનિચવિનાશયન્હરન્દંડ્યઃશતાદ્યમનુરૂપતઃ પશુવસ્ત્રાન્નપા
નાનિગૃહોપસ્કરણંતથા હિંસયંશ્ચોરયન્શાસ્યોદ્વિશતાદ્યંદમંતથા
સ્ત્રીપુંગોહેમરત્નાનિદેવવિપ્રધનંતથા યૌષેયંચોત્તમદ્રવ્યમેષાંમૂલ્યસમો
દમઃ દ્વિગુણોવાકલ્પનીયઃપુરુષાપેક્ષ્યાનૃપૈઃ હર્તાવાઘાતનીયઃ સ્યા
ત્પ્રસંગવિનિવૃત્તયેયૌષેયંસ્ત્રીધનમ્ વાશબ્દેવાર્થે અત્રવિનાશયન્હતે
તિપદસ્વરસાત્સાહસવિષયમેતદ્વચ્ચડાતિમદનઃ

હીન, મધ્યમ અને ઉત્તમની ચોરી કરનારને શિક્ષા વિશે બૃહસ્પતિ કહે છે કે,—એ
તીનાં ઓળાઓ, ડુલ, મૂળ અથવા ફળ, એ કોઈ ચોરી લઈ જાય અથવા તેનો નાશ કરે તો
તેને સો અથવા તેથી વધારે દંડ અપરાધના પ્રમાણમાં કરવો. પશુ, વસ્ત્ર, અન્ન, પાન,
ઘરમાં વાપરવાનો સામાન, એની કોઈ હીંસા કરે અથવા ચોરી કરે તો તેનો બસો કે તેથી
વધારે દંડ કરવો. સ્ત્રી, પુરુષ, ગાય, સોનું, રત્નો, દેવનું કે બ્રાહ્મણનું ધન, સ્ત્રીઓનું ઉત્તમ
ધન એમાંથી કોઈ ચોરી કરે તો ચોરની વગુની કીમત જોઈને દંડ કરવો. અથવા ચોરની
ચોખ્ખતાના પ્રમાણમાં રાજાએ તેનો બચાવો દંડ કરવો. અથવા તેણે અપરાધ કરીને થાય
નહિ, માટે જરૂર હોય તો ચોરને દહાંત શિક્ષાપણ કરવી. યૌષેય—સ્ત્રી ધન. વા શબ્દનો
અર્થ નિશ્ચય મદનનું એવું મત છે કે ઉપરની સ્મૃતિમાં 'વિનાશયન', 'હર્તા' એ પદો ઉપર
વિશેષ મહત્વ છે, માટે એ વચન 'સાહસ' અપરાધના સંબંધનું છે.

સાહસમાં મદદગારને દંડ. ૪.

સાહસપ્રયોજકસ્યદંડમાહયાજ્ઞવલ્ક્યઃ યઃસાહસંકારયતિસદાપ્યો
દ્વિગુણંદમમ્ યશ્ચૈવમુત્તકાહંદાતાકારયેત્સચતુર્ગુણમ્ દ્વૈગુણ્યચાતુ
ગુણ્યંસાક્ષાત્કર્તૃદંડાપેક્ષ્યાસાધ્વીવિપ્રાંબલાદ્રૂચ્છતોદંડમાહમનુઃ સ
હસ્ત્રાહ્વણોદંડ્યો વિપ્રાંગુમાંબલાદ્રવ્યજન્ તાદૃશ્યાંવિપ્રાયાંક્ષત્રિયા
દેસ્તુબૃહસ્પતિરાહ સાહસાકામયેદ્યસ્તુધનંતસ્યાચિલંહરેત્ ઉત્કૃષ્ટ
લિંગવૃષ્ણૌભ્રામયેદ્દર્દભેનતુ કામયેત્પરપર્ણિગચ્છત્ ક્ષત્રિયાદીનામ
નુલોમાનાંપ્રતિલોમાનાંચબલાત્સજાતીયપરમાર્યાગમનેદંડમાહકા

સ્યાયનઃ સ્ત્રીષુકૃતોપભોગઃ સ્યાત્પ્રસહ્યપુરુષોયદા વધેતત્રપ્રવર્તેતકા
 યાતિક્રમણંહિતત્ સૅવ અનિચ્છંતીતુયામુક્તાગુમાંતાંવાસયેદ્રુહે મ
 લિનાંગીમધઃશય્યાંપિંડમાત્રોપજીવિનીમ્ સૅવ હીનવર્ણેનગુપ્તાયાત્યા
 ઢ્યાવધ્યાથવાભવેત્ વધસ્તિવચ્છંત્યાંબોધ્યઃ

‘સાહસ’ કરવાની પ્રેરણા કરનારને દંડ કરવા વિશે યાતવધ્ય કહે છે કે,—જે માણસ
 સાહસ કરાવે છે તેને બમણો દંડ કરવો, અને જું તને બક્ષિય આપીય એમ કરીને જે
 સાહસ કરાવે છે, તેનો ચારગણો દંડ કરવો. સ્મૃતિમાં બમણેને ચારગણો દંડ કરવાનો
 જે કહ્યો છે, તેનો અર્થ પ્રત્યક્ષ અપરાધ કરનારને જે દંડ કરવામાં આવે તેના કરતાં
 બમણો કે ચોગણો સમજવો. પતિવૃતા બ્રાહ્મણની સ્ત્રીની સાથે જપરાધથી સંભોગ કરનારને
 દંડ કરવા વિશે મનુ કહે છે કે,—રક્ષણ કરેલી બ્રાહ્મણની સ્ત્રીની સાથે બળાત્કારે સંભોગ
 કરનાર બ્રાહ્મણને હજાર ‘પણ’ દંડ કરવો. એવીજ બ્રાહ્મણી ઉપર બળાત્કાર કરનાર
 ક્ષત્રિઆદિક વિશે બૃહસ્પતિ કહે છે કે, જે પુરુષ બળાત્કારે બીજાની સ્ત્રી સાથે જાર કર્મ
 કરે તેની સઘળી મિલકત રાજાએ જપ્ત કરવી. તથા તેનું લોંગ અને વપણ કાપી નાખીને
 ગધેડા ઉપર બેસાડીને તેને ફેરવવો. કામચત્ર—બીજાની સ્ત્રીની સાથે સંભોગ કરે. ક્ષત્રિઓ
 વગેરે વર્ણોમાં અનુલોભ અને પ્રતિલોભ જાતીના પુરુષો સંભોગ પરસ્ત્રી સાથે બળાત્કાર
 સંભોગ કરે, તેનો દંડ કરવા વિશે કાત્યાયન કહે છે કે,—જો કોઈ પુરુષ બીજાની સ્ત્રી સાથે
 બળાત્કારે સંભોગ કરે તો તેને દહાંત શિક્ષા કરવી; કેમકે તેનું તે કર્મ સ્વધર્મનું ઉલંગન
 કરવા રૂપ છે. તેજ સ્મૃતિકાર કહે છે કે,—સ્ત્રીની મરજી શિવાય તેનો ઉપભોગ બીજાએ
 કર્યો હોય, તો તે સ્ત્રીને ધરમાં ગુપ્ત જગોએ રાખવી, તેનું શરીર મઝીન રહેવા દેવું, જમીન
 નપર સુવાડવી, અને તેનું જીવતર ટકી શકે એટલુંજ અન્ન એને આપવું. તેજ સ્મૃતિકાર
 કહે છે કે,—જે સ્ત્રીનો ઉપભોગ તેનાથી નાચી વર્ણના પુરુષે કર્યો હોય તો તે સ્ત્રીનો ત્યાગ
 કરવો અથવા તેને મારી નાખવી. સ્મૃતિમાં મારીનાખવાનું કહ્યું છે, તે જો તે સ્ત્રીની મર-
 વાની ઇચ્છા હોય તોજ મારી નાખવી.

સાહસનો દંડ.

હીનમધ્યમોત્તમસાહસપુંડ્રમાહનારદઃ તસ્યદંડઃક્રિયાપેક્ષઃપ્રથમ
 સ્યશતાવરઃમધ્યમસ્યચશાસ્ત્રજૈદૃષ્ટઃપંચશતાવરઃઉત્તમેસાહસેદંડઃ
 સહસ્રાવરઉચ્યતે વધઃસર્વસ્વહરણંપુરાન્નિર્વાસનાંકને તદંગચ્છેદ
 દત્યુક્તોદંડઉત્તમસાહસઙ્ગતિ વધચ્છેદનાદ્યુપદેશસ્તુરાજાનંપ્રતિના
 ન્યસ્ય તસ્યૈવદંડકરણેઽધિકારાત્ ઇતિસાહસમ્

હીન, મધ્યમ, અને ઉત્તમ સાહસના દંડ વિશે નારદ કહે છે કે,—સાહસના શિક્ષા અપરાધને અનુરૂપ હોવી જોઈએ. છેક હલકા સાહસને વારતે સો “પણુ” કરતાં ઓછો દંડ કરવો નહિ બ્યવહારીશાસ્ત્રને જાણનારા પુરૂષોએ મધ્યમ સાહસનો ઓછામાં ઓછો પાંચસો “પણુ” દંડ કરવાની આજ્ઞા કરેલી છે. ઉત્તમ સાહસનો દંડ ઓછામાં ઓછો હજાર “પણુ” નો કરવો, તેમજ દેહાંત શિક્ષા સર્વે મિલકત જમ કરવી; નગરમાંથી બહાર કાઢી મૂકવો, ડામ દેવો, ઐંગ કાપી નાખવું, એ દંડપણુ ઉત્તમ સાહસને માટે ઠરાવેલો છે. દેહાંત દંડ કરવાનો તથા ઐંગ કાપી નાખવાનો, અને એ વગર એવાજ બીજા દંડ કરવાનો અધિકાર તો રાજાનોજ છે; બીજાનો નથી. કારણ કે શિક્ષા કરવાનો અધિકાર રાજાનોજ છે. સાહસનું પ્રકરણ સમાપ્ત થયું.

અથ સ્ત્રી સંગ્રહણમ્.

બ્યભિચાર વિશે.

કપટથી સંભોગ.

बलात्परभार्यागमनस्यसाहसत्वात्पूर्वमेवदंडउक्तः छलेनसज्जातीय
परभार्यागमनेत्वाहबृहस्पतिः ,छद्मनाकामयेद्यस्तुतस्यसर्वहरोदमः
अंकयित्वाभगांकेनपुरात्रिर्वासयेत्ततः सर्वहरः सर्वस्वहरः अयं
चदंडःसभायाम् हीनार्यामेतदर्द्धम् उत्कृष्टायांवधः तथाचसएव
दमोनेयःसभायांयोहीनायामर्द्धिकस्ततः पुंसःकार्यौधिकायांतुगम
नेसंप्रमापणम् हीनमध्योत्तमत्रिविधस्त्रीसंग्रहणेदंडमाहसएव त्रया
णामपिचैतेषांप्रथमोमध्यउत्तमः विनयःकल्पनीयःस्यादधिकोपिब
लाद्रहः दुर्वृत्तस्यपरास्त्रियासहसंभाषणेदंडमाहमनुः परस्यपत्न्यापु
रुषःसंभाषंयोजयेत्सह पूर्वमाक्षारितोदोषैःप्राप्नुयात्पूर्वसाहसम् पि
त्रादिभिर्निवारितयोःस्त्रीपुंसोःसंभाषणेदंडमाहयाज्ञवल्क्यः स्त्रीनिषे
धेशतंद्व्य द्विशतंतुदमंपुमान् प्रतिषेधतयोर्दंडोयथासंग्रहणेतथा
प्रत्येकनिषेधविषयंपूर्वमर्द्धम् उभयनिषेधउत्तरम् उभयोरनुरागकृ
तेसंभोगेदंडमाहयाज्ञवल्क्यःसज्जातावुत्तमोदंड आनुलोम्येतुमध्यमः
प्रातिलोम्येवधःपुंसोनार्याःकर्णादिकर्तनम् कात्यायनः सर्वेषुचापरा

ધેવુપુંસોયોર્થદમઃસ્મૃતઃ તદર્જુયોષિનોદયુર્વધેપુંસોઽગકર્તનમ્

બળાત્કારે પર સ્ત્રી સાથે સંભોગ કરવો એ અપરાધ સાહસમાં ગણેલો છે; માટે તેનો દંડ પાછલા પ્રકરણમાં કહેલો છે. કપટવડે પોતાની જાતની પરસ્ત્રી સાથે સંભોગ કરવા વિશે બૃહસ્પતિ કહે છે કે,—કપટવડે જે પુરૂષ પરસ્ત્રી સાથે સંભોગ કરે તેની તમામ મિલકત સરકારમાં જપ્ત કરવી, તથા તેના શરીર ઉપર યોનિની આકૃતિ જેવો ડામ દબાવે તેને નગરથી બહાર કાઢી મૂકવો. સર્વહરઃ—તમામ મિલકત જપ્ત કરવાની શિક્ષા આ શિક્ષા સર્વણું સ્ત્રી સાથે બલિયાર કર્યા હોય તો લાગુ પડે છે. હીન વર્ણની સ્ત્રી હોય તો, એથી અરવો દંડ કરવો, ઉત્તમ વર્ણની સ્ત્રી હોય તો, દેહાંત દંડ કરવો, તેમજ સ્મૃતિકાર કહે છે કે, સમ વર્ણની સ્ત્રી સાથે બલિયાર કરવાથી જે શિક્ષા કરવાની કહેલી છે, તેના કરતાં, હીન વર્ણની સ્ત્રી હોય તો, અરધા શિક્ષા કરવી; પણ પોતાના કરતાં ઉત્તમ વર્ણની સ્ત્રી સાથે સંગ કરનાર પુરૂષને દેહાંત શિક્ષા કરવી. હીન, મધ્યમ, અને ઉત્તમ ત્રણ પ્રકારના બલિયારના સંબંધમાં ત્રણ પ્રકારની શિક્ષા જિજ્ઞે તેજ સ્મૃતિકાર કહે છે કે,—ઉપર કહેલા ત્રણ પ્રકારના બલિયાર કરનારને અનુક્રમે પ્રથમ, મધ્યમ, અને ઉત્તમ (એટલે બારેમાં બારે) એ શિક્ષા ઠરાવેલી છે પણ ગુપ્ત સ્થળમાં બળાત્કાર સંભોગ કર્યો હોય તો તેથીપણ વધારે શિક્ષા કરવી. નઠારી ચાલના માંણસ પરસ્ત્રીની સાથે એકાંતમાં વાતચિત કરતો હોય તો તેને દંડ કરવા વિશે મનુ કહે છે કે,—જેના દુરાચરણ વિશે પહેલાં લોકમાં બુઝાટો ઉડેલો છે, એવો પુરૂષ બીજાની સ્ત્રી સાથે વાતચિત કરે તો તેને પ્રથમ સાહસની શિક્ષામાં કહેલો દંડ કરવો. મા બાપ વગેરેએ મનાઈ કર્યા છતાં જે સ્ત્રી પુરૂષ પરસ્પર વાતચિત કરે, તેના દંડ વિશે યાજ્ઞવલ્ક્ય કહે છે કે,—સ્ત્રીને મનાઈ કરેલી હોય અને તે પરપુરૂષની સાથે સંભાષણ કરે તો તે સ્ત્રીનો સો “પણ” દંડ કરવો, અને પુરૂષને નિષેધ કર્યા છતાં તે જે સંભાષણ કરે તો તેનો બસે “પણ” દંડ કરવો, પણ તે બંનેને મનાઈ કર્યા છતાં તેઓ સંભાષણ કરે તો તેમને બલિયારની શિક્ષા કરવી. સ્ત્રી અથવા પુરૂષ એ એમાંથી એકને મનાઈ કરેલી હોય તો ઉપરની સ્મૃતિનું પૂર્વાર્ધ લાગુ પડે છે; અને બંનેને મનાઈ કરી હોય તો ઉત્તરાર્ધ લાગુ પડે છે. બંનેના પ્રીતિથી સંભોગ થયો હોય તો તેમનો દંડ કરવા વિશે યાજ્ઞવલ્ક્ય કહે છે કે,—સર્જાતિય વર્ણના સ્ત્રી પુરૂષનો બલિયાર થયો હોય તો પુરૂષને બારેમાંબારે દંડ કરવો. અનુલોભ જાતિનો એટલે હીનવર્ણની સ્ત્રી સાથે બલિયાર થયો હોય તો મધ્યમ પ્રતિનો દંડ કરવો, અને પ્રતિલોભ એટલે—પુરૂષના કરતાં ઉત્તમવર્ણની સ્ત્રી સાથે તેનો બલિયાર થયો હોય તો પુરૂષનો વધ કરવો, અને સ્ત્રીના કાન વગેરે અંગ કાપી નાંખવાં. કાસ્યાન કહે છે કે,—તમામ અપરાધોમાં પુરૂષને ન્યાં ધનનો દંડ કરવાનો ઠરાવેલો છે, ત્યાં સ્ત્રીનો દંડ કરવાનોહોય તો પુરૂષના દંડનીરકમ કરતાં, અરવો દંડ કરવો. પુરૂષને દેહાંત શિક્ષા ઠરાવી હોય તો સ્ત્રીનાં અંગ કાપવાં.

બ્રાહ્મણી સાથે બલિયાર વિષે.

વ્યાભિચરિતવિપ્રાગમનેમનુઃ શતાનિપંચદંડ્યઃ સ્યાદિચ્છંસ્યાસહસંગ્

મે દ્વંસજાતીયપરમ્ વ્યભિચારિતસ્વનુલોમાસુગમનેऽપિસેવ અગુ
 સેવૈશ્યરાજન્યેશૂદ્રાંવાબ્રાહ્મણોવ્રજન્ શતાનિપંચદંઙ્યઃ સ્યાત્સહસ્ત્રં
 ત્વંત્યજસ્ત્રિયમિતિ યત્તુ સહસ્ત્રંબ્રાહ્મણોદાપ્યોગુપ્તેવિદ્ક્ષત્રિયેવ્રજન્નિ
 તિતત્સાધ્વીપરમ્ સહસ્ત્રંતત્પરિમિતંદંડમ્ શૂદ્રસ્યપ્રાતેલોમ્યેનગમ
 નેદંડમાહમનુઃ શૂદ્રોગુપ્તમગુપ્તંવાદ્વૈજાતંવર્ણમાવસન્ અગુપ્તંલિંગસર્વ
 સ્વંગુપ્તંસર્વેણહીયતે શૂદ્રોગુપ્તંદ્વિજાતિભાર્યાગચ્છન્લિંગચ્છેદનંસર્વ
 સ્વહરણંચગુપ્તંચેદ્વધોધિકૈતિચાર્હતિ ગુપ્તાંતુગચ્છન્સર્વસ્વહરણંવ
 ધંચાર્હતીત્યર્થઃ ગૌતમઃ આચાર્યસ્યભિગમનેલિંગોદ્ધારઃ સર્વસ્વહ
 રહણંચગુપ્તંચેદ્વધોધિકૈતિ મનુઃ બ્રાહ્મણીતુયદાગુપ્તાંગચ્છેતાવૈ
 શ્યપાર્થિવૌ વૈશ્યપંચશતશતંકુર્યાત્ક્ષત્રિયંતુસહસ્ત્રિણમ્ સેવ ઓ
 ભાવપિહિતાવેવબ્રાહ્મણ્યાગુપ્તયાસહ વિહુતૌશૂદ્રવહંઙ્યૌદગ્ધવ્યૌવાક
 ટાગ્નિનાં સેવ વૈશ્યશ્ચેત્ક્ષત્રિયાંગુપ્તાંવૈશ્યાંવાક્ષત્રિયોવ્રજેત્ યોત્રા
 હ્યપ્યામગુપ્તયાંતાવુભૌદંડમર્હતઃ અગુપ્તાબ્રાહ્મણીગમનેયોદંડઃ સદ્
 ત્યર્થઃ વસિષ્ઠઃ રાજન્યશ્ચેદ્બ્રાહ્મણીમભિગચ્છેચ્છરપત્રૈર્વૈષ્ણયિત્વારા
 જન્યમગ્નૌપ્રાસ્યંદેવં વૈશ્યોરાજન્યાયામૈથુનમાચરન્શૂદ્રસ્તુરાજન્યવૈ
 શ્યયોરિતિ

બ્રાહ્મણુ જાતિના બલિચારિણી સ્ત્રી સાથે સંભોગ કરવા વિષે શિક્ષા મનુ કહેછે કે,—એ તે સ્ત્રીના મરણ હોવાથી તેના સાથે સંગમ કર્યો હોય તો તેના પાંચસો ‘પણ’ દંડ કરવા. આ વચન સજાતીય પુરુષને લાગુ પડેછે. અનુલોમઃજાતિના બલિચારિણી સ્ત્રીના સાથે સંગમ કરનાર વિષે પણ તેજ સ્મૃતિકાર કહેછે કે,—રક્ષણ નહિ કરેલી વૈશ્યની સ્ત્રી અથવા ક્ષત્રિયની અથવા શુદ્રની સ્ત્રી સાથે બ્રાહ્મણુ બલિચાર કરે તો તેના પાંચસો ‘પણ’ દંડ લેવા. અને અંતજની સ્ત્રી હોય તો હજાર ‘પણ’ દંડ લેવા. જે એમ કહેલું છે કે રક્ષણુ કરેલી વૈશ્ય અને ક્ષત્રિયની સ્ત્રીઓ સાથે બલિચાર કરનાર બ્રાહ્મણુનો હજાર ‘પણ’ દંડ, કરવા તે પતિવ્રતા સ્ત્રીને લાગુ પડેછે. સ્મૃતિમાં સહસ્ત્ર થયું છે તેનો અર્થ તેટલો દંડ કરવા. શુદ્ર પ્રતિલોભ સ્ત્રી સાથે બલિચાર કરે તો તેનો દંડ કરવા વિષે મનુ કહેછે કે,—

કોઈ શુદ્ધ બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય અને વૈશ્ય જાતિના રક્ષિત અથવા અરક્ષિત સ્ત્રીની સાથે સંગ કરે તો તેને આ પ્રમાણે શિક્ષા કરવી. એટલે સ્ત્રી અરક્ષિત હોય તો તેનું લિંગ કાપી નાખવું અને તેની સર્વે મિલકત જપ્ત કરવી, પણ જો તે સ્ત્રી રક્ષિત હોય તો તેના પ્રાણ સહિત તેની સઘળી મિલકત હરણ કરવી. અર્થાત્ કોઈ શુદ્ધ બ્રાહ્મણ આદિક ત્રણે વર્ણ-માંની કોઈ અરક્ષિત સ્ત્રી સાથે સંગ કરે તો તેનું લિંગ કાપી નાખીને તેની સર્વે મિલકત જપ્ત કરવી. અને તે સ્ત્રી રક્ષિત હોય તો તેનો (શુદ્ધનો) વધ પણ કરવો જોઈએ. સરાંશ કે રક્ષિત સ્ત્રીનો સંગ કરે તો તેની મિલકત જપ્ત થાય અને તે પોતે દેહાંત શિક્ષાને પણ પાત્ર થાય, ગૌતમ કહેછે કે,—આચાર્યની સ્ત્રીનો સંગ કરનારનું લિંગ કાપી નાખવું અને તેની સઘળી મિલકત જપ્ત કરવી; પણ તે સ્ત્રી રક્ષિત હોય તો વધારેમાં તેને દેહાંત શિક્ષા કરવી. મનુ કહેછે કે,—રક્ષણ ન કરેલી બ્રાહ્મણની સ્ત્રી સાથે વૈશ્ય અથવા ક્ષત્રિય બનિયાર કરે તો વૈશ્યનો પાંચસે ‘પણ’ દંડ કરવો; અને ક્ષત્રિયનો હત્તર ‘પણ’ દંડ કરવો. તેજ સ્મૃતિકાર કહેછે કે,—પરંતુ જો તે બંને રક્ષણ કરેલી બ્રાહ્મણની સ્ત્રીની સાથે તેવું કુકર્મ કરે તો શુદ્ધને જે શિક્ષા તેજ શિક્ષા તે બંને પણ કરવી જોઈએ. અથવા ઘાસનો અગ્નિ કરીને તેમાં તે અપરાધિયોને બાળી મૂકવા. તેજ સ્મૃતિકાર કહેછે કે, જો કોઈ વૈશ્ય ક્ષત્રિયની રક્ષિત સ્ત્રી સાથે બનિયાર કરે અથવા કોઈ ક્ષત્રિય વૈશ્યની રક્ષિત સ્ત્રી સાથે સમાગમ કરે તો બ્રાહ્મણની અરક્ષિત સ્ત્રી સાથે સમાગમ કરનારને જે દંડ કરવામાં આવેછે તે દંડ તે બંનેને કરવો. અર્થાત્ અરક્ષિત બ્રાહ્મણી સાથે બનિયાર કરનારને જે દંડ કરવામાં આવેછે, તે એવા અર્થ છે. વસિષ્ઠ કહેછે કે,—જો કોઈ ક્ષત્રિય બ્રાહ્મણની સાથે બનિયાર કરે તો તેને સરકટનાં પાનાંથી વોટીને દેવતામાં નાખવો. એજ પ્રમાણે કોઈ વૈશ્ય ક્ષત્રિયની સ્ત્રી સાથે બનિયાર કરે અથવા શુદ્ધ ક્ષત્રિય અને વૈશ્યની સ્ત્રી સાથે સમાગમ કરે તો તેમને પણ એજ શિક્ષા કરવી.

સગાઈમાં બનિયાર.

નારદઃ માતામાતૃષ્વસાશ્વશ્રૂર્માતુલાનાનીપિતૃષ્વસાં પિતૃવ્યસંખિશિ
ષ્યસ્ત્રીભગિનીતત્સસ્વીસ્નુષા દુહિતાચાર્યભાર્યાચસગોત્રાશરણગતા
રાજ્ઞીપ્રવ્રજિતાધાત્રીસાધ્વીવર્ણોત્તમાચયા આસામન્યતમાંગચ્છન્નગુ
રુતલ્પગડચ્યતે શિશ્રસ્યોત્કર્તનાત્તત્રનાન્યોદંડોવિધીયતે યાજ્ઞવ
લ્ક્યોપિ પિતુઃસ્વસારંમાતુશ્ચમાતુલાનીંસ્નુષામપિ માતુઃસપત્નીંભગિ
નીમાચાર્યતનયાંતથા આચાર્યપત્નીંસ્વસુતાંગચ્છંસ્તુગુરુતલ્પગઃ છિ
ત્વાલિંગંવધસ્તસ્ય સકામાયાસ્ત્રિયાઅપિ અયંચદંડોનબ્રાહ્મણસ્ય
પરદારાભિમશૈતુપ્રવૃત્તંતુમહીપતિઃ ઉદ્વેજનકરૈદંડૈશ્ચિન્હયિત્વાપ્રવા

સયેત્ અબ્રાહ્મણઃસંગ્રહણેપ્રાણાંતંવધમર્હતીતિ બ્રાહ્મણાધિકારેબૃહ
સ્પતિવચનાત્-શંસ્વલિખિતૌ યેનયેનાંગેનાપરાધંકુર્યાત્તત્તદપિછેત્ત
વ્યમન્યત્રબ્રાહ્મણાત્ બ્રાહ્મણસ્યદાસ્યાદિગમનેદંડમાહયાજ્ઞવલ્ક્યઃ
અવરુદ્ધાસુદાસીપુમુજિષ્યાસુતથૈવચ ગમ્યાસ્વપિપુમાન્દાપ્યઃ પંચા
શત્પણિકંદમમ્ અવરુદ્ધાઃસ્વામિનાપુરુષાંતરંગંતુંપ્રાતિષિદ્ધાઃ નારદઃ
સ્વૈરિણ્યબ્રાહ્મણીવૈશ્યાદાસીનિષ્કાસનીચયા ગમ્યાઃસ્યુરાનુલોભ્યેન
સ્ત્રિયોનપ્રતિલોમતઃ આસ્વેવતુમુજિષ્યાસુદોષઃ સ્યાત્પરદારવત્
અબ્રાહ્મણીતિસ્વૈરિણીવિશેષણં, સ્વૈરિણિસ્વતંત્રાપુંશ્વલી નિષ્કાસની
કુટંબાન્નિર્ગતાપુંશ્વલી ॥ યાજ્ઞવલ્ક્યઃ અંત્યાભિગમનેત્વંક્યઃ કવંધે
નપ્રવાસયેત્ શૂદ્રસ્તથાંક્યઃસ્વાદંત્યસ્યાર્યાગમેવધઃ સ્ત્રીકૃતેસંગ્ર
હણેતસ્પાદંડમાહ નારદઃ ગૃહમાગત્યયાનારીપ્રલોભ્યસ્પર્શનાદિના
કામયેત્તત્રસાદંડ્યાનરસ્યાર્દુદમઃસ્મૃતઃ

નારદ કહેછે કે,—માતા, માશી, સાસુ, મામી, દોઈ, કાકી, મિત્રની સ્ત્રી શિષ્યની
સ્ત્રી, ખેત, ખેતની ખેતપણી, દિકરાની વહુ, દિકરી, આચાર્યની સ્ત્રી, સગોત્ર સ્ત્રી, શર્ણુ
આયેલી સ્ત્રી, રાણી, સંન્યાસણ, ધાવ્ય, પતિવ્રતા સ્ત્રી, અને સર્વમાં ઉત્તમ વર્ણુની સ્ત્રી,
એમાંની ગમે તે સ્ત્રી સાથે બલિયાર કરનારો પુરુષ 'ગુરુતલ્પગ'—(પોતાની ગુરુપત્ની
સાથે સંગ કરનારો) કહેવાય છે. એ અપરાધીનું લિંગ કાપી નાખવા સિવાય બીજો દંડ
તેને કરવો જોઈતો નથી. યાજ્ઞવલ્ક્ય કહેછે કે,—દોઈ, માશી, મામી, દિકરાની વહુ, માની
સપત્ની, (શિષ્ય) ખેત આચાર્યની છોકરી, આચાર્યની સ્ત્રી અને પોતાની દીકરી એટલાની
સાથે સંગ કરનારો 'ગુરુતલ્પગ' થાયછે. એ ગુરુત્તેગાર પુરુષનું લિંગ કાપી નાખીને તેનો
વધ કરવો અને તે કર્મ જો સ્ત્રીના પુરુષથી થયેલું હોય તો તે સ્ત્રીનો પણ વધ કરવો.
આ શિક્ષા બ્રાહ્મણને લાગુ પડતી નથી કારણ કે બ્રાહ્મણાધિકાર પ્રકરણમાં બ્રાહ્મણ
સેવધી બૃહસ્પતિનું એવું વચન છે કે કોઈ બ્રાહ્મણ પરસ્ત્રીની સાથે જરૂર કરે તો તેના
શરીર ઉપર તેને ઈજા થાય એવા ઝામ દેધને તેને રાત્રિએ દેશપાર કરવો. ગુરુત્તેગાર બ્રા-
હ્મણ પિતા બીજા જાતિનો હોય તો તેને દેહાંત શિક્ષા કરવી. શંખ, લિખિત કહેછે કે,—
બ્રાહ્મણ સિવાય બીજા કોઈ વર્ણુનો મનુષ્ય જ જો અંગવડે કરીને અપરાધ કરે તે તેનું
અંગ કાપી નાખવું. બ્રાહ્મણ દાસી વગેરેની સાથે ગમન કરે તો તેનો દંડ કરવા વિષે યા-
જ્ઞવલ્ક્ય કહેછે કે,—તેના ધણીએ બીજા પુરુષની પાસે જવાને જોને મનાઈ કરેલી છે,

એવી કોઈ દાસી અથવા રાખ્ય યદ્યપિ તે ગમન કરવા યોગ્ય હોય તો પણ તે પુરૂષનો પ-
ચાસ 'પણ' દંડ કરવો. અવસ્થાઃ એટલે સ્વામીએ બીજા પુરૂષની પાસે જવાની મનાઈ
કરી હોય તેવી. નારદ કહેછે કે,—બ્રાહ્મણ સિવાય અન્ય વર્ણની વિવાહિત પરંતુ સ્વતંત્ર
અને દુરાચારી સ્ત્રી, વેશ્યા, દાસી, કુટુંબમાંથી બહાર કાઢી મૂકેલી સ્ત્રી એ સ્ત્રીઓ પોતાથી
ઉતરતી વર્ણની હોય તો ગમન કરવા યોગ્ય છે, પણ પોતાથી ઉતમ વર્ણની હોય તો તે
ગમન કરવા યોગ્ય નથી. આ સ્ત્રીઓમાં રાખેલી સ્ત્રી (રાખ્ય) સાથે સંગ કરવાથી પરસ્ત્રી
સાથે સંગ કરવા જેવો દોષ લાગેછે. સ્મૃતિમાં અબ્રાહ્મણી પદ છે તે સ્વૈરિણીનું વિશેષણ
છે. સ્વૈરિણી એટલે સ્વતંત્ર અને બલિયારિણી સ્ત્રી નિષ્કાસની કુટુંબમાંથી કાઢી મૂકેલી બ-
લિયારિણી સ્ત્રી. યાત્રવલ્ક્ય કહેછે કે,—અંત્યજ જાતિની સ્ત્રી સાથે જે સંગ કરે તેના
શરીર ઉપર બીભત્સ આકૃતિના ડામ દેહને તેને દેશપાર કરવો. શુદ્ધે એવું કર્મ કર્યું હોય
તો તેને પણ તેજ શિક્ષા કરવી જોઈએ. પણ કોઈ અંત્યજ પુરૂષે ચાર વર્ણની આર્ય
જાતિની સ્ત્રી સાથે સંગ કર્યો હોય તો તેનો વધ કરવા જોઈએ. સ્ત્રીએ પુરૂષને વિહવળ ક-
રીને તેની પાસે બલિયાર કરાવ્યો હોય તો તેને કરવાના દંડ વિષે નારદ કહેછે કે, કોઈ
સ્ત્રી કોઈ પુરૂષને ઘેર જઈને તેને સ્પર્શાદિકે કરીને વિહવળ કરીને તેની પાસે બલિયાર
કરાવે તો તે કર્મ પુરૂષે કર્યું હોય અને તેને જે શિક્ષા યાવ તેથી અડધી શિક્ષા તેને કરવી.
બ્રાહ્મણાદિક સ્ત્રીઓને બલિયારની શિક્ષા.

બ્રાહ્મણ્યાદીનાં શૂદ્રાદિગમનેદંડમાહ્યમઃ વૃષલંસેવતેયાતુબ્રાહ્મણી
મદમોહિતા તાંશ્વભિઃસ્વાદયેદ્રાજાસંસ્થાનેવધ્યાઘાતિનામ્વૈશ્યંવાક્ષ
ત્રિયંવાપિબ્રાહ્મણીસેવતેતુયા શિરસોમુંડનંતસ્યાઃપ્રયાણંગર્દભેનતુ વૃ
ષલઃશૂદ્રઃ વધ્યાઘાતિનઃ સૌનિકાસ્તેષાંસ્થાનેદૃત્યર્થઃ અયંચદંડો
ત્યાસક્તાવિતિચંદ્રિકાયામ્ વ્યભિચારનિશ્ચયોપાયંમાહયાજ્ઞવલ્ક્યઃ
પુમાન્સંગ્રહણેગ્રાહ્યઃકેશાકોશિપરસ્ત્રિયાઃ સદ્યોવાકામજૈશ્વિન્હૈઃ પ્ર
તિપત્તૌદ્વયોસ્તથા દ્વેયારિસ્યનેનાન્યતરેણપ્રતિપન્નેપિવ્યભિચારેનાનિ
શ્વયઃ દૂષણેઆહયાજ્ઞવલ્ક્યઃ શતંસ્ત્રીદૂષણેદદ્યાત્દ્વેતુમિથ્યાભિશં
સને પશૂનગચ્છન્શતંદાપ્યોદીનાંસ્ત્રીગાંચમધ્યમમિતિ અયોનાગ
ચ્છતોયોષાંપુરીષંચાભિમેહતઃ ચતુર્વિંશંતિકોદંડસ્તથાપ્રવ્રજિતાગ
મેદીનાંદુઃશ્વિતાંસ્વપત્નીમપિ સ્ત્રીસંમુખંપુરીષાદિકુર્વતિત્યર્થઃ
इतिस्त्रीसंग्रहणम्

પ્રાહ્મણી વગેરે શૂદ્રાદિકનો સંગ કરે તો તેને દંડ કરવા વિશે યમ કહે છે કે,—જે પ્રાહ્મણની સ્ત્રી કામથી મોહિત થઇને શૂદ્રની સાથે સંગ કરે તેને રાજ્યમાં દહાંત શિક્ષા કરવાની જગ્યાએ લઈ જઈને કુતરાઓ પાસે ફાડી ખવડાવવી. જે પ્રાહ્મણી વૈશ્ય અથવા ક્ષત્રિયની સાથે બલિચાર કર્મ કરે છે તેનું માથુ મુંડાવી નાખીને ગધેડે બેસાડીને શહેરમાં ફેરવવી. વૃષભઃ એટલે શૂદ્ર વધ્યધાતિનઃ એટલે દહાંત શિક્ષા કરવાના કામમાં યોજેલાં મનુષ્ય અર્થાત્ તેમની જગ્યાએ ચંદ્રિકામાં કહે છે કે આ દંડ જે સ્ત્રી અતિશય લંપટ થયેલી હોય તેને લાગુ પડે છે. બલિચારનો નિશ્ચય કરવાનો ઉપાય યાન્તવશ્ય કહે છે કે,—બલિચારના કામમાં લાગુ થયેલો હોય તે વખતે પુરૂષને પકડવો. અથવા સ્ત્રી પુરૂષોએ એક બીજાના કેશ ઝાલેલા હોય તે વેળાએ અથવા કામથી ઉત્પન્ન થયેલી બીજી તાત્કાલિક નિશાનીઓવડે અથવા તે બંનેની કબ્જાત ઉપરથી તેમનો બલિચારી તરફે નિશ્ચય કરવો. સ્મૃતિમાં દ્વયોઃ એવો શબ્દ છે તેથી સ્ત્રી પુરૂષોમાંથી એક જણે અપરાધ કબ્જા કર્યો હોય તો તે બલિચાર થયા સંબંધી પ્રમાણુબુત આધાર ગણાય નહિ. બલિચારનો અપવાદ મૂકવા વિશે યાન્તવશ્ય કહે છે કે,—સ્ત્રીને માથે બલિચારનું દુષણ મૂકે અને અદ્યપિ તે દુષણ ખરૂં હોય તોપણ તેનો સો ‘પણ’ દંડ કરવો; એને તે દુષણ મિથ્યા હોય તો તેનો ખસો ‘પણ’ દંડ કરવો. પશુ સાથે સંગ કરનાર પુરૂષનો સો ‘પણ’ દંડ અને સંકટ અવસ્થામાં અથવા અતિ દુઃખમાં પડેલી સ્ત્રી સાથે અથવા ગાય સાથે સંગ કરનારાનો મધ્યમ સાહસ જેટલો દંડ કરવો. વળી મુદ્દિકમ છોડીને બીજા અવયવ સ્થાનમાં સ્ત્રીની સાથે જે સંગ કરે અથવા સ્ત્રીની સાથે જે લઘુશંકા કરે અથવા ઝાડેફેરવા બેસે તેનો ચોવીશ ‘પણ’ દંડ કરવો. તે પ્રમાણે જ પ્રહ્લયર્થવ્રતવાળી ત્રાગી સ્ત્રીની સાથે સંગ કરનારનો પણ દંડ કરવો. દાંતામૂ એવો શબ્દ સ્મૃતિમાં છે એનો અર્થ દુઃખમાં પડેલી પોતાની સ્ત્રીપણ સમજવી. અભિમત્તઃ સ્ત્રીની સાથે ઝાડો પેશાય કરનારનો એવો અર્થ સમજવો. બલિચારનું પ્રકરણ સમાપ્ત થયું.

—ૐૐૐ—

સ્ત્રીપું ધર્માઃ

પતિ પત્નીના ધર્મ.

તત્રપત્યુઃસગુણપત્નીત્યાગેદંડમાહ અનુકૂલામવાગ્દુષ્ટાંદક્ષાંસાધ્વીપ
તિવ્રતાંસજન્ભાર્યામવસ્થાપ્યોરાજ્ઞાદંડેનવૈપાતઃ યાજ્ઞવલ્ક્યઃ આજ્ઞા
સંપાદિનીદક્ષાંવીરસુંપ્રિયવાદિનીમ્ સજન્દાપ્યસ્તૃતીયાંશમદ્રવ્યોભ
રણંસ્ત્રિયાઃ સ્ત્રિયંપ્રસપ્યાહસૈવ સ્ત્રીભિર્ભર્તૃવચઃકાર્યમેષધર્મઃપરઃ
સ્ત્રિયાઃ આશૂદ્ધેઃસંપ્રતીક્ષ્યોહિમહાપાતકદૂષિતઃ ઇતિસ્ત્રીપુંધર્માઃ

તેમાં ગુણવાન સ્ત્રીનો ત્યાગ કરનાર પતિને દંડ કરવા વિશે કહે છે કે,—આત્મા

પણ કરનારી, ખરાબ ન બોલનારી, પોતાના કામમાં કુશળ, સારાં આચરણવાળી અને પતિવ્રતા પત્નીનો ત્યાગ કરનાર પતિનો રાજ્યએ દંડ કરીને તેને તે ક્લામ કરવા દેવું નહિ. અર્થાત્ સ્ત્રીનો ત્યાગ કરવા દેવો નહિ. યાસ્તવલ્ક્ય—સ્વામીની આજ્ઞા પ્રમાણે ચાલનારી પોતાના કામમાં કુશળ, છોકરાવાળી, મિઠ બોલનારી સ્ત્રીનો ત્યાગ કરનાર પુરુષ પાસેથી તેના મિલકતનો ત્રીન્નિ હિસ્સો સ્ત્રીને અપાવવો. પણ જો તેના પાસે ધન હોય નહિ એટલે તે ગરીબ હોય તો સ્ત્રીને ઐનવચ્ચ માત્ર આપવાં, સ્ત્રીના ધર્મને ઉદ્દેશીને તેજ સ્મૃતિકાર કહે છે કે,—સ્ત્રીઓએ સ્વામીના કથા પ્રમાણે ચાલવું એજ સ્ત્રીનો મોટામાંમોટો ધર્મ છે. કોઈ મહાપાતકવડે સ્વામી દુષિત થયો હોય તો તે શુદ્ધ થાય ત્યાંસુધી તેને રાહ જોવી. પતિ પત્નીના ધર્મનું પ્રકરણ સમાપ્ત.

—ૐૐૐ—

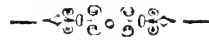
અથ દ્યુતમ્

જુગાર ઝેલવા વિશે.

યાજ્ઞવલ્ક્યઃ પ્રાતેનૃપતિનાભાગે પ્રસિદ્ધે ધુત્તમંડલે જિતંસસમિકેસ્થા નેદાપયેદન્યથાનતુ પ્રસિદ્ધે અપ્રચ્છન્ને ધૂતમંડલે દ્યુતમંડલે સમિકો રાજઠતો દ્યુતાધ્યક્ષઃ એવં પ્રકારેણ જિતં રાજાદાપયેન્નાન્યથેત્યર્થઃ દ્યુતે કપટકર્તુદંડમાહસ એવ રાજાસચિન્દં નિર્વાસ્યાઃ કૂટોક્ષોપધિદેવિનઃ ઉપધિશ્ચલમ્ રાજાજ્ઞાં વિના દ્યુતે દંડમાહમનુઃ દ્યુતંસમાઠ્ઠયં ચૈવયઃ કુર્યાત્કારયેતવા સર્વાસ્તાન્વાતયેદ્રાજાશુદ્રાંશ્ચ દ્વિજલિંગિનઃ દ્વિજલિંગમુપવીતવેદપાઠાદિ દ્યુતધર્મસમાઠ્ઠયેતિદિશતિયાજ્ઞવલ્ક્યઃ એષ એવવિધિર્જ્ઞેયઃ પ્રાણિદ્યુતેસમાઠ્ઠયે પ્રાણિદ્યુતિસમાઠ્ઠયવિશેષણમ્ તદભિન્નઇત્યર્થઃ દ્યુતિદ્યુતંસમાઠ્ઠયશ્ચ

યાસ્તવલ્ક્ય કહે છે કે,—જુગાર રમવાના પ્રસિદ્ધ સ્થાનમાં સરકારી અધિકારીની સમક્ષ કોઈ જુગારમાં જીત્યો હોય અને રાજાનો ભાગ તેણે રાજાને આપ્યો હોય તો જુગારીને જીતેલા પૈસા અપાવવામાં આવશે; પણ તેમ નહિ કરે તો અપાવવામાં આવશે નહિ. પ્રસિદ્ધે એટલે શુદ્ધ ન હોય તેવા સ્થાનમાં ધૂતમંડલે એટલે જુગારીઓની ટોળીમાં સમિકઃ એટલે રાજાએ ઠરાવેલો દ્યુતાધ્યક્ષ—(જુગાર ઉપર દેખરેખ રાખનાર અધિકારી)એ વચ્ચુનો અર્થ એવો છે કે પૂર્વે કહ્યું તે પ્રકારે જીતેલું હોય તે રાજાએ અપાવવું. બીજી રીતે જીતેલું ન અપાવવું. જુગારમાં કપટ કરનારનો દંડ કરવા વિશે તેજ સ્મૃતિકાર કહે છે કે,—

દગવાળા પુસાથી અથવા કપટથી ને જીગાર રમે તેને રાજ્યે શરીર ઉપર નીશાની કરીને (ડામ દહને) દેશપાર કરેલા. ઉપધિઃ એટલે કપટ રાજની આત્મા શિવાય જીગાર રમનારને શિક્ષા કરવા વિશે મનુ કહે છે કે,—ને મનુષ્ય પોતે જીગાર રમે છે અને બીજાને જીગાર રમવાને બોલાવીને રમાડે છે તે સર્વને રાજ્યે શિક્ષા કરવી. તેમજ શુદ્ધ જાતના મનુષ્ય બ્રાહ્મણનાં ચિહ્ન ધારણ કરીને કુરતા હોય તેમને પણ શિક્ષા કરવી. દ્વિજાલિંગ એટલે ઉપવીત, પેદપાક વગેરે. જીગાર રમવાની આખતના નિયમો, સરત મારીને લઢવાની, કુરતી કરવાની વગેરે આખતોને પણ લાગુ પડે છે. એ વિશે યાત્તવચ્ચ કહે છે કે,—એજ નિયમ સરત કરીને લઢવાના, કુરતી વગેરે કરવાના સર્વ પ્રકરણને લાગું છે, એમ સમજવું. પ્રાણિચત એવું પદ સ્મૃતિમાં છે તે સમાહવચ શબ્દનું વિશેષણ છે. એનો અર્થ એવા કે એ બંને એકજ જીગાર રમવા વિશે અને સરત મારવા વિશેનું પ્રકરણ સમાપ્ત.

अथ प्रकीर्णकम्.

परचुरलु आगतो.

याज्ञवल्क्यः ऊनंवाप्यधिकंवामिलिखेद्योराज्ञशासनम् पारदारिक
चौरौवामुंचतोदंडउत्तमः अभक्ष्येणद्विजंदूष्यन्दंध्यउत्तमसाहसम्
मध्यमंक्षत्रियंवैश्यंप्रथमंशुद्रमर्दकम् अभक्ष्यंसुरामुत्रपुरीपादि स
एव कूटस्वर्णव्यवहारीविमांसस्यचविक्रयी अंगहीनस्तुकर्तव्योदा
प्यश्चोत्तमसाहसम् विमांसंगवादिमांसंचशब्दनांगच्छेदनमपीतिमि
ताक्षरायांतथा शक्तोह्यमोक्षयन्नर्तदंष्ट्रीणांशृंगिणांतथा प्रथमंसाह
संदंध्योविक्रुष्टेद्विगुणंतथा विक्रोशःक्रंदनं मनुः मनुष्यमारणेक्षिप्रं
चोरवत्किंत्विषीभवेत्

યાત્તવદ્ય કહે છે કે,—રાત્રના આત્મા પત્રમાં ઓઢું કે વતુ કંઈ જાણે અથવા કેદ-
ખાનામાંથી ચોરને કે બિલિયારીને નાશી જવા દે. તેને ભારેમાંભારે દંડ કરવો. કોઈ અબક્ષ
પદાર્થ અવડાવીને આહ્મણને દુષિત કરે તેણે ઉત્તમ સાહસને માટે કહેલો દંડ આપવો.
ક્ષત્રિયને દુષિત કરે તો મધ્યમ સાહસ જેટલો વૈરયને દુષિત કરે તો પ્રથમ સાહસ જેટલો
અને શુદ્રને દુષિત કરે તો તેથી પણ અડધો દંડ આપવો. અમદ્યં એટલે દારૂ, મૂત્ર,
વિષ્ઠા વગેરે તેજ સ્મૃતિકાર કહે છે કે,—બનાવથી સોનાનો પેહેપાર કરીને ખરા સોનાના
પેહેપાર પ્રમાણે લોકોને ફસાવે તેમજ નિષિદ્ધ કરેલું માંસ જે વેચે તેનું એકાદ અંગ ભાગી
નાખવું અને તેની પાસેથી ઉત્તમ સાહસ જેટલો દંડ લેવો. વિમાસં—નિષિદ્ધ માંસ મિત્વા-

ક્ષરા ગ્રંથકારનું એવું મત છે કે, સ્મૃતિમાં 'ચ' (અને) એવું પદ છે તેનો અર્થ તેનો અવયવ પણ કાપવો, એમ સમજવું. તેજ સ્મૃતિકાર કહે છે કે,—શરીરને બધા થવી હાંત અથવા સીંગડાંવાળાં જનાવર કોઈ માણસને ધજા કરતાં હોય અને તે જનવરનો ધણી પોતાનામાં સામર્થ્ય છતાં પણ ધજાવાળા માણસની મદદ જાય નહિ તો તેનો પ્રથમ સાહસના ગુનાહને માટે કહેલો દંડ કરવો; અને ધજાવાળા માણસે 'દોડો, દોડો' એમ બુમો પાડી છતાં પણ તે ન જાય તો તેને તેથી બમણો દંડ કરવો. વિક્રોશ્વ—બુમો પાડવી, મનુ કહે છે કે,—મનુષ્યનો પ્રાણ લેવાનો અપરાધ કરનાર પાસેથી, ચોરીના ગુનાહ બદલ જે દંડ કહ્યો છે તે દંડ તત્કાળ લેવો.

પ્રાણીઓનો જીવ લેવો વગેરે.

પ્રાણમૃત્સુમહત્સ્વર્દ્ધગોગજોષ્ઠયાદિષુ ક્ષુદ્રકાણાંપશૂનાંતુહિંસનેદ્દિ
શતોદમઃ પંચાશત્તુભવેદંડઃશુભેષુમૃગપક્ષિષુ ગર્દભાજાવિકાન્હંતુ
ર્દંડઃસ્યાત્પંચમાષકઃ માષકસ્તુભવેદંડઃશ્વસુકરણિપાતિનૈતિ અ
યંચદંડોહતમૂર્હ્યદાનાનંતરંબોધ્યઃ યાજ્ઞવલ્ક્યઃ જારંચૌરેત્યભિવદ
ન્દાપ્યઃપંચશતંદમં ઉપજીવ્યધનંમુંચંસ્તદેવાષ્ટગુણંસ્મૃતમ્ ઉપ
જીવ્યગૃહીત્વા

બળદ, ગાય, હાથી, જિંઠ અથવા ઘોડો અને એવાંજ બીજાં મોટાં પશુ મારવા બદલ ઉપર કહેલા દંડથી અરવો દંડ કરવો. નાનાં જનાવર મારવા બદલ બસે 'પણુ' દંડ કરવો. અને સુંદર પશુ તથા પક્ષી મારવા બળદ પચાસ 'પણુ' દંડ કરવો. ગધેડું, બકરી, અને ઘેટી મારી હોય તો પાંચ માષક દંડ, અને કુતરું અથવા ભૂંડ માર્યું હોય તો એક માષક દંડ કરવો. મારેલાં જનાવરની કીમત અપાવીને તે ઉપરાંત આ દંડ આપવો. એમ સમજવું. યાત્રવલ્ક્ય કહે છે કે,—બળિચારી પુરૂષ ઉપર જે ચોરનો આરોપ મૂકે તેની પાસેથી પાંચસે પણ દંડના અપાવવા નોંધએ. ગુનેહગાર પાસેથી લાંચ લેખને જે તેને છોડો દે તેની પાસેથી ઉપરના દંડ કરતાં આઠગણો દંડ લેવો નોંધએ. સ્મૃતિમાં ઉપજીવ્ય પદ છે, એનો અર્થ લેખને.

રાજનિંદા વગેરે.

રાજોનિષ્ઠપ્રવક્તારંતસ્યૈવાક્રોશકારિણમ્ તન્મંત્રસ્યચમેત્તારંજિઘ્ઠાં
ઙ્ઠિત્વાપ્રવાસયેન્ અનિષ્ઠમરણાદિ આક્રોશસ્તવરાઙ્યધ્રંશોસ્તિત્યા
દિઃ મનુઃ રાજઃકોશાપહર્તૃશ્વપ્રતિકુલેષ્વવસ્થિતાન્ ઘાતયેદ્વિવિધૈ
ર્દંડૈરરીણાંચોપજાપકમ્યાજ્ઞવલ્ક્યઃમૃતાંગલગ્નવિક્રેતુર્ગુરોસ્તાડયિતુ

સ્તથા રાજયાનાસનારોદુર્દંડઉત્તમસાહસઃમૃતાંગલગ્નમૃતકવચ્છાદિ

રાજાનું અકલ્યાણ થવા માટે જે તેને શાપ દે, તેની અપકીર્તિ જે ફેલાવે, અથવા તેનો મંત્ર (ગુહ્ય મસજત) જે પ્રસિદ્ધ કરે, તેની જીભ કાપીને રાજાએ તેને દશપાર કરવો. અનિદ્રા એટલે મરણ વગેરે. આક્રોશ (એટલે શાપ)—‘તાજું રાજ્ય નાશ પામો’ વગેરે. મનુ કહેછે,—રાજાનો ભંડાર હુંડનારને, રાજાની આસાથી વિરુદ્ધ આચરણ કરવામાં તૈયાર થઈ રહેલાને અને શત્રુઓ તરફના છુપા ફુત જેવા થઈ રહેલાઓને બંને પ્રકારની શિક્ષા આપવી. યાત્રવશ્ય કહેછે કે,—મરી ગયેલા શય ઉપરનું વસ્ત્ર વગેરે વેચનારને, પોતાના ગુરૂને તાડન કરનારને, તેમજ રાજાના વાહન કે રાજાના આસન ઉપર બેસનારને ઉત્તમ સાહસ જોડવો (બારેમાં બારે) દંડ કરવો. મૃતાંગલગ્ન—મરી ગયેલા શય ઉપર ઓરાડેલું વસ્ત્ર વગેરે.

લોકાપકાર વગેરે.

સएव द्विनेत्रभेदिनो राजादिष्ठांदेशकृतस्तथा विप्रत्वेनचशूद्रस्यजी
वतोऽष्टशतोदमः नेत्रद्वयभेत्तुः राजनिषिद्धकर्मकर्तुर्विप्रवृत्त्याजीवि
तुश्चशूद्रस्येत्यर्थः श्राद्धभोजनार्थतुयज्ञोपवीतधारणे तप्तशलाकया
यज्ञोपवीतवद्देरवाकार्येतिस्मृत्यंतरेर्मिताक्षरायाम्

તેજ રમૂતિકાર કહેછે કે,—ખીજાની બંને આંખો ફાડનારનો, રાજાએ ન કરવાની આજ્ઞા આપી હોય તે કર્મ કરનારનો, અને શુદ્ર હોઇને બ્રાહ્મણની વૃત્તિવડે જીવિકા ચલાવનારનો આઠસો ‘પણ’ દંડ કરવો. એનો અર્થ એવો છે કે,—બંને આંખો ફાડનારનો, રાજાએ મના કરેલું કર્મ કરનારનો, અને બ્રાહ્મણની વૃત્તિથી જીવનાર શુદ્રનો. મિતાક્ષરામાં એમ લખ્યું છે કે,—કોઈ શુદ્ર બ્રાહ્મણમાં જન્મવા માટે યજ્ઞોપવીત ધારણ કરે તો તપાવેલી લોહાની સળી વતી જનોઈ પેઠે તેના શરીર ઉપર રેષા કરી ડામદેવો. એમ કોઈ રમૂતિમાં કહ્યું છે.

ન્યાય ફેરવવા વિષે.

व्यवहारान्यथाकारिणांदंडमाहसएव दुर्दृष्टांस्तुपुनर्दृष्ट्वाव्यवहारा
नृपेणतुसभ्याःसजायेनोदंड्याविवादाद्विगुणंदमम् योमन्येताजितो
स्मीतिन्यायतोपિपराजितः तमायांतंपुनर्जित्वादापयोद्विगुणंदमम्

વ્યવહાર શાસ્ત્ર વિરુદ્ધ અન્યાયથી જે ઠરાવ કરેછે, તેમનો દંડ કરવા વિષે તેજ રમૂતિકાર કહેછે કે,—જે ન્યાય યથાયોગ્ય થયા નથી. તેની તજવીજ રાજાએ ફરીને કરવી; તથા તે ન્યાય કરવામાં સજાહકાર સભાસદ અને દાવો જીતેલો પુરૂષ એ સર્વને દાવાની રકમ કરતાં બમણો દંડ કરવો. જે માણસ એમ માનતો હોય કે ન્યાયસભામાં યદ્યપિ હું

હોયો છું, તથાપિ હું ખરેખરો હરેલો નથી; કેમકે મારો દાવો વાજબી છે. એમ કહીને ફરીને ન્યાયસભામાં આવીને તે દાવો કરે, અને તેમાં જો તે હારે તો દાવાની રકમ કરતાં બમણો દંડ તેની પાસેથી લેવા.

ગ્રંથમાં કહેલી સંખ્યાનો ખુલાસો.

અત્રસર્વત્રાનુક્તસંખ્યેયાસંખ્યાપણવિષયિણીજ્ઞેયાપણસ્તુ કર્ષોન્મિતં
તામ્નં કાર્ષિકસ્તામ્નિકઃ પણદ્વિતિકોશાત્ કર્ષઃ પલચતુર્થાંશઃ
વરાટિકાનાંદશકદ્વયંયત્સાકાકિર્ણીતાશ્વપણશ્વતસ્તદ્વિતિભાસ્કરા
ચાર્યોક્તશ્વપણઃ

આ ગ્રંથમાં જ્યાં સંખ્યા માત્ર બતાવી છે, પણ તે સંખ્યા શાની (કયા નાણાની?) એમ બતાવ્યું નથી, ત્યાં તે સંખ્યા ‘પણ’ નામે નાણાની સમજવી. એક કર્ષ જેટલા ત્રાંબાના નાણાંને પણ કહેછે. કેમકે એક કર્ષ વજનનો ત્રાંબાનો પૈશા તે “પણ” એમ કોશમાં કહેલું છે. ‘પલ’ નામે વજનનો એથો ભાગ તે કર્ષ. વળી વીસ કોડી એટલે એક કાકિણી, અને ચાર કાકિણી એટલે એક પણ એમ ભાગકરાચાર્યે પણ ‘પણ’ વિષે કહ્યું છે.

ઉત્તમ સાહસ વગેરે દંડનું પ્રમાણ.

ઉત્તમસાહમાદિકંતુસાશ્નિતિપણસાહસોદંડઉત્તમસાહસઃ તદર્દુ
મધ્યમઃપ્રોક્તસ્તદર્દુમધ્યમઃસ્મૃતદ્વિતિ તથાઉક્તાપરાધેષૂક્તપરિમાણ
દંડૈર્દમનાસંભવેધિકોપિદંડઃ યથાહાપસ્તંત્રઃ દંડોદમનાદિત્યાહુસ્તે
નાદાંતાન્દમયોદિતિ

ઉત્તમ સાહસ વગેરે દંડ વિષે—એક હજાર એથી ‘પણ’ નો દંડ ઉત્તમ સાહસનો જાણવો; તેનું અર્ધ તે મધ્યમ સાહસ; અને તેનું અર્ધ તે અધમ સાહસ કહેલું છે. તેમજ પૂર્વે કહેલા કોઈ પણ અપરાધમાં દંડની કહેલી સંખ્યા જેટલો દંડ કર્યા છતાં પણ તેણે અપરાધ કરવાનું તે અપરાધી છોડી દે એમ નહિ હોય તો, તે સંખ્યા કરતાં વધારે પણ કરવા. એ વિષે આપસ્તંબ કહેછે કે,—“જેનાવડે અપરાધીઓનું દમન કરવામાં આવેછે તેનું નામ ‘દંડ’; માટે જો અપરાધીઓનું દમન થયું નહિ હોય તેમને દમવા.”

સર્વસ્વ જપ્ત કરવા વિષે.

તથા સર્વસ્વાપહારદંડેવિશેષમાહનારદઃ આયુધાન્યાયુધીયાનાંવા
હ્યાદીન્વાહ્યજીવિનામ્ વેશ્યાસ્ત્રીણામલંકારાન્વાદ્યતોદ્યાદિતદ્વિદામ્
યદ્વયસ્યોપકરણંયેનજીવાંતિકા રુક્તાઃ સર્વસ્વહરણેપ્યેતન્નરાજા
હર્તુમર્હતિ

તેમજ સઘળી મિલકત સરકારમાં જમ કરવામાં આવી હોય તે વિષે વિશેષ નારદ કહેછે કે,—જે જગોએ અપરાધોનું સર્વસ્વ હરણ કરવા સંબંધી ડરાવ કરેલા છે, તે જગોએ પણ, હથિયાર ઉપર જીવનારનાં હથિયાર, વાહન ઉપર નિવાહ કરનારનાં વાહન અથવા બળદ, ઘોડા વગેરે, વેશ્યા સ્ત્રીઓના અલંકાર, ગાવા બજાવવા ઉપર નિર્વાહ કરનારનાં વાજાં વગેરે, કારીગરોનાં તેમનો નિર્વાહ કરવાનાં હથિયાર, એ વગેરે જે જેનાં જીવિકાનાં સાધનો હોય, તે તે રાજાએ હરણ કરવાં નહિ.

અન્યાયથી લીધેલા દંડની વ્યવસ્થા.

अन्यायादृहीतस्यदंडस्यप्रतिपत्तिमाहयाज्ञवल्क्यः राज्ञान्यायेनयो
दंडोगृहीतोवरुणायतम् निवेद्यदद्याद्विप्रेभ्यः स्वयंत्रिंशद्वि
त्रिंशद्विगुणंवरुणोद्देशेनसंकल्प्यविप्रेभ्योदद्यादित्यर्थः इतिश्री मीमां
सकभट्टनिलकंठेनकृततेभास्करे व्यवहारमयुखः समाप्तः ॥

અન્યાયથી લીધેલા દંડની વ્યવસ્થા કેવી કરવી તે વિષે યાત્રવલ્ક્ય કહેછે કે,—રાજાએ જે દંડ અન્યાય વડે લીધેલો હોય, તે તેણે પૂરણદેવને અર્પણ કરીને તેથી ત્રીસગણું દ્રવ્ય તેણે પોતે બ્રાહ્મણને આપવું. એનો અર્થ એવો છે કે, ત્રીસગણું દ્રવ્ય વરણને અર્પણ કરવાના ઉદ્દેશથી સંકલ્પ કરીને બ્રાહ્મણને આપવું પરચુરણ વિષય સમાપ્ત.

એ પ્રમાણે શ્રી મીમાંસક બટ્ટ નીલકંઠે કરેલા ભાસ્કર ગ્રંથમાંનો વ્યવહાર મયુખ સમાપ્ત થયો.

निर्भयुरामतनूद्वन्मोटालालेतिलोकविदितेन ।

भाषांतरं प्रणीतो ग्रंथो यं तेन यत्नेन ॥ १ ॥

कालश्चात्त्वोकार्यभारो विशेषो देहो यं मे मंदतां प्रागुपेत ।

गत्वा पारं द्रागहंपुस्तकस्य ददृवा दोषं दूषणीयोऽस्मि केषाम ॥ २ ॥

त्वरया लिखिते खलु मंदाधियः स्खलनं मम चेत्क्षमतां सुजनः ।

क्वच भास्करतीव્રमयुखगतिः क्वच गुर्जरवागवनौ पथिकः ॥ ३ ॥

શુદ્ધિપત્ર.

પૃષ્ઠ.	ઑજ.	અશુદ્ધ.	શુદ્ધ.
૧૨	૨૫	નત્રતા	નત્રતા
૧૪	૧૮	કુલને	કુળને
૨૦ નીચેથી	૫	સંપ્રતિ પ્રત્યુત્તરેનું	સંપ્રતિપ્રત્યુત્તર
૨૪	૨૫	પરાભ્ય	પરાભ્ય
૨૫	૯	બજી	બીજી
૨૬	૩	મુકી	મૂકી
૩૨	૨૪	કારકતી	કારગતી
૩૩	૨૦	ચોખ્ખાધ	ચોખ્ખાધ
૩૫	૨૨	બૃહસ્પતિ	બૃહસ્પતિ
૪૦	૯	મુદ્દલ	મુદ્દલ
૪૨	૨૨	કુલમાનો	કુળમાનો
૪૬	૨	વિરૂધ્	વિરૂધ્
૫૬	૬	ઉત્પત્તિ	ઉત્પત્તિ
"	૧૩	સત્વ	સ્વત્વ
૫૭	૧૭	અસ્વતંત્રપણાપાણું	અસ્વતંત્ર પાણું
"	૨૯	કુંડલ	કુંડળ
૬૧	૮	આસવલ્લ્યમ્વના	યાસવલ્લ્યમ્વના
૬૪	૧૨	પરણા	પરણી
૭૬	૨૭	પુત્રોથી	પુત્રોથી
૭૮	૭	ભૃહસ્પતિ	બૃહસ્પતિ
૮૧ નીચેથી	૫	નિમિત્ર	નિમિત્ત.
૮૪	૧૭	મનુષ્ય	મનુષ્યને
૮૮	૨૨	સાધવાપણામાંજ	સાધવાપણામાંજ
૯૯	૧	હા	આ
૯૧	૧૭	પિડ	પિંડ
૧૦૭	૨૨	સરવનો	સર્વનો
"	૨૩	જેવા	જેવી
"	"	લેધન	લધને
૧૨૧	૧૮	બૃહસ્પતિ	બૃહસ્પતિ
૧૨૩	૨	વહેચી	વહેચી
૧૨૮	૮	માપો	બાપો
૧૨૯	૧૬	બ્રાહ્મચારી	બ્રહ્મચારી

પ્ર.ક્ર.	અ.ક્ર.	અશુદ્ધ.	શુદ્ધ.
૧૩૧	૨૨	વિશમતા	વિશમતા
૧૪૦	૧૪	સસરાને	સસરાએ
૧૪૩	૨૩	આપ્યો	આપ્યો
૧૫૨	૨૪	પુરુષ	પુરુષ
"	૨૫	અર્થાત	અર્થાત
૧૫૬	૨૫	હોય	હોયતો
૧૫૭	૭	સ્વદેશમાં	સ્વદેશમાં
૧૫૮	૨૬	કપાશીઆ	કપાશીઆ
"	૨૮	છંધણી	છંધણી
૧૫૮	૨૯	મીઠું	મીઠું
૧૫૯	૧૧	લેવાના	લેવાનો
"	૧૨	કદાચિત	કદાચિત
"	૧૪	ચડી	ચડી
"	૧૬	વત્તીઆછી	વત્તીઆછી
"	૨૦	અર્થાત	અર્થાત
૧૬૩	૧૦	કાંઠેલું	કાંઠેલું
"	૨૪	કીમત	કીમત
૧૬૬	૧૮	દોડ મહિના	દોડ મહિન
૧૮૩	૪	પુરાવાં	પુરાવા
૧૮૬	૧૦	કરી	કરી
૧૮૭	૧૩	એકઠા	એકઠા
૧૮૭	૧૫	આપીન	આપીન
"	૨૦	આધિકાર	અધિકાર
૧૮૯	૨	અદેવ	અદેવ
૧૮૯	૧૦	પણ	પણ
૧૯૦	૨૨	જેવા	જેવી
૧૯૧	૧	સર્વ	સર્વ
"	૨૪	ગાંગો	ગાંગો
"	૨૬	અધ	અધમ
૧૯૪	૭	ક્ષત્રિય	ક્ષત્રિય
"	૧૫	અર્થત	અર્થાત
૧૯૬	૧	પકડેલો	પકડેલો
"	૧૬	પરી	પૂરી
"	૨૪	દાસને	દાસીને

पृष्ठ.	आंश.	अशुद्ध.	शुद्ध.
"	२६	तेनतना	तेने तेना
१६६	११	वेपारानो	वेहेपारीनो
२०२	१५	आपवी	आपवी
२०८	३२	दिवसथीन	दिवसथीन
२१२	३	देवाना	देवानो
२१४	१७	स्त्री	स्त्री
२१५	१७	पशु	पशु
"	२०	कापनरे	कापनारे
२१८	५	आरो	आरो
"	१७	समन्तु	समन्तुं
"	२०	यास्तवल्क्य	यास्तवल्क्य
२१६	२२	लोढना	लोढना
२२८	६	शिक्षा	शिक्षा
"	१४	गुप्त	गुप्त
२२६	१६	करवा	करवी
२३३	३	कृतरीओ	कृतरीओ
२३४	६	अनवस्त्र	अनवस्त्र
२३५	२१	पतु	पतुं
२३७	१६	वृत्ति	वृत्ति
२३८	३	निर्वाह	निर्वाह

२	छल्ली.	याज्ञवल्क्यः	याज्ञवल्क्यः
५	१४	लक्षण्या	लक्षण्यां
"	१५	धर्माधिकारणम्	धर्माधिकारणम्
७	१९	बृहस्पतिः	बृहस्पतिः
१०	८	स्तित्थी	स्तित्थीं
१३	४	व्येडधे	व्येडधे
१४	मीचेथी ८	काल	काल
१७	१३	हस्त	हस्त
२३	मीचेथी २	कारण	कारण

५४.	मो।१.	अशुद्ध.	शुद्ध.
"	" १	प्रिति	मिप्ति
२५	१६	धियति	धिवति
३४	१२	त्राणि	ऋणी
५०	१३	गवाश्वा	गवाश्वा
६९	१७	वतु	वत्तु
७३ नीचेथी ५		स्त्रियेक	स्त्रिद्वेक
" ४		व्येक	द्वेक
७९ छेल्ली		पूत्रःसमेपूत्रो	पुत्रःसमेपुत्रो
८० ४		पूत्र	पुत्र
८२ १४		स्यादथं	स्यादयं
८६ १		प्यवम्	प्यवेम्
८७ २४		विना	विनां
८९ नीचेथी ६		इदंजु	इदंतु
१४२ छेल्ली		मूल	मूल
१५१ ३		अथा नंशाः	अथानंशाः
१८१ नीचेथी ४		अथ स्वामि	अथास्वामि
१८४ नीचेथी ४		निवेश	निवेश
" छेल्ली		उद्विष्टं	उद्विष्टं
१९२ १९		अथा भ्युपेसा भुश्रुषा	अथाभ्युपेसाभुश्रुषा
२३९ २०		प्रागुपेत	प्रागुपेतः
" २१		केषाम	केषाम्
" २३		मयुख	मयूख

